

**ר' יצחק מדורא והשערי דורא:
לבירור נוסח הספר ולהבנת דרכו של המחבר**

כרך א

חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

שבח שולמן

המחלקה לתלמוד ותורה שבעל פה

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

אלול תשפ"ג

רמת גן

בס"ד

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

ד"ר יהודא דוב גלינסקי

מהמחלקה לתלמוד ותורה שבעל פה של אוניברסיטת בר אילן

לזכר עולם בהיכל ה'

נר ה' נשמת אדם

חיבור זה מוקדש לעילוי נשמת

פנחס חיים ורדי בן משה יעקב (רוזנפלד)

שהוא דור עשירי לרבי יחזקאל לנדא "הנודע ביהודה"

וכן לעילוי נשמת **צפורה** (ציפי) ורדי בת נפתלי צבי מנדל

בת למשפחה חסידית הונגרית

שעברו את התלאות הקשות באירופה בשנות השואה

עלו לארץ ישראל ובנו את ביתם בכפר הרא"ה

תוכן עניינים

א	תקציר
1	מבוא
2	1. סקירת המחקר
10	2. השנים בהם חי ופעל רבי יצחק
15	3. תקופת ר' יצחק מדורא- משפחתו רבותיו ויצירותיו
21	4. ספר שערי דורא, מבנה הספר ושמו
26	5. כתבי היד של הספר
28	6. תפוצת הספר
33	7. שיטת מחקר
39	8. מבנה העבודה
40	חלק ראשון : חלוקת כתבי היד של ספר שערי דורא לפי משפחות וענפים ובדיקת נוסח הספר
49	פרק 1 : לברור נוסח משפחה א'
80	פרק 2 : לברור נוסח משפחה ב'
82	ענף 1
97	ענף 2
108	ענף 3
125	ענף 4
127	פרק 3 : לברור נוסח משפחה ג' ומשפחה ד'
127	משפחה ג'

143	משפחה ד'
148	פרק 4 : ייחודו של כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136
168	פרק 5 : ברורים נוספים בענייני נוסח ומסקנות ביניים
168	מסקנות ביניים
171	מקוריותה של ההקדמה והחלוקה לשערים וסימנים
176	פרק 6 : מבוא לקראת הכנת מהדורה מדעית ובדיקת מהדורות הדפוס של ספר שערי דורא
179	בדיקת מהדורות הדפוס של ספר שערי דורא
193	חלק שני : על דרכו של רבי יצחק מדורא בכתיבת ספרו
193	פרק 7 : החיבורים שעליהם התבסס רבי יצחק ויחסו למהר"ם מרוטנבורג
205	על יחסו לר' מאיר מרוטנבורג והזכרותיו בספר שערי דורא
213	פרק 8 : על דרך הצגת ההלכה בספר שערי דורא – והקפו של החיבור
223	הקפו של ספר שערי דורא
233	סיכום
235	ביבליוגרפיה
	תקציר אנגלי
	כרך ב' : פרק הנספחים כולל מהדורה לספר שערי דורא
1	נספח א' - מהדורה סינופטית של שער א'
21	נספח ב' - מהדורה סינופטית של שער לג'
29	נספח ג' - יחודיות משפחה א'

38	נספח ד' - היחודיות של ענף 1 ממשפחה ב'
43	נספח ה' - היחודיות של ענף 2 ממשפחה ב'
47	נספח ו' - היחודיות של ענף 3 ממשפחה ב'
49	נספח ז' - היחודיות של משפחה ג'
51	נספח ח' - השינויים בין מהדורות הדפוס לכתבי היד
70	נספח ט' - השינויים בין השערי דורא לכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136
81	נספח י' - מהדורה דיפלומטית לספר שע"ד עם פרוש
81	הקדמה למהדורה של מחקרנו
86	מהדורה לספר שערי דורא

רשימת קיצורים וראשי תיבות

ראשי תיבת	פרוש
או"ה	איסור והיתר הארוך
או"ז	אור זרוע
בה"ג	בעל הלכות גדולות
ב"ח	בית חדש
ב"ר	בן רבי
הני"ל	הנזכר למעלה
זצ"ל	זכר צדיק לברכה
חיד"א	חיים דוד אזולאי
כת"י	כתב יד
מהרא"י	מורנו הרב ישראל איסרלן
מהר"ם	מורנו הרב מאיר מרוטנבורג
מהרש"ל	מורנו הרב שלמה לוריא
סה"ת	ספר התרומה
סמ"ג	ספר מצוות גדול
סמ"ק	ספר מצוות קצר
עכ"ה	עד כאן הגחה
עכ"ל	עד כאן לשונו
ראב"ד	רבי אברהם בן דוד
ראבי"ה	רבי אליעזר בן יואל
ראב"ן	רבי אליעזר בן נתן
רא"ש	רבנו אשר
רגמ"ה	רבנו גרשום מאור הגולה
ר"ח	רבנו חננאל
ר"י	רבנו יצחק
ריב"א	רבי יצחק בן אשר
ריב"ק	רבי יהודה בן קלונימוס

רבי יהודה החסיד	ריה"ח
רבנו ירוחם	רי"ן
רבי יוס טוב בן אברהם אשבילי	ריטב"א
רבי יצחק מדורא	רי"מ
רבי יצחק אלפסי	רי"ף
רבי משה איסרליש	רמ"א
רבי משה בן מימון	רמב"ם
רבי שמשון	ר"ש
רבי שמואל בן מאיר	רשב"ם
רבנו שלמה יצחקי	רשי"י
רבנו תם	ר"ת
שפירא ורמיזא מגנצא	שו"ם
שולחן ערוך	שו"ע
שאלות ותשובות	שו"ת
שפתי כהן	ש"ך
שערי דורא	שעי"ד
תשובות שמשון בן צדוק	תשב"ץ

תקציר

עבודת המחקר שלפנינו עוסקת בספר שערי דורא שחיבר רבי יצחק מדורא. היא פותחת במבוא כללי על מחבר הספר, פועלו ויצירותיו, ולאחר מכן מתחלקת לשני חלקים. בחלק הראשון בחנו את גלגולי הנוסח של ספר שערי דורא על מנת להגיע למסקנה לגבי נוסח מדויק ומקורי ככל הניתן של החיבור. בחלק השני בדקנו מהם המקורות שעמדו בפני רבי יצחק בעת עריכת ספרו, את היקפו של הספר, ארגון החומר והצגתו.

העיר דורא (Duren) שמזוהה עם רבי יצחק, ושעל שמה נקרא ספרו נמצאת באשכנז, בסמוך לקולוניה (Cologne), על חוף נהר הרור (Roer). אין אנו יודעים מתי נולד רבי יצחק, אך מסתבר שלידתו הייתה בסביבות שנת 1230. בצעירותו הלך רבי יצחק ללמוד תורה בצרפת, אצל רבי שמואל מפליז, וכן קיימות עדויות על שהותו בעיר וויאנה (Vienne), בבית מדרשו של רבי טוביה. בסביבות שנת 1255 בעת לימודיו בצרפת נפגש רבי יצחק עם ר' יחיאל מפריז, וכנראה שלאחר מכן חזר לאשכנז. הוא התחתן עם פורא, ביתו של רבנו יקר בן שמואל הלוי מקולוניה, שהייתה שייכת לשושלת רבנית חשובה. רבנו יקר העריך מאד את חתנו והיה כותב לו בהערצה רבה. כיום ידוע על בן אחד שנולד להם, ושמו אלכסנדר. גיסיו של רבי יצחק הם: רבי ישעיה מוייל, ורבי שמואל שהיה חזן במגנצא, ונהרג בשנת 1267 בפרעות בעיר פפורצהיים (Pforzheim).

במהלך חייו רבי יצחק הורה הלכה בממלכת שוואביה, שממוקמת בדרום מערב גרמניה, באזור מדינת באדן-וירטמברג של ימינו. שם הוא לימד בין היתר הלכות איסור והיתר, כפי שמתועד בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.

לאחר מכן חזר רבי יצחק לאשכנז, עבר לגור במגנצא, המשיך להורות הלכה, כתב תשובות וחתם על מנהגי קהילות שונים. מלבד ספר שע"ד שעוסק באיסור והיתר, הגיעו לידינו חיבורים שעוסקים בהלכות נידה, חלה וכן ספר מנהגים לבית הכנסת עבור מועדים שונים כגון: פורים, בין פסח לעצרת, בין המצרים, ט' באב, אלול, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכות, דיני מילה, הנהגות חופה וקידושין, קריאה בחומשים ותקנות שונות. יתכן שר"מ כתב חיבור אף על הלכות פסח, אך הוא לא הגיע לידינו.

ספר שערי דורא נכתב לקראת סוף המאה הי"ג. שמו המקורי של החיבור הוא "איסור והיתר", ובהלכות אלו הוא עוסק. אולם במהלך השנים הוא קיבל את השם "שערי דורא", בשל היותו מחולק לשערים, ועל שם מוצאו של מחברו, מהעיר דורא. בהקדמה הקצרה לספר, שמופיעה במספר כתבי

יד, כתוב שתלמידיו הפצירו ברבם "שיכתוב להם הלכות איסור והיתר בקיצור". אכן מרגע צאת הספר לאור, ואולי עוד לפני שהושלם, הספר הופץ בתוך אשכנז ומחוצה לה.

לצורך מחקרנו בחרנו 35 כתבי יד, שהועתקו מסוף המאה ה-13 ולא יאוחר מסוף המאה ה-14, על מנת לקבוע אלו הם השלמים והמדויקים ביותר. בחלק הראשון של המחקר מיינו את כתבי היד לפי משפחות ותתי משפחות (ענפים). המיון נעשה בעזרת מעקב אחר מילים ומשפטים שייחודיים לקבוצה מסוימת של כתבי יד. במהלך המחקר ראינו שניתן לחלק את כתבי היד לארבע משפחות, כאשר לכל משפחה מאפיינים ייחודיים משלה.

משפחה א' כוללת ארבעה כתבי יד, והיא מכילה נוסח קצר ביותר לספר שע"ד. לעומת שאר הנוסחאות, בכתבי יד אלו חסרות הלכות רבות, ראיות לדינים, תשובות והנהגות וכן הקדמה לספר. לעיתים החיסרון נובע מטעויות העתקה, ולעיתים ייתכן שמשפחה א' משקפת נוסח מקורי יותר, ואולי אף וורסיה לא גמורה של החיבור, אם כי אין הוכחות חד-משמעיות לכך. מקורם של שניים מכתבי היד במשפחה זאת ככל הנראה מאזור בלגיה של היום, ומקורו של וטיקן 165 ככל הנראה מצרפת. לפיכך ייתכן שמשפחה זאת מייצגת גרסה צרפתית של השע"ד.

משפחה ב מכילה 21 כתבי יד שהם רוב כתבי היד המוקדמים של השע"ד. לפיכך ניתן לומר שנוסח משפחה ב' הייתה הגירסה הנפוצה ביותר של השע"ד במאה הי"ד. זאת אומרת שבתקופה הראשונה של הפצת הספר הנוסח המקובל היה באופן כללי כפי שמופיע במשפחה ב'. עם זאת, כתבי היד של משפחה ב' אינם אחידים, וקיימים הבדלים בין כתבי היד. מכיוון שההבדלים בין כתבי היד של משפחה ב' קצרים ומועטים, ואינם יוצרים שינויים הלכתיים בין הנוסחים חילקנו משפחה זאת לארבע קבוצות – שקראנו להם ענפים של משפחה ב'.

ענף 1 כולל שלשה כתבי היד שהמשותף לכולם הוא העתקתם בכתובה איטלקית. לפיכך ניתן להעלות השערה שענף 1 מייצג נוסח איטלקי של השע"ד. חלק מההוספות הייחודיות של ענף 1 לא נכתבו בידי רבי יצחק, אלא מחכמים אחרים, שמוצאם ככל הנראה אינו מאשכנז. אולם ייתכן שבמקרים אחרים נוסח ענף 1 משקף גרסה מקורית יותר. לפיכך, יש להתחשב בנוסח ענף זה, אך צריך לבדוק כל שינוי לגופו, ולבחון האם הוא מקורי או שמא נוסף בשלב מאוחר יותר.

ענף 2 כולל ארבעה כתבי יד. בענף זה כמעט ולא קיימות הוספות שלא רשומות בשאר עדי הנוסח. בנוסף, ענף 2 מראה על זיקה למשפחה א', ואולי השתלשל ממנה. על כן מסתבר שלנוסח משפחה א' הייתה תפוצה והשפעה מעבר למה שמופיע בארבעת כתבי היד בהם הוא רשום. יתרון של ענף 2 על

פני כתבי יד אחרים הוא שלא רשומות בו פסקאות המהוות אינדיקציה להוספות בשלב מאוחר יותר על ידי חכם או מעתיק אחר. מצד שני, חסרים בענף 2 קטעים שנראים כאותנטיים שהושמטו בתהליך ההעתקה.

ענף 3 כולל ששה כתבי יד. ענף זה מכיל מילים ומשפטים ייחודיים שלא קיימים בשאר כתבי היד, אשר מוסיפים ביאור, טעם ופירוש לנוסח השע"ד. אולם, ההוספות אינן משפיעות על תוכן הספר, ואינם משנות את הכרעת הלכה. כמו כן עלה שמקורם של ההוספות כנראה אינם מידי המחבר אלא מחכם או מעתיק מאוחר יותר.

ענף 4 כולל שמונה כתבי יד, ומכיל את הנוסח הסטנדרטי והמדויק של משפחה זו, ללא הוספות מיוחדות או חסרונות כפי שראינו במשפחות אחרות ובענפים של משפחה זו.

במשפחה ג' קיימים שישה כתבי יד, והם מכילים קטעים ייחודיים שמוסיפים ביאורים על הטקסט, הלכות חדשות, תשובות ומנהגים. חלק מהם נראים מקוריים לספר כפי שיצא מידו של המחבר ואשר הושמטו בטעות מכל שאר עדי הנוסח, כולל כתבי היד של משפחה ב'. אולם, במקרים אחרים לא ניתן להכריע האם הקטעים נוספו על ידי חכם מאוחר יותר, או שמא המחבר הוסיף בעצמו, דבר המכונה, שיטת "הספר הפתוח".

במשפחה ד' קיימים שלושה כתבי יד, והם מכילים את הנוסחה המורחבת ביותר והארוכה ביותר של ספר שע"ד, שכוללת את ההוספות הייחודיות של ענף 3 ממשפחה ב' ואת ההוספות הייחודיות של משפחה ג'. כאשר רבות מההוספות במשפחה זו אינן מהמחבר.

לאחר שחילקנו את כתבי היד למשפחות וענפים בדקנו את היחס בניהם למהדורות הדפוס. תוצאות הבדיקה הן שקיימות 12 מהדורות דפוס של ספר שערי דורא, כאשר לרובן אין ערך טקסטואלי משלהן, שכן הן הועתקו ישירות מדפוסים ישנים יותר, ולא מכתבי היד. אולם שלושת הדפוסים המוקדמים ביותר הם דפוסים ראשונים שמעמדם קרוב לכתב יד. מבדיקת דפוסים אלו עולה שדפוס קראקא משנת 1534 ודפוס ונציה משנת 1548 מבוססים על משפחה ג' של כתבי היד. לעומת זאת דפוס קושטא משנת 1553 מבוסס על כתב יד מענף 4 של משפחה ב'. אולם בדפוס קושטא קיימות גם כן הוספות ייחודיות משלו בגוף הספר שאינן רשומות בשאר כתבי היד שבדקתי. עם זאת, אף שאר הדפוסים אינם נקיים מהוספות מאוחרות, והתערבות של מגיהים ששינו את הנוסח כאשר לדעתם הוא לקוי בחסר.

עבור הכנת מהדורה מדעית לדעתנו ראוי שייקבע כתב יד המבורג 106 כנוסח הפנים של מהדורה. כתב יד זה ממשפחה ג' מהווה את הנוסח המדויק והמקורי ביותר מתוך משפחה זו ומשאר כתבי היד של השע"ד בכלל. עם זאת, מכיוון שבמספר מקומות נכנסו בכתב יד זה כמה קטעים מאוחרים ולא מקוריים שחדרו לגוף הספר יש להשתמש בכתב יד רג"ו 133, מענף 4 של משפחה ב', כבקרה לנוסח שלו. על ידי השוואה בין שני עדי נוסח אלה ניתן יהיה להבחין בקטעים המקוריים שנשמטו ממשפחה ב', וכן בקטעים לא מקוריים שנוספו בשלבים מאוחרים יותר במשפחות ג' ו-ד', ולהגיע לנוסח הטוב ביותר. בנוסף לכך, ראוי לציין באפראט לנוסחים הקצרים של משפחות א' ו-ב' בכדי להראות את התפתחות הספר, ואת הנוסח שלו בשנים הראשונות לתפוצתו.

כתב יד ייחודי מהמאה הי"ד הקשור לספר שערי דורא אבל אינו עד נוסח שלו הוא לונדון-מונטיפיורי 136. עיון בספר מורה על כך שמדובר ביצירה אחרת ונפרדת מהשערי דורא, אבל עם נקודות דמיון חזקות בין שני הספרים. ההשערות שהועלה במחקר הם שזהו ספר אחר שרבי יצחק הכתיב לתלמידיו או אלו הם סיכומי שיעורים ששמעו תלמידיו מפי רבם.

בחלקו השני של המחקר עסקנו בדרכו של רבי יצחק בעריכת ספרו. ראינו שספר שע"ד, רובו ככולו מבוסס על חיבורים הלכתיים שקדמו לו. הספר שרבי יצחק התבסס עליו ביותר, גם בנוסחו וגם בתוכנו, הוא ספר התרומה. שני ספרים נוספים שרבי יצחק שאב מהם חומר רב עבור ספרו הם הראב"ה והסמ"ג, אם כי ראוי להעיר שלגבי האחרון הוא אינו מציין את שמו של המחבר או את שם ספרו אפילו פעם אחת. כך שרוב רובן של ההלכות בשע"ד לקוחות משלושה חיבורים אלו. מנתונים אלו ניתן ללמוד שעל אף היותו של רבי יצחק ממוצא אשכנזי אין לו עדיפות לספרים שהתחברו בגרמניה דווקא. אדרבה, רוב החומר ליצירתו נלקח מספרים צרפתיים כגון מספר התרומה וסמ"ג. עם זאת, הראב"ן וחכמי אשכנז נוספים מוזכרים רבות בשערי דורא, ומבהירים לקורא שהחיבור מבוסס על תורת אשכנז.

לאחר מכן עסקנו בדרך הצגתו של החומר ההלכתי בספר וראינו שרבי יצחק התנסח בדרך כלל בקצרה ובתמציתיות, וכמעט תמיד פסק ההלכה כתוב ללא משא ומתן עיוני וללא הבאת שיטות חולקות. לגבי הקיף הספר ראינו שאין הוא מקיף לגמרי את הנושאים בהם הוא עוסק, ואינו פותח בהלכות הבסיסיות, ובדינים המוכרים, אלא ניגש למקרים בהם מתעוררות שאלות מעשיות. אולם תוך כדי הדיון בשאלות המורכבות רבי יצחק מזכיר את ההלכות הבסיסיות ומכריע לגביהן. נמצאנו למדים שבניגוד לספרי ההלכה אחרים, שע"ד הוא ספר מצומצם, בעל אופי של ספרות מקצועית עבור מורי הוראה. לפיכך אנשים משכילים הלומדים בספר ללא רקע תורני לא יצליחו להפיק ממנו

תועלת רבה. זאת מכיוון שרבי יצחק אינו מציג את החומר בצורה מסודרת, ותלמיד שילמד לבד
ללא רב וללא רקע יתקשה בהבנת ההלכות.

מבוא

ישראל אלפנביין שחקר את תולדות רי"מ כתב בשנת 1948: "כבר עברו קרוב לשבע מאות שנה מתקופת פעולתו והשפעתו של רבנו יצחק מדורא, ועד עתה לא נכתבה אף מונוגרפיה אחת על חייו וכתביו של האיש, אשר רב את ריב עמו בימי הבלהות היותר קשים לישראל".¹ אלפנביין בעצמו, ישראל תא-שמע וחוקרים נוספים החלו למלא חסרון זה, אך טרם נכתב חיבור מקיף שיעמוד על השוני בין כתבי היד של הספר, ויבחן את ייחודו של רי"מ בפסיקת ההלכה ובעריכת יצירותיו.

שתי מטרות עיקריות למחקר זה: הראשונה בירור נוסח הספר, השנייה בדיקת ייחודו של ספר שע"ד בדרך הצגת ההלכה, בארגון החומר ובהיקפו. בחלק הראשון נבחן את כתבי היד המוקדמים של הספר, שטרם נבדקו כראוי. נברר מה הם כתבי היד המקוריים והמדויקים של ספר שע"ד המשקפים הנוסח הקרוב ביותר לזה שיצא מתחת של רי"מ.² בתוך כך, נבחן האם קיים נוסח אחד מקורי לספר (ur-text) או שיש לחלק את כתבי היד של החיבור לענפי נוסח שונים או לכל הפחות למשפחות שונות.³ אם אכן קיימים כמה ענפים או משפחות לנוסח הספר, ננסה לקבוע את היחס בין כתבי היד.⁴ כמו כן ננסה לעקוב אחר הגלגולים שעברו הנוסח או הנוסחים של הספר ולתארם. המטרה

¹ ראה ישראל אלפנביין, מנהגים ישנים מדורא: מנהגים של כל השנה מאשכנז ממאה הי"ג, ניו-יורק, התש"ח (להלן, אלפנביין, מנהג).

² על החשיבות הרבה של מציאת טקסט שכתב המחבר ללא הגהות מאוחרות שנכנסו לגוף הספר ראה יוחנן גלוקר, מסילווסטר עד זקני ציון: מבוא לפילולוגיה, ירושלים תשע"א, עמ' 101-107 (להלן, גלוקר, פילולוגיה).

³ כאשר קיימים שינויים בין כתבי היד, יכולים להיות לכך מספר הסברים. ראה לדוגמה יעקב שמואל, שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה, עמ' 57 (להלן, שפיגל, הגהות). בנוסף, ישנם שני אפנים שמחברים הוציאו מהדורות: הראשונה היא שהמחבר משכתב את הספר מהתחלה, והשנייה, שהמחבר מתקן ומוסיף חומרים בגיליון ספרו שנעתקים על ידי סופרים שיש להם גישה לעותק של המחבר. כך שייכתן שימצאו כ"י עם תיקונים והוספות שנכתבו בידי המחבר עצמו. לגבי האפשרות הראשונה ראה יהודא ד' גלינסקי, "ונושתוממתי על המראה בראותי כמה טעויות והשמטות יש בדפוס": לבירור אופיין של מהדורות "ספר מישרים" לרבנו ירוחם בן משולם", שנתון המשפט העברי, כו (תשס"ט-תשע"א), עמ' 149-150, 155 (להלן, גלינסקי, ירוחם). שמדבר על כך שלספר מישרים קיימות שלוש מהדורות. יתר על כן, ראה שם שתי סיבות עיקריות למה מחבר מחליט להוציא מהדורה חדשה. לגבי האפשרות השנייה וראה Israel Moshe Ta-shma, "The 'open' book in medieval Hebrew literature: The problem of Authorized editions", in his *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, 2006, pp. 194-200 (להלן, תא-שמע, הספר הפתוח), שאף הרשב"א והריטב"א הוציאו מהדורות נוספות לספריהם.

⁴ על הדרך בה יישמנו שיטה זאת ראה בפרק הבא. הסבר תיאורטי ודוגמאות ראה אצל ירחמיאל ברודי, לתולדות נוסח השאליות, ניו-יורק, תשנ"ב, עמ' 14-17 (להלן ברודי, שאליות). וכן ראה חיים מיליקובסקי, סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ג, עמ' 178-179 (להלן, מיליקובסקי, סדר עולם).

הסופית של מחקר זה הוא להציעה מודל כיצד לבנות מהדורה מדעית ביקורתית של החיבור.⁵ אציין שבנפרד ממסקנה זו צירפתי בנספח מהדורה דיפלומטית של הספר כדי לעזור לי בסידור החומר הקשור לנוסח הספר ומקורותיו. מהדורה זו אינה משקפת את דעתי לגבי הדרך הנכונה להדרת הספר.

המטרה השנייה של המחקר היא בדיקת ייחודו של ספר שע"ד בדרך הצגת ההלכה, בארגון החומר ובהיקפו. בחלק זה נזהה את מקורותיו של רי"מ, ונעמוד על יצירות שעליהן מבוסס חיבורו. לאור זאת נבחן את יחסו לפוסקי אשכנז וצרפת, ונראה אם קיימת בספר שע"ד נטיה לקבוצת פוסקים מסוימת. בנוסף נעמוד על היחס בין רי"מ למהר"ם, ונבדוק כיצד הדבר בא לידי ביטוי בספר שע"ד. לאחר מכן נעמוד על דרכו של רי"מ בהצגת השיטות השונות בסוגיה, ובבחירת הנושאים שבהם בחר רי"מ לעסוק בכל סוגיה.

1. סקירת מחקר

החיד"א בספרו, שם הגדולים, סקר במשפטים בודדים את השנים בהן חי ופעל רי"מ.⁶ אייזיק הירש וייס, פירט מעט יותר וכתב על רי"מ כחצי עמוד.⁷ הוא דן בספרו, שע"ד, וכותב מי היו רבותיו, יחסו לבני ספרד ותפוצת הספר. חיים טשרנוביץ, המכונה רב צעיר, הקדיש שלושה עמודים לספר שע"ד בהם הוא מונה את ההלכות שביצירה.⁸ לדעתו רי"מ שם דגש מיוחד בביאור, ברור וסידור הלכות מליחה, ויש להם חשיבות יתרה, לפי שבגמרא אין להן מקורות רבים, והן נתפצלו ונתרחבו אצל הפוסקים.⁹ על כן, רי"מ ריכז הלכות אלו, סידרן לפי עשרה שערים, ואיתן פתח את ספרו. הוא מלבן את פרטי הלכות מליחה "עד שכל הלכה יוצאת אצלו ברורה כשמלה", והסדר שלו שימש כבסיס להלכות מליחה בשו"ע.¹⁰ לעומת זאת, שאר ההלכות בשע"ד רשומות בקיצור נמרץ, ורי"מ אינו נכנס

⁵ וראה על החוסר במהדורה ביקורתית לספר שע"ד אצל ישראל משה תא-שמע, "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג - י"ד", בתוך קובץ מאמריו כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א', ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 328-329 (להלן, תא-שמע, קווים).

⁶ חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים השלם, ירושלים תשנ"ב, עמ' קטו'. (להלן, חיד"א, שם הגדולים).

⁷ אייזיק הירש וייס, דור דור ודורשיו: הוא ספר דברי הימים לתורה שבעל פה עם קורות סופריה וספריה, חלק ה', וילנא, תרס"ד, עמ' 171. וייס קורא למחבר השע"ד יצחק בן ראובן, ועל פי הידוע היום זו טעות.

⁸ חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים חלק ב, ניו יורק, 1947, עמ' 240-243 (להלן, טשרנוביץ, תולדות הפוסקים).

⁹ טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, שם, עמ' 241.

¹⁰ ראה שם.

לוויכוחים ארוכים עם חכמים שחיו לפניו.¹¹ לדעתו, רי"מ מקבל את דבי הגאונים גם במקום שאין להם מקור מהגמרא.¹² המנהגים חשובים בעיניו אפילו שהם סותרים פסקים מקובלים של חכמים קדומים. השו"ע משתמש בסגנונו, והרמ"א מבסס את רוב הגהותיו בנושא או"ה על ספרו. הראשון שכתב באריכות ובפירוט על תולדות חייו ופועלו של רי"מ הוא ישראל אלפנבין, בהקדמה לספרו "מנהגים ישנים מדורא".¹³ אלפנבין בחן באיזו תקופה חי רי"מ, עסק במשפחתו, בתלמידיו וברבותיו. לבסוף, הוא בדק מי הם החכמים המופיעים בספר המנהגים של רי"מ, ומה ייחודו של קובץ הלכתי זה.

בשני מאמרים נפרדים התייחס תא-שמע לרבי יצחק ולספרו, בהם הוא עסק בקורות המחבר, ובמאפייני יצירותיו. במאמר הראשון (פורסם לראשונה בשנת 1969): "על ספר אסור והיתר של רבנו ירוחם ועל רבי יצחק מדורא", תא-שמע מתארך את תפוצת הספר, ודן ביחס הגילאים בין רי"מ למהר"ם מרוטנבורג ולרא"ש.¹⁴ תא-שמע מציג קורות חיים אפשריים של רי"מ, השנים בהם הוא חי ופעל, ודן באזכורי המהר"ם בשע"ד. במאמר השני (פורסם לראשונה בשנת 1977): "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג - י"ד", תא-שמע חזר לדון בספר שערי דורא בהרחבה בתוך עיסוקו באופייה של הספרות ההלכתית המקצועית והתפתחותה.¹⁵ לשיטתו ספר שע"ד מהווה חוליית מעבר בין ספרות הפסיקה האשכנזית של המאה הי"ג, לבין הספרות המקצועית בת המאה הי"ד.¹⁶ לאחר שהוא עוסק שוב ובקצרה בשנים בהם חי ופעל רי"מ, הוא סוקר את מגמות הספר, מקורותיו ותפוצתו. לדעתו פסיקת ההלכות בחיבור זה היא עם דגש על ביצוע נכון

¹¹ ראה שם.

¹² ראה שם.

¹³ אלפנבין, מנהג, עמ' 136-132. אף בהקדמה למהדורת שע"ד של מכון "המאור" קיים פירוט על רי"מ וספרו שע"ד שחופף במקרים רבים לדברי אלפנבין.

¹⁴ ישראל משה תא-שמע, "על ספר איסור והיתר של רבנו ירוחם ועל רבי יצחק מדורא", בתוך קובץ מאמריו כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א', ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 175-178 (להלן תא-שמע, רבנו ירוחם).

¹⁵ תא-שמע, קווים, עמ' 328-336.

¹⁶ תא-שמע, קווים, עמ' 329. תא-שמע כותב שלמרות שספר זה חשוב מאוד לחקר תולדות הפסיקה, הוא עדיין לא זכה לחקירה מעמיקה, ואף לא למהדורה ביקורתית טובה. וראה על כך לעיל במטרות המחקר.

שלהן.¹⁷ לפיכך, ספר שע"ד מלא בדוגמאות קונקרטיות מחיי המעשה, המקרבות את ההלכה להבנתו הלומד.¹⁸ מסיבות אלו, יש לספר שע"ד השפעה רבה מאות שנים אחרי כתיבתו.¹⁹

בהמשך המאמר דן תא-שמע במקורות הספר, וטוען שרי"מ נוהג לעיתים לצטט מהתלמוד, אך מביא את דברי האמוראים בקצרה, וכך נוהג אף לגבי פירושיהם של רש"י ובעלי התוספות.²⁰ לעומת זאת, חכמי המאה הי"ב זוכים למקום מרכזי, ועליהם מבוססות ההלכות שבספר.²¹ רי"מ מסתמך גם על חכמי המאה הי"ג, ורבני אשכנז הקדמונים, אך לא במידה רבה כמו בני המאה הי"ב.²² התבססותו של רי"מ על חכמים קדמונים מורגשת בפסקיו, ורובו ככולו של הספר הוא ליקוט מספרי הראשונים.²³ לדעת תא-שמע, רי"מ מרבה לצטט מהראב"ן, ר"ת, ראב"י וספר התרומה, ובדרות

¹⁷ תא-שמע, קווים, עמ' 335-336.

¹⁸ ראה שם, לפיכך ספר שע"ד מנתח כל הלכה מזוויות רבות. וראה Elchanan Reiner, "The Ashkenazi Elite of the Modern Era: Manuscript versus Printed Book", *Polin* 10, 1997, pp. 91 (להלן, ריינר, אליטה): שנקודה זאת באה לידי ביטוי גם בכך שהספר כתוב במילים פשוטות.

¹⁹ וראה שמחה עמנואל, שבירי לוחות- ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים, תשס"ז עמ' 237-239 (להלן, עמנואל, שבירי לוחות). לטענתו הלך הרוח בכל תקופת בעלי התוספות היה של כתיבת מונוגרפיות בכלל, ובנושא או"ה בפרט. חיבורים מקצועיים-מונוגרפיים רבים בנושא או"ה קדמו לשע"ד, חלקם אבדו וחלקם קיימים בכתבי היד, ללא מידע על מחברם ומוצאם. למשל הרא"ש כתב יצירה מונוגרפית על או"ה שמוזכרת בשו"ת הרדב"ז, אך היא אבדה. דוגמה נוספת לכך הוא ספר שער הפנים, שחובר על ידי ר' אליעזר מבורגוניא, שלפי צונץ היה מבוגר יותר מרי"מ. וראה Leopold Zunz, *Literaturgeschichte, der synagogalen Poesie*, Berlin, 1865, pp. 304: רב זה חי בצרפת בתחילת המאה הי"ג, והתכתב עם ר' מאיר אבולעפא. וראה עמנואל, שבירי לוחות, עמ' 239-244 שנוטה להסכים עם קביעתו של צונץ. וראה שם דוגמאות נוספת למונוגרפיות על או"ה שנכתבו בידי ר' משה פולר, ור' יעקב מעפושטין. לדעת עמנואל הלכות איסור והיתר נפסקו באשכנז על פי מסורת, שהשתנתה עם השנים בשל הגירה מקהילה לקהילה. וראה יהודא ד' גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים ספרותיים והלכתיים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, עמ' 56 (להלן, גלינסקי, טורים). שקודקס הלכתי מסודר עזר מאוד לאנשים. אחת הראיות לכך היא שלרא"ש היה קשה לשחרר את בני קסטיליה מתלות ביצירתו של הרמב"ם, ואף אחרי מותו היו שחזרו לפסוק רק מספרי הרמב"ם. וראה שם שלוש סיבות עיקריות שבגללן העם מעדיף לפסוק דווקא מקודקס הלכתי.

²⁰ תא-שמע, קווים, עמ' 329.

²¹ תא-שמע, קווים, עמ' 329.

²² תא-שמע, קווים, עמ' 329. וראה שם שחכמים כגון ר' יחיאל מפריס, ר"ש מקוצי, סמ"ג, ר' יהודה שירלאון, ועוד מופיעים בספר שע"ד לעיתים רחוקות.

²³ תא-שמע, קווים, עמ' 328-340. וראה תא-שמע, ר' ירוחם, עמ' 175-179. וכן ראה דוד דבליצקי, "עניני שערי דורא", מוריה, לג (תשע"ד), עמ' רכט"ר-רלב' (להלן, דבליצקי, עניני).

האחרונים מרבנו יחיאל, ר' שמשון מקוצי, סמ"ג, רבי יהודה מפריס, ומהמהר"ם מרוטנבורג.²⁴
בנוסף, ישנם סימנים רבים, שמקורם לא ידוע לנו, ויתכן שרי"מ כתב אותם בעצמו.²⁵

לטענת תא-שמע, ספר שע"ד דומה לספרות האשכנזית הקלאסית של המאה ה-יא.²⁶ הנקודות
הזהות לדעתו הן ההישענות של המחבר על רבותיו, החמרה, והוראה לפי המנהג המקובל בעם.²⁷
הדגש על הכרעה הלכתית בשע"ד מקנה לו דמיון לספרות האשכנזית שקדמה לבעלי התוספות.²⁸
לדעתו המנהג היה הגורם משמעותי ביותר בשכלול הדעות ההלכתי אצל רי"מ,²⁹ והכרעה כמנהג

²⁴ תא-שמע, קווים, עמ' 329. לעומת זאת ראה תא-שמע, ר' ירוחם, עמ' 175-179 שהספר מבוסס ברובו על תורת
הראב"ן, ר"ת, ראב"ה, אור זרוע, ומעט על דברי המהר"ם. כמו כן, ראה דבליצקי, עניני, עמ' רכט"ר-לכ"ב: מקור המרכזי
לדברי רי"מ הוא ספר התרומה של רבנו ברוך בן יצחק. וראה יעקב חיים סופר, "על ספרים וסופרים, מקבציאל לה'
(תשס"ט), עמ' תרנא-תרנג' (להלן, סופר, ספרים): דבריו דומים לדברי תא-שמע שרי"מ פסק הרבה על פי הראב"ן.
²⁵ כיוון מחקר נוסף שהעלה יעקב יצחק מילר, "אופיו ודרכו של "איסור והיתר הארוך" וביורור זהות מחברו", בתוך
חצי גיבורים: פליטת סופרים, ניו-יורק, ז' (תשע"ד), עמ' תמט: היו לפני רי"מ ומחברים רבים בימי הביניים ספרי או"ה
שלא מוכרים לנו כיום.

²⁶ תא-שמע, קווים, עמ' 335-336. וראה ישראל משה תא-שמע, "ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א-הי"ב",
קרית ספר ס' (תשמ"ה), עמ' 298-309 (להלן, תא-שמע, ספרייתם): בו מפורטים הספרים שהיו בידיהם של חכמי המאה
ה-יא.

²⁷ תא-שמע, קווים, עמ' 335-336. תא-שמע טוען שזאת בניגוד לדרך התוספות שקיימו חופש אקדמי בישיבותיהם.
חוקרים מסוימים עמדו על כך שהיחס למנהג באשכנז היה שונה מאשר צרפת וספרד. ראה על כך, Haym Soloveitchik, "Religious Law and Change - The Medieval Ashkenazic Example", *AJS Review*, 12 (1987), pp. 213 –
216 (להלן, סולוביצ'יק, שינוי). וראה עוד יואל פרידמן, ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק- מגמות מבנה ונוסח, חיבור
לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ג, עמ' 184 (להלן, פרידמן, סה"ת). וראה
דוד צ'צ'יק, במאבק על מורשת אשכנז בפולין: הדפסת 'שולחן ערוך' בפולין והתגובות לה, עבודה לתואר מוסמך,
האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ט, עמ' 36 (להלן, צ'צ'יק, מורשת אשכנז): בעקבות דברי תא-שמע הוא טוען
שספר שע"ד מעיד על כלל החיבורים האשכנזים המאוחרים יותר הנוטים להחמרה מתמדת.

²⁸ ראה תא-שמע, קווים, שם. וראה אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור,
יצירתם הרוחנית, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 437-438 (להלן, גרוסמן, חכמי צרפת): שהבסיס לפועלם של בעלי התוספות
הצרפתיים היא הפתיחות האקדמית שהתקיימה בבית מדרשם. עם זאת, נחלקו גרוסמן ותא-שמע עד כמה מגמה זאת
הורגשה בבתי המדרש האשכנזים. וראה חיים סולוביצ'יק, הלכה, כלכלה ודמוי עצמי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 5 (להלן,
סולוביצ'יק, הלכה וכלכלה): במאה ה-י"ג, בה רי"מ חי, תורת גרמניה הייתה מבוססת על תורת צרפת וגרמניה,
והפתיחות הורגשה בבתי המדרש. וראה על כך עוד אפרים קנרפוגל, סוד, מגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות,
ירושלים תשע"א, עמ' 47 (להלן, קנרפוגל, סוד ומגיה). וכן ישראל משה תא-שמע, "חסידות אשכנז בספרד: ר' יונה
גירונדי, האיש ופועלו, גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 167 (להלן, תא-שמע, רבנו
יונה): חופש אקדמי זה היה מעורב ביראת שמים גדולה.

²⁹ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 330. וראה ישראל משה תא-שמע, "הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א -
י"ב", בתוך קובץ מאמריו מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 13 - 105 (להלן, תא-שמע מסורת): "מרום
התחשבות במנהגים קיימת תחושה לקורא הספר שאין זה חיבור של פוסק אחד, אלא יצירה הלכתית המסכמת תקופה
שלמה". וראה שם עמ' 24-27 שתא-שמע וגרוסמן כבר עמדו על כך שלא רק רי"מ נהג להתחשב במנהגים, אלא זו הייתה
חלק ממסורת הפסיקה האשכנזית כולה, וכדברי תא-שמע, "באשכנז המנהג היה בתחילת סולם החשיבות". ראה על

העולם עולה בחשיבותה על הצורך להחמיר ועל שיטות הלכתיות ששמע ריי"מ מרבתי³⁰. לאור זאת, כאשר קיים ניגוד בין שלושת האלמנטים הנ"ל, ריי"מ תמיד יכריע כמנהג העולם, ויסוד זה גובר

כך עוד ריינר, אליטה, עמ' 91-92. שמוסיף וטוען שהפוסקים היו רושמים את המנהג המקובל בספרי ההלכה, ואחרי כמה דורות אם המנהגים היו משתנים, היו כותבים ספרים חדשים.

וראה אביעד אברהם סטולמן, "התרחבות בהלכה כהיתוך אופקים פרשני: ההמתנה בין בשר לחלב כמקרה מבחן", *AJS Review*, 28 (2005) חלק עברי, עמ' א-ל (להלן, סטולמן המתנה). לדבריו, "מנהג העולם" המובא בשע"ד אינו משקף תמיד את מנהג אשכנז. דוגמה לכך הוא דין המתנה בין בשר לחלב בו כותב ריי"מ: "מיהו נהגו העולם כפסק רבינו משה ב"ר מיימון שצריך שש שעות בין סעודה לסעודה". סטולמן מראה שבני אשכנז לא המתינו זמן ארוך כל כך בין בשר לחלב, ולא חששו לשיטת הרמב"ם. יתר על כן, בפרוש למהדורתנו שבפרק הנספחים ראינו שאף בני דורו של ריי"מ מעידים שכמותו נוהגים בעיקר האנשים הצדיקים שמעוניינים להחמיר על עצמם, ובני גרמניה הפשוטים מקלים כמנהג אשכנז. דברים אלו ראינו בחיבוריהם של רבי ישראל איסרלין, ורבי יעקב מולין, שקוראים לאותם המחמירים כרמב"ם, "צנועים" ו"חסידים". מה עוד שרי"מ הוא החכם האשכנזי הראשון שידוע לנו שפסק כרמב"ם. לפיכך צריך בדיקה יסודית כיצד ייתכן שרי"מ מכנה "מנהג העולם" הלכה שרק החסידים והצנועים נוהגים אותה.

אף במחקרנו עמדנו על מקומות יוצאי דופן בספר שע"ד שרי"מ אינו פסק כמנהג בני אשכנז אלא כרבותיו הצרפתים. ראה לדוגמה שער ט', בדין סכין שתחבו לבשר, שם כותב ריי"מ: "אם השפוד של ברזל צריך ללבנו באור, ואם של עץ אין לו תקנה אלא שריפה, כך קיבלתי מרבתי. ומיהו העולם לא נהגו כן ומתירין בדיעבד". דוגמה נוספת עולה משער לח' בו כותב ריי"מ: "ולכך נוהגין נקיי הדעת שבקהילות הקודש לנפח הריאות ואחרי כן לחתכה, ואם אין נמצאת בה בתוכה כשירה". כבר מעדותו של ריי"מ ניכר שהמנהג לנפח כל ריאה לא היה נחלתם של כל בני אשכנז אלא בעיקר של "נקיי הדעת שבקהילות הקודש". אין ספק שזהו ביטוי להערצתו של ריי"מ את הנוהגים כך, ומבחינתו הם האליטה של יהדות אשכנז. עם זאת, מדברי מרדכי, חולין, סימן תרח' עולה שבילדותו לא נהגו לנפח כל ריאה, ועם הזמן נכנס לאשכנז מנהג חדש, שהתקבל בקהילות. נמצאנו למדים שאע"פ שרי"מ מזכיר את מנהג "נקיי הדעת בקהילות הקודש" מדובר במנהג חדש יחסית באשכנז, וייתכן שהוא נכנס בהשפעת פוסקי ספרד כגון הרמב"ם והרי"ף. וראה על כך בפרוש למהדורתנו בשער לח'.

³⁰ באשר להגדרת המושגים מנהג והלכה ראה תא-שמע, מסורת, עמ' 29-21. וראה יעקב כץ, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 4 (להלן, כץ, הלכה וקבלה): פעמים רבות המנהגים והמסורות נבעו מהלכות שמקורן נעלם, וטעמן נשכח. אומנם, תפקידם של חכמי הדור לבחון אם המנהג לא חורג מגבולות ההלכה המקובלת. וראה על כך עוד אצל מנחם אלון, המשפט העברי: תולדותיו מקורותיו ועקרונותיו, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 714-717 (להלן, אלון, המשפט העברי). וראה עוד סולוביצ'יק, שינוי, עמ' 211-212 שההלכה באשכנז עברה בשני מישורים, האחד הוא התלמוד, ואחר הם "חיי התורה".

אצלו על יתר השיקולים.³¹ לדעתו מרכזיותו של המנהג אף גורמת "להצנעה פסיכולוגית קיצונית של אישיות המחבר, ולקורא הספר נראה שאין לו מחבר אישי כלל".³²

נקודה נוספת שעמד עליה תא-שמע היא הקיצור שבו נקט ריי"מ בספר שע"ד.³³ לשיטתו הספר כתוב בלשון קצרה, ורי"מ אינו כותב בו אלא הלכות שמחודשות בעיניו או נצרכות לבני דורו. לדברי תא-

³¹ תא-שמע, שם, עמ' 330. אינדיקציה נוספת על חשיבותו של המנהג בעיני ריי"מ ניתן להביא מחיבוריו "מנהגים לכל השנה", שהודפסו על ידי אלפנבין. ראה מנהגים ישנים מדורא, עמ' 131 שבכתבי היד החיבור מכונה מנהגים של כל השנה מאשכנז. שמו של הספר, ואף התוכן שלו מורים על כך שרי"מ ראה חשיבות במנהגי הקהילה והוא מעוניין לפרסמם לקהל הרחב. הנימוק שכך נהגו העם או העולם מהווה פעמים רבות ראייה להלכות המובאות בחיבור זה. לעיתים ריי"מ מכנה את המנהג "מנהג העולם", ולפעמים "מנהג העם", אולם, לא ניתן לדייק מתוכן הספר שקיים הבדל משמעותי בין המושגים. וראה שם, עמ' 141-142 שהספר מכיל מנהגים מקהילות רבות, כגון מנהג אשכנז, מנהג אשפירא, מנהג וורמייזא, מנהג טרוייש, מנהג מגנצא, מנהג צרפת, מנהג רומה, מנהג רינוס, ועוד. וראה עוד שם בעמ', 131 שרי"מ הכריע כמנהג נגד שיטתו ההלכתית של ר"ת. על חשיבות המנהג ביהדות אשכנז ראה ישראל משה תא-שמע, "ביקורת ספרים", קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 348 - 350 (להלן, תא-שמע, ביקורת ספרים). וראה מתניה יוסף בן-גדליה, חכמי שפיר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ז, עמ' 52-53 (להלן, בן-גדליה, חכמי). וראה אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשס"א, עמ' 270 (להלן, גרוסמן, חכמי אשכנז). וכן הנ"ל, חכמי צרפת, עמ' 542-545.

³² תא-שמע, קווים, עמ' 330. נראה שצודק תא-שמע ומסקירת ספר שע"ד עולה שלפחות ארבעים וחמישה פעמים מנהג העולם עלה כחלק מהשיקולים ההלכתיים, ובלפחות שלושים ושש סוגיות המנהג היה גורם מכריע בהוראתו של ריי"מ: בשער ב' רשום: "אומנם אנו נוהגים לאסור אותה חתיכה". בשער ד' רשום מנהג העולם לחתוך. בשער ה': נהגו העולם אם אירע...נהגו העולם כשמדיחין. בשער ו': "מיהו נהגו העולם לאסור". בשער ט': "נהגו העולם היתר בדפוס...העולם לא נהגו כן. בשער יא': "לא נהגו כן אלא כמו שפירש...וזה שנהגו לחתוך עורלת הלב...ומה שלא נהגו העולם". בשער יב': "ונהגו לא לאכול כחל...ונהגו לא לבשל כחלא וכבדא...ומה שלא נהגו לא מצינו איסור". שער יג': "נהגו בכל הארץ דלא מדיחין קערות". שער יד': "נהגו נקיי הדעת שבמגנצא...נהגו איסור בפשטידא ופלדש". שער יז': ויש שנוהגים...להשליך אחד...גם בנבילה נהגו כמו תרנגולת ומתירין...ואנו נוהגים כדפי לעיל. שער יח': "ומיהו נהגו העולם כפירוש רי"י. שער כ': "רבותי מרבותי נוהגים". שער כו', ראה בהמשך הפרק. שער כז': "שכך נוהגים במלכות שוואבן...ונהגו לעשות כבני בבל". שער כט': "נוהגים עולם להגעיל דפוסות של גויים". שער לד': "בצרפת נהגו...אנו נוהגים כרש"י". שער לה': "נוהגו בו דין אחר...ונוהגים לטרוף כשיש לנו ספק". שער לו': "ואין אנו נוהגים כן...אומנם אין אנו נוהגים כן". שער לז': "וישראל קדושים הם ונהגו בו איסור...ונהגו בו איסור". שער לח': "וכן נוהגים נקיי הדעת". שער לי': "וכן עמא דבר...וכן עמא דבר".

³³ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 329. דרך זו משתמעת כבר מההקדמה, בה נאמר: "הנה חברי הפצירוני לכתוב את איסור והיתר ואפרש להם בקוצר מילין". אף בפתיחה להלכות כחל כותב ריי"מ: "רש"י מפרש כל ההלכה לצלי ור"ת וראב"ן מפרשין לקדירה ונלאיתי להאריך לכתוב כל הסוגיא אך לפי המסקנה...". ובהמשך החיבור כתוב "והאריך מאוד אבי העזרי ונלאיתי לכתוב הכל". וראה עוד Edward Fram, *My Dear Daughter: Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth-Century Poland*, Cincinnati, 2007, pp. 3-4 (להלן, פראם, בנימין סלוניק). וראה Tamara Morsel-Eisenberg, "The Organization Of Halakhic Knowledge In Early Modern Europe The Transformation Of A Scholarly Culture", Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania, for the Degree of Doctor of Philosophy, 2018, pp.167 (להלן, מורסל-אייזנברג, ארגון). וראה עוד שפיגל, הגהות, עמ' 208.

שמע, ההלכות שבספר מובאות בצורה ישירה ללא דיונים על נושאים שקשורים בצורה ישירה או עקיפה לגוף ההלכה.³⁴ לעומתו תמרה מורסל-איזנברג טענה שהכתיבה בספר שערי דורא מקוטעת, חסרה ואינה מכסה את הנושא.³⁵ במחקרה היא השוותה את היקף ספר שע"ד עם ספרי הלכה מאוחרים יותר כגון ארבעה טורים ותורת חטאת, והסיקה מכך שבספר שערי דורא חסרות סוגיות בסיסיות רבות, והוא אינו מקיף את כל צידי ההלכה.³⁶

נקודה אחרונה שתא-שמע עמד עליה היא תפוצת ספר, והשפעתו הרבה עד סוף המאה הט"ז.³⁷ חוקר נוסף שעסק בכך הוא אלחנן ריינר, ושניהם עמדו על כך שעד השולחן ערוך היה השע"ד ספר הפסיקה המקובל ביותר באשכנז בענייני איסור והיתר.³⁸ לטענת ריינר, המטרה העיקרית בישיבות אשכנז בימי הביניים הייתה להקנות לתלמיד יכולת פסיקה, וספר שע"ד עזר לתלמידים להשיג מטרה זו.³⁹ לדעתו, ההגהות הכתובות בנוסחי הדפוס וכתבי היד הן בעצם סיכום של דברי ראש הישיבה.⁴⁰ עדות לכך ניתן לראות בדברי ר' חיים, אחיו של המהר"ל מפראג, שכותב בספרו ויכוח מים חיים, שהיו קובעים שיעורים בישיבות בספר שע"ד.⁴¹ ריינר מראה שכך נהגו גם הרב יעקב פולק והרב שלום שכנא שחיו בפולין.⁴² לטענתו, המעבר בין קהילות קטנות שהיו מקובלות באשכנז לקהילות יהודיות

³⁴ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 329.

³⁵ ראה מורסל-איזנברג, ארגון, עמ' 167.

³⁶ וראה על כך פרוט בחלק השני של המחקר.

³⁷ ראה תא-שמע, שם.

³⁸ אלחנן ריינר, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז-י"ז והויכוח על הפלפול", בתוך כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמורק (בעריכת ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי, עזרא מנדלסון), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 20 (להלן, ריינר, תמורות).

³⁹ ריינר, שם, בישיבות אשכנז ופולין למדו ספרי פוסקים כגון סמ"ג, סמ"ק, ארבעה טורים ושע"ד עד סוף ימי הביניים. לטענתו, השיעור ההלכתי היה מבוסס על חיבורים אלו והם היוו אף את הבסיס לשיעור "הפלפול". וראה אלחנן ריינר, "ישן מפני חדש על תמורות בתוכני לימוד בישיבות פולין במאה הט"ז וישיבתו של הרמ"א בקרקוב, בתוך זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב פרל, ירושלים, תשס"ז, עמ' 185 (להלן, ריינר, ישיבת הרמ"א). וכן ריינר, תמורות, עמ' 21.

⁴⁰ ריינר, תמורות, עמ' 21. לדעתו, כך ניתן להסביר את השוני בין ההגהות בדפוסים השונים. כל דפוס מייצג סיכום של תלמיד אחר שכתב את הערת ראש הישיבה שלו. בנוסף, ראה ריינר, ישיבת הרמ"א, עמ' 186 שם ריינר מראה שקיימים נוסחים של השע"ד בהם ניכר שההגהות הן עיקר החיבור ותוכן הספר הוא רק בסיס שעליו נאמרו דברי ראש הישיבה. וראה על כך עוד ריינר, אליטה, עמ' 91-92.

⁴¹ ראה אברהם יוסף חבצלת, "הלכות חלה לרבינו יצחק מדורא בעל 'השערי דורא'", צפונות, ב' (תשמ"ט), עמ' יח-כד' (להלן, חבצלת, חלה). וראה שפיגל, הגהות, עמ' 208.

⁴² ראה ריינר, תמורות, עמ' 20 ועיין שם בהע' 18.

גדולות בערים המרכזיות בפולין בעת החדשה המוקדמת, הוא שהביא את הרמ"א לכתוב ספר פסקים חדש שמבוסס ברובו על התלמוד והפוסקים, ולא על המנהג ומסורת האבות.⁴³

חוקרים נוספים שעסקו בספר שע"ד הם יעקב שמואל שפיגל ודוד דבליצקי. שפיגל בספרו, עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, עוסק בספר שע"ד, חשיבותו, תפוצתו והסתירות הקיימות בין הגהותיו.⁴⁴ דבליצקי הקדיש לספר שע"ד שני מאמרים, ואף הוציא מהדורה של הספר. המאמר הראשון נקרא: "ענייני שערי דורא", ובו הוא סוקר בהרחבה את כל ההגהות הקיימות על הספר ואת כל מהדורותיו.⁴⁵ המאמר השני הוא: "על המהדורה החדשה של ספר שערי דורא", בו דיבליצקי דן בבעיות הטקסטואליות הקיימות בגוף הספר, בהגהותיו, ובמהדורותיו. מחבר המאמר מפרט בעיות רבות הקיימות במהדורת המאור ובמהדורת פרויליך.⁴⁶ חוקרים נוספים כתבו על משפחתו של ר"מ, אך דבריהם לא נוגעים באופן ישיר למחקרי.⁴⁷

⁴³ אלחנן ריינר, "עליית 'הקהילה הגדולה' – על שורשי הקהילה היהודית העירונית בפולין בעת החדשה המוקדמת", גלעד כ (בעריכת דוד אנגל), תל-אביב, 2006, עמ' 33-34 (להלן, ריינר, הקהילה הגדולה).

⁴⁴ שפיגל, הגהות, עמ' 193, 207-208.

⁴⁵ דבליצקי, ענייני, רכט'רמא'.

⁴⁶ ראה להלן עמ' 23-25 התייחסות למהדורת דבליצקי.

⁴⁷ להלן נראה שתא-שמע כתב על ר' ישעיה, גיסו של ר"מ וקופפר כתב פרטים רבים על ר' יקר, חמיו של ר"מ. וראה ישראל מרדכי פלס, "תשובה לרבנו יקר בעניין פינוי מקבר לקבר", מוריה, צד' (תשמט), עמ' ה'-ט' (להלן, פלס, רבנו יקר): שכתב על תשובה אחת של ר' יקר, המלמדת על הביוגרפיה שלו.

2. השנים בהם חי ופעל רבי יצחק מדורא

העמדה המקובלת היא שרי"מ היה בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג, כפי שעולה מדברי אלפנבין, תא-שמע ועמנואל.⁴⁸ ראייתו של אלפנבין לכך היא מכתב יד שנכתב על ידי רבי אלכסנדר בנו של ריי"מ, בו מתואר שרי"מ שהה בצרפת אצל רבנו טוביה, ופגש שם את ר' יחיאל מפריז:⁴⁹

כתב הרב אלכסנדר בן הר"ר יצחק ב"ר מאיר מדורא, שמעתי מאבא מורי הר"ר יצחק שי[חיה],⁵⁰ כשלמד תורה מפי מורי הר"ר טוביה בצרפת. ובא לשם ר' יחיאל מפריש. וראה שהיו יושבים אצלו הרבה תלמידים חשובים. והמניקת ישבה נגד האור עם בן בנו של הר"ר טוביה.⁵¹

לשיטתו המפגש התרחש בין השנים 1240-1260, ולאור זאת הוא נוקט שרי"מ נולד בין השנים 1220-1240, ונפטר בין השנים 1300-1330. ראיותיו על שנת הפטירה מבוססות על כתבי יד מתחילת המאה הי"ד בהם ריי"מ אינו מוזכר בברכת המתים, לעומת כתבי יד מאמצע המאה בהם ריי"מ מוזכר בברכת המתים.⁵²

⁴⁸ ראה תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178, ועמנואל, שברי לוחות, עמ' 239, אלפנבין, מנהג, עמ' 134-133. כמו כן, ראה דבליצקי, עניני, עמ' רכט', ושמוחה עמנואל, "ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ-ישראל", שלם ח (תשס"ט), עמ' 96 (להלן, עמנואל, ר' יחיאל). ראייה לשיטה זאת, שרי"מ היה תלמיד המהר"ם ניתן להביא מנכדו של שמואל שליטט שכתב את ה"מרדכי קטן", שכותב שרי"מ תלמיד המהר"ם. אף פרויליך, בהקדמה למהדורתו על ספר שע"ד, עמ' 9 סובר שרי"מ מתלמידיו הראשונים של המהר"ם, והיה יותר מבוגר מרבנו אשר בן יחיאל (להלן, הרא"ש). וראה דוד דבליצקי (מהדיר), שערי דורא, בני ברק, תשע"ו, עמ' רכט' (להלן, דבליצקי שע"ד): שנוטה לשיטה זאת, וראייתו היא שיש סימנים שלמים בשע"ד המבוססים על תשובות המהר"ם. וראה להלן שטענה זאת נכונה לנוסח ספר שע"ד שבמהדורות הדפוס, לעומת זאת בכתי היד הקצרים המהר"ם מוזכר רק פעם אחת.

⁴⁹ ראה אלפנבין, מנהג, עמ' 134-133. כנראה שהמפגש התרחש כשר' יחיאל היה בדרכו לארץ ישראל. ומדובר בין השנים 1240-1260.

⁵⁰ כך הנוסח אצל שטרן, מאורות הראשונים, עמ' נה'-נ"ו. וכן אצל אורבך, בעלי התוספות, עמ' 487. אך אלפנבין, שם גרס "לוי".

⁵¹ וראה אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות - תולדותיהם, חיבוריהם שיטתם ירושלים, תשמ"ו, עמ' 456 (להלן, אורבך בעלי התוספות): בשנת 1258 ר' יחיאל עוד חתם על גט בפריס. וראה שם, עמ' 487, שאף אורבך הכיר כתב יד זה ודן בו. אורבך הטיל ספק האם מוסר העדות הוא בנו של ריי"מ בעל השערים. לדבריו, ייתכן שהחיד"א צודק, והיו שני אנשים שנקראו ר' יצחק מדורא. למסקנה נראה לאורבך שמדובר ברי"מ בעל השערים, ובנו הוא שמסר את העדות. ראייתו היא מכתב יד של ההגהות מימוניות שאכן בעל השע"ד שהה אצל ר' טוביה בצרפת. וראה כתב יד פרמה 1902, דף עמוד ב, ייתכן ששם ריי"מ מכונה יצחק הלוי.

⁵² ראה אלפנבין, מנהג, עמ' 134-133. וראה בפרק הבא טבלה בה פורטים כל כתבי היד הקדומים של הספר, שנת העתקתם, והאם המחבר מוזכר בברכת המתים או החיים. הנתונים העולים לאור טבלה זאת מחזקים את השערתו של אלפנבין.

עמדתו של עמנואל היא שרי"מ פגש את רבנו יחיאל סביבות שנת 1255 בעיר ויאנה (Vienne), בעת ששהה בצרפת ולמד תורה אצל רבנו טוביה.⁵³ אולם, לא ניתן להסיק מכך באילו שנים בדיוק חי ופעל רי"מ.⁵⁴

תא-שמע הוא החוקר המקדים ביותר את זמנו של רי"מ, וכותב שהוא מבוגר יותר מהמהר"ם מרוטנבורג. עיקר ראייתו מבוססת על דברי המהר"א בפסקיו שכתב: "ואף שהשערי דורא מכשיר, אין לבטל דבריהם של מהר"ם בעל הגהות מיימוניות והרא"ש אף דבתראי הו נגד הרב יצחק מדורא".⁵⁵ כלומר, רי"מ היה מבוגר יותר מהמהר"ם, וללא הכלל של "הלכה כבתראי" היה צריך לפסוק הלכה כשע"ד. בנוסף לכך, תא-שמע מקבל את עדותו של ר' אלכסנדר שרי"מ פגש את ר' יחיאל.⁵⁶ לאור זאת, תא-שמע טוען שרי"מ אינו תלמיד הרא"ש ואף לא תלמיד המהר"ם.⁵⁷ יתרה

⁵³ ויין הוא מחוז בצרפת, הקרוי על שם נהר הויין שעובר דרכו. וראה אלפנבין, מנהג, עמ' 133-134. וראה עמנואל, ר' יחיאל, עמ' 96-87. וראה אלחנן ריינר, עלייה ועליה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 78-79 (להלן, ריינר, עליה לרגל): המפגש בין החכמים התרחש כאשר ר' יחיאל הלך בדרכו לארץ ישראל. עמנואל, כתב שר' יחיאל ניסה לעלות לארץ ישראל סביב שנת 1257, אך לא הצליח וחזר לביתו אשר בצרפת. לטענת עמנואל, ר' יחיאל יצא לדרך מביתו שבפריס לנמל במרסיי בסביבות שנת 1254, ונפגש עם רי"מ ורבנו טוביה. ר' יחיאל חלה בדרך ונאלץ לחזור לביתו, שם נפטר ביום יב' ניסן בשנת 1260 או 1264. וראה עוד עמנואל, ר' יחיאל, עמ' 96-87. דעה דומה לזו היא שיטתו של ריינר, עליה לרגל, עמ' 78-79. לפי ריינר זמן עלייתו של ר' יחיאל הוא וויכוח בין החוקרים למעלה משנות דור, שמשאלות לב ומחקר שלובים בו אהדדי. ריינר טוען שהקשר בין ר' יחיאל וישיבתו בפריס לבני ארץ ישראל היה קיים כבר בסביבות שנת 1240, ור' יחיאל ניסה לעלות לארץ בשנת 1257, אך כנראה נפטר בדרך. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 456 שבשנת 1258 ר' יחיאל עוד חתם על גט בפאריז.

⁵⁴ עמנואל, ר' יחיאל, עמ' 96. וראה פרייליך, הקדמה למהדורת השע"ד, עמ' 7-8 שכתב: "שמחמת תוקף הגלויות וזמני החירום והמלחמות לא נדע במכוון תולדות והזמן של קורות ימי הרב שערי דורא". לטענתו, אנשים רבים ניסו לשער את השנים בהם פעל רי"מ, ועד ימינו אין אחדות דעים בנושא זה, וההפרשים בין הדעות מגיעים לעיתים ליותר ממאה שנים. וראה אלפנבין, מנהג, עמ' 133 שחולק על שיטות המאחרות את השנים בהן חי רי"מ: החיד"א, רבי דוד בן שלמה גאנו, צונץ וגרוס סוברים שרי"מ חי בזמנו של רבנו ירוחם (להלן, רי"ו) בשנת צד'. וראה דוד קונפורטי, ספר קורא הדורות, ברלין, 1846, כו ע"א: שרי"מ חי בזמן רבנו יעקב בעל הטור ורבנו מנחם בן זרח הצרפתי. וראה עוד Henri Gross, *Gallia Judaica: dictionnaire géographique de la France, d'après les sources rabbiniques*, Leuven. Peeters, 2011. Pp 193 (להלן, גרוס, גליה), עמ' 193: רי"מ נולד סמוך לשנת 1320. וראה סופר, ספרים, עמ' תרנ"ג. וראה אלפנבין, שם שהחוקרים קראפט ודייטש מאחרים עוד יותר את לידתו של רי"מ, לשנת 1334. עם זאת, אלפנבין חולק עליהם כפי שנראה להלן.

⁵⁵ תרומת הדשן, סימן ל' וסימן רטו'. וראה על כך עוד אצל סופר, ספרים, עמ' תרנ"ג. כמו כן, ראה תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178.

⁵⁶ תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178. תא-שמע ענה למבקרים את שיטתו וכתב שלא נראה הגיוני שהיו שני ר' יצחק מדורא באותו הדור. על כן, העדות של ר' אלכסנדר היא על בעל השערים.

⁵⁷ תא-שמע, שם כתב שמה שרשום בהלכות טריפות "אמר לנו הרא"ש", אין זו ראייה שרי"מ היה תלמיד הרא"ש. לטענתו, מדובר בהגחה שנכנסה לתוך גוף הטקסט, והראיה שבדפוס בזל מילים אלו חסרות. וראה להלן בפרק הראשון

מכך, נראה לו, שכל אותן ההזכרות, של המהר"ם בגופו של ספר שע"ד צריכות בדיקה, ובמקרים רבים מדובר בהגהות שנכנסו לגוף הספר בשלב מאוחר יותר.⁵⁸ בקביעתו זאת חולק תא-שמע על אלפנביין שסובר שרי"מ צעיר מהמהר"ם וגם תלמידו.⁵⁹

אלפנביין עמד על עדויות המצביעות על קשר בין המהר"ם לרי"מ, המלמדות על כך שהם חיו באותה תקופה.⁶⁰ בספר התשב"ץ נשאל המהר"ם האם ללוי יש זכות קדימה ברכת המזון? וענה המהר"ם שרי"מ סובר שכן, ושכך כתוב בתלמוד הירושלמי. אך המהר"ם חולק עליו ואומר, שהוא לא מכיר ירושלמי כזה.⁶¹ בספר שע"ד כתוב: "אכן ראיתי מהר"ר מאיר שהתירו בדיעבד". בכתבי יד רבים המהר"ם מוזכר בברכת המתים, אך קיים כתב יד יחיד וייחודי, שהוא כ"י מינכן 232 שבו המהר"ם מוזכר בברכת החיים,⁶² "אכן ראיתי מהר"ר מאיר שיחיה...". אף על פי שכתב היד נכתב לאחר פטירתו של רי"מ, ניתן לחזק מכך את הטענה שספר שע"ד נכתב בחייו של המהר"ם.⁶³ מראיות אלו אנו למדים שרי"מ חי בצעירותו בתקופתם של ר' יחיאל מפריז ור' טוביה, והיה בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג. בנוסף לכך, מתשובות שהגיעו לידינו עולה אפוא שרי"מ היה בקשר אף עם חכמי הדור הבא, שהם תלמידי המהר"ם.⁶⁴ יתרה מזאת, קיימים דינים בהם נוסח ספר שע"ד זהה דווקא לנוסח

שכך גם מסקנת מחקרנו. וראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239. שלמרות הפרש גילאים ביניהם רי"מ היה חבר של הרא"ש והם חתומים יחד על כמה פסקי הלכה. וראה שו"ת הרא"ש, כלל ארבעים ושנים, עמ' קעז'. שם רי"מ קורא לרא"ש מורי פעמיים, ומסכים איתו בפסק הדין.

⁵⁸ ראה תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-179. שמביא דוגמאות לדבריו. עם זאת, הוא כותב שדבריו צריכים עדיין בדיקה יסודית יותר, ובשביל להגיע למסקנה סופית צריך בדיקה מקיפה בכתבי היד כל פעם שהמהר"ם מוזכר. וראה על כך את תוצאות מחקרנו בפרק הראשון. לעומת זאת, ראה תא-שמע, קווים, עמ' 329 שרי"מ הסתמך בפסקיו בין היתר על הלכות שכתב המהר"ם.

⁵⁹ ראה תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178. כמו כן, תא-שמע, קווים, עמ' 329. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 488. אורבך מצייין שמהר"ם למד תורה בין היתר אצל ר' טוביה. אם כן יוצא אפוא שהמהר"ם והשע"ד למדו אצל אותו הרב. לפיכך, ייתכן וזו ראייה לתא-שמע, שהיחס ביניהם היה של חברים ולא של רב ותלמיד. וראה אורבך, שם, עמ' 521 שהמהר"ם נולד בין השנים 1210-1212, ולמד אף אצל ר' יצחק אור זרוע ואצל ר' יחיאל מפריס, והיה בצרפת בזמן שרפת התלמוד.

⁶⁰ אלפנביין, מנהג, עמ' 134-136.

⁶¹ שמשון בן צדוק, תשב"ץ, סימן שיב'. וראה עוד אלפנביין, מנהג, עמ' 134.

⁶² דף 60 ע"ב, סוף שער שני.

⁶³ ראה בפרק הראשון שדברי מהר"ם אלו נכתבו בוודאות על ידי רי"מ. וראה בהקדמה לכתב היד, שהמעתיק מוסר לנו שרי"מ כבר נפטר.

⁶⁴ ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239 : ראייה אחת לכך היא מתשובה על יין נסך, שמביא עמנואל בספרו, ועליה עונים רי"מ והרא"ש. מתשובה זאת ניכר שבאותה התקופה רי"מ שהה במגנצא. על שהותו במגנצא ראה אף בחיבור שכתב בנו של רי"מ, המכונה "בדיקות הנוהגים בעיר מעגנץ". וראה על כך, עמנואל, שם, וכן אצל נחמיה אלוני, מחקריו לשון

שכתבו תלמידי המהר"ם ביצירותיהם, וכן דינים שמבוססים על מקורות ייחודיים דווקא לרי"מ ותלמידי המהר"ם, שלא רשומים בספרים עליהם נהג רי"מ להתבסס.⁶⁵

גורם נוסף שעשוי לסייע לנו לאמוד את השנים בהם פעל רי"מ, הוא חמיו. אלפנביין, תא-שמע, אפרים קופפר וישראל פלס מציינים שחמיו של רי"מ הוא רבנו יקר בן שמואל הלוי שהיה רב וחזן בקולוניה.⁶⁶ שטרות, רשומות ועדויות נוספות מבית הדין בקולוניה מלמדות שרבנו יקר ורבנו חיים בן יחיאל חפץ זהב היו שני הדיינים המרכזיים משנת 1260 עד סוף המאה.⁶⁷ על פי עמנואל, ר' שמואל בן אברהם הלוי, אביו של ר' יקר נולד בערך בשנת 1200.⁶⁸ אם נניח שבנו, ר' יקר, נולד כעבור 20-30 שנה יצא שרי"מ צעיר מחמיו בשנים בודדות, ולפי תא-שמע ייתכן שהם נולדו בסמוך.⁶⁹ אלפנביין

וספרות, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 245 (להלן, אלוני מחקרי לשון וספרות). וראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס ברלין סימן רנ"ג על תקנת רי"מ בעיר מגנצא שלא ניתן לכפות על בעל דין לדון מחוץ למקום מושבו. ראה נוספת לקשר בין רי"מ לתלמידי מהר"ם מובאת בשו"ת זכרון יהודה, שנתחבר בידי רבי יהודה, בנו של הרא"ש, בהלכות כתובות ועליה חתומים רי"מ, הרא"ש ור' יצחק בן יהודה הלוי. וראה שו"ת זכרון יהודה, סימן צ"ב, עמ' קכ"א, שם, ששמו של רי"מ מוזכר ראשון, לפני הרא"ש. וראה על כך אצל עמנואל, שם. בתשובה אחרת העוסקת בהלכות עגונות רי"מ הסכים לפסק ההלכה של הרא"ש, וראה עמנואל, שם ושו"ת זכרון יהודה, סימן צ"ב, עמ' קכ"ז. ראה נוספת לקשר בין רי"מ לרא"ש עולה משו"ת הרא"ש, כלל ארבעים ושנים, עמ' קע"ז, שהתיר לגרש אישה עם מום בעל כורחה, על אף חרם דרבנו גרשום. תשובת הרא"ש הגיעה לרי"מ שהסכים לפסק זה, ואף קרא לרא"ש "מורי". נראה אפוא שהכינוי "מורי" מתאים יותר אם רי"מ ורא"ש היו תלמידי המהר"ם, ופחות מתאים לשיטת תא-שמע שרי"מ לא היה תלמיד המהר"ם ואף מבוגר ממנו. דוגמה נוספת לקשר בין רי"מ וחכמי הדור הבא הוא טופס של מנהגי קהילות שפירא ורמיזא ומגנצא (שו"ם), שרי"מ היה חתום עליהם ביחד עם ר' חיים אור זרוע. וראה על כך עוד אצל אברהם יוסף חבצלת, "תשובות רבנו עזריאל בן רבנו יחיאל", צפונות א' (תשמ"ט), עמ' יג' (להלן, חבצלת, רבנו עזריאל). הכרות אפשרית נוספת בין רי"מ לתלמידי המהר"ם ניתן לראות במחקרו של ישראל פלס הטוען שרי"מ סייע לרבי מאיר הכהן, לערוך את ספר הגהות מיימוניות. ראה ישראל מרדכי פלס, תגלית: כתב-יד קדום של הגהות מיימוניות-כנסת דפוס קושטא", ישרון, יג' (תשס"ג), עמ' תשנ"ו-תשס"ו (להלן, פלס, תגלית), שמפנה לספר "אוצר הספרים", עמ' 131 שרבי יצחק מדורא הגהות מיימוני עשה. וראה על הקשר בניהם בהגהות מיימוניות, הלכות שבת, פרק ט"ז, הלכה י"ט, אות ל'.

⁶⁵ קיימות שבע דוגמאות כאלו בשערים: יב, יו', יז', יט', כ', כג', כה', כז', לז'. וראה דיון על מקרים אלו בפרוש על מהדורתנו שבפרק הנספחים. מסוגיות אלו עולה שכנראה הייתה ספרייה משותפת לרי"מ ותלמידי המהר"ם, ועל אפשרות של הכרות בין רי"מ לחכמים אלו.

⁶⁶ ראה אלפנביין, מנהג, עמ' 135. וכן אפרים קופפר, תשובות ופסקים: מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים, תשל"ג, עמ' יג' (להלן, קופפר, תשובות ופסקים). בנוסף ראה ישראל משה תא-שמע, "רבנו ישעיה מויל-חכם בלתי נודע מזמן מהר"ם מרוטנבורג", כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א', ירושלים, תשס"ד, עמ' 167-175 (להלן, תא-שמע, ר' ישעיה).

⁶⁷ Ephraim Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013, pp 47-48 (להלן, קנרפוגל, היסטוריה רבנית)

⁶⁸ ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 181-182 שמביא רשימת יוחסין של משפחתו, בה מתואר שסבו של ר' יקר נקרא אברהם, ובנו ואביו נקראים שמואל. על פי עמנואל, אביו של ר' יקר הספיק ללמוד שנים בודדות בבית מדרשו של ר' שמחה משפירא, ובנו של רבנו יקר, שמואל-בונפנט נפטר בערך בשנת 1345.

⁶⁹ לעומת זאת טענתו של תא-שמע שרי"מ נולד סביבות 1210 פחות מסתברת, כיוון שחמיו עדיין לא נולד.

משער שרי"מ התחתן בין השנים 1260-1270 עם בתו השנייה של רבנו יקר.⁷⁰ קופפר מביא תשובות רבות של רבנו יקר, וכותב שהוא גר בקולוניה ביו השנים 1266-1291.⁷¹ פלס מוסיף שרבנו יקר גר בקולוניה עד שנת 1292, ובשנה זאת עזב את קולוניה והמשיך לענות על שאלות עד 1294.⁷² אם נניח שרי"מ האריך ימים יותר מחותנו, יצא לנו שהוא היה עדיין בין החיים בשנים הראשונות של המאה הי"ד.⁷³ נתון זה מתיישב עם העולה מקולפון שבסוף כתב יד פרמה 2908, משנת 1338, שבו לראשונה רי"מ מוזכר בברכת המתים.⁷⁴

למעשה, מהנתונים שעלו, לשיטת אלפנביין רי"מ חי בערך בין השנים 1230-1330, שזה יוצא קרוב למאה שנים.⁷⁵ לפי דעת תא-שמע רי"מ חי גם כן בערך 100 שנה, בין השנים 1210-1310. לפי שיטת עמנואל רי"מ פגש את ר' יחיאל בשנת 1255, וניתן לשער שגילו עמד בין 15 ל-20 שנים, ומכך נסיק שהוא נולד סביב שנת 1235. על כן, ייתכן שלשיטתו רי"מ חי בין השנים 1235-1310, קרוב ל-75 שנים, שזה הסביר ביותר. אולם לפי כל השיטות ניכר שרי"מ האריך ימים, דבר המצריך ראיות שאכן החישוב נכון. להלן נבחן מקורות שיוכלו לבסס את הטענה שרי"מ האריך ימים. המקור הראשון נמצא בסוף כתב יד פרמה 1902, שם נאמר: "סליק דיני איסור והיתר ממורנו הישיש הר"ר יצחק מדורא".⁷⁶ מקור שני הוא כתב יד ניו-יורק 1489 שבתחילתו כתוב: "עמודי הישיש הר"ר יצחק מדורא".⁷⁷ מקור שלישי הוא מבנו של רי"מ שכתב חוברת בשם "בדיקות הנוהגים בעיר

⁷⁰ אלפנביין, שם, עמ' 135 על פי כתב יד מאת הרב מנחם ציון, שהיה נכד אחת האחיות של אשת רי"מ: "והשנייה הרבנית מרת פורא אשת הר"ר יצחק מדורא אשר יסד השערים מדורא".

⁷¹ קופפר, תשובות ופסקים, עמ' 260. בנוסף קופפר טוען שיייתכן ור' יקר מקינן המופיע בתוספות במסכת עבודה זרה הוא רבנו יקר בן שמואל, ולא כפי שטוען אורבך, שהיו שני ר' יקר.

⁷² ישראל מרדכי פלס, "תשובה לרבנו יקר בעניין פינוי מקבר לקבר", מוריה, צד' (תשמט), עמ' ו' (להלן, פלס, רבנו יקר). במקום 1294 נרשם בטעות 1394, שהרי שנת נד' היא 1294.

⁷³ אלפנביין, מנהג, עמ' 134. אם נניח שבעת הפגישה עם ר' יחיאל מפריס רי"מ היה בגיל 15-20 יוצא אפוא שהוא נולד בין השנים 1220-1240.

⁷⁴ נתון זה עולה מ-35 כתבי היד הקדומים שבדקנו לצורך המחקר. וראה להלן טבלה בחלק הראשון של המחקר ממנה עולה שבכתבי יד רבים רי"מ אינו מוזכר בקולפון לא בברכת החיים ולא בברכת הנפטרים, ובכתב יד פרמה 2908 רי"מ מוזכר בברכת המתים לראשונה.

⁷⁵ ראה אלפנביין שם, עמ' 134 שמעריך את זמן פטירתו לפי איזכורי שמו של רי"מ ברבע הראשון של המאה הי"ד ללא ברכת המתים, ומאמצע המאה הי"ד שמו מוזכר תמיד בברכת המתים.

⁷⁶ ראה Benjamin Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma Catalogue*,

Jerusalem 2001. pp 274-275 (להלן, ריצ'לר, קטלוג פרמה). כתב יד זה הועתק בשנת 1470, ויתכן שהנוסח שעליו הוא מבוסס נכתב בחי' רי"מ, וכן מורה התואר "ישיש", שהרי אם רי"מ כבר נפטר לא מסתבר שיכנו אותו כך.

⁷⁷ כתב היד הועתק במאה הטו', ובראשו: "הגהו' משערי דורא".

מגענץ".⁷⁸ ושם נכתב: "ראיתי מעשה במגענצא שמורי אבי הישיש הרב יצחק בן הח"ר מאיר מדורא זצ"ל. לפיכך ניתן לומר שיש לדעות המאריכות את חייו של ריי"מ על מה להתבסס.

לסיכום, ריי"מ חי בתקופת המהר"ם. הוא נולד סביבות שנת 1230, למד אצל רבנו טוביה מויאנה עד שנת 1260 לערך,⁷⁹ חזר לאשכנז והתחתן עם ביתו של ר' יקר בן שמואל הלוי, וחי סך הכל קרוב ל-80 שנה עד שנת 1310. לפיכך, אף הטוענים שריי"מ חי בזמנו של רבנו ירוחם לא טעו שכן בסביבות שנת 1306 כאשר ר' ירוחם בורח לספרד, ריי"מ עדיין חי בגרמניה.⁸⁰ להלן תמצית קורות חייו של ריי"מ כפי שעולה מהשערת המחקר:

1230 (בערך)- רבי יצחק נולד בדורא.

1255 (בערך)- רבי יצחק שוהה בצרפת, לומד אצל רבנו טוביה ונפגש עם ר' יחיאל.

1260 (בערך)- רבי יצחק מתחתן.

1284- פרעות "ורנר הטוב" ביהודי גרמניה.

1293- פטירת המהר"ם.

1300 (בערך)- גר במגנצא, עונה לשאלות, וכותב תקנות.

1310 (בערך)- נפטר.

3. תקופת ר' יצחק מדורא - משפחתו, רבותיו ויצירותיו

ריי"מ נולד בגרמניה, ונחשב לאחד מפוסקי ההלכה האשכנזים שחיו בסוף תקופת בעלי התוספות. העיר דורא (Duren) שבה חי ריי"מ, ועל שמה נקרא ספרו, נקראת גם דאורא, דויירא, דורין, דוויירין,

⁷⁸ ראה על כך עוד אצל עמנואל, שברי לחות, עמ' 239.

⁷⁹ ראה אלחנן ריינר, "בין אשכנז לירושלים, חכמים אשכנזים בארץ ישראל לאחר 'המוות השחור'", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 41 הערה 46: רבי שמשון בן שמואל מדורא שנולד סיבות שנת 1330 למד אצל רבו בערך 30-25 שנים.

⁸⁰ ראה שיטות הנוקטים כך בהערה 54. וראה גלינסקי, רבנו ירוחם, עמ' 153. לדעתו ר' ירוחם עוזב את צרפת בעקבות גרוש יהודי צרפת שארע בשנה זאת. ולא כדברי פרוייליך, בהקדמה למהדורתו, עמ' 9, שכתב על דברי החיד"א שהם "בשום אופן לא אמת".

דויירן ודורן.⁸¹ היא ממוקמת בסמוך לקולוניה מצידה המזרחי, על החוף הימני של נהר הרור (Roer), בגליל הריינוס, במחוז לתורינגיה-תחתית, בממלכת וסטפאליה.⁸² בשנת 1226 הפכה דורא לעיר רשמית באימפריה הרומית קדושה, והחל משנת 1238 קיימות עדויות על יהודים שישבו בעיר זאת.⁸³ המדינות בהם ידוע ששהה רי"מ בימי חייו הן גרמניה, צרפת, וכנראה גם במדינת שוואביה.⁸⁴ בצרפת למד רי"מ בעיר וויאנה (Vienne) אצל רבנו טוביה, כנראה שתקופה מסוימת הוא שהה אצל רבי שמואל מפליז, ויתכן שהיה גם בעיר בטרואייש (Troyes), מקום מושבו של רש"י.⁸⁶

משפחתו

אביו של רי"מ נקרא מאיר, ונראה אפוא שהיה מורה הוראה, שכן בחלק מכתבי היד המילה "רב" או "חבר" מופיעה לפני שמו.⁸⁷ מעבר לכך, אין לנו פרטים על משפחתו של אביו, ולא ידוע אם היה

⁸¹ ראה 91-92 Brann Markus, *Germania Judaica, Band I*, Frankfurt, 1917. (להלן, בראן, גרמניה יודאיקה).
ובנוסף ראה אלפנבין, מנהג, עמ' 133.

⁸² ראה חיים סולוביצ'יק, היין בימי הביניים - יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח, עמ' 129 (להלן, סולוביצ'יק, היין). שם נמצאת מפה של המחוז. וראה אודות מיקומה של העיר אצל ריינר, בין אשכנז לירושלים, עמ' 41-46. וראה שם עמ' 46 שכינויו של רבי "שמשון מדורן" הוענק לו מתוקף לידתו בעיר דורא, למרות שהוא שימש ברבנות בעיר דורטמונד.

⁸³ ראה בראן, גרמניה יודאיקה, עמ' 91-92. וראה ריינר, בין אשכנז לירושלים, עמ' 41-46 אודות רבי שמשון בן שמואל שנולד בדורא סביבות שנת 1330.

⁸⁴ על שהותו בצרפת ראה לעיל הערה 49, ובהמשך לגבי רבותיו. על שהותו בשוואביה ניתן ללמוד משער כז': "לפי שראיתי במלכות שוואבין". וראה על כך עוד בפרק העוסק בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 דוגמה 6. מדינה זאת ממוקמת בדרום מערב גרמניה, באזור מדינת באדן-וירטמברג של ימינו. בנוסף לכך, שוואביה כללה גם חלקים מנסיכות ליכטנשטיין, שוויץ וחלק מחבל אלזס, הממוקם כיום במזרח צרפת.

⁸⁵ ראה להלן הערה 104.

⁸⁶ ראה הגהות מיימוניות, הלכות שבת, פרק טז, הלכה יט, אות ל': "אמנם לי המעתיק, אמר הרב רבי יצחק בה"ר מאיר שראה בטרואייא העירובין וקבלה בידם שנתקנו בימי רש"י, ולא היה בהן היכר ציר, והקשה להן לבני העיר מהא דר"ל ואמרו לו בשלון הזה בסוגיא זו טועים האשכנזים ופירשו לו כפירוש מורי". בעל הגהות מיימוניות מקשה על הרמב"ם שפסק שקורת הערוב שמעל הלחיים אינה צריכה היכר, ויכולה להיות דקה. ההגהות מיימוניות מבאר את דברי הרמב"ם על פי הסבר המהר"ם בסוגיה התלמודית, ולבסוף מביא את דברי רבי יצחק בן מאיר, שאף מנהג בני טרוויש בשם רש"י היה כרמב"ם. עוד עולה מתשובה זאת שהערוב בטרואייש לא השתנה מימי רש"י עד תקופת רי"מ. וראה על כך עוד אצל יעקב פריימן, 'ספר אמרכל', לדוד צבי: ספר היובל לרד"צ הופמן, ברלין 1914, עמ' 421-422 הערה 4 (להלן, פריימן, לדוד צבי). וראה עוד אצל אברהם חיים פריימן, הרא"ש: רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו חייהם ופעלם, מתורגם בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ו, עמ' נא' (להלן, פריימן, הרא"ש).

⁸⁷ ראה לדוגמה שו"ת הרמ"א סימן נד'. וכתבי יד אצל עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239, בהם רי"מ מכונה פעמיים: "יצחק בן הח"ר מאיר". וראה בקולופון כ"י פרמה 2908 וכ"י לונדון 26970: "הרב רבי יצחק בן הר"ר מאיר". ובקולופון כ"י פרמה 1265: "הר"ר יצחק בן הח"ר מאיר מדורא. וראה בקולופון כ"י בודפשט 370A: "סליקו השערי" ממחר"ר יצחק בן

שייך למשפחה או שושלת רבנית.⁸⁸ בתקנות ותשובות היה רי"מ נוהג לחתום: יצחק בהח"ר מאיר נבי"ע (בשמתו בעדן) או לעיתים נב"ת (נשמתו בטוב תלין).⁸⁹

לגבי בניו, בן אחד נקרא אלכסנדר, היה תלמיד חכם, והעיד על שהות אביו בצרפת.⁹⁰ בנוסף, חיבור הנקרא "בדיקות הנהגות בעיר מעגנץ" נכתב על ידי בנו של רי"מ, כפי שמתועד בגוף החיבור: "אני הכותב ראיתי מעשה במגענצא שמורי אבי הישיש הרב ר' יצחק בן הח"ר מאיר מדורא זצ"ל".⁹¹ אולם, אין אנו יודעים האם מחברו הוא ר' אלכסנדר, או בן נוסף.

לעומת שושלתו של רי"מ שאין עליה מידע רב, משפחתה של אשתו מפורסמת הרבה יותר, ואנו יודעים עליה פרטים רבים, בזכות שני כתבי יד המתארים את שורשי המשפחה. כתב יד אחד נכתב על ידי ר' מנחם ציון, ומועתק במלואו על ידי אלפנבין, וכתב יד שני קיים במאמרו של תא-שמע על ר' ישעיה מוייל.⁹² היוצא מכתבי יד אלו שרי"מ היה נשוי לאשה בשם פורא, וחותרו היה רבנו יקר מקולוניה.⁹³ מכתבי היד משמע שלרבנו יקר היו שלושה ילדים, שתי בנות ובן שנקרא שמואל. אחד הגיסים של רי"מ היה ר' ישעיה מוייל, שתא-שמע מייחס אליו את תוספות ר' ישעיה על מסכת בבא

החבר מאיר מדורא זצ"ל". וראה כתב יד קיימברידג' 21 12: "סליקו איסור והיתר אשר חבר הרב ר' יצחק בן הרב ר' מאיר מדורא". וראה אברהם (רמל) ריינר, "אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים במצבות בית העלמין בוויירצבורג - 1147-1346", תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 136-137 (להלן, ריינר, מצבות): תואר זה מציין יכולת הוראה ללא מעמד ציבורי רשמי.⁸⁸ אלפנבין, מנהג, עמ' 132 טוען שרי"מ היה לוי. אולם לעיל הערה 50 ראינו שהמילה לוי אינה מופיעה בעדות בנו של רי"מ. כמו כן, בקולופונים של כתבי היד שבדקנו לצורך המחקר רי"מ אינו מכונה לוי. כמו כן, רי"מ אינו מציין שהיה לוי בחתימותיו.

⁸⁹ ראה בשו"ת הרא"ש כלל מב', א'. וראה בשו"ת זכרון יהודה סימן צב'. וראה תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, חלק ב', עמ' 885. וראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס ברלין, סימן תרעט, שם החתימה היא נב"ת. וראה פריימן, הרא"ש, עמ' נא הערה 63 שרוצה לטעון שכל חתימה אחרת, כגון: יצחק בן מאיר ז"ל, כנראה אינה מקורית. וראה חתימה מעין זאת בשו"ת הרא"ש כלל קא, א. עם זאת, אין דבריו מוחכים וראה את חתימת רי"מ אצל עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239 הערה 77.

⁹⁰ אלפנבין, שם.

⁹¹ עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239. וראה עוד כתב יד מילאנו 111, עמ' 164. וראה עוד אורבך, בעלי התוספות עמ' 487.

⁹² ראה אלפנבין, מנהג, עמ' 135. וראה תא-שמע, ר' ישעיה, עמ' קמ"קמו".

⁹³ השם האשכנזי פורא הוא קיצור של השם התנכי ציפורה. וראה סמבטיון, שמון עברי, עמ' נח'. וראה מרגליות, סדר חליצה, עמ' רפ"ט. וראה הגהות אשרי על מסכת גיטין פרק ד', אות ז'. וראה וונדר, מרגליות, עמ' 707 שכותב שיקר הוא שם חיבה לאפרים, על משקל הפסוק "הבן יקיר לי אפרים".

קמא⁹⁴. גיס נוסף של רי"מ נקרא שמואל, היה חזן במגנצא ונהרג בפרעות בעיר פפורצהיים, בשנת

1267⁹⁵.

ר' יקר מקולוניה, העריך מאד את חתנו, רי"מ, וכתב לו בלשון של כבוד והערצה: "ארז אדיר מגדיל תורה ויאדיר, מעבותים צמרותיך, ותרבנה סרעפותיך ותרבינה סרעפותיך, קצירותיך ונטישותיך גזו ועברו, רום ידיך נישאו וגברו, מורי חתני הרב רבנו יצחק הנני קטנד באתי כמכניס תבן לעפרים ובקצרה בהושטת שרביט חסדך כי סדרת תלמי הבינה וקדרת בעמקי הרי חכמה בכתבך הראית פנים לכל צד לא נבצרה ממך מזימה ומאומה אך לפרוק עול משא מריבת שכינד כוונתי וסרתי למצותך לכתוב כמו שלימדתני".⁹⁶ ובשאלה נוספת כותב רבנו יקר: "ובענין חלוקת הבית דעת תלמידך נוטה... ואם שגיתי הבן לי... ושלוס יקר הלוי".⁹⁷ תא-שמע כותב שר' יקר היה אף הוא חבר של המהר"ם מרוטנבורג.⁹⁸ עמנואל טוען שרבי יקר היה תלמידו של ר' יעקב מקורסן, וחלקים מתורת רבו משוקעים בכתביו.⁹⁹ אורבך מציין שהיו שני ר' יקר, אחד הוא ר' יקר הצרפתי מקינן, חברם של ר' יחיאל מפריז ורבי שמואל מאיוורא, ומרביתו של רבנו פרץ בן אליהו, והשני הוא ר' יקר האשכנזי מקולוניה.¹⁰⁰ ישראל פלס כתב שחמיו של רי"מ, ר' יקר, נולד בשפיירא, היה מנהיג

⁹⁴ וראה תא-שמע, ר' ישעיה, עמ' קמג': כל פעם שכתוב תוספות ר' ישעיה בספר שיטה מקובצת, הכוונה לחכם זה.

⁹⁵ פלס, רבנו יקר, עמ' ה'. היו לרבנו יקר עוד שני בנים, דוד ואברהם. כתבי היד מפרטים את שושלת פורא, אשת רי"מ, כמעט עשר דורות, עד תקופתו של רש"י. וכך הסדר: א: פורא, ב: ר' יקר מקולוניה, ג: שמואל הלוי מקולוניה - המכונה רבי בונפנט, ד: אברהם, ה: יקר הזקן, ו: שמואל סגן לוי, ז: יצחק, ח: אשר הלוי. ט: יצחק סגן לוי. אשר הלוי, חי בתקופת רש"י, וכתב את פיוט "אשר הניא". וראה על כך שאול חנא קוק, "פיוט 'אשר הניא' ומחברו", סיני, י"ג (תש"א), עמ' קיז-קכ'. וראה שם שרבי אשר הלוי היה היהודי הראשון בוורמיזא, הוא בא מהעיר ויטרי והקים בעצמו את אחת הקהילות החשובות באשכנז.

⁹⁶ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס קרימונה סימן קנג'. וראה אלפנביין, מנהג, עמ' 135.

⁹⁷ שו"ת מהר"ם, שם סימן קנד'-קנה'. וראה עוד אצל פריימן, לדוד צבי, עמ' 412-422 הערה 4.

⁹⁸ ראה תא-שמע, ר' ישעיה, עמ' קמג'.

⁹⁹ ראה תשובה של ר' יקר אצל שמחה עמנואל, "תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם", שנתון המשפט העברי כא', ירושלים (תשנ"ח תשי"ס), עמ' 165-169 (להלן, עמנואל, שאינן של מהר"ם). וראה עוד שמחה עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו א', ירושלים, תשע"ב, עמ' 345 (להלן, עמנואל, מהר"ם וחבריו) תשובה נוספת של בנו יקר בשם רבו. וראה תשובה נוספת, שם עמ' 421, ושם, חלק ב', עמ' 961.

¹⁰⁰ ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 576-579. וראה קופפר, תשובות ופסקים, עמ' 260: קופפר טוען שדברי אורבך שכתב שהיו שני רבנו יקר בערך בזמן מקביל צריכים ראיות חזקות יותר. לטענתו מדובר באותו החכם, שבתחילה היה בצרפת ואחר כך עבר לגרמניה כפי שעשו בדורו חכמים רבים, כדוגמת ר' יעקב מוורדון הצרפתי, המהר"ם, והרי"מ.

הקהילה בקולוניה, כתב הגהות על ספר התשב"ץ, נודע כבקי בקבלה וכתב פיוטים.¹⁰¹ לדעת פלס, רבנו יקר היה מחבר פורה מאד, וכתב יצירות בתחומים רבים.¹⁰²

רבותיו ותלמידיו

על רבותיו של ר"מ אין אנו יודעים פרטים רבים.¹⁰³ עדות מפורשת לכך שלמד אצל רבי שמואל מפליז עולה מכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, שבו כתוב "וראיתי מורי הרב ר' שיר מוריל (Sir Morel)...".¹⁰⁴ כמו כן יש סיוע לכך מתוך כתבי יד מסויימים של שערי דורא מהמאה הי"ד בהם ר"מ מזכיר את שי"ר מורייל כרבו.¹⁰⁵ חכם צרפתי נוסף שר"מ כנראה למד אצלו הוא ר' טוביה מוויאנה (Vienne), כפי שהעיד בנו.¹⁰⁶ ראה נוספת לכך שר"מ למד אצל ר' טוביה בצרפת ניתן ללמוד מכתב יד שמביא אורבך, ובו כתוב: "הועתק מכתב יד הר"ר יצחק ר"ש בן הר"ר מאיר שהועתק מכ"י הר"ר טוביה, שהועתק מכ"י הר"ר מבריינא".¹⁰⁷ בנוסף לכך, ייתכן שר"מ למד אף אצל אביו שהיה מלומד.¹⁰⁸ לגבי תלמידיו של ר"מ ידיעותינו מצומצמות ביותר, ונראה שאין אנו

¹⁰¹ פלס, רבנו יקר, עמ' ה'-ז'.

¹⁰² פלס, שם.

¹⁰³ היו שטענו שהוא תלמיד הרא"ש. אך כאמור החוקרים כיום פוסלים דעה זאת. ראה אלפנבין, מנהג, עמ' 136. ווייס ובריש טענו שר"מ תלמיד הרא"ש. וכן כתב טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, חלק ב' עמ' 240. וראה דבליצקי, שע"ד, עמ' רכט'. וראה תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-179.

¹⁰⁴ ראה שם דין כב, ולהלן בפרק שעוסק בכתב יד זה. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 465-461 שהכוונה לרבי שמואל בן שלמה, המכונה אף ר' שמואל מפליז (Falaise). לעיתים הוא מכונה אף ר' שמואל מקשטיירי, על שם העיר בה הוא גר (Chateau Thierry). חבריו היו ר' יחיאל מפריס, ורבי דוד ממלון, והם היו צריכים להשתתף יחד בוויכוח בפריס שבעקבותיו נשרף התלמוד. כנראה שהתוספות שלנו על מסכת עבודה זרה, מבוססים על כתביו. רבותיו היו תלמידי ר"י הזקן, ר' יהודה שירלאון מפריס, ור' ברוך בעל ספר התרומה. וראה אורבך, שם שבפנקסי הקהילות רשום על עסקים שעשה, וקרקעות שקנה בין השנים 1207-1234, תיארוך המתאים לשנים בהם ר"מ נולד ולמד.

¹⁰⁵ ראה דיון על כך להלן פרק 4 העוסק בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, דוגמה 5.

¹⁰⁶ ראה לעיל הערה 49 וכן אלפנבין, מנהג, עמ' 136. נמצאנו למדים ששני הרבנים היחידים שאנו יודעים בוודאות שר"מ למד אצלם היו מצרפת. אם כן, אין להתפלא על כך שר"מ מרבה להביא את דברי התוספות בחיבורו.

¹⁰⁷ ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 487. אורבך כתב ש"רי"ש" זו טעות סופר וצריך לגרוס "שי"ש"- שפירוש, שיאריך שנים. על תופעה זאת של חכמים מגרמניה הנוסעים ללמוד תורה בצרפת ראה שמחה, עמנואל, "חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף או משבר?", תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 557-556 (להלן, עמנואל, חכמי גרמניה). וראה Judah D. Galinsky, "Rabbis, Readers, and the Paris Book Trade: Understanding French Halakhic Literature in the Thirteenth Century", *Entangled Histories* (2017), pp.76 (להלן, גלינסקי, ספר).

¹⁰⁸ אביו, מאיר נזכר בתואר רב או חבר במספר כתבי יד. ראה לעיל הערה 49 אודות עדות על שהיית ר"מ בבית מדרשו של רבנו טוביה. וראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239 עדות נוספת של בנו, המתאר את מאיר כרב וחבר וראה שם הערה

יכולים לנקוב בשמותהם.¹⁰⁹ אם כי די ברור שהיו לו תלמידים כפי שעולה מההקדמה לשע"ד,

שאותם רי"מ מכנה "חבריי", וכפי שעולה מכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.¹¹⁰

יצירותיו

מלבד ספר שע"ד שעוסק באיסור והיתר (להלן, או"ה), כתב רי"מ על נושאים הלכתיים נוספים. לידנו הגיע חיבורו שעוסק בהלכות נידה ומקוואות, שהחל מדפוס ונציה בשנת ש"ח צורף לספר שע"ד.¹¹¹ יתכן שרי"מ כתב חיבור אף על הלכות פסח, אך הוא לא הגיע לידנו.¹¹² כאמור, רי"מ היה בקי במנהגי אשכנז וחתם על מנהגי קהילות שו"ם ועל תשובות ותקנות.¹¹³ בנוסף לכך, הוא כתב ספר מנהגים ששרד במספר מועט של כתבי יד, ויצא לאור על ידי אלפנבין.¹¹⁴ בספר זה קיימות

77 שבתואר זה מכונה מאיר גם בכתב יד לונדון 130 דף 25א, בתשובה שעונה רי"מ. על משמעות התואר חבר ראה ריינר, מצבות, עמ' 137-136.

¹⁰⁹ אומנם ייתכן שבעל האגודה רבי אלכסנדר זוסלין היה תלמידו של רי"מ. וכן כתב פריימן, לדוד צבי, עמ' 412 הערה 4. וראה אגודה, חולין פרק ח' אות קכ': "ושמעתי משם מורינו הרב רבינו יצחק מדורא דלאו משום איסור נהגו כן, אך טבע כבד כן הוא שנרקב כשמשחין אותו במלח וטוב להחמיר כי לא דבר ריק הוא שנהגו כן". וראה אלפנבין, מנהג, עמ' 137. בנוסף לכך, בהלכות שבת כותב האגודה: "וראינו מהר"ר יצחק הלוי ז"ל שלא אכל סעודה שלישית עד שהתפלל מנחה, ורוב העולם אינם נוהגין". עולה אפוא שרבו אלכסנדר זוסלין היה תלמידו של רי"מ. אך אלפנבין מפקפק בדבר וטוען שרבי יצחק הלוי אינו בהכרח רבי יצחק בן מאיר אלא יתכן שמדובר ברבי יצחק בן יהודה, שמוזכר בשו"ת המהר"ם מרוטנבורג (דפוס לבוב, סימן קח'). כמו כן, לטענתו הכינוי "מורנו הרב" אינו מציינ בתקופה זאת בהכרח לקשרי רב ותלמיד, אלא תואר כבוד בלבד. וראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239 שרבי יצחק בן יהודה הלוי "שליח ציבור" חי במגנצא. וראה במהדורת ספר שע"ד שבפרק הנספחים, שער ז' שם ראינו מחלוקת בין רי"מ לרא"ש, ובספר האגודה החמיר כרי"מ. וראה שרגא אברמסון, "בירורים", סיני נח (תשכ"ו), עמ' קפח' (להלן, אברמסון, בירורים): רבנו זוסלין כנראה נרצח על קידוש השם בשנת 1349, כפי שזכר ברשימת הקדושים של העיר ערפורט. בנוסף לכך יש הטוענים שקטעים מיצירתו, ספר האגודה, רשומים בתשובות המהר"ם. אך אברמסון דוחה אפשרות זאת. על כן אינו מן הנמנע שרי"מ אלכסנדר זוסלין למד בצעירותו אצל רי"מ.

¹¹⁰ וכך כותב בהקדמה לשע"ד, "חבריי הפצירו בי לכתוב להם...". וראה אלפנבין, מנהג, עמ' 137. ראה על כך בפרק העוסק בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.

¹¹¹ בראש כתב יד אוקספורד 641 מהמאה הי"ד כותב רי"מ שיצר את החיבור כי "זוגתי הפצירה בי לכתוב לה הלכות נדה בקוצר והנה אכתוב לה מספר התרומה ומקבלתי".

¹¹² ראה אלפנבין, מנהג, עמ' 147, רי"מ כותב בחיבורו: "אין לי לכתוב ממנהג של פסח כי תמצא הכל כתוב בהלכות פסח". וראה שערי דורא, מכון המאור (מהדיר: דניאל ביטון), עמ' ה' (להלן, ביטון, שע"ד).

¹¹³ ביטון, שע"ד, עמ' ה'. וראה לעיל הערה 64 שחתם על תשובות עם הרא"ש. אמנם ראה צ'צ'יק, מורשת אשכנז, עמ' 37 הטוען שרי"מ היה מחבר אנונימי.

¹¹⁴ אלפנבין, שם, עמ' 130 מציינ שהוא מתבסס על שלושה כתבי יד: לונדון 26970, וינה 88 ואוקספורד 854. מהדורה נוספת יצאה לאור בידי טוביה בנימין הולצר, והיא מבוססת על כתב יד וטיקן 183. בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 רשום החיבור עם הלכות נוספות שלא קיימות בשאר כתבי היד. וראה עוד כ"י קיימברידג' 791. ייתכן שהזכר הקדום ביותר של החיבור מופיע בכתב יד וראו (Vorau) 286, מהמאה הי"ג, שנמצא בשימוש משני כחומר כריכה לכתב יד לועזי מהמאה הטי"ו.

הלכות ומנהגים בעיקר עבור בית כנסת במועדים שונים, כגון: פורים, בין פסח לעצרת, בין המצרים, ט' באב, אלול, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכות, דיני מילה, הנהגות חופה וקידושין, קריאה בחומשים ותקנות שונות.¹¹⁵ כמו כן, לידינו הגיע חיבורו על הלכות חלה, ששרד בכתב יד אחד בלבד, שהועתק כ-300 שנה אחרי פטירתו, והודפס על ידי אברהם יוסף חבצלת.¹¹⁶ היו חוקרים שרצו לייחס לרי"מ חיבורים נוספים, אך הדבר לא הוכח.¹¹⁷

4. ספר שערי דורא, מבנה הספר ושמו

ספרו של רי"מ מוכר לנו כיום בשם "שערי דורא". עם זאת, ראוי לציין שבמהלך הדורות קראו לספר בשמות אחרים. מסקירת קטלוג הספרייה הלאומית עולה שברוב כתבי היד הקדומים הספר נקרא "איסור והיתר".¹¹⁸ אין זה בהכרח שמו המקורי, אלא השם שקראו לו משתמשי הספר בשנים הראשונות לצאתו לאור. אמנם יתכן שניתן לדייק שזהו שם היצירה מההקדמה הקצרה שכתב רי"מ לחיבורו: "הנה חברי הפצירוני לכתוב להם הלכות איסור והיתר ואפרש להם בקוצר ואתחיל להם

¹¹⁵ אלפנביין, מנהג, עמ' 131.

¹¹⁶ ראה חבצלת, חלה, עמ' יח'. המקור לחיבור זה נמצא בכתב יד ירושלים מספר 3626⁸. רי"מ נוהג להסתמך בחיבור זה בעיקר על הסמ"ג, ספר התרומה, והיראים, ואף הרמב"ם מוזכר ביצירה זאת.

¹¹⁷ ראה פלס, תגלית, עמ' תשנ"ו-תשס"ו. שמביא כתב יד ובו כתוב: "ור"י מדורא הינו ר' יצחק ב"ר מאיר מתלמידי מהר"ם הגהות מיימוניות עשה". טענתו של ישראל פלס היא שהחומר לספר הגהות מיימוניות נאסף בבית מדרשו של המהר"ם, ונערך על ידי תלמידיו. הוא מביא ראיה לשיטתו מדברי שפיגל שכתב שספר הגהות מיימוניות לא נכתב בבת אחת ובידי מחבר אחד, אלא יש בו שכבות שונות מכמה מחברים. על כן, פלס טוען שאחד המחברים של הספר הוא רי"מ. יצירה נוספת שחלק מגדולי ישראל רצו לייחס לרי"מ היא תוספות רי"ד, אך גם כאן רובם המוחלט של הרבנים כבר דחו את דבריהם. וראה על כך ביטון, שע"ד, עמ' ה'. וראה מהר"ם בן לב, שאלות ותשובות, חלק ג', סימן צט'. וראה ר' יהונתן אייבשיץ, בני אהובה, סימן כג סעיף יח'. כבר החיד"א ייחס את תוספות רי"ד לר' ישעיה דיטראני, ואחריו נמשכו כל החוקרים. ישנה השערה נוספת והיא שרי"מ כתב אף הוא ספר שנקרא הגהות מיימוניות, אך הוא אבד. וראה על כך אצל נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה, תש"ל, חלק ג', עמ' קס"ו (להלן, הכהן, אוצר הגדולים).

¹¹⁸ ראה לדוגמה בכתבי היד מיינכן 232, פריס 655, פריס 380, פרמה 3161, קיימברידג' 2580, קיימברידג' 791, אוקספורד 339 ואוקספורד 641. וראה כ"י וטיקן 165, שכך נקרא החיבור בתחילתו, ובסופו רשום: "סליק השערים מדורא". וכן קיים בכתבי יד מאוחרים יותר, כגון פרמה 1265 (מאה יד-טו). וראה עוד דבליצקי, שע"ד, עמ' 1 הערה ב. וראה בתחילת דפוס ונציה שח' "ספר שערי דורא הנקרא איסור והיתר". ראוי להדגיש שבמהלך הדורות הספר נקרא כך וגם איסור והיתר הקצר, זאת בכדי להבדילו מספר מאוחר יותר הנקרא איסור והיתר הארוך. ספר שע"ד מלקט את דברי הפוסקים, ולכן נקרא "קצר". לעומתו, "הארוך" מתחיל מהסוגיה התלמודית ודן בכל נושא באריכות. וראה על כך עוד אצל יעקב יצחק מילר, "אופיו ודרכו של "איסור והיתר הארוך" וביורו זהות מחברו", בתוך חצי גיבורים: פליטת סופרים, ניו-יורק, ז' (תשע"ד), עמ' תמח' (להלן, מילר, או"ה הארוך): ספר איסור והיתר הארוך בא לפרט את הנאמר בשערי דורא. וראה שם, עמ' תסג' דיון על מחבר ספר איסור והיתר הארוך.

בדין מליחה והדחה בעשר שערים".¹¹⁹ בניגוד לכך, קיימים 14 כתבי יד בהם הספר נקרא: "השערים מאיסור והיתר שחבר מורנו הרב יצחק מדורא".¹²⁰ חמישה מתוכם הם מהמאה הי"ד, וכנראה הקדום שבהם הוא משנת 1338.¹²¹ עם זאת, בחמישה כתבי יד שם החיבור תואם לשמו של הספר כיום, "השערים מדורא".¹²² יתכן שבמהלך הדורות מעתיקים לקחו את המילה הראשונה והאחרונה משם החיבור, והתקבל "השערים מדורא". כנראה שבדורות מאוחרים יותר באו חכמים נוספים וקיצרו את השם עוד יותר וקראו לספר "שערי דורא".

ר"מ התחיל את ספרו ישר מההלכות ללא דברי מבוא והקדמה, חוץ ממשפט אחד קצר, שקיים בחלק מכתבי היד.¹²³ לטענת אדוארד פראם, מגמה זו של פתיחת הספר ללא מבוא אינה יוצאת דופן

¹¹⁹ זהו נוסח ההקדמה בכתב יד וטיקן 183. וראה להלן פרק 5 הערה 5 שבכתבי היד הקצרים ההקדמה חסרה, וראה עליהם לקמן בהקדמה לחלק א' העוסקת בכתבי היד של הספר. ניתן לומר "שאיסור והיתר" הכוונה לשם הספר. אך לא מוכרחים לומר כן, שהרי יתכן שכוונת ר"מ להלכות איסור והיתר. בשם זה נקראו הלכות הדנות בין היתר במאכלים המותרים או האסורים לאכילה. ביטוי זה היה קיים כבר בספרות האמוראים, במדרשים ובכתבי בעלי התוספות הראשונים. לדוגמה, המדרש פסיקתא זוטרתא על שיר השירים פרק א, פסוק טו' מסביר את הפסוק "הנך יפה עניך יונים", "שאלו עיני העדה שהם מורים איסור והיתר לישראל". מקור נוסף לכך קיים בויקרא רבה פרשה לד', אות יג' שאומר: "ועניי מרודים תביא בית אילו הן עניי מרודים, אילו חכמים ותלמידיהם שהן מורין את ישראל בין טומאה לטהרה בין אסור להתר". וראה חילופי נוסחאות שם. דוגמאות נוספות לכך ש"איסור והיתר" משמש כביטוי להלכות המאכלים המותרים והאסורים ניתן לראות בכתבי בעלי התוספות שקדמו לר"מ כגון, ר' שמשון משאנץ בפירושו למסכת תרומות פרק י', תוספות שלנו על מסכת סנהדרין דף מ"ב ע"א, פירוש רבינו גרשום על מסכת בבא בתרא דף קמה ע"ב, תוספות ר' יהודה שירלאון על מסכת עבודה זרה דף מח ע"ב וספר הישר לר"ת, חלק החידושים, סימן תלח'. קיימים אף ספרי פסיקה של בעלי התוספות הקדמונים בהם הפרק על הלכות מאכלים נקרא "איסור והיתר" כגון סידור רש"י סימן תקפג, כמן כן, ספר התרומה קורא לסימן עט' הלכות איסור והיתר, ובסיומו הוא כותב: "סליקו דיני איסור והיתר", וראה עוד ספר הרוקח סימן שג', ספרו של הראב"ה בתוכן עניינים וספר אב"ן העזר לראב"ן בהקדמה. מכל המקורות הנ"ל נראה שאין להוכיח בצורה חד משמעית מההקדמה לספר שע"ד ששמו הוא "איסור והיתר".

¹²⁰ חמשת כתבי היד המוקדמים מובאים בהערה הבאה, שאר כתבי היד הם: פרמה 1941 ופרנקפורט 162 מהמאה הי"ד-ט"ו, פרמה 3515 וירושלים 6338 מהמאה הט"ו, קיימברידג' 3127 שהועתק בשנת 1414, בודפשט 89, מוסקבה 1591 ואוקספורד 683 שהועתקו בשנים מאוחרות יותר.

¹²¹ כ"י פרמא 2908, ובסופו כתוב: "איסור והיתר שחיבר הרב יצחק מדורא". כתבי יד נוספים הם: וטיקן 32, אוקספורד 777 וקיימברידג' 12 21. כתב יד נוסף הוא ניו-יורק 6442 שמכיל רק סימנים.

¹²² כתבי היד הם: אוקספורד 1130 שבו שם החיבור הוא "השערים מדורא", וכן שיקגו 74 ופריס 446 מהמאה הט"ו. בנוסף בכ"י קמברידג' 71, שנת 1398, הספר נקרא "השערים מדורא, ובכתב יד אוקספורד 647 מהמאה הט"ו הספר נקרא "שערי הדורא". בסוף כ"י וטיקן 165 מתחילת המאה הי"ד: "סליק השערים מדורא".

¹²³ נוסח ההקדמה מובא בפסקה הקודמת. וראה להלן בפרק 5 דיון על מקורותיה של ההקדמה. וראה יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה, עמ' 384 (להלן, שפיגל כתיבה והעתקה): שבוחן את ההקדמות לספרות חז"ל בימי הביניים. לדעתו הראשון שכותב איך אמורה להראות הקדמה הוא רבנו סעדיה גאון בפרושו למשלי. לפי רס"ג ההקדמה אמורה להכיל את המהות של הספר ועבור מה הוא נכתב. שפיגל רושם את דברי הרב כספי שמביא שלוש סיבות לכתיבת הקדמה. א. להודיע שם המחבר. ב. שם יצירתו. ג. מגמת החיבור. למעשה בספרות התנאים והאמוראים לא קיימות הקדמות, והן החלו להופיע לראשונה ביצירותיהם

בכתיבת ספרות מקצועית.¹²⁴ במבוא רשום שספר שערי דורא יפתח עם הלכות מליחה שיחולקו לעשרה שערים. לפיכך, בדרך כלל, בכתבי יד שאין מבוא, אין גם חלוקה לשערים או סימנים.¹²⁵ לעומת זאת, כתבי היד שמכילים מבוא יפתחו בדרך כלל בהלכות מליחה שמחולקות לעשרה שערים. בסוף הלכות מליחה חלק מכתבי היד ממשיכים עם החלוקה לשערים, ואחרים ממשיכים ברצף עד סוף הספר, ללא חלוקה נוספת.¹²⁶ עם זאת, קיימים מספר כתבי יד שבמקביל לחלוקה לשערים מחולקים מראשית החיבור גם לסימנים.¹²⁷

בחלק ניכר מכתבי היד המחולקים עד סוף החיבור לשערים, הספר ממוספר בארבעים שערים, כגון כתב יד מילנו 80 שבתחילתו כתוב: "הארבעים שערים אשר יסד הר"ר יצחק מדיוורא".¹²⁸ בדפוסים הראשונים אין אחדות בחלוקת הספר, בדפוס הראשון של השע"ד שיצא לאור בקראקא שנת 1534 קיימת חלוקה ל-10 שערים בלבד, ללא חלוקה לסימנים.¹²⁹ דפוס ונציה משנת 1547 מחולק לעשרה שערים ובמקביל ל-צו' סימנים, ודפוס קושטא (קונסטנטינופול) משנת 1553 מחולק לעשרה שערים ו-צט' סימנים.¹³⁰ לא ברור מדוע דפוסים אלו מחולקים לסימנים ולא לשערים. האם בכוונה או שלא

של הגאונים. ייתכן שרס"ג הוא הראשון שכתב הקדמה ליצירתו, וחלק מהחוקרים טוענים שלמד לעשות כן מהספרות הערבית. בדורות הבאים אנו מוצאים הקדמות אצל רבי שמואל בן חופני רוב האי גאון.¹²⁴ ראה פראם, בנימין סלוניק, עמ' 4-5. וראה להלן פרק 5 שם עסקנו במקוריותה של ההקדמה, ועמדנו על חסרונה בכתבי היד הקצרים של החיבור.

¹²⁵ ראה להלן בפרק 5.

¹²⁶ ראה שם, ובטבלה בפרק העוסק בכתבי היד שעליהם מבוסס מחקרנו. וראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 240-241: ריי"מ סידר לפי שערים דווקא את הלכות מליחה, לפי שהן אינן מסודרות בגמרא, ופרטי הדינים מפורזים בפוסקים השונים.

¹²⁷ ראה טבלה להלן בפתיחה לחלק הראשון של המחקר, עמ' 42-40, ובפרק 5 הערה 1. ספרו של הרב משה איסרליש (הרמ"א), תורת חטאת, מחולק על פי הסימנים של השע"ד, ומסתבר שהוא התבסס על אחד הדפוסים שעשה חלוקה זאת לפניו.

¹²⁸ כנראה שכתב יד זה נכתב סביב שנת 1371. בנוסף אליו אף כתבי היד פרמה 2908, קיימברידג' 2580, קיימברידג' 2112, לונדון 26970 ופרמה 3266 מחולקים לארבעים שערים. עם זאת, אין מכאן ראיה חד משמעית שהספר המקורי היה מחולק ל-40 שערים דווקא, אלא יתכן ומספר השערים היה שונה. על כך ניתן להביא ראיה מספר "לו שערים" שכתב רבי ישראל איסרליין, ובו הוא מסכם את הכתוב בכל אחד מהשערים בספר שע"ד. משם הספר ניתן ללמוד שלפני רבי ישראל הייתה מהדורה של 36 שערים ולא יותר.

¹²⁹ ראה דיון על דפוס זה ושאר הדפוסים, בפרק 6 הערה 17.

¹³⁰ בדפוס ונציה קיימת חלוקה נוספת לשלושים וששה שערים, אולם היא רשומה בכתובה שונה וניכר שהיא נרשמה בשלב מאוחר יותר בידי אדם אחר, אולי בעקבות ספר ל"ו שערים של המהרא"י שחובר בעקבות השע"ד.

היו לפני המדפיסים כתבי יד המחלקים את כל היצירה לשערים? למעשה המהדירים בימנו נקטו כדפוס ונציה, וחילקו את הספר לעשרה שערים ובמקביל גם לסימנים.¹³¹

תופעה נוספת הקשורה במספור הסימנים בחיבור היא חוסר האחידות בין הסימנים השונים בין כתבי היד והדפוסים הראשונים. לדוגמה, הלכות המתנה בין בשר לחלב נמצאות בדפוסים בסימן עו'. לעומת זאת, בכתבי היד הקדומים של החיבור ניכר שבכל עד נוסח המעתיק סימן בצורה שונה את ההלכות, כך שהלכה זו נעה בין סימן כא' לכט' בכתבי היד השונים.¹³²

מבנה הספר

מהדורות הדפוס המודרניות שיצאו בשנים האחרונות, פרייליך, המאור ודבליצקי מחולקות ל-96 סימנים בהשפעת דפוס ונציה משנת 1547, שבו ננקטה לראשונה חלוקה זאת. אמנם לא בכל סימן מתחיל נושא חדש, ולעיתים חלוקה זאת קוטעת את רצף הדיון בסוגיה.¹³³

ניתן היה לטעון שהספר הוא אוסף של ציטוטים ללא סדר וארגון.¹³⁴ אולם מבדיקה מקיפה נראה אפוא שהספר נערך בשיטה של נושאים מרכזיים ובתוכם נושאי משנה ותתי נושאים. הנושא המרכזי הראשון, שאיתו פותח ר"מ את הספר הוא הלכות מליחה, והוא כאמור מכיל 10 שערים ברוב כתבי היד,¹³⁵ שמהווים 23 סימנים בדפוס ונציה משנת 1547 (שהשפיעה על הדפוסים הבאים).¹³⁶ הנושא המרכזי הבא הוא אופן אכילת בשר, הפרוס על פני 10 סימנים בדפוס ונציה. נושא זה כולל תתי נושאים כגון, אכילת כבד, לב, כחל, טחול וכדומה. הנושא המרכזי השלישי בספר הוא דיני תולעים, המתחיל בדפוס ונציה בסימן מו ונגמר בסימן נד. ר"מ הכניס בחלק זה של הספר דיני תולעים

¹³¹ וראה על מהדורות הספר בחלק א' פרק 4. אולם, ראוי לציין שאין אחדות בחלוקת הסימנים במהדורות האחרונות, מהדורת הרב דבליצקי ומהדורת המאור, והלכות מסוימות נמצאות בסימנים שונים בכל אחת מהמהדורות.

¹³² למשל, בכ"י קימברידג' 1218 הלכה זו מופיעה בסימן כא', בכ"י לונדון 26970 הלכה זו קיימת בסימן כו', בכ"י קימברידג' 791 בסימן כה' ובכת"י לונדון 18685 בסימן כט'. השינויים נוצרים מכך שהמעתיקים הקדומים היו מבליעים מספר נושאים בסימן אחד, ואילו בדפוסים מהעת החדשה כל נושא מסומן בפני עצמו.

¹³³ ראה לדוגמה בפרק הנספחים, בפרוש למהדורה, שער יח' סעיף 3. וכן שער לו' סעיף 2. כמו כן, כאשר קיים סימן לסימן חדש בהוצאות השונות, אין זה אומר שבהכרח מתחיל נושא חדש אלא ייתכן ומדובר בהרחבת הנושא המדובר.

¹³⁴ כך טענה מורסל-איזנברג, ארגון, עמ' 167-168.

¹³⁵ ראה בטבלה בפתיחה לחלק הראשון של המחקר, עמ' 40-42.

¹³⁶ בחלק קטן מכתבי היד אין כלל הקדמה לספר, שבה נאמר שהלכות מליחה מחולקים לעשרה שערים, ובעקבות כך אין כלל חלוקה לשערים וסימנים. וראה טבלה על כך בחלק א' של המחקר בפרק העוסק במיון כתבי היד. לגבי הדפוס הראשונים, בדפוס ונציה ובעקבות כך במהדורות שיצאו לאור בתקופתנו הלכות מליחה מסתיימות בסימן כג', ובדפוס קושטא הלכות מליחה מסתיימות בשער לח'.

בבשר, תולעים בגבינה, תולעים בדגים, בישול תולעים, תולעי מים, ועוד. נושא מרכזי נוסף בספר הוא דיני ביצים, המתחיל בדפוס ונציה בסימן סב' ונגמר בסימן עד'. תתי הנושאים בפרק זה הם לדוגמה, דם בביצים, ביצים טמאות וביצים שנולדו בשבת. הנושא המרכזי שנועל את הספר הוא דיני טריפות, הכולל בין היתר הלכות ניקור, מחט בריאה, מחט בכבד, מחט בקורקבן, בית הכוסות, מסס, וגיד הנשה. לאור זאת ניתן לומר שהספר מחולק לשלושה נושאים עיקריים. הראשון, מאכלים מן החי, הכוללים הלכות בשר דגים ותולעים. החלק השני של החיבור עוסק במאכלים שיצאו או נולדו מתוך גוף חי, כגון הלכות ביצים (מתחיל בסימן סב') והלכות חלב וגבינות (מתחיל בסימן עו'). החלק השלישי והאחרון בספר עוסק בהלכות טרפות, וראוי לציין שאין הספר עוסק בהלכות שחיטה בצורה ישירה.¹³⁷

מסקירת הספר עולה עוד, שפעמים רבות רי"מ בחר לפתוח את הדיון ההלכתי בהבאת המקור התלמודי בקצרה.¹³⁸ לאחר מכן, רי"מ כותב בדרך כלל את ההלכה המשתמעת מדברי האמוראים. אך כאשר קיימת מחלוקת בהבנת דברי התלמוד, רי"מ רושם את שיטות הראשונים בסוגיה. חשוב לציין, שפעמים רבות רי"מ פותח את הסבר התלמוד בפירושיהם של רש"י ור"ת, ורק לאחר מכן רושם דעות נוספות שמשלימות את הבנת הסוגיה.¹³⁹

בתחילת נושא חדש רי"מ כותב את היסודות ההלכתיים של הדין ולא יורד לפרטי פרטים. אך בהמשך הוא מרחיב את הדינים בדוגמאות מעשיות ויורד לפרטים ולאופן הנכון של ביצוע ההלכה. לאחר מכן, בסימנים הבאים, רי"מ מביא את שיטות החכמים שקדמו לו, שמרחיבים את הדין

¹³⁷ לכאורה תמוה, מדוע רי"מ מתחיל בהלכות בשר, עובר לחלב וגבינות וחוזר לעסוק בטרפות? יותר הגיוני היה להכניס דיני טרפות להלכות בשר. אלא אולי ניתן לומר שהלכות טרפות שייכות גם לבשר וגם לחלב, שהרי אם הבהמה טרפה אסור לאכול את בשרה ולשתות מהחלב שלה. תופעה זאת קיימת אף בשער יב' שרי"מ מתחיל בדיני כבד, עובר לדיני לב וטחול, ומסיים בהלכות כבד.

¹³⁸ חלק מהמקומות שרי"מ נהג כך הם: שער ז', שער ח', דיני כבד, דיני הלב, דיני טחול, בישול בכלי שני, ריחא מלתא (כאמור, סימן לח'), ביטול מין במינו (סימן לו), גדי בחלבו (סימן לז'), דיני תולעים (סימן מו'), נ"ט בר נ"ט (סימן נז'), דיני אפיה (סימן ס'), דיני צנון (סימן סא'), ביצים טמאות (סימן סג'), דבש (סימן שה'), ביצה ביום טוב (סימן עד'), בישול גויים (סימן עה'), המתנה בין בשר וחלב (סימן עו'), גבינות (סימן עט'), טריפות (סימן פו'), מרה (סימן פח'). לעומתם, דיני ניקוי שולחן (סימן עז') מתחילים במקור מהתלמוד הירושלמי, זאת בניגוד לכל שאר הדוגמאות המובאות כאן שרי"מ פתח את הנושא במקור מהתלמוד הבבלי.

¹³⁹ מקומות בהם רי"מ פותח את הבנת התלמוד בפרושי רש"י ור"ת, ראה לדוגמה, תחילת דיני כחל, תחילת דיני ריחא מלתא, תחילת דיני צלי בחלבו (סימן לז'), תחילת דיני בטול מין במינו (לט'), תחילת דין ביצים טמאות (סג'), תחילת דיני דבש (סה'), תחילת דיני בישולי נוכרי (עה'), בתחילת דיני המתנה בין בשר וחלב שם רי"מ מביא מחלוקת רש"י ור"ת, תחילת דין העמדת גבינה בקיבה (עט'), תחילת דין חלב גוי (פב'), תחילת דין גבינת גוי (פג'). לעומת זאת, בסימן פח' מובאת רק דעתו של רש"י להסבר התלמוד.

התלמודי למקרים נוספים¹⁴⁰. דוגמה מעניינת לכך היא סימן סה' שמדבר על דבש דבורים. מעיון שטחי נראה שהסימן והנושא ממש לא קשורים לסימנים הקודמים והבאים העוסקים בהלכות ביצים? אך מעיון נוסף בחיבור ניתן להבין את ההיגיון של רי"מ, שכן המשותף לדבש וביצים שהם מאכלים היוצאים מבעלי חיים. לפיכך סימן סה' הוא פרוט והרחבה של הסוגיה התלמודית העוסקת בהלכות אוכל היוצא מאוכל.

כאמור, פעמים רבות הסוגיה התלמודית ומפרשיה מהווים את המקור לדברי רי"מ. עם זאת, בחלק מהמקרים, המחבר מציין שהמקור לדבריו הם שאלות ותשובות מאת חכמי הדורות. כגון בסימן נה' ששאלו את הראב"ן כיצד לנהוג,¹⁴¹ או בסימן עח', שאלתו של ר' יהודה בן שמואל לר' יעקב לגבי מנהג אכילת גבינת גוי כפי שעושים בני מלכות שוואבן (כיום מדובר בדרום מערב גרמניה, שוויץ, וחבל אלזס מצרפת).

5. כתבי היד של הספר

לספר שע"ד קיימים כתבי יד רבים. כיום ידוע על קרוב ל-100 כתבי יד מסוף המאה הי"ג עד המאה הי"ז, כאשר בחלק מכתבי היד חסרים קטעים.¹⁴² להלן סקירת כתבי היד הקיימים בקטלוג הספרייה הלאומית, על פי שנת ההעתקה המשוערת. ראוי לציין, שהתארוך הוא על גוף הספר, ולא על הגהות בשולי הגיליון שלעיתים נכתבו בידי לומדי הספר או מעתיקים, בתקופות מאוחרות יותר.¹⁴³

¹⁴⁰ לדוגמה בסימן לז' רי"מ מביא את הדין התלמודי ושיטת ר"ת, ובהמשך כותב את ההלכה שהסיק הראב"י מהתלמוד. כמו כן, קיימים נושאים בהם רי"מ מתחיל מהכללים התלמודיים, ובהסברת שיטות הראשונים. ולאחר מכן הוא רושם איך ליישם אותם בפועל. דוגמה לכך קיימת בסימן סג' ששם רשומים העקרונות ההלכתיים, ובסימן סד' כתוב: "וכללא הכי הוא", ושם רי"מ מסביר איך ליישם את ההלכות בפועל.

¹⁴¹ ראה בפרוש למהדורתנו שבפרק הנספחים, שער כ': אין מקורה של שאלה זאת בדברי הראב"ן, וגם לא בספר הראב"י.

¹⁴² הנתונים על פי סקירת קטלוג הספרייה הלאומית. תא-שמע, קווים, עמ' 335, כתב שיותר מ-60 כתבי יד הועתקו לפני המצאת הדפוס שרדו עד היום.

¹⁴³ פעמים קיימת מערכת הגהות מסודרת בשולי הגיליון של חכם מוכר כגון הרב יצחק טרושין או המהרא"י, ולעיתים מדובר בהגהות של לומדים.

מסוף המאה הי"ג, ובעיקר מן המאה הי"ד שרדו 37 כתבי יד. אחד בכתובה ספרדית, אחד בכתובה איטלקית והשאר בכתובה אשכנזית.¹⁴⁴ מסוף המאה הי"ד- תחילת המאה הט"ו קיימים 9 כתבי יד. אחד בכתובה ספרדית ואחד בכתובה איטלקית וכל השאר בכתובה אשכנזית. מהמאה הט"ו ישנם 33 כתבי יד. אחד בכתובה ספרדית, ארבעה בכתובה איטלקית והשאר בכתובה אשכנזית. מהמאות הט"ו- ט"ז קיימים חמישה כתבי יד, שניים בכתובה איטלקית ושלושה בכתובה אשכנזית. מהמאה הט"ז והלאה נשארו ששה כתבי יד, כאשר אחד מהם בכתובה איטלקית.

נראה ששלושת כתבי היד הקדומים ביותר הם כ"י ריג'ו 133, כתב יד לונדון 26970 וכ"י קמברידג' 39.¹⁴⁵ כתב יד רג'יו 133 מסוף המאה הי"ג- תחילת המאה הי"ד.¹⁴⁶ כ"י לונדון 26970 הועתק בשנת 1308, והוא כתב היד המתוארך העתיק ביותר של הספר המוכר כיום.¹⁴⁷ כ"י קמברידג' 39 הועתק בשנת 1315, בשולי הסמ"ק¹⁴⁸. כתבי יד חשובים ועתיקים נוספים הם: כ"י המבורג 106 וכ"י וטיקן 165 שהועתקו בתחילת המאה הי"ד.¹⁴⁹ כתבי יד נוספים, עתיקים יחסית הם: כ"י פרמא 2908 משנת 1338, שיתכן והועתק מכתב יד שרי"מ רשם בעצמו, כ"י פריס 380 משנת 1342 וכ"י פרמא 3161 משנת 1350.¹⁵⁰

¹⁴⁴ על ההבדלים בין כתיבה אשכנזית, ספרדית ואיטלקית ראה מלאכי בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי-הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי היד בציוני תאריך עד שנת 1540, ירושלים והמבורג, 2021, עמ' 41, 455, 465 (להלן, בית-אריה, קודיקולוגיה).
¹⁴⁵

¹⁴⁶ תיארוך כתבי יד אלו על פי הקטלוג של הספרייה הלאומית, וכן תיארוך שאר כתבי היד, אלא אם מצוין אחרת. וראה כתב יד וראו (Vorau) 286 המתוארך למאה הי"ג, שכבר אז יצא לאור ספר המנהגים שכתב רי"מ
¹⁴⁷ ראה עמנואל, ר' יחיאל, עמ' 96, הערת שוליים 39. וראה בקולופון של כתב היד.
¹⁴⁸ ראה בקולופון של כתב היד.

¹⁴⁹ אודות כ"י וטיקן ראה Benjamin Richler, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library Catalogue*, Vatican City, 2008 עמ' 110-111 (להלן, ריצ'לר, קטלוג וטיקן). וראה בקישור [MSS_Vat.ebr.165/https://digi.vatlib.it/view](https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.ebr.165)

נראה שכ"י המבורג הועתק בתחילת המאה הי"ד. בעמוד הראשון בספר שעי"ד, בדף 158א יש הגהות ב"חלון", בכתבתו של המעתיק עצמו, ובהם מוזכרים ספר המרדכי והגהות מימוניות. מסתבר שלפני המעתיק היה מונח כתב יד קדום יותר, ובו ההגהות נרשמו בצדי הגיליון. תודתי לשמחה עמנואל שהבהיר לי נקודה זאת. לפיכך אין להקדים את כתב היד לסוף המאה הי"ג, על אף שגט המופיע בסמ"ק הנמצא באותו קובץ מתוארך לשנת ה' אלפים נ"ב – 1291. אולם, הגט בסמ"ק אינו יכול ללמד בהכרח על זמן העתקת השעי"ד. מה עוד שממחקרנו עלה שבכתב יד זה רשומים קטעים מאוחרים שאינם מקוריים. וראה על כך, עמ' 107 הערה 10. בנוסף, מבדיקת סוגי האותיות שביצעה תמר לייטר ניתן לתארך את כתב היד לסוף המאה הי"ג - תחילת המאה הי"ד

¹⁵⁰ לגבי כתב יד פרמא 2908 ראה ריצ'לר, קטלוג פרמה, עמ' 194 שאחת ההגהות היא: "נעתק מכתבת ידו שכת' הרב ר' יצחק מדורא זצ"ל". מכאן נראה אפוא שהגהה זאת נעתקה מאוטוגרף של המחבר עצמו. כתב יד חשוב נוסף אע"פ

מבדיקת כתבי היד עולה שככל שעבר הזמן, קיימים יותר כתבי יד בסגנונות כתיבה שונים. כלומר, אם במאה הי"ד קיימים 37 כתבי יד ומתוכם רק אחד רשום בכתיבה ספרדית ואחד באיטלקית, אז במאה הט"ו מתוך 33 כתבי יד, אחד בכתיבה ספרדית וארבעה בכתיבה איטלקית. דבר זה יכול ללמדנו על תפוצתו של החיבור, שככל שעבר הזמן, הספר התפשט למחוזות מחוץ לאשכנז. אם כי עדיין הספר נפוץ בעיקר בקרב בני אשכנז.

6. תפוצת הספר

על תפוצתו המרשימה של הספר יעידו כתבי היד הרבים ששרדו עד לימינו וכפי שפירטנו בסעיף הקודם. כמו כן יש לציין שבתחילת עידן הדפוס הוא היה ספר ההלכה הראשון שהודפס בפולין בשנת 1534 ולאחר מכן הודפס באיטליה בשנת 1547 ובקושטא בשנת 1553.¹⁵¹ ואכן אלחנן ריינר וישראל תא-שמע עמדו כל כך שעד להופעת השולחן ערוך היה השע"ד ספר הפסיקה המקובל והסמכותי ביותר באשכנז בענייני איסור והיתר.¹⁵² ריינר כותב שבישיבות אשכנז ופולין למדו ספרי פוסקים כגון סמ"ג, סמ"ק, ארבעה טורים ושע"ד עד סוף ימי הביניים.¹⁵³ השיעור ההלכתי בנושא "איסור והיתר" היה מבוסס על ספר שע"ד, ומתוך דבריו היו דנים בשיטות הלכתיות

שאינו של ספר שע"ד הוא לונדון-מונטיפיורי 136, ומרכזיותו נובעת מכך שהוא נכתב על ידי תלמידו של רי"מ ובנוכחותו. וראה דיון על כתב יד זה בפרק 4.

¹⁵¹ לגבי הדפסתו של הספר לראשונה בפולין ראה אברהם הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העברים וענייני ספרים, ירושלים, תשל"ח, עמ' 131 (להלן, הברמן, המדפיסים העברים). וכן ראה אברהם הברמן, "המדפיסים בני חיים העליץ, קרית ספר לג' (תשיח)", עמ' 509-520 (להלן, הברמן, בני העליץ).

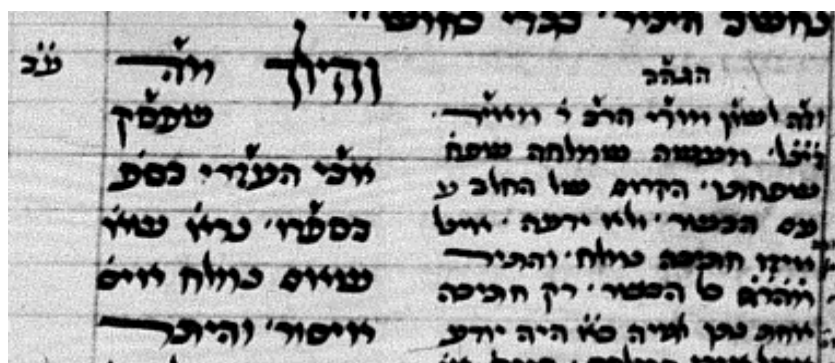
כמו כן, בנוסף לבחינת התקבלותו של הספר באשכנז וצפון צרפת, צריך לבחון את התפשטותו בפרובנס ובספרד. אחד הרבנים שחיו בפרובנס במאה הי"ד הוא רבי יעקב בן משה מבניולש, שהיה נכדו של רבנו דוד כוכבי מחבר ספר הבתים על הרמב"ם. רבי יעקב כתב ספר על הלכות איסור והיתר, שיצא לאור מכתבי היד בידי משה בלוי. מסקירת הספר נראה שרבי יעקב אינו מתבסס כלל על ספר שערי דורא למרות שהיה נפוץ כבר בצפון צרפת. וראה על המחבר בספר הבתים, עמ' טו', בהקדמה שכתב בלוי. חכם זה חי בדורו של רבנו פרץ הכהן, שהיה רבו של הריב"ש. וראה עליו עוד אצל מנחם מנדל, כשר, שרי האלף, ניו יורק, תשנ"ט, עמ' שצה'.

¹⁵² ראה תא-שמע, קווים, עמ' 329. וריינר בהמשך. וראה ריינר, הקהילה הגדולה, עמ' 33-34: הקהילות האשכנזיות הקטנות (שהיו בתקופת השע"ד) של ימי הביניים החלו להתמעט ובמקומן החלו להתפתח קהילות גדולות בפולין, בעת החדשה המוקדמת. לאור זאת השתנו: הכלכלה, המסחר ויחסי הגומלין בין הנהגת הקהילה למשטר. "הקהילה הגדולה" הייתה מורכבת מאוכלוסייה מגוונת שבאה לפולין ממקומות שונים, ועל כן הלכה והתפוגגה הקנאות האשכנזית למנהג ולמסורת האבות. מסיבות אלו ראה הרמ"א לנכון לחבר ספר הלכתי חדש המבוסס בעיקר על הטקסט התלמודי, ופחות על מנהגי הקהילות.

¹⁵³ ראה ריינר, ישיבת הרמ"א עמ' 185. וכן ריינר, תמורות, עמ' 20-21.

נוספות.¹⁵⁴ לדעתו, ההגהות מהתקופה המאוחרת הכתובות בנוסחי הדפוס וכתבי היד הן בעצם סיכום של דברי ראש הישיבה וספרי הלכה נוספים.¹⁵⁵

בנוסף לדברים אלו ממחקרנו עלה, שהספר כבר החל להתפשט די סמוך לפרסומו. חיזוק לטענה זאת הוא שכבר תלמידי המהר"ם, שהיה הפוסק המרכזי בגרמניה במחצית השנייה של המאה הי"ג, מוצאים עניין בספר שע"ד, מעתיקים אותו ורושמים עליו את פסקי רבם. אחת הדוגמאות לכך היא הגהה על ספר שע"ד שרושם תלמיד המהר"ם. הגהה זאת נמצאת בכתב היד קיימברידג' 13.7,¹⁵⁶ ופותחת במילים: "וזה לשון מורי הרב ר' מאיר זצ"ל", כפי שניתן לראות בצילום הבא:¹⁵⁶

עולה אפוא שתלמיד המהר"ם למד בספר שע"ד וראה חשיבות להוסיף עליו את דברי רבו.

דוגמה נוספת לכך נמצאת בהוספה מאוחרת שחדרה לחלק מכתבי היד של הספר, בה כתוב,¹⁵⁷:
"התיר מהר"ם נ"ע אווזה עם הכבד והלב דדם מישרק שריק". ניכר שזוהי ראייה נוספת שתלמידי

¹⁵⁴ ריינר, אליטה, עמ' 94-95: ספר שע"ד היה ה- "textbook" בישיבה האשכנזית.

¹⁵⁵ ריינר, תמורות, עמ' 21. לדעתו, כך ניתן להסביר את השוני בין ההגהות בדפוסים השונים. כל דפוס מייצג סיכום של תלמיד אחר שכתב את הערת ראש הישיבה שלו. בנוסף, ראה ריינר, ישיבת הרמ"א, עמ' 186: קיימים נוסחים של השע"ד בהם ניכר שההגהות הן עיקר החיבור ותוכן הספר הוא רק בסיס שעליו נאמרו דברי ראש הישיבה. וראה על כך עוד ריינר, אליטה, עמ' 91-92. וריינר, התקופה הגדולה, עמ' 34-35. וראה שם, עמ' 30: לשיטת הרמ"א בחלק מן ההגהות קיימות חומרות מיותרות.

¹⁵⁶ ראה כתב יד קיימברידג' 13.7, עמ' 156.

¹⁵⁷ כתבי היד מנציסטר 31, אוקס' 1130 ופרמה 2908 שהם חלק ממשפחה א. אם כי יש לציין שבכתב יד וטיקן 165 הנחשב כ"י יותר מדויק של משפחה זו הדברים לא מופיעים, דבר המעיד על כך שזו הוספה מאוחרת שאינה מאת המחבר

המהר"ם קיבלו את ספר שע"ד, והגיהו עליו את הערותיהם.¹⁵⁸ מקבילה להגהה זאת קיימת אף בספר התשב"ץ שנכתב בידי תלמיד המהר"ם.¹⁵⁹

עדות נוספת על התקבלותו ותפוצתו של השע"ד באשכנז בימי הביניים ניתן להביא מיצירות הלכתיות שנכתבו לאחר הפצתו. אחד החיבורים הקדומים שמבוססים על השע"ד הוא ספר איסור והיתר לרבנו ירוחם, שהופץ בסביבות מחצית המאה הי"ד.¹⁶⁰ לדעת תא-שמע רי"מ נחשב לפוסק סמכותי בעיני המחבר, "שאינן לך כמעט עניין אחד בספר שאינו לקוח, בצורה זו או אחרת, מספר שערי דורא".¹⁶¹ חיבור נוסף שנכתב בעקבות השע"ד הוא ספר "גן השערים" שחיבר רבי שמואל בן אשר.¹⁶² ספר זה מבוסס על פוסקי אשכנז, והוא נכתב סביב שנת 1340.¹⁶³ מחבר הספר מעתיק מהשע"ד את הדעות ההלכתיות, והמסקנות למעשה, והתעלם מטעמי הדינים.¹⁶⁴ ניתן לציין כאן אף את כתב היד פריס 646, המתוארך למאה הי"ד, שבקובץ ייחודי זה בתוך מנהג אשכנז לכל השנה נרשמו פסקי רי"מ והמהר"ם בתבנית שיר עם חרוזים. מעד נוסח זה ניתן ללמוד על כך שהבעלים

¹⁵⁸ כתבי היד אלו מתוארכים עד למחצית המאה הי"ד. כתב היד פרמה 1908 הועתק סביב שנת 1338, כתב יד אוקספורד 1130 הועתק סביב שנת 1340, וכתב יד מנצ'סטר סביב 1345.

¹⁵⁹ ראה תשב"ץ קטן, סימן שלח, שבו נכתב: "שהתיר הר"ם ז"ל אווזות שנמלחו עם הכבד כי אמר דם משרק שריק". וראה במהדורת שניאורסון, עמ' קז'. דוגמה נוספת לכך ניתן לראות בשער ב' של הספר, בו דברי המהר"ם אינם קיימים בכתבי יד רבים, ובדפוס קושטא רשום שמחבר ההגהה הוא רבי יעקב כ"ץ, תלמיד המהר"ם. ראה על דוגמה זאת בפרק הנספחים, בפרוש על שער ב', וראה דיון על כך בפרק העוסק ביחסו של רי"מ למהר"ם. וראה בדפוס קושטא, שער ב', בפתיחה ובסיומת להגהה רשום: "מצאתי כתוב בשם מה"ר יעקב כ"ץ... והוא היה תלמידו של מהר"ם". לאור זאת, ניתן לטעון שספר שע"ד אומץ בבית מדרשו של המהר"ם, דבר שבוודאי עזר רבות לתפוצתו ולמעמדו של החיבור. אומנם אין הכרח לטעון כך כי ייתכן שמעתיקים מאוחרים הם ששיבצו בגליונות הספר קטעים מתורתו של המהר"ם. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על הערה זו.

¹⁶⁰ ראה עליו אצל תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178: מחבר הספר אינו ר' ירוחם, תלמיד הרא"ש שכתב את ספר מישרים, אלא רבנו ירוחם אחר ממוצא אשכנזי-צרפתי, ולפי דעתו של תא-שמע היה מתלמידי רבנו פרץ. וראה עמנואל, שבתי לוחות, עמ' 239 הערה 76: ר' משה מצוריק מזכיר את חיבורו של רבנו ירוחם בהגהותיו על הסמ"ק. וראה סמ"ק מצוריק, מצווה קצט'. וראה יצחק יעקב הר-שושנים (רוזנברג), הסמ"ק מצוריק, חלק א, ירושלים תשמ"א, עמ' ד: בשנת 1329 רבי משה חי בציריק, בשנת 1347 חיבורו כבר יצא לאור, וייתכן שהוא נהרג עם קהילתו בשנת 1349. ניתן ללמוד מכאן שאם אכן הסמ"ק מצוריק הזכיר את ספר או"ה לרבנו ירוחם, ניתן ללמוד מכך שרבנו ירוחם כתב את ספרו לפני מחצית המאה הי"ד.

¹⁶¹ תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 177.

¹⁶² וראה על כך אצל עדיאל ברויאר, "ספר ג"ן השערים באו"ה לחד מקמאיי", ישורון לא' (תשע"ד), עמ' יט (להלן, ברויאר, גן השערים).

¹⁶³ ראה ברויאר, גן השערים, עמ' כב: זהות מחבר הספר ידוע לנו בזכות דמיון בין ספר גן השערים להגהה שנכתבה על השע"ד אשר שם המחבר חתום עליה.

¹⁶⁴ ראה ברויאר, גן השערים, עמ' יט-כ'.

של כתב היד ראה בפסקי רי"מ והמהר"ם ז'אנר של הלכות אשכנזיות. דוגמא נוספת לכך הוא ספר המנהגים של רבי יעקב בן משה מולין (המהרי"ל), שנולד במגנצא קצת לפני שנת 1360, ובשנת 1387 ייסד ישיבה בעיר הולדתו. בספרו הוא הקדיש פרק שלם הדן בהלכות איסור והיתר, ובהקדמתו הוא רשם: "הנה אסדר לך כאן דיני איסור והיתר בקוצר הדין בלתי ראייה והן כל דיני השערים מדורין".

חיבור הלכתי נוסף שמבוסס על השע"ד הוא "קיצור שערי דורא" שנכתב סביבות שנת 1395, ונמצא בכתב יד לונדון 137. יצירה זאת נכתבה בידי הרב זוסמן מהעיר קרמש, השוכנת על גדות נהר הדנובה. שני חיבורים נוספים נכתבו בעקבות השע"ד במאה הטי"ו. הראשון נקרא, "זאת תורת הבית" והוא מסכם את השע"ד. זהות מחברו אינה ידועה, אך הוא חי באשכנז, במאה הטי"ו, בתקופתו של ר' ישראל איסרליין.¹⁶⁵ הספר מכיל את פסקי השע"ד ללא המקורות, המחלוקות והטעמים.¹⁶⁶ בנוסף לכך, אף מכתבי ר' ישראל איסרליין שנולד באשכנז וחיבר את ספר לוי שערים ואת הגהות שערי דורא ניתן ללמוד על כך שהשע"ד היה ספר סמכותי אצל בני אשכנז במאה הטי"ו. חיבור מאוחר יותר שמבוסס על השע"ד הוא תורת חטאת, מאת הרמ"א, שמציין בהקדמה את השע"ד כמקור הלכתי מרכזי.¹⁶⁷

¹⁶⁵ ראה ספר תורת הבית, מהדורת דוד דבליצקי, עמ' ב-ו'. מחבר הספר אינו הרשב"א שחיבר יצירה בעלת שם דומה. חיבור זה הועתק מכתב יד אוקספורד 2274, והוא פותח המילים: "הנה חבירי הפציריני לפרש להם תורת הבית בקיצור ופירשתי להם בל"א דינים". ניכר שמשפט זה משמש כפרפרזה להקדמה שכתב רי"מ ליצירתו, ומחברו רומז לדמיון שקיים בין שתי היצירות.

¹⁶⁶ מלבד יצירות אלו ניתן למנות כתבי יד נוספים בהם רשומים ספרי קיצור לשערי דורא, כמו כתב יד פריס 482 וברלין 262. במאה הטי"ז ניכרת תופעה זאת בכתב יד אוקספורד 377, דף 102 ע"ב, שבו נכתב: "סליק איסור והיתר אשר קצר מהרי"ז מדברי הרי"י מדורין", וכן בכתבי יד פריס 21.

¹⁶⁷ חיבור נוסף שנכתב בעקבות השע"ד הוא הגהות המהרש"ל, שהודפסו ליד דברי רבנו יצחק בדפוסים המאוחרים של השע"ד. ייתכן שחכם נוסף שהתבסס על השע"ד הוא רבי משה מצוריק, שבהגהות לסמ"ק הזכיר לפחות פעמיים את ספר שע"ד, במצוה קצט' ובמצוה ריא', בדין ביצה שנמצאה בתרנגולת, ובשתי הפעמים כתב: "עכ"ל השערים". מהשוואת נוסח השע"ד והסמ"ק מצוריק ניכר דמיון בין היצירות, ונראה שמקורו מהשע"ד. וראה בפרק הנספחים, בבאור שער כג', שרי"מ סיכם בלשונו את הסוגיה הארוכה במשפטים בודדים, ונראה שעל נוסח זה נסמך ר' משה מצוריק.

מנתונים אלו ומאחרים,¹⁶⁸ ניתן ללמוד שכל בני אשכנז מהמאה הי"ד והט"ו ראו בשע"ד ספר פסיקה אשכנזי סמכותי.¹⁶⁹ אומנם, ראוי להעיר שדבר מסתבר הוא, כיון שרי"מ חי באשכנז ושימש בה כרב, פוסק ודיין, והם ראו בו כאחד משלהם. יתרה מזאת, בפרק העוסק בחכמים המוזכרים בשע"ד נראה שרי"מ הרבה להזכיר בספרו את חכמי אשכנז, כגון הראב"ן שמוזכר בשע"ד 14 פעמים,¹⁷⁰ וכן הראב"ה, ר' יואל ורבנו שמואל בן נטרונאי (להלן רשב"ט).¹⁷¹ הופעתם של חכמי אשכנז אילו ואחרים הבהירו לקורא שהחיבור מבוסס על תורת אשכנז.

קיימים נתונים שבעבור זמן הספר נפוץ והתקבל גם בצרפת וסביבתה. ניתן ללמוד על כך מכתב יד וטיקן 165 של השע"ד שהועתק בצרפת כבר בתחילת המאה הי"ד, וכן כתבי יד נוספים שהועתקו במהלך המאה הי"ד בסביבות צרפת.¹⁷² ניתן ללמוד על תפוצת הספר בצרפת גם מכתבי יד מאוחרים

¹⁶⁸ בכתבי יד רבים השע"ד הועתק יחד עם סידור מנהגי אשכנז, דבר המראה על חשיבותו של השע"ד בקרב בני גרמניה. קבצים כאלו לדוגמה הם, כתב היד לונדון 26970 משנה 1308, בו השע"ד וספר המנהגים של רי"מ הועתקו יחד עם מחזור מנהג אשכנז, סדר הפרשיות לכל השנה וספר העגול של רב נחשון גאון; כ"י גיסן 892 מהמאה הי"ד שכולל את מחזור מנהג אשכנז, דיני תפילות לראב"ן ותשב"ץ מאת רבי שמשון בר צדוק; אוקספורד 1102 מהמאה הי"ד שכולל את ספר התשב"ץ, לקט הלכות וטופס גט מפי מהר"ם; פריס 12290, מתחילת המאה הי"ד כולל את סדור אשכנז המערבי (וורמיזא) לכל השנה, ובתוכו מצוין מתי מנהג בני קולוניא שונה ממנו. הסידור כולל פיוטים, סליחות, הושענות רשיות לחתני תורה, קינות, ובסופו השע"ד. אחת מהקינות מאת רבנו יקר בן שמואל הלוי, חותנו של רי"מ. בקודקסים נוספים מופיע השע"ד עם מחזור אשכנז אולם איתם רשום גם סמ"ק (שמקורו בצרפת), ואלו הם: כתב יד סינסיטי 652 שהועתק בשנת 1393; המבורג 85 משנת 1383 וקיימברידג' 13.7 משנת 1387. ראוי לציין שגם חיבורו של רי"מ, מנהגים לכל השנה הודפס בסדורים אשכנזים. ראה לדוגמה כתב יד פרמה 605, מהמאה הי"ד, המכיל סידור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה, ובו מופיע אף ספר, "המנהגים של כל השנה מאשכנז", שחיבר רי"מ. וראה בכתב היד, שם, 173 ע"א.

¹⁶⁹ ראה צ'צ'יק, מורשת אשכנז, עמ' 37: ספר שע"ד התקבל במהירות חסרת תקדים באשכנז ובנותיה, ונכלל בתוכנית הלימוד הישיבתית.

¹⁷⁰ לעומת זאת בספרים צרפתיים, כגון הסמ"ק עם הערות ר"פ, הראב"ן אינו מוזכר. כפי שעולה מבדיקת כתבי היד נים 26 ופרמה 2766, מסוף המאה הי"ג. זאת לעומת הדפוסים שבהם קיימת הגהת ר"פ אחת שמזכירה את הראב"ן במצוה צז', הגהה כא'.

¹⁷¹ ראה על רשב"ט אצל עמנואל, שברי לוחות, עמ' 72-60. וכן קנרפוגל, היסטוריה רבנית, עמ' 45.

¹⁷² לגבי וטיקן 165 ראה ריצ'לר, קטלוג וטיקן, עמ' 111-110. כתב יד נוסף מאזור צרפת הוא מנצ'סטר 31, שהועתק בשנת 1345. ראה עליו באתר האוניברסיטה <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-HEBREW-00031/1>. מנוסח הגט הנמצא בסמ"ק הכתוב בו ומפרטים נוספים עולה שמקורו הוא בדוכסות בראבנט ששכנה באזור בלגיה-הולנד, ובאזור העיר בריסל. כתב יד נוסף הוא אוקספורד 1130, שהועתק בשנת 1340. וראה עליו באתר ספרדתא שאף מקורו הוא ממחוז ברבנט מהעיר לוון הנמצאת כיום בבלגיה, ובנוסף לשע"ד הוא מכיל סידור מנהגי צרפת וספר מצוות קטן, דבר המחזק את הטענה שמדובר בקודקס בעל אופי צרפתי.

יותר בהם ספר שע"ד הועתק יחד עם סידורים הכוללים את מנהג צרפת.¹⁷³ כמו כן יש לציין שלספר נוספו הגהות בידי רבי יצחק טרושין, מתלמידיו של רבנו פרץ.¹⁷⁴

7. שיטת מחקר

בעבודה שלפנינו שני חלקים מרכזיים, חלק א' כולל את ברור נוסח הספר, וחלק ב' כולל את ברור תוכנו ההלכתי. בחלק הראשון של העבודה נבדוק את כתבי היד והדפוסים הראשונים של השע"ד. ברור הנוסח המקורי של הטקסט מבין כתבי היד הרבים ("ביקורת נמוכה") הוא תנאי הכרחי בכדי שנוכל לגשת לחקור ספר שע"ד. על כן, נבדוק ככל הניתן מה כולל הטקסט שהוציא ר"מ מתחת ידו ומה נוסף מאוחר יותר. פירותיו של ברור זה הם: בדיקתם ומיונם של כתבי היד, חלוקתם למשפחות וענפים, והצעה שתביא לידי בנייה ועריכה של מהדורה מדעית לספר שע"ד.

בדיקת נוסח הספר תבצע בעזרת 35 כתבי היד הקדומים והשלמים ביותר, ובבחירתם נסתמך לרוב על התיארוך המופיע בקטלוג של הספרייה הלאומית.¹⁷⁵ מטרת ברור הנוסח היא להגיע לכתבי היד המקוריים ביותר והמדויקים ביותר של השע"ד. נקודת המוצא היא, שכבר בתוך כתבי היד

¹⁷³ דוגמה לתופעה זאת הוא כתב היד קיימברידג' 561 מהמאה הי"ד הכולל בין היתר את סידור מנהג צרפת לכל השנה, ספר איסור והיתר לרבנו ירוחם בן משולם, ספר מבחר הפנינים של שלמה אבן גבירול, ספר היראה ושע"ד. דוגמה נוספת לכך הוא כתב יד אוקספורד 1130 אשר הועתק בסביבות שנת 1340 עם השע"ד והסמ"ק, ולידם סידור לשבת לבני צרפת. בקודקסים הבאים הועתק השע"ד עם סידור מנהג בני צרפת והסמ"ק לקראת סוף המאה הי"ד: כתב היד אוקספורד 1129 משנת 1394 בו הועתק סידור מנהג צרפת, אחריו השע"ד, הסמ"ק והתשב"ץ. כתב יד נוסף בו מופיע השע"ד יחד עם סידור מנהג צרפת הוא ניו-יורק 7246 משנת 1386, ואיתו רשומים גם הסמ"ק, התשב"ץ, מסכת דרך ארץ ומרדכי קטן.

¹⁷⁴ על כך שר' יצחק מטרשוין היה מתלמידי רבנו פרץ ניתן לראות בהגהותיו שקורא לו רבו, כדוגמת ההגה בסימן ג' בה רשום: "וכן קבלתי מרבינו פרץ בקיבה ששהתה במים עם העור דאין לאסור אותה רק במעת לעת." אף בהגהה בשער ז' כותב הרב טרושין: "קערה שמלח בה בשר מהר"ר פרץ מדקדק מדקאמר שמואל אסור לאכול בה רותח משמע אבל בשר שמלחו בה מותר". וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 615 שמוזהה אותו עם ר"י טרוטי (Tresson), שזכר בתוספות על מסכת תענית (ג ע"א ד"ה ויאמר). מדבריו עולה שר"י טרושין למד אצל רבנו פרץ, אצל רבנו אשר וייתכן גם אצל יצחק ב"ר יצחק ממלון. וראה משה הרשור, תוספות רבנו פרץ למסכת בבא מציעא, ירושלים, תש"ל, עמ' 12.

¹⁷⁵ וכן בעזרת קטלוגים נוספים כגון ריצ'לר, קטלוג וטיקן, ריצ'לר, קטלוג פרמה כן, Malachi Beit-Arié, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda Oxford, 1994 (להלן, בית-אריה, קטלוג אוקספורד). לאחר מכן נבחן קולופונים של כתבי יד אלו. דוגמה לקולופונים חשובים ניתן לראות בכתב יד פרמה 2908 שכתוב בו "נעתק מכתבת הרב רבי יצחק מדורא". אף בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מצוין שהוא נכתב על ידי תלמיד של ר"מ ובנוכחותו. אך עדיין צריך לבדוק שתלמיד זה העתיק את הספר בשלמותו ולא קיצר או הוסיף חלקים מדעתו. הסיבה לכך שנתמקד בכתבי יד קדומים היא מכיוון שככל שמתרחקים מרגע תפוצת הספר אנו עדים לכניסתן של הגהות מאוחרות שאינן מהמחבר לגוף היצירה.

המוקדמים של הספר קיימות הוספות בגוף הספר שלא ברור מי מחברן.¹⁷⁶ לעיתים, מעתיקים הכניסו בטעות הגהות שאינן למחבר מצידי הגיליון לגוף הספר.¹⁷⁷ אומנם, ייתכן שחלק מהוספות אילו נכתבו מידי רי"מ לאחר תפוצתו הראשונית של השע"ד, דבר שגורם להבדלים בין כתבי היד.¹⁷⁸ על כן נשווה את כתבי היד לאורך כל הספר, ונסווג אותם על פי קטעים ייחודיים שאינם רשומים בכל כתבי היד. לאחר מכן נבחן קטעים אלו בכדי לנסות לברר האם מדובר בהוספה אותנטית של המחבר או של חכם מאוחר יותר.

במבט ראשון ניתן היה לשער שהנוסח הקצר ביותר הוא המקורי ביותר, וכל כתבי היד הארוכים מכילים הגהות שנכנסו בשלב מאוחר לגוף הספר, בדומה לתזה של אלעזר טויטו בנוגע לפירוש רש"י על התורה.¹⁷⁹ מאידך, מתודולוגיה זאת לוקה בחסר מכיוון שצריכים להתחשב באלמנטים נוספים, כפי שהעיר גרוסמן בתגובה לטויטו.¹⁸⁰ ראשית, יש להתחשב בתופעת "הספר הפתוח" – שהמחבר

¹⁷⁶ ראה ווסט, ביקורת טקסט, עמ' 15-18 סיבות נוספות לאי התאמה בין טקסטים. וראה צ'צ'יק, מורשת אשכנז, עמ' 39: בשולי ספר שערי דורא נמצאות הגהות סותרות.

¹⁷⁷ ראה על תופעה זו בהרחבה גלוקר, פילולוגיה, עמ' 101-107. תופעה זו נקראת glossa. וראה על כך עוד אצל Haym Soloveitchik, "Rabad of Posquieres: a programmatic essay", *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period, Presented to Professor Jacob Katz on His 75th Birthday* (1980), pp. 7-11 (להלן, סולוביצ'יק, ראב"ד). ראוי לציין, שבשנים האחרונות יצאו מספר מהדורות של שע"ד. אך ראה דוד דבליצקי, "על המהדורה החדשה של ספר 'שערי דורא'", המעיין נב' (תשע"ב), עמ' 80-92 (להלן, דבליצקי, המאור): קיימות בעיות רבות אף במהדורות החדשות.

¹⁷⁸ ראה תא-שמע, הספר הפתוח, עמ' 194-200. כמו כן, גלינסקי, טורים, עמ' 310. כותב שלספר ארבעה טורים קיימות שתי גרסאות של המחבר אחת קצרה ואחת ארוכה. וראה על כך גם גלינסקי, רבנו ירוחם, עמ' 4-2: חוקרים עמדו על כך שמחברים בימי הביניים השאירו אצלם העתק של יצירתם, ואף אחרי שספרם נפוץ ברחבי עולם הם המשיכו לעדכן, להוסיף ולשנות את יצירתם. לעיתים ההגהות של המחברים נשארו בכתב ידם ומי שבא לביתם יכל להעתיקם לספרו, ומי שלא בא נשאר עם המהדורה קצרה. וראה ושפיגל, הגהות, עמ' 57. וראה ריינר, אליטה, עמ' 89-98 אודות הוספת הגהות מאוחרות לספר שע"ד. בעקבות ברור הנוסח נבדוק האם רי"מ התכוון להוציא ספר עם נוסח מוחלט, או יצירה בשיטת "הספר הפתוח"?

¹⁷⁹ שיטה זאת מייצגת את גישתו של טויטו לכתב יד לייפציג 1 של רש"י על התורה, בדיון שהתנהל בינו לבין גרוסמן על פני מספר מאמרים. וראה אלעזר טויטו, "האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)", תרביץ סא, א (תשנ"ב), עמ' 90 (להלן, טויטו, לייפציג 1): סביר מאד להניח שהגרסה הקצרה היא המקורית, ואילו הגירסה המורחבת באה לאחר מכן. וראה שם, עמ' 113-114 שבעזרת השוואת כתב היד עולה שנכנסו לתוכו פרושים של חכמים מאוחרים כגון ר' יוסף קרא והרשב"ם. עם זאת הנוסח הקצר שנמצא בכתב יד לייפציג 1 הוא המקורי יותר.

¹⁸⁰ וראה על כך אברהם גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס, א (תשנ"א), עמ' 67-98 (להלן, גרוסמן, ר' שמעיה). וראה אברהם גרוסמן, "כתב יד לייפציג 1 ופירושו של רש"י לתורה (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)", תרביץ סא, ב (תשנ"ב), עמ' 315-305 (להלן, גרוסמן, לייפציג 1) שזאת תגובה לדברי טויטו. וראה אברהם גרוסמן, "עוד לטיבו של כתב-יד לייפציג 1 (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)", תרביץ סב, ד (תשנ"ג), עמ' 624-621 (להלן, גרוסמן, תגובה אחרונה) שם כתובה התגובה האחרונה להתכתבות בין גרוסמן לטויטו. וראה טויטו, לייפציג 1,

מעדכן את ספרו, או שייכתן שהנוסח הקצר יצא מיד המחבר בטרם סיום הכתיבה.¹⁸¹ שנית, ייתכן שישנם כתבי יד שמקצרים את הספר, וחלקים אותנטיים של המחבר אינם רשומים בהם. בנוסף לכך ייתכן שבנוסח הקצר קיימות השמטות, והנוסח הארוך מדויק יותר. לפיכך בכל קטע שאינו קיים בכתבי יד אחרים האתגר הוא לבדוק האם חסרונו נובע מאחת מסיבות אלו, והוא מקורי למחבר או שזאת הוספה מאוחרת שאינה של המחבר.

קיימות מספר דרכים מרכזיות לבחון מקוריות של קטע.¹⁸² הראשונה היא האידאליה ביותר, אך קשה להיעזר בה בשל נדירותה, והיא על ידי מידע מספרים אחרים כגון אוטוגרף של המחבר או כתבי יד בחתימתו.¹⁸³ דרך נוספת היא בדיקת הטרמינולוגיה של הקטע הייחודי לעומת ניסוחיו של המחבר בספר ובשאר יצירותיו.¹⁸⁴ דרך נוספת היא בדיקת התאמה בין מקורות הלכתיים עליהם מבוסס הקטע לעומת מקורות ההלכתיים שעמדו בפני המחבר.¹⁸⁵ דרך נוספת היא לבדוק כתבי יד רבים מאזורים גיאוגרפיים שונים או תפוצה רבה של הקטע ברוב כתבי היד הקדומים. כאשר אותה הוספה קיימת בכתבי יד רבים, יש סבירות גבוהה יותר שהמחבר עצמו כתב אותה, ולא אדם אחר, אם כי אין זה כלל ברזל.

לאור זאת, החלוקה למשפחות וענפים תתבסס בעיקר על קטעים ייחודיים שאינם נמצאים אלא בכתבי יד מסוימים.¹⁸⁶ כאשר נמצא הוספות רבות שחוזרות על עצמן דווקא באותם כתבי היד, נוכל לשייכם לאותה משפחה, ולטעון שקיים להם "אב טיפוס" משותף שאבד או שאחד מכתבי היד הוא

עמ' 115-85. וראה אלעזר טויטו, "תרומתו האפשרית של כ"י לייפציג 1 לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה - תשובה לאברהם גרוסמן, תרביץ סב, ב (תשנ"ג), עמ' 303-297 (להלן, טויטו, תגובה).

¹⁸¹ במקרים אלו עולה אפוא שהנוסח הקצר אינו בהכרח המקורי. וראה גלינסקי, ר' ירוחם, שם שלעיתים תלמידים הפיצו חיבור ללא קבלת רשות מרבים, או שהפיצו עם נוסח בלתי מוגמר שניתן להם לביקורת, או שקיבלו רשות להעתיק אע"פ שאין זה הנוסח הגמור של הספר.

¹⁸² ראה על כך גלינסקי, טורים, עמ' 313.

¹⁸³ ראה על כך בפרק 4, דוגמה 5.

¹⁸⁴ ראה על כך פרק 2, ענף 1, דוגמה 5. ופרק 3, דוגמה 8.

¹⁸⁵ ראה על כך בפרק 2, ענף 1, דוגמה 4.

¹⁸⁶ ראה, ווסט, ביקורת טקסט, עמ' 29-37 איך למיין כתבי יד אחרי שמצאנו שהטקסט שלהם שונה. וראה חיים מיליקובסקי, סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, ירושלים, תשע"ג, עמ' 178-179 (להלן, מיליקובסקי, סדר עולם), וכן ירחמיאל ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, ניו-יורק, תשנ"ב, עמ' 15-17 (להלן, ברודי, שאילתות) שדנים בבניית אילן יוחסין בכתבי יד עבריים, וראה בהערות השוליים שמפנים לספרות מחקר רחבה מאד. וראה מיליקובסקי, שם שבספרות חז"ל קיימת מגמת קונטמינציה, והמעתיקים נעזרו במספר כתבי יד, בכדי שהטקסט יהיה יותר מובן והגיוני. על כן, טכניקת חיפוש הטעויות יכולה להועיל במציאת קשרי משפחה בין עדי הנוסח. אולם, במחקר שלפנינו לא נתמקד בחיפוש טעויות כתיב בלבד, כיוון שהן מועטות, אלא נבחן הבדלי נוסח, ובעיקר הוספות.

המקור לכל השאר. בעזרת שיטה זו נוכל לברר את היחס בין כתבי היד, וננסה לקבוע מה הנוסח הקרוב ביותר למקור.¹⁸⁷ לכן כאשר יש ספק מהו הנוסח הנכון, כל אותה המשפחה תחשב כעד נוסח אחד.

בעקבות בירור כזה נוכל להציע מה הם כתבי היד המדויקים והמקוריים של השע"ד שעליהם ניתן לבנות מהדורה מדעית לספר, וכן נוכל להסיק מה הם כתבי יד מכל משפחה שישמשו לבניית אפראט של המהדורה. כמו כן לאור בדיקה זו נוכל להשוות בין מסקנות המחקר לבין מהדורות הדפוס הראשונות, ונבחן לאיזו משפחה של כתבי היד דומה נוסחו של כל אחד מהדפוסים הראשונים. בסופו של החלק הראשון נציע המלצות למהדירים עתידיים של ספר שע"ד.

בחלק השני של המחקר נדון בתוכן הספר, ובתוך כך נמנה את החיבורים עליהם התבסס רבי יצחק בכתבת ספרו, ונבחן את יחסו לתורת המהר"ם. לאחר מכן, נתאר את דרך הצגת פסקי ההלכה, ונסיים בבדיקת הקפו של החיבור. לצורך בדיקת נושאים אלו נעזרנו בכתב יד קמברידג' 21 12 שבעזרתו חקרנו את תוכן הספר. כתב יד זה נבחר מסיבות פרגמטיות - מכיוון שהוא משקף את השכבות השונות של הספר, ולא בשל מקוריותו או נוסחו המדויק.¹⁸⁸ והוא יובא בפרק הנספחים. בשולי כתב היד יובא אפראט, שיציג את שינויי הנוסח העיקריים בין משפחות וענפי הספר. בכל שער נדון בהבדלים אלו, ונברר את מקוריותם של הקטעים הקיימים במשפחות השונות. בנוסף לכך, נבחן את המקורות ההלכתיים לפסקי רי"מ, ועל ידי כך נוכל לעמוד גם על מודלים ספרותיים שהיו לפניו.

¹⁸⁷ וראה על כך עוד אצל ירחמיאל ברודי, "גיבוש נוסח טקסט בספרים להם עדי נוסח רבים" בתוך ספר בית הועד לעריכת כתבי רבותינו (בעריכת י' קטן וא' סולוביצ'יק), ירושלים: תשס"ג, (להלן, ברודי, גיבוש טקסט) עמ' 75 – 84. וראה פרידמן, סה"ת, עמ' 19-21. שמפנה ל Joseph Bedier, *La tradition manuscrite du Lai de l'Ombre*. Réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes, Paris, 1970, pp. 3-21. לפיכך, הוא בחר לבחון את היחס בין כתבי היד בדרכו של דום הנרי קונטיין (Dom Henri Quentin). קונטיין כתב שצריך לבדוק את ההפרשים בין כתבי היד על ידי חילופי הנוסח הקיימים ביניהם, ולא בעזרת מציאת טעויות דומות. לפיכך שיטת העבודה היא מציאת נוסח שדומה במספר כתבי יד וסימונו באותיות שמסמלות את כתבי היד שנוסח זה קיים בהם. לאחר מכן בודקים אם קיימים כתבי יד בהם הנוסח דומה במקרים רבים לעומת שאר כתבי היד. אם קיימת עקביות בנוסח הייחודי לשני כתבי יד סימן שיתכן מאד והם מייצגים ענף משותף. אף מחקרנו בנוי על שיטתו של קונטיין, ובמהדורתנו שבפרק הנספחים בו נתיק את כתב היד, שעל פיו נחקר את ספר שע"ד, נציין בהערות השוליים את הנוסח המשותף לכל משפחה וענף.

¹⁸⁸ וראה על כך עוד בפרק הנספחים, בהקדמה למהדורה.

מחברים בימי הביניים לא תמיד הקפידו לציין את מקורותיהם, אלא כתבו במקרים רבים "דברים בסתם", כך שהקורא חושב שאלו דברי המחבר.¹⁸⁹ לפיכך, נעבור על ההלכות שבספר שע"ד ונסה לברר האם ניתן לזהות את מקורן והאם רי"מ העתיק אותן מספר קדום יותר.¹⁹⁰ בניסיון זה נעזר במפרשי הספר, ובמהדורות שראו אור בשנים האחרונות, שפעמים רבות מפנים את הקוראים לחיבורים שלדעתם הם המקור לדברי רי"מ. כתוצאה מכך, נמיין את ההלכות שבספר שע"ד לשלושה סוגים: הלכות שמקורן מפורש על ידי רי"מ, הלכות שרשומות בנוסח זהה בספרים שקדמו לרי"מ וסביר מאוד שהוא התבסס עליהם, והלכות שאנו מסופקים לגבי מקורן.

בעזרת בדיקת מקורותיו ההלכתיים של רי"מ נבחן למי רי"מ מתכוון כשהוא אומר "רבותינו אוסרים" או "הגאונים כתבו" ומיהם "רבותינו הצרפתים"? כמו כן, נבדוק את פשר המושג "ונהגו העולם", ונראה האם אנו יודעים למנהג של איזה מקום הוא מתכוון: אשכנז, צרפת או מנהגים של קהילות מסוימות באשכנז?¹⁹¹ יתר על כן, נבדוק עד כמה ספרות הפסיקה האשכנזית באה לידי ביטוי ביצירתו, הן של חכמי אשכנז שלפני שנת תתנ"ו והן של פוסקים מאוחרים יותר.¹⁹² בדומה לכך, נבדוק איזה מקום מוקדש בספר לפסקי בעלי התוספות הצרפתיים. נבחן מהיכן שאב רי"מ חומר

¹⁸⁹ ראה על כך אצל גלינסקי, טורים, עמ' 184. הוא מציין שתופעה זו קיימת בספר ארבעה טורים, בסמ"ג ובכתבי הרשב"א והרא"ה.

¹⁹⁰ ראוי להוסיף על כך, שלעיתים רי"מ לקח את החומר ליצירתו מספרי פוסקים שלא ידועים לנו כיום. וראה על כך, מילר, או"ה הארוך, עמ' תמט'.

¹⁹¹ על פניו נראה "שנהגו העולם" אצל רי"מ מתייחס לקהילות אשכנז. אולם ראה אביעד אברהם סטולמן, "התרחבות בהלכה כהיתוך אופקים פרשני: ההמתנה בין בשר לחלב כמקרה מבחן", *AJS Review*, 28 (2005) חלק עברי, עמ' כ' (להלן, סטולמן, המתנה) שדן בדברי רי"מ: "נהגו העולם להמתין שש שעות בין בשר וחלב". לפי מחקרו של סטולמן, רי"מ הוא דעת יחיד בין כל רבני אשכנז שאומר כך. אם כן, לא מובן לאיזה מנהג מתכוון רי"מ באומרו "נהגו העולם". ראה על נושא זה עוד אצל יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים הלכותיים וגילגוליהם, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ו, עמ' 216-219 (להלן, זימר, עולם): אשכנז עצמה מתחלקת לשני אזורים מרכזיים, שבכל אחד מהם היו מנהגים שונים. האחד הוא אושטריך, הכולל את הערים: וינה, רגשנבורג ונירנברג וחלקים מאוסטריה. מנהגם מכונה כיום מנהג פולין. המרכז השני הוא ריינוס, הכולל את אשכנז המערבית. כמו כן, ראה מילר, או"ה הארוך, עמ' תסט'.

¹⁹² כגון ספר הראבי"ה, ראב"ן, רוקח, מרדכי, או"ז, סמ"ק, סמ"ג, ספר התרומה, הרשב"א הספרדי, ר' יקר מקולונייה, או"ה מבית מדרשו של רש"י, פסקי רבנו יקר מבייאנה ופסקי או"ה של ר' יחיאל מפריס שקיימים במאמרו של אליהו דב פינס, "פסקי רבנו יחיאל מפאריש", מוריה טז (תשל"א), ג (ג-ד), עמ' עב"פ (להלן, פינס, ר' יחיאל). כמו כן, הלכות או"ה של הגאונים, ספר מענה לשון, ספר הפרנס למהר"ם מרוטנבורג, סדר עולם לרבנו שמחה וראה על כך, מילר, או"ה הארוך, עמ' תנא'. בנוסף לכך, נשווה את פסקי רי"מ לפסקי המהר"ם, שחלק מהחוקרים טוענים שהיה רבו. בחלק זה של המחקר אעזר בספרו של יצחק זאב כהנא, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, תשובות פוסקים ומנהגים, ירושלים, תשי"ז-תשכ"ג, שמביא את פסקי המהר"ם על פי סדר סימני השולחן ערוך.

רב יותר, מספרי הפסיקה או מספרי החידושים, מהשותיים או ישירות מהתלמוד?¹⁹³ בנוסף, נבדוק האם קיימות הלכות בספר שע"ד שמקורן אינו ידוע לנו בגלל שחלק מספרי הפסיקה שקדמו לו לא הגיעו לידינו או שמדובר במסורות פסיקה שעברו מאב לבן ונכתבו לראשונה בספר שע"ד.¹⁹⁴ בבדיקה קפדנית זאת אנו מקווים שנוכל לדייק בבירור מקורותיו של רי"מ יותר מאשר כתב תא-שמע במחקריו שהוזכרו לעיל.

תוצאות בדיקה זו יובאו בחלק השני של העבודה. בתחילה נדלה ממנו את רשימת היצירות עליהם התבסס רי"מ בכתבת חיבורו, ולאור זאת נבדוק אלו חכמים נחשבו סמכותיים בעיני רי"מ, וכמותם הוא פסק את הדין. נברר האם קיים פוסק שרי"מ מסתמך עליו בצורה שיטתית, והאם קיימת מגמתיות להכריע הלכות בעקבות חיבורים ספציפיים. נבחן להיכן נוטים פסקיו של רי"מ, לצד בעלי התוספות הצרפתיים או לכיוון הוראותיהם של חכמי אשכנז?¹⁹⁵ שיטת המחקר בפרק זה תהיה על ידי ניתוח הלכות מספר שע"ד. בכל הלכה שנחקר נבחן מהן שיטות הפסיקה האפשריות שעמדו בפני רי"מ ולפי איזו שיטה החליט לפסוק. ראוי לציין שחלק מהנושאים בהלכות או"ה כבר נחקרו ונותחו על ידי חוקרים שונים, ובפרק זה נעזר בתוצאות מחקריהם.¹⁹⁶

¹⁹³ המהרא"י כותב שבכל מקום הלכה כספר שע"ד חוץ מהלכות טריפות שבהן רי"מ חולק ארבע פעמים על התלמוד הבבלי. ראה על כך עוד דבליצקי, עניני, עמ' 7 הע' 51. מעניין יהיה לבדוק בהקשר לכך מדוע רי"מ חולק על התלמוד הבבלי ומהם המניעים לפסק הלכה שלו.

¹⁹⁴ על תופעה זו ראה תא-שמע, קווים, עמ' 335.

¹⁹⁵ באשכנז של אותה התקופה פעלו חכמים מבתי מדרש שונים. ראה אורבך, בעלי התוספות, פרק שמיני שהוקדש כולו לחכמי אשכנז, ובתוכם חסידי אשכנז. וראה שם, עמ' 378, דיון על הראב"ה. וראה שם, עמ' 388 שרבי אלעזר בעל הרוקח הביא בספרו דברים רבים מתורת חסידי אשכנז. וראה שם, עמ' 436 את דברי אורבך על האור זרוע. וראה אורבך, שם, פרק אחת עשרה שעוסק במהרה"ם מרוטנבורג ובתלמידיו, בהם הרא"ש, המרדכי וההגהות מיימוניות. בנוסף, ראה Haym Soloveitchik, "Religious Law and Change - The Medieval Ashkenazic Example", *AJS Review*, 12 (1987), pp. 216-217 וראה Haym Soloveitchik, "Three Themes in *Sefer Hasidim*", *AJS Review*, 1 (1976), pp. 320 (להלן, סולוביצ'יק, שינוי). וראה (להלן, סולוביצ'יק, שלוש).

¹⁹⁶ כגון תא-שמע שעסק בדין "ריחא מלתא" וחמאת נוכרים, ועל כך ראה ישראל משה תא-שמע, "חמאת נוכרים", בתוך קובץ מאמריו הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100 - 1350, ירושלים, תש"ס, עמ' 189-199 (להלן, תא-שמע, חמאה), וכן ישראל משה תא-שמע, "ריחא מילתא", סידרא יט (תשס"ד), עמ' 177 - 188 (להלן, תא-שמע, ריחא). עמאר שעסק בטריפות, ועל כך ראה משה עמאר, דיני סירכות הריאה - מקורם והתפתחותם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח (להלן, עמאר, טריפות). ומשה עמאר, "פולמוס הנפולה בקולוניא מתוך ספר 'שערי טריפות' לרבינו אלעזר מוורמייזא בעל הרוקח מכת"י", מוריה כד, (תשס"ב), עמ' טו - כד (להלן, עמאר, קולוניא). סטולמן כתב על בשר וחלב ועל כך ראה סטולמן, המתנה. זימר דן במנהגי האפייה בימי הביניים, ובדין אכילת חלב. וכן ראה רועי זק, קווים לדרכו ההלכתית של רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמייזא: הלכות איסור והיתר, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן: רמת-גן, תשס"ט (להלן, זק, רוקח) שעסק בדינים רבים של או"ה הקיימים בספר מעשה רוקח. וראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 239-242 על יצירות נוספות בנושא או"ה מתקופתו של רי"מ.

בעקבות דיון על חכמים שעליהם מבוסס השע"ד נבדוק את יחסו של רי"מ למהר"ם ולתורתו. שיטת המחקר בפרק זה תהיה על ידי בדיקת הזכרותיו של המהר"ם בכל כתבי היד של השע"ד. בכל פעם שהמהר"ם מוזכר נבחן האם מדובר בקטע שנכתב בידי רי"מ או שהוא נוסף בשלב מאוחר יותר ע"י חכמים אחרים. נתונים אלו יעלו מתוך האפראט שבפרק הנספחים, וממיון כתבי היד למשפחות שנעשה בחלק הראשון של המחקר.

נושא נוסף שנברר בחלק השני הוא כיצד רי"מ מציג לקורא את הסוגיה ההלכתית ופסק ההלכה? האם הוא נוהג להכריע מחלוקות, ולפסוק כאחת השיטות או לפרוס בפני הקורא את הדעות השונות בסוגיה מבלי להכריע הלכה למעשה? בפרק זה נבחן האם רי"מ נוהג להכריע לכתחילה כשיטה המחמירה, ובדיעבד כשיטה המקלה.¹⁹⁷ יתרה מכך, נבחן האם הספר מכיל רצף של הלכות המופיעות בפשטות ובקצרה, ונראה האם אלמנטים של ספרות מקצועית באים לידי ביטוי בסגנון כתיבת ההלכות של רי"מ. כפי שניתן לראות, בהרבה מהנושאים הנידונים אנו צועדים בעקבותיו של תא-שמע ובוחנים את התזות שהציע במאמריו על רי"מ.

בסופו של החלק השני נעסוק בהיקפו של ספר שע"ד לעומת יצירות הלכתיות קדומות, בנות זמנו ומאוחרות יותר. שיטת המחקר בפרק זה תהיה על ידי השוואת נושאים שרי"מ עסק בהם לעומת יצירות שעליהם בנוי השע"ד. בתוך כך, נבחן האם רי"מ מקיף את הנושא ההלכתי שהוא דן בו או שאינו רושם אלא סוגיות אקטואליות או סוגיות שבהן נחלקו חכמים קדומים יותר.

8. מבנה העבודה

העבודה תחולק לשלושה חלקים מרכזיים. בחלק הראשון נדון ביחס בין עדי הנוסח של הספר על פי כתבי היד הקדומים ביותר, ונציע דרך להזרתו. בחלק השני נדון בתוכן הספר, בדרכו של רי"מ בכתיבתו, במאפייניו של החיבור ובדרכי עריכתו. בחלק השלישי, שהוא הנספח, נארגן את כל החומר המחקרי הרלוונטי לשני הנושאים הקודמים.

¹⁹⁷ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 330-331.

חלק ראשון - חלוקת כתבי היד של ספר שערי דורא לפי משפחות וענפים ובדיקת נוסח הספר

בחלק זה נבחן את כתבי היד הקדומים של ספר שע"ד, ונמייין אותם בעזרת איתור קטעים ייחודיים בגוף הטקסט. לצורך עריכת המחקר נבחרו 35 כתבי היד מוקדמים, שהועתקו מסוף המאה ה-יג' ועד סוף המאה ה-יד', והם רשומים בטבלה להלן.

בטבלה יימצא תאריך ההעתקה המשוער או המדויק של כתב היד.¹ כמו כן, נתאר בטבלה האם קיימת הקדמה לספר שע"ד בכל אחד מכתבי היד.² בנוסף לכך, נתאר בטבלה לכמה סימנים או לכמה שערים מחולק החיבור בכל אחד מכתבי היד. מספור לפי שערים יקבע על פי ההקדמה לספר בה מצויינת חלוקת הספר לשערים או על פי קולופון כתב היד בו מצויינת חלוקה לשערים.³ לעומת זאת, חלוקה שרירותית אחרת של הספר, שאינה מיוחסת לרי"מ, תסומן בטבלה להלן כחלוקה לסימנים.⁴ בנוסף לכך, נתאר בטבלה האם רי"מ מוזכר בכתבי היד בברכת החיים או בברכת החיים.⁵ הבדל נוסף בין כתבי היד שיופיע בטבלה ויכול לעזור למיינם הוא חלוקת הספר לכותרות המתחילות במילה "דין".⁶ בחלק מכתבי היד קיימות כותרות שפותחות במילה דין. הן אינן ממוספרות, אך יוצרות חלוקה נוספת של הספר במקביל לחלוקתו לשערים וסימנים. בעמודה נוספת

¹ תאריך ההעתקה המשוער מבוסס על קטלוג הספרייה הלאומית. שנת העתקה משוערת מבוססת בדרך כלל על גט או שטר שנמצאים בתוך הקובץ.

² ראה לעיל פרק המבוא הערה 119 לגבי ההקדמה לספר בה מציין רי"מ שהלכות מליחה מחולקות לעשרה שערים.

³ חלוקת כתבי היד על פי ההקדמה מיוחסת לרי"מ במספר כתבי יד. לעומת זאת, חלוקת כתבי היד על פי הקולפון אינה מיוחסת לרי"מ באופן ישיר, אלא נמסרה לנו מידי המעתיקים. אומנם, ראוי לציין שאין סתירה בין כתבי היד לגבי מספר השערים. וראה על כך להלן הערה 33. וראה כתב יד לונדון 26970: בתחילתו המעתיק כותב רשימה של ארבעים השערים, ובסופו כותב: "אילו איסור והיתר אשר חבר רבי יצחק בר"ר מאיר מדורא וסימן אותו בארבעים שערים". וראה בהמשך דיון על כתב היד פרמה 3266. וראה בסופו של כתב יד קיימברידג' 12 21, בקולופון: סליק איסור והיתר הרב ר' יצחק בן הרב ר' מאיר מדורא וחלק אותו לארבעים שערים ואתחיל לצין השערים". לאחר מכן המעתיק רושם את הנושאים בכל אחד מארבעים השערים. וראה להלן הערה 30: בהקדמה לכתב יד קיימברידג' 2580 רושם שרי"מ חילק את ספרו לארבעים שערים. לעומת זאת, בכל שאר כתבי היד לא מצוין בהקדמה או בקולופון שרי"מ מחלק את כל ספרו לשערים. לפיכך, אם קיימת בהם חלוקה, נציין אותה בטבלה להלן כחלוקה לסימנים.

⁴ בניגוד לחלוקה לפי שערים שלגביה כל כתבי היד מציגים מסורת אחידה, החלוקה לסימנים משתנה בין כתבי היד. על כן, במקרים שכתב היד מחולק לארבעים, והדבר אינו מוזכר בהקדמה או בקולופון, נציין זאת בטבלה כחלוקה לסימנים.

⁵ נתון זה יופיע בדרך כלל בקולופון, וראה פרוט בהערות להלן.

⁶ כלומר, בחלק מכתבי היד לפני כל נושא כתובה המילה "דין", כגון: "דין ביצה שנמצא בה אפרוח", "דין דפוסי גבינות גויים". במחקרנו נבחן האם כל אותם כתבי היד שקיימות בהם כותרות המתחילות במילה "דין" שייכים לאותה משפחה?

נתאר את המראה החיצוני של כתב היד, ונבדוק את טיבו על פי אינדיקציה שקיימת בשולי הגיליון. בתוך כך נציין האם כתב היד נקי ושמור ללא הגהות בשוליו, או שמא אדם מלומד או שאינו מלומד רשמו אם הערותיהם בצידי הגיליון.

שם כתה"י	תאריך העתקה	האם רי"מ מצוין בברכת המתים	כמה סימנים יש בכה"י	לכמה שערות מחולק כה"י	האם מחולק לפי דינים	האם קיימת הקדמה	תאור כה"י
אוקספורד 883 ⁷	סביבות 1347 ⁸	לא	לא ממוספר	10	כן	כן	עם הגהות טרושין
אוקספורד 641	מאה יד'	כן	לד'	10	כן	כן	בלי הגהות
אוקספורד 1129	סביבות 1394 ⁹	לא	לא ממוספר	10	לא	כן	בלי הגהות
אוקספורד 1130	מאה יד' סביבות 1340 ¹⁰	לא	לא ממוספר	לא כתוב	לא	לא	בלי הגהות
אוקספורד 777	מאה יד'	כן	ל'	לא כתוב	כן	לא	בלי הגהות
אוקספורד 1171	מאה יד'	לא	לה'	10	כן	כן	עם הגהות
המבורג 184	מאה יד'	לא	לא ממוספר	10	לא	לא	בלי הגהות
המבורג 106	¹¹ תחילת מאה י"ד	לא	לא ממוספר	לא כתוב	לא	לא	הגהות רק בהתחלה
המבורג 85	1383 ¹²	לא	לא ממוספר	לא כתוב	לא	לא	קיימת רק התחלה

⁷ כתבי היד מספריית אוקספורד ימוספרו על פי קטלוג ניובואאר.

⁸ על פי תאריך בנוסח הגט שבסמ"ק: ז' שבט ק"ז.

⁹ התאריך מצוין בקודקס בספר העברונות

¹⁰ ראה עליו לעיל, בפרק המבוא הערה 172, ובאתר ספרדתא.

¹¹ ראה על כך פרק המבוא הערה 149.

¹² המעתיק מציין בקולופון מתי הוא סיים להעתיק את הסמ"ק.

הרוורד 39	1315 ¹³	לא	מה'	לא כתוב	כן	לא	נכתב בשולי הסמ"ק
וטיקן 183	מאה יד' שכן ¹⁴	כנראה	לז'	10	לא	כן	בלי הגהות
וטיקן 165	תחילת מאה יד' ¹⁵	לא	סט'	10	לא	כנראה מאוחרת	הגהות רק בעמוד א'
וטיקן 32	מאה יד' סביבות 1361 ¹⁶	לא	ל'	לא כתוב	כן	לא	עם הגהות
ורשה 38	1396 ¹⁷	לא	לא ממוספר	לא כתוב	לא	לא	הגהות רק בהתחלה
לונדון 26970	1308 ¹⁸	לא	מ'	40	לא	לא	בלי הגהות
לונדון-מונטיפיורי 136	מאות יג'-יד'	בחיים ¹⁹	לבי'	לא כתוב	כן	לא	נכתב מפי רי"מ
לונדון 18685	מאה יד'	כן	מא'	10	לא	כן	בלי הגהות
מוסקבה 476	מאה יד'	לא	לא ממוספר	10	לא	כן	עם הגהות
מילנו 80	מאה יד'	לא	מ'	לא כתוב	לא	לא	בלי הגהה
מינכן 232	מאה יד'	כן	לד'	10	כן	כן	בלי הגהות
מנצ'סטר 31	מאה יד' סביבות 1345 ²⁰	לא	לא ממוספר	לא כתוב	לא	לא	בלי הגהות

¹³ ע"פ תאור המעתיק בקולופון

¹⁴ דבליצקי בהקדמה, על פי המשפט הראשון שכתוב בקולופון: "איסור והיתר שיסד ה"ר יצחק וחיים נרפה אם יוחק".

¹⁵ ראה עליו לעיל הערה, בפרק המבוא, הערה 149.

¹⁶ על פי שם המעתיק בנימין בן יצחק שחי באותה התקופה והעתיק יצירות נוספות סביבות שנה זאת.

¹⁷ התאריך מופיע בקולופון בסיום הספר

¹⁸ ראה לעיל, בפרק המבוא, הערה 147.

¹⁹ ראה על כתב יד זה להלן בפרק 4.

²⁰ ראה לעיל, בפרק המבוא, הערה 172.

פריס 655	מאה יד'	לא	לז'	10	כן	כן	בלי הגהה
פריס 380	1342 ²¹	לא	לד'	לא כתוב	כן	לא	עם הגהות
פריס 12290	תחילת מאה יד' ²²	לא	לא ממוספר	10	לא	כן	בלי הגהות
פרמא 2592	מאה יד'	לא	מא'	10	לא	כן	בלי הגהות
פרמא 3266	מאה יד' (1373) ²³	כן	צח'	40	לא	לא	בלי הגהות
פרמא 3161	1350 ²⁴	כן	לד'	לא כתוב	לא	לא	עם הגהות
פרמא 2908	1338 ²⁵	כן	מ'	לא כתוב	לא	לא	נעתק מכ"י רי"מ
ציריך 145	1348 ²⁶	לא	לא ממוספר	לא כתוב	לא	לא	קשה לקריאה
קימברידג' 13.7	1387 ²⁷	לא	לה'	10	כן	כן	עם הגהות
קימברידג' 1218	מאה יד'	לא	לז'	לא כתוב	כן	חלקית	בלי הגהות
קימברידג' 21 12	מאה יד'	לא	מ'	40	לא	חלוקה משולבת לשערים ודינים	עם הגהות
קימברידג' 580	1397 ²⁸	לא	מ'	40	כן	כן	נכתב בשולי הסמ"ק
קימברידג' 791	מאה יד'	לא	לה	10	לא	כן	בלי הגהות

²¹ התאריך רשום בקולופון.

²² על פי חשבונות לוח השנה נראה שכתב היד נכתב בין השנים ע"ד-צ"ב (1317-1335).

²³ ראה להלן פרק 2 הערה 47.

²⁴ בקולופון הסופר מציין שסיים להעתיק בשנת חמשת אלפים ומאה ועשר לבריאת העולם

²⁵ בקולופון הסופר מציין שסיים להעתיק בשנת צח'.

²⁶ בקולופון הספר המעתיק מציין את שנת ההעתיקה.

²⁷ בקולופון הספר המעתיק מציין את שנת ההעתיקה.

²⁸ בקולופון המעתיק מציין שסיים בחודש טבת שנת קנ"ז.

עם הגהות	לא	לא	לא כתוב	לא ממוספר	לא	מאות יג' יד'	רגיו 133
----------	----	----	---------	-----------	----	--------------	----------

מבדיקה ראשונית של כתבי היד המוקדמים עולות מספר נקודות: ב-19 כתבי היד מתוך ה-35 לא קיימת הקדמה של של רי"מ לחיבורו, לעומת 16 כתבי יד בהם ישנה הקדמה.²⁹ 15 כתבי יד מחולקים לעשרה שערים, והדבר אף מצוין בהקדמה שבה רי"מ כותב שהלכות מליחה מחולקות לעשרה שערים.³⁰ לעומת זאת, ארבעה כתבי יד מחולקים לארבעים **שערים**, והדבר מצוין בהקדמה או בקולופון.³¹ אומנם, ישנם שני כתבי יד נוספים שמחולקים לארבעים,³² אך מכיוון שבהקדמה או בקולופון של כתבי היד לא מוזכרת חלוקה של הספר לשערים, בטבלה שלעיל מצוין שחלוקתם היא לארבעים סימנים. בנוסף, ראוי לציין שההקדמה שמחלקת את **הלכות מליחה** לעשרה שערים אינה סותרת את ההקדמה שמחלקת את **הספר כולו** לארבעים שערים.³³

עולה אפוא שקיימות שתי מערכות מקבילות של מספור לספר שע"ד. הראשונה היא חלוקה לעשרה, שמספרת את הלכות מליחה מתחילת הספר ועד השער העשירי, והיא קיימת ב-15 כתבי יד. המערכת השנייה מחלקת את הספר כולו לארבעים או סביבות ארבעים, ולה תפוצה רחבה יותר. שישה כתבי יד מחולקים בדיוק לארבעים, וחלוקתם של 14 כתבי יד נוספים נעה בין 34 ל-45 סימנים.

²⁹ להלן בפרק 5, לאחר שנמיין את כתבי היד לקבוצות, נבדוק האם כתבי היד שמכילים הקדמה שייכים לאותה משפחה. ³⁰ מדובר בכתבי היד שמסומנים בטבלה כבעלי הקדמה, ובעמודה של חלוקה לשערים מצוין שהם מחולקים לעשרה שערים. היוצא מן הכלל הוא כתב יד קיימברידג' 2580 שקיימת בו הקדמה, והוא מחולק לארבעים שערים. וזה לשון ההקדמה: הנה חברי הפצרוני לכתוב להם איסור והיתר כהלכתו ואפרש להם בקוצר ואתחיל בדין מליחה והדחה וגם בשאר איסורים בארבעים שערים". אומנם, ראינו לעיל בערה 3 שחלוקה זאת לא נמסרה ישירות מרי"מ, וייתכן שאין לה משמעות מעבר לקשר הקיים בין כתבי היד שהיא מופיעה בהם.

³¹ ראה בטבלה, מדובר בכתבי היד שמחולקים לארבעים שערים. וראה להלן בפרק 5 שם נבחן האם כתבי יד שמחולקים ל-40 שערים שייכים לאותה משפחה. וראה לעיל הערה 3 שם סקרנו כתבי יד אלו וכתבנו את דברי המעתיק בקולופון ואת דברי רי"מ בהקדמה לספרו.

³² מדובר בכתבי היד פרמה 2908 ומילנו 80.

³³ כתבי היד שמחלקים את הספר כולו לארבעים שערים, שומרים על החלוקה של הלכות מליחה לעשרה שערים. אם נבחן לדוגמה את כתב יד קיימברידג' 21 12 שבו הספר מחולק לארבעים שערים נראה שעשרת השערים הראשונים מוקדשים להלכות מליחה, ושלושים השערים הנוספים לשאר הלכות איסור והיתר. וכן החלוקה גם בכתב יד לונדון 26970, פרמה 3266 וקיימברידג' 2580, המחולקים אף הם לארבעים שערים.

מנתונים אלו עולות שאלות לגבי מקורותם של ההקדמה, המספור וחלוקת הספר לדינים. לגבי ההקדמה עולה השאלה האם ר"מ כתב הקדמה קצרה של משפט אחד בפתיחה לספרו, או לא. מצד אחד, ב-16 כתבי יד ההקדמה רשומה, ומצד שני, ב-19 כתבי היד קדומים ההקדמה אינה קיימת?

ניתן להעלות שתי אפשרויות עיקריות בכדי להסביר את ההבדלים בין כתבי היד. האחת: ההקדמה אינה של המחבר,³⁴ והשנייה: ההקדמה נכתבה בידי המחבר, אך עותקים ראשונים שיצאו מתחת ידו הופצו בלעדית. חיזוק לאפשרות זאת ניתן להביא מדברי החוקרים שכתבו שפעמים רבות ההקדמות נכתבו לאחר שהמחבר סיים לכתוב את היצירה.³⁵ בנוסף לכך האפשרות הראשונה פחות מסתברת, שכן ההקדמה רשומה בגוף ראשון, ונראה שר"מ רשם אותה בעצמו. אולם יש לציין שבכתב יד קיימברידג' 1218 כתוב: "הנה חברי הפצירוני לכתוב איסור והיתר ומפרש להם בקוצר מילין" בלבד, בלי ההמשך בו כתוב על החלוקה לשערים.³⁶ לפיכך ייתכן שההקדמה המקורית הכילה רק את העילה לכתיבת הספר, ואילו החלוקה לעשרה שערים אינה מקורית או למצער נוספה יותר מאוחר על ידי המחבר.³⁷

לגבי מספור לשערים או לסימנים עולות מספר אפשרויות.³⁸ ראשית, ייתכן שהחיבור שיצא מידי המחבר לא היה ממוספר, כפי שקיים בכמה כתבי יד קדומים בהם אין הקדמה לספר, ואין חלוקה לשערים וסימנים.³⁹ מאידך קיימת סבירות גבוהה שר"מ חילק בשלב מסוים את הלכות מליחה

³⁴ לפי הסבר זה ניתן לטעון שחכם מאוחר יותר הוסיף את ההקדמה או שמא מעתיקים השמיטו אותה בטעות. לעומת זאת פחות מסתבר שמעתיקים השמיטו הקדמה כה קצרה במתכוון, שהרי היא עוזרת להתמצא בחיבור.

³⁵ ראה שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 564-561: הקדמות רבות נכתבו אחרי שהמחבר סיים את יצירתו. וראה שם שכן סוברים אף טברסקי, שילת וגנזו. כמו כן, השערה זאת תואמת את עמדתו של תא-שמע, הספר הפתוח, עמ' 194-200. שמחברים שידרגו את יצירותיהם במהלך הזמן. וראה יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה, ירושלים, תשנ"א, עמ' 25. וראה יצחק שילת, איגרות הרמב"ם, כרך א', ירושלים, תשנ"ה, עמ' קצה'-רג'. עם זאת, שפיגל מוסיף שצריך לבחון כל הקדמה לגופה, בכדי לקבוע את מועד כתיבתה. לפיכך, ייתכן שאף ר"מ רשם את המהדורה הראשונה לספרו ללא הקדמה.

³⁶ ראה שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 193-195. שאף ראב"ע כתב ספרים בעיקבות דרישה של הסובבים אותו.

³⁷ עם זאת קיים מקרה הפוך לגמרי בכתב יד המבורג 184 בו כתובה החלוקה לשערים וחסרה העילה לכתיבת הספר: "הא לך דין מליחה והדחה בעשר שערים".

³⁸ ראינו לעיל הערה 33 שחלוקת הלכות מליחה שמופיעות בתחילת הספר בעשרה שערים אינה סותרת את חלוקת הספר כולו לסימנים. יתרה זאת, מהנתונים המוצגים בטבלה עולה שקיימים כתבי יד שמחולקים לשערים וסימנים, ובמקביל לכך גם לכותרות המתחילות במילה "דין". וראה לדוגמה כתב יד אוקספורד 641, אוקספורד 1171 ומינכן 232.

³⁹ למשל אוקספורד 1130, המבורג 106, המבורג 85 וורשה 38. וראה גלינסקי, טורים, עמ' 144: הקפדה על ארגון החומר ההלכתי בצורה נאותה מאפיינת יותר את היצירות הספרדיות, המושפעות מהתרבות הערבית. לעומת זאת חכמי אשכנז פחות הקפידו על כך.

לעשרה שערים, כפי לראינו לעיל שההקדמה כנראה נכתבה בידי מחבר הספר.⁴⁰ לעומת זאת, חלוקת הספר לארבעים או סביבות ארבעים מבוססת על כתבי יד בודדים, וקיימת סבירות פחותה עוד יותר שמדובר בחלוקה מקורית של המחבר.⁴¹ אומנם, מספור אחר של הספר כגון ל-30, 69 או 98 סימנים סימנים כנראה אינו מקורי, וסביר שנוצר בידי מעתיקים.

לפיכך, לדעתי חלוקת הספר שאינה סביב 40 שערים או סימנים אינה מקורית. לכך כמה סיבות: ראשית, 12 מתוך 35 כתבי היד הקדומים אינם מחולקים לסימנים. שנית, חוסר האחידות במספור מורה על כך שהמעתיקים הם אלו שחילקו את היצירה כפי הבנתם. כמו כן, ההפרשים הגדולים בין מספר הסימנים מראים שלא מדובר בטעות אלא כל מעתיק חילק לפי הנראה לו. ראיה נוספת לכך היא כתב היד פרמא 3266. כתב יד זה מחולק ל-98 סימנים, אך בסופו כתוב: "סליק איסור והיתר אשר חיבר הרב רבי יצחק מדורא זצ"ל וסימן אותם בארבעים שערים".⁴² כלומר, המעתיק מודע לכך שרי"מ חילק את הספר ל-40 שערים, ובכל זאת הוא מחלק את הספר בצורה שונה לגמרי, ל-98 סימנים. עדות זאת מחזקת את ההשערה שרי"מ חילק את הספר לשערים⁴³, והחלוקה לסימנים מאוחרת יותר. בפרקים הבאים נמייך את כתבי היד למשפחות קצרות ומלאות, ובפרק 5 נבחן כיצד ממוספרת כל אחת מהן.

חלוקה אפשרית נוספת של ספר שע"ד היא לפי "דינים". מסקירת כתבי היד עולה השאלה האם רי"מ חילק את ספרו לנושאים, כך שכל נושא פותח בכותרת המתחילה במילה "דין". ייתכן שקיים קשר הדוק בין כתבי יד אלו, והכותרות מגבשות אותם לקבוצה ייחודית של 14 כתבי יד.

כאמור, בחלק זה של המחקר נבחן את כתבי היד הקדומים של ספר שע"ד, שרובם מהמאה הי"ד, ונחלק אותם לפי משפחות.⁴⁴ לאחר מכן נדון בגוף העבודה בכל משפחה בנפרד, נבחן את מאפייניה,

⁴⁰ דוגמה לתופעה זאת ניתן לראות אצל גלינסקי, טורים, עמ' 321: בשלב מוקדם יצאה מהדורה של אורח חיים בלי מספור. בשלב מאוחר יותר רבנו יעקב בן הרא"ש הוסיף הקדמה לספרו בה הוא מציין שהסימנים ממוספרים, "למען היות נקל לבקש כל ענין וענין".

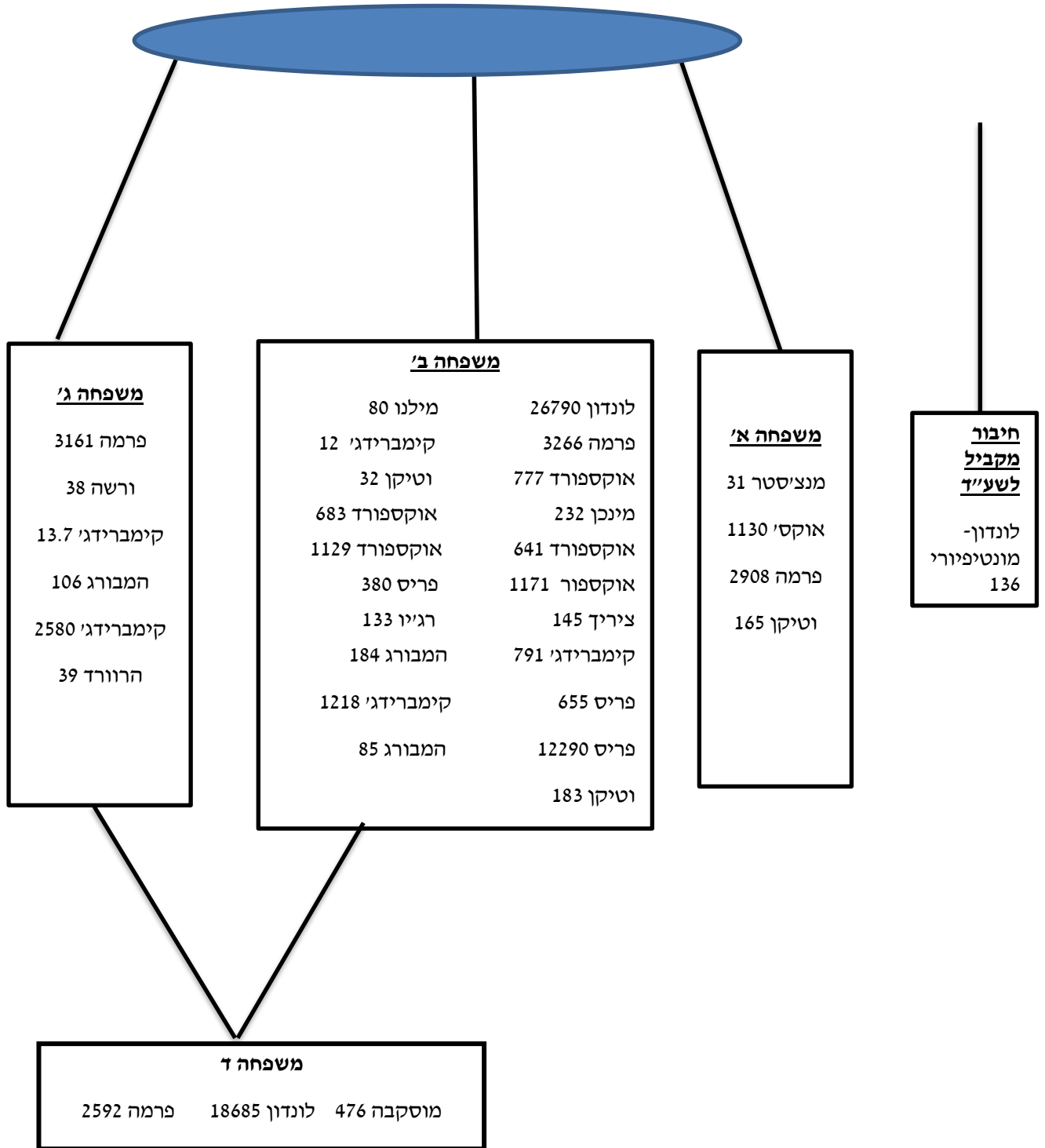
⁴¹ קולופונים אינם משקפים בהכרח את דברי מחבר הספר אלא את עמדת המעתיק. אם כי ייתכן שרי"מ חילק את ספרו לארבעים שערים, והמעתיק מייחס פרט זה לרי"מ.

⁴² ראה על כך בטבלה לעיל. לכתב יד זה אין הקדמה, אך המעתיק מציין שרי"מ עצמו חילק את הספר לארבעים שערים.
⁴³ ראינו לעיל הערה 33 שההקדמה בה מציין רי"מ את חלוקת הלכות מליחה לעשרה שערים ככל הנראה מקורית. כמו כן, אין סיבה לחשוש שעדות המעתיקים בקולופונים על חלוקת הספר לארבעים שערים בידי רי"מ לא נכונה. לעומת זאת, לא קיימת עדות על כך שרי"מ חילק את ספרו לסימנים.

⁴⁴ וראה בפרק העוסק בשיטות המחקר, שם עמדנו על הדרך בה נמייך את כתבי היד.

ונסקור את הקטעים הייחודיים שקיים בה . כמו כן, נציג ראיות המלמדות על המכנה המשותף של כתבי היד שמהם מורכבות המשפחות השונות. בכדי לסייע לקורא להתמצא בפרק זה נציג בפניו כבר עתה את תוצאות כלליות של המחקר.

חלוקת כתבי היד של ספר שערי דורא לפי משפחות וענפים

פרק 1: לברור נוסח משפחה א

משפחה זאת כוללת את כתבי היד: וטיקן 165, מנציסטר 31, אוקספורד 1130 ופרמה 2908.¹ מסקירת כתבי יד אלו ניתן לומר שהם מייצגים את הגרסה הקצרה ביותר של ספר שע"ד, מבחינה טקסטואלית.² המחבר לא רשם בספר שקיימות לחיבורו שתי מהדורות או יותר, בשונה מחכמים אחרים שעדכנו את קהל הקוראים במספר המהדורות שיצא מתחת ידם.³ לפיכך נותר לנו רק לשער מה היחס בין הנוסחאות על פי בדיקה מדוקדקת של כתבי היד ועיון בתוכן החיבור.⁴ מכיוון שכתבי היד וטיקן 165, מנציסטר 31, אוקספורד 1139 ופרמה 2908 מהווים את הנוסחה הקצרה ביותר לספר שע"ד נקרא להם מעתה משפחה א'. ראוי לציין שמקורם של שניים מכתבי היד במשפחה זאת ככל הנראה מאזור בלגיה של היום, ומקורו של וטיקן 165 ככל הנראה מצרפת.⁵ לפיכך ייתכן שמשפחה זאת מייצגת גרסה צרפתית של השע"ד.⁶ כמו כן יש לציין שארבעת כתבי יד המהווים את

¹ במהלך הפרק ובסיכומו נעמוד על כך שכתב יד וטיקן 165 הועתק ממקור שונה מאשר שלושת כתבי היד אחרים. לעומתו בין שלושת כתבי היד מנציסטר 31, אוקספורד 1130 ופרמה 2908 קיים קשר הדוק יותר.

² ראה נספח ג' שם רשמנו את כל הקטעים החסרים במשפחה א' לעומת שאר עדי הנוסח.

³ וראה על כך גלינסקי, ירוחם, עמ' 154-157: רבנו ירוחם נהג באופן שונה ורשם בהקדמה למהדורה השלישית שהוא מעוניין להוציא מהדורה קצרה יותר. כמו כן הוא ציין שהמהדורה הראשונה חסרה כיוון שתלמידים לא המתינו עד סיום כתיבת הספר. עם זאת, ראוי לציין שהשינויים בין מהדורות ספרי רבנו ירוחם משמעותיים יותר מהבדלים בין משפחה א' לשאר המשפחות.

⁴ כמו כן, ניתן לבחון את המקור ממנו לוקח ר"מ את ההלכה, כגון ספר התרומה או סמ"ג.

⁵ לגבי וטיקן 165 ראה ריצ'לר, קטלוג וטיקן, עמ' 110-111. וראה בשער לד' ראה נוספת לכך מנוסח כתב יד וטיקן 165, שבמקום המילים "נוהגים בזה המלכות" הגירסה: "נוהגים באשכנז". לגבי כתב יד מנציסטר 31 ראה באתר האוניברסיטה <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-HEBREW-00031/1>. כתב יד זה כלל את הסמ"ק. דבר שהיה יכול להצביע על אופיו הצרפתי, אלא שהסמ"ק התקבל די מהר גם אצל בני אשכנז. אולם מנוסח הגט הכתוב בו ומפרטים נוספים עולה שמקורו הוא בדוכסות בראבנט ששכנה באזור בלגיה-הולנד, ובאזור העיר בריסל. לגבי כתב יד אוקספורד 1130 ראה באתר ספרדטא שאף מקורו הוא ממחוז ברבנט מהעיר ליון (Leuven) הנמצאת כיום בבלגיה. כמו כן, אף כתב יד זה מכיל בנוסף לשע"ד סידור מנהגי צרפת וספר מצוות קטן, דבר המחזק את הטענה שמדובר בקודקס בעל אופי צרפתי. וראה בראן, גרמניה יודאיקה, חלק ג, עמ' 1807 לאחר רדיפות היהודים במאה הי"ד השתכנו חלקם באזור בלגיה-לוקסמבורג, וקיימות עדויות על משפחות שחיו בבראבנט במאה הי"ד. תודתי לשמעון שוורצפוקס שהפנה אותי למקור זה. וראה עוד בספרו, צרפת עמ' 13: באותה תקופה ממלכת אוסטריאסיה כללה את הגדה השמאלית של הריין וחלקים גדולים של בלגיה והולנד עם כמה אזורים במרכז צרפת והערים מארסיי אוויניון ואוזס. וראה לעיל בפרק העוסק בתקופת רבי יצחק מדורא, ככל הנראה ר"מ עצמו עבר בבלגיה בעת לכתו מאשכנז לצרפת.

⁶ ייתכן שהיהודים שגורשו מצרפת הגיעו לבלגיה השכנה, וכך ניתן להסביר את המצאות כתבי יד צרפתיים בבלגיה. וראה שוורצפוקס, צרפת, עמ' 280..

משפחה א' מתחלקים לשתי קבוצות כאשר כתב יד וטיקן 165, המדוייק יותר, הוא עד נוסח אחד⁷ וששלה האחרים התלויים זה בזה בצורה הדוקה מהווים עד נוסח שני, המשובש יותר.⁸ בהמשך הפרק עמדנו על דוגמה אחת לשוני זה (ראה דוגמה 3) ובפרק הנספחים עמדנו על הבדלים נוספים.⁹ לפיכך ניתן לחלק את משפחה א' לשתי קבוצות, כאשר בראשונה שרד רק כתב יד אחד, ובקבוצה השנייה שרדו שלושה כתבי יד שכל הנראה מבוססים על אב קדמון אחד.

מהשוואת משפחה א' עם שאר כתבי היד נמצא שחסרות בה פסקאות שלמות, משפטים, וביטויים רבים הקיימים בכתבי יד אחרים.¹⁰ יתר על כן, בכתבי יד אלו חסרות הלכות רבות, ראיות לדינים וכן תשובות ומעשיות שמביא המחבר מחכמים שחיו לפניו. מבדיקת כתבי היד עולה שישנם מעל שישים שינויים טקסטואליים,¹¹ בין כל ארבעת כתבי היד של משפחה א' לשאר המשפחות, חלקם משמעותיים וחלקם מינוריים. בנספח ג', שבפרק הנספחים, קיימת טבלה בה מרוכזים ההבדלים המשמעותיים ביותר בין משפחה א' לשאר כתבי היד. בנוסף לכך, בנספחים א' ו-ב' קיימת מהדורה סינופטית של שני שערים מתוך היצירה. המסקנות שעלו מנספחים אלו מאששות אף הן את ייחודה של משפחה א'.

בכדי להסביר את ההפרשים הטקסטואליים בין המשפחות ניתן להציע שלוש אפשרויות תיאורטיות, שיבארו כיצד נוצרה משפחה א' שבעדי הנוסח שלה חסרים קטעים רבים.¹²

⁷ להלן בהערה 97 עמדנו על דוגמאות לקטעים הרשומים בכתבי היד מנצ'סטר 31 פרמה 2908 ואוקספורד 1130 שלא קיימים בכתבי היד האחרים של ספר שע"ד כולל וטיקן 165. דבר המלמדנו שבשלושת כתבי יד אלו קיימים קטעים שלא נכתבו מאת המחבר. לפיכך כתב יד וטיקן 165 נראה ככתב היד הקרוב יותר למה שיצא מאת המחבר, והקצר ביותר לעומת כל שאר כתבי של השע"ד.

⁸ ראה הערה קודמת לגבי קטעים שאינם מהמחבר. וראה דוגמאות במהדורה של השע"ד שבפרק הנספחים להשמטות בשלושת כתבי היד של משפחה א'. למשל ראה בשער יב סעיף 1, שער יד סעיף 1. השמטה נוספת של מעתיק שלושת כתבי יד אלו קיימת בשער יו' ובשער יט סעיף 1 ובמקומות נוספים.

⁹ ראה דוגמאות בפרוש למהדורה שבפרק הנספחים בשער א', שער ב', שער ט' שער יא', שער יד' ועוד.

¹⁰ ראה על כך בנספח ג'. וראה שם שבכתב יד זה קיימים גם שיבושים והשמטות.

¹¹ בנוסף לשישים השינויים קיימים עוד 12 שינויים בין משפחה א' לשאר המשפחות שנבעו מהשמטות והשמטת הדומות.

¹² ראה פרידמן, סה"ת, עמ' 19 שרשם חלק מאופציות אלו במחקרו על ספר התרומה.

א. משפחה א' היא טיוטה שהועתקה לפני שהספר יצא לאור או ורסיה ראשונית של הספר שהופץ על ידי המחבר, אלא שלאחר זמן המחבר חזר לדון בסוגיות והוציא מהדורה חדשה של יצירתו.¹³
ב. אפשרות נוספת היא שההוספות הרבות שקיימות בכמעט כל כתבי היד שהגיעו לידינו אינם של המחבר אלא של חכמים שלמדו בספר, והערותיהם שנכתבו בצידי הגיליונות חדרו לגוף החיבור.
ג. משפחה א' היא קיצור של הספר.¹⁴

הגישה המקובלת בחקר הנוסח של ספרות קלאסית היא שהוספה הקיימת בחלק מעדי הנוסח, נכתבה בשלב מאוחר יותר ואינו שייכת לגוף החיבור, ואילו הנוסח המשותף שקיים בכל כתבי היד קדום ומקורי יותר. אומנם, אפשרות זאת (אופציה ב') לא תמיד נכונה בספרות ימי הביניים, כשמדובר בחכם המעדכן עם הזמן את ספרו, ובמיוחד כאשר כמעט כל עדי הנוסח הקדומים מכילים את ההוספות כמו במקרה שלפננו. על כן קיימות שתי אופציות סבירות בכדי להסביר ממה נובעים השינויים במשפחה א'. הראשונה היא שמשפחה זאת מייצגת טיוטה או ורסיה ראשונית מאת המחבר, ושאר כתבי היד משקפים את הנוסח המעודכן, והשנייה, שמשפחה א' היא קיצור של הספר.

¹³ ראה תא-שמע, הספר הפתוח, עמ' 194-200. תא-שמע מדבר על מחבר שמעדכן את ספרו. אולם, לפי אפשרות א' רי"מ אינו מעדכן בלבד אלא פותח מחדש ספרים, חוזר למקורות, מעיין בסוגיות ומשכתב את ספרו. בנוסף, ראה על תופעה זאת בספרות ימי הביניים אצל שפיגל, הגהות, עמ' 57. אף הריטב"א והרשב"א עשו מהדורות שניות ליצירותיהם. וראה גלינסקי, טורים, עמ' 310: לספר ארבעה טורים קיימות שתי גרסאות של המחבר אחת קצרה ואחת ארוכה. דוגמה נוספת ליצירה כזאת ראה אצל אלה אלמגור, מדרשי ר' דוד הנגיד, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 215-216: דוד הנגיד היה נכדו של הרמב"ם, ומהדורתו הראשונה לפרוש מסכת אבות הייתה קצרה מהשנייה. דוגמה נוספת ראה אצל הדסה שי, "בחינת הנוסח המקורי של אלמרשד אלכאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי", לשוננו מא' (תשל"ז), עמ' 29-40: רבי תנחום כתב את המילון שלו, "אלמרשד אלכאפי", במהדורה ראשונה קצרה, ובמהדורה שנייה מקיפה יותר. תופעה זאת זאת קיימת אף בתוספות שאנץ על התלמוד. וראה על כך יעקב הלוי ליפשיץ, קימחא דפסחא, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 19-20. וכן חיים דוב שעוועל, דרשה לראש השנה, כתבי הרמב"ן, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רמד'. וכן ראה שלמה גוטסמן, "תוספות רשב"א משאנץ הארוכות", ישורון י' (תשס"ב), עמ' לא-לב': מהדורה ראשונה של תוספות אלו הייתה קצרה, והשנייה ארוכה. חיבור נוסף שדרך כתיבתו הייתה דומה לזה מתואר על ידי ישראל משה תא-שמע, "יצירתו הספרותית של רבי מאיר הלוי אבולעפיא", קרית ספר מג' (תשכ"ח), עמ' 571: רבי מאיר הלוי אבולעפיא כתב תחילה מהדורה קצרה לספרו, ואחר כך הרחיב אותה. דוגמה נוספת למהדורה קמא ומהדורה בתרא קיימת בסמ"ג, וראה שם בהקדמה של ישראל פלס.

¹⁴ ההנחה היא שהמקצר הוא חכם אחר, או אולי המחבר עצמו. ראה על תופעה זאת אצל אלחנן ריינר, "בין אשכנז לירושלים, חכמים אשכנזים בארץ ישראל לאחר 'המוות השחור' ", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 29: קיצור ספרי הלכה אשכנזים קלאסיים הייתה תופעה ספרותית מובהקת, שבאה לידי ביטוי בעיקר בחיבורים רוויי הגהות, שנועדה להקל על הפוסקים והתלמידים. ספרים ארוכים שהתלמידים ביקשו מהמחבר שיקצרם ניתן לראות אצל שפיגל, הגהות, עמ' 192-195. דוגמאות לכך הם פרוש התורה לרב סעדיה גאון, ופרוש התורה לראב"ע. וראה לעיל הערה 166 שם אינו מספר חכמים שכתבו ספרי קיצור של השערי דורא.

להלן נציג שבע דוגמאות המשוות בין כתבי היד של משפחה א' לשאר הנוסחאות של החיבור. דוגמאות אלו ימחישו לנו את ההבדל בין משפחות הספר, ויראו את ייחודה של משפחה א'.¹⁵ בכל הדוגמאות שיובאו להלן ננסה לבחון מדוע קיים שוני בין עדי הנוסח, ומה ניתן ללמוד מכך על משפחה א'. השאלה המרכזית בכל דוגמה היא האם הפיסקה שאינה רשומה במשפחה א' היא הוספה או שמא משפחה א' היא קיצור של השע"ד. בכל דוגמה נציג את שתי האופציות ונבחן האם קיימת אינדיקציה שהקטע החסר במשפחה א' הושמט או נוסף בשלב מאוחר יותר. לסיכום נבחן את התוצאות שהתקבלו, וננסה לאפיין את משפחה א'. ראוי לציין, שהנוסח של ספר שע"ד שאציג בכל דוגמה נלקח מפרק הנספחים, נספח י' שבו קיימת מהדורה דיפלומטית לספר שע"ד.¹⁶ נוסח משפחה א' נלקח מכתב יד וטיקן 165, שהוא כאמור המדויק ביותר מכל משפחה א'.¹⁷

דוגמה 1- שער י'

במקור זה רי"מ דן האם מותר לקנות דג מלוח מגוי. הסיבה לאסור הוא החשש שהגוי מלח את הדגים הכשרים והטמאים יחד, והמלח העביר את טעם הפסולים לכשרים.

משפחה א'	שאר כתבי היד
ולפיכך קונים דגים מן הגוים אפילו כשהן מלוחין דספק אם נמלחו עם הטמאים, וספק דרבנן לקולא.	ולכן קונין דגים מגוים אפילו כשהן מלוחין דספק אם מלחן עם טמאין או לא וספק דרבנן לקולא.
מכל מקום תבא להם מאירה לאדם	ועוד ראייה דציר מדרבנן דפרק אין מעמידין לא שנו אלא לטבל גופן אסור מדקא מפליג בין צירן לגופן ש"מ דציר דגים מדרבנן.
מכל מקום תבא מאירה לאדם	מכל מקום תבא מאירה לאדם

¹⁵ להלן נציג מספר דוגמאות, ובפרק הנספחים, בפרוש למהדורה נדון בכל שאר ההבדלים הטקסטואליים בין המשפחות.

¹⁶ ראה בהמשך המחקר כיצד נבנתה המהדורה הדיפלומטית.

¹⁷ ראה לדוגמה במהדורתנו שבפרק הנספחים, שער ב' סעיף 3.

באשכנז וצרפת הייתה מחלוקת באשר לדגים כשרים שייתכן ונמלחו עם דגים טמאים. הראבי"ה החמיר בסוגיה זאת, ורבנו ברוך בסה"ת הקל בכך.¹⁸ רי"מ פסק בהלכה זאת להקל, וכן הכריעו חבריו, המהר"ם מרוטנבורג, הרא"ש ומחבר הגהות מיימוניות.¹⁹ בדוגמה זאת ניכר שבמשפחה א' חסר קטע שקיים בשאר עדי הנוסח. הקטע שחסר במשפחה א' הוא "ועוד ראייה" לדין המובא לפני כן, כפי שכותב המחבר בעצמו. חיבורים שמהם יכל לשאוב רי"מ הלכה זאת כגון סה"ת, סמ"ג ואו"ז לא הזכירו את הראיה.²⁰ כמו כן, מעיון בקטע החסר נדמה שהוא לא הושמט בטעות על ידי מעתיקים, אלא חסר במשפחה א' בגלל היותו "ועוד ראייה".²¹ עתה נותר לדון האם ההבדל בין משפחות הספר נובע מהוספה מאוחרת של המחבר אחרי שחרור הטיוטה הראשונית או קיצור של הספר? במבט ראשון אין הכריח ברור להעדיף את האפשרות שמדובר בהוספה מאוחרת של המחבר על פני האפשרות שמדובר בקיצור. אולם, מכך שראיה זאת אינה מופיעה בספרים שהיוו מקור לדין ועוד שהיא מנוסחת כדבר נוסף ("ועוד ראייה") על מה שקדם לו, יש כאן אינדיקציה מסויימת שמדובר בהוספה של המחבר בשלב מאוחר יותר.

דוגמה 2 – שער יז'

במקור זה רי"מ דן בהלכות "ביטול איסורים", כלומר במצב שקיים לפנינו אוכל שמותר לאכול ולידו אוכל האסור באכילה, והשאלה היא מתי מותר לאכול את המזון שנמצא בקרבת מקום.²² עקב כך בכל כתבי היד, חוץ ממשפחה א' קיימת שאלה על מצב דומה בו זאב נשך בהמה אחת ואסר אותה לאכילה, והיא התערבבה עם בהמות נוספות. לגבי האפשרות לאכול חיות מאותו העדר נחלקו רי"ת ורי"י הזקן, כפי שנראה בטבלה, ובהמשך הדיון.

¹⁸ מרדכי על מסכת ע"ז סימן תתלב'. וראה ראבי"ה סימן אלף קיט'. וראה סמ"ג, לאוין, סימן קלז', וסה"ת סימן סז'.

¹⁹ ראה כהנא, תשובות מהר"ם, חלק ב', עמ' קצ'.

²⁰ ראה או"ז סימן תפא'. וראה סמ"ג לאוין, סימן קלז'. וראה סה"ת, סימן סז'.

²¹ חיזוק לכך היא העובדה שהלומד במשפחה א' לא ישים לב שהנוסח משובש, וחסרה ראייה לכך שציר דגים אסור מדרבנן.

²² ראה הרחבה במהדורתנו בפרק בנספחים, שם רי"מ בוחן מה דין חתיכה שפרשה מתערובת אסורה, שבה התערבבו מאכלים שלא בטלים בתערובת, כגון בריה, חתיכה הראויה להתכבד לפני אורחים או חתיכה שנמכרת במנין. שיטת רי"י הזקן שהחתיכה בעקרון מותרת, אלא אנו חוששים שאם נתיר אותה יחשבו שכל התערובת מותרת, על כן בפועל החתיכה אסורה באכילה. לעומתו, רי"ת סובר שלא צריך להחמיר עד כדי כך, ורק בקודשים חוששים שיבואו להתיר את כל התערובת.

שאר כתבי היד	משפחה א'
<p>דההיא מן התורה הכל מותר על ידי ביטול ברוב אך מדרבנו אסור משום דהוי דבר שבמניין או בריא או שמא אי שרית כי פירש אחד מהם אתי ליקח ממקום שהוא יחד. כפירוש ר"י.</p> <p>וזאב שדרס בהמה אחת בין בהמות הרבה שייך זה הדין ואין להתיר. אך ר"ת היה מתיר אם בא זאב ודרס ב' בהמות או ג' ונתערבו עם בהמות הרבה ופירש אחת מהן, דאמרינן כל דפריש מרובא פריש, ולא חיישינן שמא יקח מקבועין כדאיתא פרק התערובת, דשאני התם משום חומרא דקדשים החמירו אפילו ליקח מן הקבוע.</p> <p>ופירש ר"י דאין להתיר הספק דרוסה משום ספק ספיקא דשמא דרס בשן ואין דרוסה אלא ביד, ואפילו דרס ביד שמא אין זה דרסה. דכל דבר שיש בו ספק איסור דאורייתא והוא דבר שבמניין אפילו באלף לא בטיל. כמו ביצה שהיא ספק טריפה לא בטיל באלף וכן תרנגולת שהיא ספק ונתערבה אפילו באלף כולן אסורות כאילו נתערב בודאי איסור ואינו קרוי ספק ספיקא כיון דספק הראשון הוי ספק דאורייתא.</p> <p>שער יח'</p>	<p>ההוא מן התורה הכל מותר על ידי ביטול ברוב אך מדרבנן אסור משום דבר שבמניין אי שרית כי פריש אחד מהן ליקח אותן ממקום שהוא יחד. כך פי' רבינו יצחק</p> <p>שער יח</p>

במקור זה ניכר שבכל כתבי היד, מלבד מאלו של משפחה א', קיים דיון נוסף בנושא "ביטול איסורים", לעומת זאת, במשפחה א' חסרות שתי הפסקאות האחרונות, והחיבור ממשיך בשער יח'

העוסק בהלכות תולעים. כאמור השאלה היא האם הבדל בין כתבי היד נובע מהוספה או קיצור? נוסח משפחה א' מובן היטב ללא הפסקאות החסרות, והלומד בו לא יכול לדעת שחסרים קטעים שרשומים בשאר כתבי היד.²³ בנוסף לכך, כשבדקים את מקור ההלכה, שהוא ספר התרומה מגלים ששלושת הפסקאות הנ"ל, שחותמות את שער יז', רשומות בו. אולם, בשה"ת רשום שבדין זאב שדרס בהמה, ובכל חתיכה שפרשה מתערובת אסורה קיימת מחלוקת בין ר"ת לר"י הזקן.²⁴ נמצאנו למדים שמחבר משפחה א' הכיר חומרים הלכתיים אלו, ובחר מטעמיו הוא להתעלם מהם. לפיכך ניתן להציעה שמשפחה א' מייצגת וורסיה ראשונית או טיוטה לא גמורה של השעי"ד בה המחבר לא כתב את כל אשר תכנן. לפי הסבר זה יתכן שבניסוח הראשוני ר"מ הסתפק בדברי רבנו יצחק ולא היה לו עניין להרחיב את הדיון בהלכות דומות, ובוורסיה השנייה הוא החליט כן להכניס פסקאות נוספות, המלמדות את הקורא דינים חדשים הדומים לדין הבסיסי. נראה שניתן להביא חיזוק להשערות אלו מהמשפט הראשון בפסקאות הנוספות, שכתוב שם: "וזאב שדרס בהמה אחת בין בהמות שייך לדין זה, ואין להתיר". כלומר, המחבר כותב שדין הזאב הנושך הוא לא המשך של

²³ הנושא הקיים בפסקה המשותפת לכל כתבי היד נידון במלואו, והראיה לכך הם המילים החותמות את הפסקה "כך פירש רבנו יצחק". חתימה זאת באה לומר שעד כאן הם דברי רבי יצחק, ומכאן יתחיל דיון נוסף. על כן, הדינים החסרים במשפחה א' אינם המשך ישיר של הדיון הקודם ואינם משלימות אותו, אלא הלכות נוספות שקשורות אליו. נקודה זאת מהווה חיזוק להשערה שכתבי היד במשפחה זאת מייצגים נוסחה הגיונית של ספר שע"ד, ולא נוסחה משובשת שהמעתיק טעה בה. עם זאת בשה"ת, שהוא מקור הדין דברי ר"ת חולקים על פסק ההלכה של ר"י הזקן לגבי חתיכה שפרשה מתערובת אסורה, ובפסקאות החסרות במשפחה א' רבנו ברוך מבאר את טעמם של ר"י ור"ת.

²⁴ ראה שה"ת, סוף סימן נ'. וראה שם סימן עו'. וראה סימן כט' בעניין ביצה ספק טרפה שנתערבה באלף. וראה עוד בסימן עד' אודות תרנגולת ספק טרפה דאורייתא שנתערבה באלף. עם זאת, רבנו ברוך כתב את דין זאב שטרף דווקא בסימן נ' העוסק בדין בריה ובדין חתיכה הראויה להתכבד ובדין דבר שבמנין – ואחריו נמשך ר"מ וכתב סוגיה זאת בסמוך לדין בריה ושאר דברים חשובים שלא בטלים באלף.

דברי רבנו יצחק אלא סוגיה נוספת שניתן להכניס אותה כאן, כפי שאכן קורה בשאר עדי הנוסח.²⁵
מאידיך, באותה מידה ניתן לטעון שהקטע החסר במשפחה א' נבע מקיצור שנעשה מאוחר יותר.²⁶

דוגמה 3 – שער כ'

במקור זה נראה שרי"מ עוסק בהלכות טיפת חלב שנפלה על סיר בשרי, והדיון הוא האם האוכל שבסיר אסור באכילה או מותר? מקור השער שלפנינו הוא כנראה מהסמ"ג, אך רי"מ אינו פסק למעשה כמותו אלא כשיטתם של הרי"ש משאנץ ושל רבי יחיאל מפריס.²⁷ ההבדל בין נוסחי השעי"ד בדוגמה זאת היא תשובת הראב"ן, על מעשה מעין זה שארע במגנצא. ראוי לציין שפסק ההלכה של הראב"ן אינו רשום בספריו, ואף לא בספר של נכדו, הראב"ה. אולם, המקבילה הקדומה המוכרת לנו ממעשה זה רשומה ביצירתו של רבי מרדכי בן הלל.²⁸

משפחה א	שאר כתבי היד
אבל יש מחמירים ואומרים דווקא גבי חתיכות	אבל יש מחמירים ואומרים דווקא גבי חתיכת
בשר בעינין טעם בחתיכה לאסור האחרת לפי	בשר בעינין טעם בחתיכה לאסור חתיכה לפי

²⁵ אם נעיין היטב בסה"ת ובשעי"ד ניתן יהיה להעלות השערה מדוע מחבר משפחה א' בחר לא להכניס פסקאות אלו לספרו. בסה"ת כתוב "כך פירש מורי רבינו יצחק בר ר' שמואל אבל רבינו יעקב מ"כ (מנוחתו כבוד) היה מתיר כי בא זאב וטרף שנים או שלשה בהמות ונתערבו כולם". רבנו ברוך מציין שהייתה קיימת מחלוקת בין רי"י הזקן לרי"ת בדן חתיכה שפרשה מתערובת אסורה. לפיכך, שיטת רי"ת לגבי זאב שדרס בהמה סותרת את שיטת רי"י הזקן שהובאה לפני כן בסה"ת, ובכל כתבי היד של השעי"ד. כך ניתן לראות אף בכתבי היד של השעי"ד שהביאו דין זה ורשמו: "וזאב שדרס בהמה אחת בין בהמות הרבה שייך זה הדין ואין להתיר". אך רי"ת היה מתיר...". כלומר אף בשעי"ד ניכר שהייתה בדן זה מחלוקת בין רי"ת לרי"י הזקן. רי"מ פסק כרי"י הזקן, וניתן לשער שהסיבה שהוא לא הביא את דברי רי"ת במשפחה א' מכיוון שהוא חולק עליהם. וראה להלן פרק 8 שבו נעמוד על כך שרי"מ לא נוהג להזכיר שיטות שלדעתו נדחו מהלכה. חיזוק נוסף להשערה שמדובר בהוספה הוא שבדרך כלל מקצרים אינם משמיטים הלכות אלא בעיקר ראיות או משא ומתן הלכתי.

²⁶ חיזוק לטענה זאת ניתן להביא מכך שרי"מ הכיר הלכה זאת מסה"ת, וייתכן שהוא רשם אותה, אך מקצר מאוחר הורידה. כלומר, אם רי"מ הכיר חומרים אלו הוא היה צריך לכתוב אותם כבר במשפחה א'. לפיכך ניתן לטעון שמשפחה א' היא קיצור של שאר עדי הנוסח.

²⁷ ראה מסכת חולין דף צו ע"ב תוד"ה "אם יש". שם מובאת מחלוקת בין רש"י, לנכדו, רי"י הזקן. וראה סמ"ג, לאוין קמא'. וראה פינס, ר' יחיאל, סימן פא'. וראה במהדורתנו שבפרק הנספחים, שער כ' הערה 637 שם עמדנו על הדמיון בין השעי"ד לפסקי ר' יחיאל מפריס.

²⁸ ראה מרדכי, חולין, סימן תרעט', וראה בפרק הנספחים בפרוש לשער כ' שם מובאים דברי המרדכי במלואם. וראה תשובות ופסקים לרי"י הזקן, סימן מג' שרי"י הזקן אוסר כפי שמשמע במרדכי שלפנינו. וראה שיטה זאת בספר תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן יח'. וראה תשב"ץ קטן, סימן שמח' שמביא את תשובת רבנו שמשון שהקל.

<p>שיש לה טעם מעצמה הילכך לא נעשית איסור נבילה אלא כשיש בה טעם האיסור, אבל בטעם משהו לא.</p> <p>אבל בקדירה שאין בה טעם מגופה, אפילו כשנכנס בה טעם האיסור במשהו נבילה וצריך ס' מכל הקדירה ומן הטעם אשר בה.</p> <p>וכבר אירע מעשה במגנצא בקדירה מלאה בשר שהיתה שפוחה אצל האור מרותחת, ונשברה כד של חלב וניתז מן החלב על הקדירה של בשר על דופניה מבחוץ. ושאלו לר' אליעזר ב"ר נתן והשיב אם יש בקדירה בלא התבשיל ששים לבטל את החלב לא נעשית נבילה. מידי דהוה אטיפת חלב שנפלה על החתיכה אם יש בה ס' <u>לחלב</u> לבטל הטיפה מותרת ומתבטל החלב, ולא איירי שחלב חוזר ונבלע ואוסר הרוטב למ"ד מין במינו במשהו, מ"מ בטל ברוטב כיון דהטעם לא הוה בעין. <u>והביא ראיה ונלאתי</u> <u>להאריך</u> וכל שכן שמעתי למ"ד מין במינו בטל. ועוד הביא ראיה לדבריו, כי היכי דטומאה בלועה לא מטמאה טהרה בלועה, ה"נ לא אסר איסור בלוע את ההיתר הבלוע, והכי אמרינן בבהמה מקשה כשם שטומאה לא אוסר. אלא מאי איכא למימר שמא פלטה הקדירה את החלב לתבשיל, כי פלטה בטלה לך התבשיל</p>	<p>שיש לה טעם מעצמה הילכך לא נעשית איסור אלא כשיש בה טעם האיסור,</p> <p>אבל בקדירה שאין בה טעם מגופה אפילו כשנכנס בה טעם איסור משהו נעשית נבילה וצריך ששים מכל הקדירה ומן הטעם אשר בה.</p> <p>זו היא עיקר הקבלה, ומה שאנו נוהגים.</p>
--	---

<p>בס"י. ועוד האריך ר' אב"ן ואכתוב²⁹ מה שקיבלתי מרבתי ורבתי מרבתי נוהגים.</p> <p>טפת חלב שנפלה בקדירה של בשר עולה בס"י</p>	<p>טיפת חלב שנפלה לתוך תבשיל של בשר עולה בשישים....</p>
---	---

בדורות שקדמו לרי"מ נחלקו חכמים בסוגיית טיפת חלב שנפלה על דפנות הקדרה. הרי"ש משאנץ ורי' יחיאל מפריס התירו את התבשיל אם כמות האוכל הכשר גדולה פי שישים מהטיפה האסורה.³⁰ נראה שכך פסקו אף השע"ד והסמ"ק. לעומתם ר"י הזקן, ר' יהודה מפריס, ורי' משה מקוצי החמירו ופסקו שהקדירה כולה נאסרת מהטיפה, ופוסלת בעקבותיה את המאכל שבה.³¹ שיטה זאת מביא השע"ד בשם יש אומרים. דעה נוספת, היא תשובת הראב"ן שרשומה בכל עדי הנוסח מלבד משפחה א'. לפי הראב"ן אם יש בקדרה בלא תבשיל ששים לבטל החלב הנבלע בתוכו לא נעשה נבלה. לשיטתו, דין זה דומה לטיפת חלב שנפלה על חתיכת בשר, שאם יש בחתיכה ששים לבטל הטיפה, מתבטל החלב, והחתיכה מותרת.³² שיטה נוספת שלא כתובה בעדי הנוסח של השע"ד היא דעת

²⁹ בהמשך השער רי"מ ממשיך לעסוק בסוגיה זאת, ובסיכומה הוא אינו פוסק כראב"ן.

³⁰ ראה פינס, ר' יחיאל, סימן עח'. וראה הנ"ל, "פסקי רבנו יחיאל מפאריש", מוריה יח' (תשל"א), ג (ו-ז), עמ' ס'. שם בהערות השוליים פינס מוכיח שאף הסמ"ק ראה פסק זה, אלא שר' יצחק מקורביל פסק אותו רק במקום הפסד. ראה מרדכי, חולין, סימן תרעט'. וראה תשובות ופסקים לרי"י הזקן, סימן מג': לרי"י הזקן נראה לאסור כפי ששמע במרדכי. וראה שיטה זאת בספר תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן יח'. וראה תשב"ץ קטן, סימן שמח' שמביא אף הוא את תשובת רבנו שמשון שהקל. וראה במרדכי שם ששאלה זאת נשאלה בעיר טרויש ורבנו שמשון התיר ורי"י הזקן אסר. עם זאת ר' שמשון מציין שרי"י היה מסופק בדין זה, ושאל את ריב"ם בנידון. וראה שם את דעות ר' יחיאל, ריב"ם וריב"ם. וראה שם עמ' תו', הערה 75: בדפוסים רשום שרי"י שאל את ריב"א ולא ריב"ם. וראה סמ"ק, סימן קיג'. וראה הגהות רבנו פרץ שם. ר' שמשון הוא הרי"ש משאנץ שהיה מרבתי של רבנו פרץ, והריב"ם הוא כנראה ר' יצחק בן מאיר שהיה אחיו של רי"ת. וראה עליו אצל ריינר, רי"ת ותלמידיו, עמ' 44-46.

³¹ ראה מרדכי, חולין סימן תרעט'. וראה סמ"ג, סימן קמ"ג-קמ"א שכתוב שם: "כתב מורי מכאן נוהג רבי שאם נפלה טיפת חלב על גבה של קדירה ורתחת באור שמפעפע בכל חרס של קדירה וחתיכה עצמה נעשית נבילה ובכולה קדירה משערינן שהחלב מתפשט בכל הקדירה ואין לו מקום להתבטל בשישים עד כאן לשונו".

³² רי"מ לא מציין מהיכן הוא שמע או קרא על המעשה שארע במגנצא, והיצירות שעליהם הוא נוהג לבסס את ספרו לא הזכירו מאורע זה. עם זאת, חברו, ר' מרדכי בן הלל, מציין אף הוא ביצירתו את המעשה הנ"ל, ודן בו באריכות. וראה מרדכי, חולין, סימן תרע"ט. כמו כן, אין אנו יודעים מתי רי"מ שמע על סיפור זה והאם הוא נודע לו לפני שחיבר את ספרו או תוך כדי כתיבה. עם זאת, חסרון הקטע במשפחה א' אינו מקשה על הבנת היצירה, ותלמיד הקורא בו לא יכול לשים לב לחסרון של פסקאות. לפיכך, אף במקרה זה ניכר שהקטע החסר, המעשה במגנצא, הינו דוגמה לפיסקה שחסרה במשפחה א' כנראה שלא בגלל השמטה של המעתיק, אלא מסיבה אחרת.

המהר"ם. לפי דעתו, אם ידוע גודל הטיפה שנפלה צריך לשער פעמיים שישים, פעם כנגד הטיפה ופעם כנגד המקום בסיר שנגעה בו.³³

בנוסח השע"ד קיימים הבדלים בין עדי הנוסח, שהמרכזי שבהם הוא המעשה שקרה בעיר מגנצא. בכל כתבי היד, חוץ מאלו של משפחה א' מסופר על סיר גדול ורותח שהיה מלא בבשר, ובטעות נשפך כלי מלא חלב על דופני הסיר הבשרי. הראב"ן נשאל האם הבשר מותר באכילה, הוא דן בשאלה והביא ראיות לדבריו. אולם, בכתבי היד של משפחה א' מעשה זה לא קיים, והחיבור עובר להלכה הבאה העוסקת בחלב שנפל ישירות על בשר.³⁴

השאלה העולה מדוגמה זאת היא האם חסרון המעשה ממגנצא במשפחה א' נבע כתוצאה של קיצור או הוספה מאוחרת בשאר עדי הנוסח? המשפט שיכול לתת לנו אינדיקציה לגבי שאלה זאת היא הסיומת של הסוגיה, בה כתוב בשאר עדי הנוסח: "ועוד האריך הראב"ן, אך אני עיקר קיבלתי אכתוב, מה שראיתי רבותי, ורבותי מרבותי נוהגים". בכל כתבי היד הקדומים שחקרנו, משפט זה מסיים את הדיון על טיפת חלב שנפלה על קדרה.³⁵ ניתן ללמוד מכך שרי"מ מסתייג מפסק ההלכה של הראב"ן. חיזוק לטענה זאת היא המילה "אכתוב" המפנה את הקורא להמשך הסוגיה, בה רי"מ מכריע שלא כראב"ן, וכותב: "ואם נפלה כנגד הרוטב ויש ששים ברוטב הכל מותר". זהו אף פסק ההלכה בתחילת הסוגיה לפני שרי"מ מזכיר את המעשה שארע במגנצא. יתר על כן, רי"מ אפילו לא מעוניין לרשום את הראיה של הראב"ן, וכותב "נלאיתי להאריך...". ראייה נוספת לכך שרי"מ אינו מסכים לפסק ההלכה של הראב"ן רשומה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, בו מובא המעשה ממגנצא, ובסופו רשום שרי"מ הורה שלא כראב"ן: "ולא היה מורי דן הכי...".³⁶

במשפחה א', במקום המעשה ממגנצא רשומות התיבות: "וזו עיקר הקבלה ומה שאנו נוהגים". בכל כתבי היד של משפחה א' מילים אלו מסיימות את הסוגיה, ומייד אחריהם מתחילה פסקה חדשה.³⁷

³³ ראה במרדכי שם. וראה הגהות מיימוניות, הלכות מאכלות אסורות, פרק ט', הלכה ח'.

³⁴ הבדל קטן נוסף בין כתבי היד הוא המשפט "אבל בטעם במשהו לא", שלא קיים במשפחה א', וכנראה חסר בגלל השמטת הדומות.

³⁵ ניתן לראות זאת בכתבי היד מכך שאחרי משפט זה מסתיימת הפסקה ומתחילה פסקה חדשה. דבר זה בא לידי ביטוי ברווח בין הסוגיות או אותיות גדולות שמסמנות תחילת נושא חדש.

³⁶ ראה כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, דין יא'.

³⁷ ראה כתב יד מנצ'סטר 31, עמ' 115, וכתב יד אוקספורד 1130, עמ' 293 וכתב יד פרמה 2908. בכל כתבי היד הנ"ל ניכר שאחרי מילים אלו נגמרת הפסקה ומתחיל נושא חדש. הפיטה הבאה מתחילה במילים "ומה שאנו נוהגים טיפת חלב שנפלה תוך התבשיל של בשר כולה בשישים".

כלומר, במשפחה זאת יוצא ששתי השיטות הראשונות הן עיקר הסוגיה, ודעת הראב"ן לא מוזכרת.³⁸

מצד אחד היה נראה שמשפחה א' היא וורסיה ראשונית של השע"ד שבה רי"מ רומז שקיימת עוד שיטה הלכתית שלא נפסקה, ורק בוורסיה המורחבת החליט רי"מ לרשום שיטה זאת, ומדגיש שרבותיו לא פסקו כך. מאידך באותה מידה ניתן היה לטעון שמשפחה א' היא קיצור של השע"ד, בה המקצר ראה שרי"מ לא מקבל את שיטת הראב"ן, ולכן הוא מחק אותה, ובמקומה רשם את המילים "זו עיקר הקבלה ומה שאנו נוהגים". במילים אחרות אין הכרעה ברורה לגבי היחס בין הוורסיות על פי דוגמה זו.

ראוי לציין שבדוגמה זו ניתן לראות דבר שהערנו עליו לעיל לגבי התפלגות כתבי היד השייכים למשפחה א'. לפי הצגת הדברים בכתב היד וטיקן 165 המשפט "וזו עיקר הקבלה ומה שאנו נוהגים" חותם את הנושא הראשון ומתייחס לשיטה המתירה את הטיפה אם כמות האוכל גדולה ממנה פי ששים. לעומת זאת, בשלושת כתבי היד האחרים של משפחה א', המילים "ומה שאנו נוהגים" שייכות לפתיחה של ההלכה הבאה.³⁹

דוגמה 4 - שער כז'⁴⁰

במקור זה רי"מ עוסק בהלכות חמאת גויים, ודן האם היא מותרת באכילה או לא. מחלוקת עתיקת ימים הייתה קיימת בסוגיה זאת בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל,⁴¹ ואיתה רי"מ פותח את הדיון: "בני בבל אומרים שחמאת הגוי מותרין שאינן מקבלות טומאה... ובני ישראל אומרים שחמאת הגויים אסורה מפני חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו ומשום בישולי גויים ומשום תערובת חלב

³⁸ בפרק 8 נעמוד על כך, שרי"מ אינו מזכיר בחיבורו שיטות שלדעתו נדחו מהלכה.

³⁹ כאשר מתחילה הלכה חדשה המילים הראשונות שלה מודגשות, לפיכך, בשלושת כתבי יד אלו המילים "ומה שאנו נוהגים" מודגשות, וזאת בשונה מכתב יד וטיקן 165.

⁴⁰ דיון בהרחבה בסוגיה זאת ניתן לראות במהדורתנו בפרק הנספחים, על שער כז'.

⁴¹ סוגיית חמאת נוכרים היא אחת מהמחלוקות בין בני מזרח לבני מערב המובאות בספרו של בנימין משה לוי, אוצר חילוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, ירושלים, תש"ב, עמ' 26. וראה מרדכי מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים, תרצ"ח (להלן, מרגליות, החילוקים), עמ' 114-112. וראה תשובה זאת אצל שמחה אסף, "ספר פסקים לרי"י הזקן, ר"ת ושאר בעלי התוספות", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס- במלאת לו שבעים שנה, פילדלפיה, 1950, (להלן, אסף, פסקים לרי"י הזקן), עמ' יב-יג.

טמא". בהמשך ריי"מ דן בשיטת ר"ת האוסר נסיובי דחלבא, ומביא שיטה החולקת עליו.⁴² בדיון על חמאת הגויים קיימים הבדלי נוסח רבים בין משפחה א' לשאר כתבי היד של השע"ד.⁴³ אולם אנו נדון בטבלה שלעיל בשני השינויים האחרונים, שהם מסכמים את הדיון, ומהם ניתן ללמוד על היחס בין משפחה א' לשאר עדי הנוסח.

משפחה א' ⁴⁴	שאר כתבי היד
<p>חלב אינו עולה על שלחן מלכים.</p> <p>ומה שכתב ר"ת דאסור אם יש בו נסיובי דחלבא ואם ספק הוא מותר דספיקא דרבנן לקולא</p> <p>לא נהירא, שהרי נסיובי דחלבא אינו אלא לאחר גבינה והחולבין לגבן אין מערבין בו חלב טמא כיון דלא הוי קאי, א"כ אפילו יש בה חלב טמא ודאי מותר. ואין נראין דברי בני ישראל בזה לא בבישולי גוים ולא בתערובת חלב טמא. ובני בבל רוצים להתיר אפילו אם היה חלב</p>	<p>חלב אינו עולה על שלחן מלכים.</p> <p>ומה שכתב ר"ת דאסור אם יש בו נסיובי דחלבא ואם ספק הוא מותר דספיקא דרבנן לקולא</p> <p>לא נהירא, שהרי נסיובי דחלבא אינו אלא לאחר גבינה והחולבין לגבן אין מערבין בו חלב טמא כיון דלא הוי קאי, א"כ אפילו יש בה חלב טמא ודאי מותר. ואין נראין דברי בני ישראל בזה לא בבישולי גוים ולא בתערובת חלב טמא. ובני בבל רוצים להתיר אפילו אם היה חלב</p>

⁴² נסיובי דחלבא הוא משקה המורכב מסוכר החלב (לקטוז) ומחלבון מי הגבינה, ובתעשייה המודרנית מכונה whey.

⁴³ להלן יובאו הבדלים בנוסח משפחה א' לעומת שאר כתבי היד, הקיימים בתחילת סוגיית חמאת גויים. הקטעים המודגשים בטקסט להלן אינם רשומים במשפחה א': "ורבי' אליעזר כתב החמאה היא מנויה בחילוק בני בבל ובני ישראל. בני בבל אומרים שחמאת הגוי מותרין שאינן מקבלות טומאה, פירוש שהחלב טמא אינה נעשית חמאה. ובני ישראל אומרים שחמאת הגוים אסורה מפני חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו ומשום בישולי גוים ומשום תערובת חלב טמא. ובארץ האי שמעתי שמתערבין בה נסיובי חלב שקורין ציג"רא בלשונינו. ומיהו בשביל כך אין לאסור, שכאן שחלב טמא אינו עומד ואין נסיובי חלב מצינו אלא מחלב טהור. וגם טעם משום בישולי גוים שאומרים בני ישראל אין נראה, שהרי חלב נאכל כמו שהוא חי. ולא שייך ביה משום בישולי גוים. כדפרש"י בתלמוד גבי דבש אי משום בישולי גוים הא נאכל כמו שהוא חי. וכן הלכתא וכן באידך לישנא הלכה כל שאינו עולה על שלחן מלכים, וחלב אינו עולה על שלחן מלכים.

כאמור, נראה שקיימים בהלכה זאת הבדלי נוסח רבים, אולם נראה שחלק ניכר מהחוסרים במשפחה א' נובעים מהשמטות של המעתיק, כיוון שבלעדיהם נוסח משפחה א' פחות מובן, ואין קשר לוגי בין הפסקאות. כמו כן, הקטעים החסרים מופיעים בחיבורים עליהם התבסס ריי"מ בכתיבת הלכה זאת, כפי שנראה בהמשך.

בטבלה שלהלן מובא המשך הדיון בשע"ד בסוגיה זאת, והוא מתחיל במילים "וחלב אינו עולה על שולחן מלכים". מילים אלו מסיימות את הקטע הרשום בהערת שוליים זאת, והן מסומנות בקו תחתון.

⁴⁴ כאמור, ההבדל קיים בין כל ארבעת כתבי היד של משפחה א' לשאר עדי הנוסח.

<p>נפרד ממנו כשיעשו החמאות ואין נשאר בחמאה רק הטהור מן האיסור. ואין לחוש שמה חלבו לצורך דבר אחר ושוב נמלכים לעשות חמאה אין לחוש כאשר אינם חוששין לגבינות הגוים לחלב טמא אלא לזיהרא דקאי ביני איטפא לר"ת, ובפרק אין מעמידין הארכתי.</p>	
<p>ובכל דבר שנחלקו בני בבל ובני ישראל נהגו לעשות כבני בבל.</p>	<p>ובכל דבר שנחלקו בני ארץ ישראל ובני בבל הלכה כבני בבל.</p>
<p>מיהו במלכות הללו שאין שם בהמות שמאספים החלב מעט מעט ואינן חוששין אם מערבין בה בשר, וקערות שאינן מקונחין מטומאתן, אין רגילין לאכול חמאת גוים כלל. והמחמיר תבא עליו ברכה מפי שוכן דכא.</p>	
<p>ואין לאסור</p>	<p>ואין לאסור</p>

תא-שמע מציין שבנושא חמאת נוכרים היו הדעות באשכנז וצרפת חלוקות.⁴⁵ חכמי אשכנז הראשונים אסרו את החמאה, ואילו חכמי צרפת בהשפעת ר"ת הכשירו אותה.⁴⁶ בדוגמה שלפנינו

⁴⁵ ראה ישראל משה תא-שמע, "חמאת נוכרים", בתוך קובץ מאמריו הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100 - 1350, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 189-199 (להלן, תא-שמע, חמאה) שכתב על המחלוקת שהייתה בין בני אשכנז וצרפת, ובמחקרנו נדון בעיקר בנקודות הקשורות לשע"ד. וראה אברהם חיים פריימן, "תשובת ה"ר מאיר מרוטנבורק לאחיו ה"ר אברהם", המאור ח"א: מוקדש לכל ענפי התורה והיהדות, תל-אביב, תרצ"ה, עמ' ב'ד'. בתשובה זאת מספר ר' אברהם שבהרי האלפים (הרי האלבש) לא מגדלים בהמות טמאות. פריימן עמד בפתיחה לתשובה על מחלוקת בני בבל ובני ארץ ישראל בנוגע לחמאת נוכרים. וראה תשובה זאת אצל כהנא, תשובות מהר"ם, עמ' מט'.

⁴⁶ ראה תא-שמע, שם. וראה מרדכי מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים, תרצ"ח (להלן, מרגליות, החילוקים), עמ' 113-114: הצרפתים הקלו והיו מקפידים על האשכנזים שהחמירו, ונמנעו מאכילת החמאה. כמו כן, המהר"ם מעיד שבגרמניה מחמירים חוץ מעיריות שעל גבול צרפת. ראה מהר"ם, תשובות דפוס לבוב, סימן קצג'. ובפתיחה לשער שלנו רי"מ מעיד שכך נהגו בשוואב (מדינת שוואביה, כיום מדובר בדרום מערב גרמניה, שוויץ, וחבל אלזס מצרפת) ואין מוחין בידן. וראה תשובות מיימוניות, קדושה, סימן טו' שכתב: "ובמלכותנו אין מערבין וכולנו

רשומים שני קטעים בשאר עדי הנוסח שאינם קיימים במשפחה א', והשאלה כאמור היא האם קטעים אלו נוספו ביד ר"מ בוורסיות הבאות או שהן הושמטו בידי מקצר מאוחר יותר? כמו כן נבחן האם ההבדלים בין המשפחות נובעים מהמחלוקת בין אשכנז לצרפת לגבי חמאת נוכרים? להלן נדון באופי הקטעים החסרים, וננסה לבחון מאיזה סיבה הם אינם קיימים במשפחה א'. בקטע הראשון שחסר במשפחה א' ר"מ חולק על ר"ת, ומתיר את חמאת הגויים על אף שעירבו בה נסיובי דחלבא. זאת לעומת משפחה א' שדברי ר"ת מובאים בה ללא סייג. בקטע השני שחסר במשפחה א' ר"מ מסייג את היתר בני בבל, וחותם את הדיון במילים: "והמחמיר תבא עליו ברכה מפי שוכן דכא". לעומת זאת, במשפחה א' מובא היתר חמאת גויים ללא סייג, וללא דרישה להחמיר מעבר לשורת הדין.

בבואנו לדון ביחס בין המשפחות נבחן תחילה את המקור ממנו לקוחה ההלכה הרשומה בשער זה, ונבדוק האם פסק ההלכה ונוסח הדין הכתוב בשע"ד תואם ליצירה עליה מתבסס ר"מ, והאם קטעים החסרים במשפחה א' חסרים אף במקור? מקורות אפשריים לשע"ד שעליהם ככל הנראה מתבסס ר"מ נמצאים בספרו של הראב"ה, ובתשובות ר"י.⁴⁷ בטבלה הבאה יובאו דברי הראב"ה מול תשובת ר"י הזקן, ולאחר מכן נבחן איזה משפחה תואמת לכל אחד מהמקורות המקבילים.

פסקי ר"י ור"ת	ראב"ה
<p>ואני שמעתי זה עשר שנים כשהייתי בצרפת שאוכלים אותה על פי ר"ת.</p> <p><u>ובארץ האי</u> שמעתי שיש שמערבים קפוי ניסויבי דחלבא שקוראין צינצרא בלא', והיו חוששין בשביל כך לאסור.</p>	<p>וראיתי בתשובה של רבינו יצחק שהשיב להיתר, וכתב זה לי עשר שנים שהייתי בצרפת ושמעתי שהיו אוכלין אותה על פי הוראת רבינו יעקב. <u>ובארץ האי</u> שמעתי שמערבין בו קיפוי ניסויבא דחלבא שקורין בל"א ציצרון.</p>

אוכלין אותה מי שדעתו יפה. ועל זה **סומכים הצרפתים ומקפידים על האשכנזים** שנמנעין מלאוכלן". אף המהרא"י מחבר ספר תרומת הדשן שכתב הגהות לשע"ד מציין "שנוהגים איסור בכל הארצות, ואין אחד מיקל כלל". וראה תא-שמע שם שאף ר' יעקב וייל אסור מחשש "שיקראו לי יעקב שרי איסור". וראה ספר איסור והיתר הארוך, שער מח', שנכתב בעיקבות השע"ד, שם ר' יונה אשכנזי כותב: "וכבר נתפשט הדבר **לאיסור גמור ברוב המקומות שבאשכנז ובלוע"ז**, ומנהג אבותינו תורה היא ואל תטוש". עם זאת, ראה להלן בהמשך הפרק את דברי הראב"ה, סימן אלף פ' שהתיר חמאה וכתב "ורוב ניהוגינו אחר בני בבל".

⁴⁷ ראה ראב"ה, סימן אלף פ', דין חמאה. וראה תשובות ר"י, מהדורת ריינר ורוט, תשובה מט', עמ' 71. וראה שם שהשואל הוא רבי שמעון מאייבילין, כפי שמצוין בכתב יד וינה 77.

<p>ואינו נראה לרבי⁴⁹ <u>לאסור על כך שכיון שחלב</u> טמא אין מעמיד אין ניסיובי דחלבא מצויין אלא מחלב טהור.</p> <p>טעם בישולי גויים שאומרים בני ארץ ישראל <u>אינו נראה שהרי חלב נאכל כמות שהוא חי</u>...⁵⁰</p> <p>וגם אתה יודע שרבינו היה אומר אפילו מאן דאומר בו שאינו עולה על שולחן מודה בכל שהו נאכל כמות שהוא חי מדלא חשיב באיכא בניהו אלא דברים שאינם עולה וכו' על שולחן ואין נאכלין חיין... <u>משום דקאי רבי יוחנן כוותיה</u> <u>בסוף רבי ישמעאל ובהחולץ, ורב ורבי יוחנן</u> <u>הלכה כרבי יוחנן.</u></p> <p>ועתה בבא כתבך לידי חקרתני נאמני בידי תשובה מר"ת שהשיב לנדיב ר' יצחק בר שמואל מוורדום ואוסר אם יש בה נסיובי דחלב, אבל מספק שמא יש בה לא היה רוצה לאסור דספיק' דרבנן לקולא, ולא מצינו שגזרו על ספק זה.⁵¹</p>	<p><u>ואין נראה לי דברי בני מערב</u> דלמה יעמוד טפי לחמאה מלגבינה. אף בני מערב נ"ל דלא אסרו אלא היכא שחלבו לצורך אכילת חלב ותו לא מקלינן כשמנלך לחמאה ואנן לא חיישינן להא כאשר אין אנו חוששין להם בגבינות הגוים אלא לזיהרא דקאי ביני איטפי כדמפר' בירושלמי. <u>ואין נראה דברי בני מערב ומשום</u> <u>בישולי גוים, ואין לחוש דחלב נאכל כמות</u> <u>שהוא חי, דקיימא לן כר' יוחנן כל שהוא נאכל</u> <u>וכו' בע"ז בפרק ר' ישמעאל ובפרק החולץ, דרב</u> <u>ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן.</u></p> <p>ועתה נזדמנה לי תשובת ר"ת שהשיב לרבינו יצחק בן רבינו שמואל אחיו לדומש, וכתב בה אם ידוע שיש בחמאה נסיובי דחלב' אסור אבל</p>
---	---

49 ראה, אסף, פסקי ר"י הזקן, עמ' יב-יד': הנוסח הוא "ונראה ליי".

50 הנוסח במהדורת אסף הוא: "ומשום בישולי גויים ליכא דחלב נאכל כמו שהוא חי וגם א"ל (אמר לי) ר"ת למאן דאמר כל שאינו עולה על שולחן מודה שאינו דכל שאינו נאכל היינו דלא חשיב באיכא בניו אלא דברים שאינם עולין על שולחן ואינן נאכלין חיין.

51 נוסח במהדורת אסף: "ובתשובת ר"ת אשר השיב אל דרום אסר אם יש בה נסובא דחלבא אבל מספק אין לאסור דספקא דרבנן לקולא". אפטוביצר ואסף כתבו שתשובת רבי יצחק המובאת בראבי"ה היא מאת ר"י הלבן. וראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה עמ' 296. אולם, תא-שמע כתב שיתכן שכותב התשובה הוא ר"י הזקן, וצרפת הכוונה "איל

	<p>מספק לא אסרינן דלא מצינן שגזרו על הספק זהו לספיקא דרבנן לקולא.⁴⁸</p>
--	--

מטבלה זאת ניכר שקיים דמיון רב בין נוסח יצירות אלו לשע"ד. דין חמאה מתחיל בשע"ד ובמקבילות בהיתר של ר"ת לאכול חמאת נוכרים. לאחר מכן, רי"מ דוחה את שיטת בני ארץ ישראל, ומסיים בדברי ר"ת האוסר לאכול נסיובי דחלבא של נוכרים.

קטע ראשון החסר במשפחה א' פותח במילים "ולא נהירא", והוא בא לחלוק על דברי ר"ת המתמיר בנסיובי דחלבא. כאשר בוחנים מקבילות המוקדמות לשע"ד (בטבלה הנ"ל) נראה שפיסקה זאת קיימת בתשובות ר"י הזקן, ולא רשומה בראבי"ה.⁵² עקב כך קיימת מחלוקת בין שני חיבורים אלו ביחס לכשרות חמאה ששמו בה נסיובי דחלבא, וחמאה שהכינו אותה מחלב שנחלב לצורך אכילה. בתשובות ר"י הזקן ובכל כתבי היד של השע"ד מלבד משפחה א' כתוב שמותר לאכול את החמאה. אולם הראבי"ה מתמיר בזה וכן המסקנה בכתבי היד של משפחה א'. אף הצגת הדברים בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 (שעליו נדון להלן בפרק 4) דומה למשפחה א' בה רי"מ חושש להוספת נסיובי דחלבא כשיטת ר"ת.⁵³

אפשרות ראשונה בהסבר הבדלי הנוסח היא שבכתבי היד של משפחה א' קיימת השמטה של המעתיק, שבטעות לא רשם קטע זה, אם כי פחות מסתבר שהמעתיק דילג בדיוק מתחילת פיסקה לסופה. אפשרות שנייה להבדלי הנוסח היא שמדובר בקיצור של השע"ד.⁵⁴ אפשרות שלישית והיא הנראית לי הכי סבירה, שמשפחה א' מייצגת וורסיה ראשונית שכתב רי"מ עצמו, בהסתמך על הראבי"ה, ובגירסאות מאוחרות יותר הסתייג מפסק זה והכריע כר"י הזקן. אמנם אין הכרעה ברורה בין אפשרויות אלו.

דה פראנס". וראה תא-שמע, חמאה, עמ' 196. עם זאת, תא-שמע כתב שיתכן שאפטוביצר צדק, ומחבר התשובה הוא ר"י הלבן. בעמדה זאת נקטו אף ריינר ורוט, ושייכו תשובה זאת לר"י הזקן. וראה במהדורתם, סימן מט'.

⁴⁸ ראה ראבי"ה, סימן אלף פ', דין חמאה. וראה מרגליות, החילוקים, עמ' 114-112. וראה תשובה זאת אף אצל אסף, פסקים לר"י הזקן, עמ' יב-יג'.

⁵² הפיסקה מתחילה במילים "ואינו נראה לר' לאסר על כך".

⁵³ ראה להלן פרק 4 דוגמה 6. תוך כדי הדיון ההלכתי כותב מחבר כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136: "מורי לא היה רגיל לאוכלה לא מפני שהיה מחזיק איסור בחמאת גוים שבזה המלכות מביאין מן ההרים וידוע שאין מערבין בה דבר, אך מורי מנע משום גזירה אטו מקום אחר שמבשלין החלב ומערבין בהם נסיובי דחלבא". אף מסקנתו ההלכתית, שם היא שהמחמיר במקום שמערבין בו נסיובי דחלבא תע"ב.

⁵⁴ אולם, בדרך כלל המקצרים אינם מורידים קטעים שמשנים את פסק ההלכה שרשם המחבר.

קטע נוסף שחסר במשפחה א' בסוגיה זאת הוא הסיומת הרשומה בכל שאר עדי הנוסח. פיסקה זאת מתחילה במילה "ומיהו", והיא באה לסייג את הנאמר לפני כן.⁵⁵ הפיסקה הקודמת, המשותפת לכל כתבי היד הסתיימה במשפט: "ובכל מקום שנחלקו בני בבל ובני ארץ ישראל אנו נוהגים כבני בבל".⁵⁶ מפסיקה זו עולה שההלכה כבני בבל המתירים חמאת גויים.⁵⁷ לעומת זאת, בכתבי היד של השע"ד, מלבד משפחה א' וכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136,⁵⁸ נוספה הסתייגות ובה נכתב בין היתר "שבמלכויות הללו אין רגילות לאכול חמאת גויים, והמחמיר תבוא עליו ברכה". ראוי לציין שהקטע שקיים בשאר משפחות הספר חסר אף בראבי"ה ובתשובת ר"י שעליהם מבוסס הדיון על מנהג בבל לעומת מנהג בני ארץ ישראל. לפיכך נראה שהפיסקה שמסכמת נושא זה בשאר משפחות הספר נכתבה בידי ר"מ, והניסוח שלה, ככל הידוע לנו, אינו לקוח מיצירה שקדמה לשע"ד.⁵⁹ בנוסף עולה שהשינוי בין משפחה א' לשאר עדי הנוסח אינו דרסטי מהיתר לאיסור, אלא מהיתר לכך שכדאי להחמיר. משפחה א' מייצגת את פסק ההלכה של הראבי"ה ור"י הזקן- שמתירים חמאת נוכרי. לעומת זאת שאר משפחות הספר מייצגות הכרעה שחוששת יותר, ומחמירה בחמאת נוכרים. מכל מקום, למרות שיש נטייה מסויימת לאפשרות שמשפחה א' מייצגת וורסיה ראשונית ולא קיצור מאוחר אין הכרעה ברורה בנידון. אמנם יש לציין שגם לפי שני ההסברים האפשריים באשר לשוני בין משפחות הספר יוצא דבר מעניין והוא שכתבי היד של משפחה א' שמוצאם צרפתי- בלגי מתירים

55 קיימים חיבורים מימי הביניים שבהם הפתיחה במילה "מיהו" מציינת שזאת הגהה של רב אחר שחולק על המחבר כדוגמת הגהות רבנו פרץ בן אליהו לספר התשב"ץ שחיבר תלמיד המהר"ם מרוטנבורג. עם זאת, בספר שע"ד ר"מ משתמש רבות במילה "מיהו" כך שהופעה שלה אינה מעלה את הסבירות שמדובר בהגהה מאוחרת.

56 משפט זה רשום בכל כתבי היד של השע"ד ובראבי"ה. עם זאת, בתשובות ר"י הוא אינו קיים. דבר המלמד פעם נוספת על קשר מסוים בין הראבי"ה לשע"ד.

57 ראה מרגליות, החילוקים, עמ' 112-113. במספר סוגיות אנו עדים לכך שבני ארץ ישראל החמירו במאכלי גויים יותר מבני בבל. כך הדין בבישולי גויים ובפת של עכו"ם, ובסוגייתנו, חמאת גויים. מרגליות מסביר שהטעם לכך הוא שבני ארץ ישראל רצו לנהוג בטהרה יתרה, ובנוסף לכך הייתה להם שנאה גדולה לגויים שחיו איתם. יתרה מזאת, היהודים בארץ ישראל רצו לפתח כלכלה עצמית ומקומות עבודה.

וראה גינבורג, גאוניקה, חלק ב', עמ' 153, סימן תקעה' שגאוני בבל הקלו בחמאת גויים כפשט התלמוד הבבלי. עם זאת, ראה, רמב"ם, מאכלות אסורות, פרק ג', הלכה כא' שכתב שמקצת הגאונים אוסרים ומקצת מתירים. סימן שאף בבבל הייתה מחלוקת בין הגאונים. וראה רעוול, מדור העמים, עמ' 18 שטוען שהרמב"ם רומז למחלוקת שבין בני ישראל לבני בבל. לגבי התקבלות התלמוד הבבלי באשכנז ראה ברגר, חקר, עמ' 482.

58 לגבי כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ראה להלן פרק 4 דוגמה 6: מותר לאכול חמאת גויים, ובמקום שבדאי מוסיפים נסיוני דחלבה ראוי להחמיר.

59 יש לציין, שקיימים עוד מספר דוגמאות להלכות שניסח ר"מ עצמו, ואינן מבוססות על ספרים אחרים. כך שחוסר ידיעה על מקור דברי ר"מ, אינו ראייה לכך שחכם אחר הוסיף אותו לספר.

לאכול חמאת נוכרים כפי שנהגו בצרפת.⁶⁰ לעומת זאת שאר נוסחי ספר שע"ד מחמירים בדין חמאת

נוכרים כפי שנהגו באשכנז.⁶¹

דוגמה 5 - שער כז'

במקרה הבא נראה דוגמה נוספת לכך שבמשפחה א' חסרים קטעים שרשומים בשאר כתבי היד. שער כז' בשע"ד מסתיים בקטע הלקוח כנראה מהסמ"ג.⁶² במשפחה א' מובאים תחילתם של דברי הסמ"ג, ואילו בשאר משפחות הספר נרשמו שני פסקים נוספים, המופיעים בסמ"ג מיד אחרי התשובה הראשונה. בקטע המשותף לכל כתבי היד מובאת תשובה מאת רבנו יצחק על גבינות שעושים בבית הגוי, והאם הן מותרות באכילה. בסוגיה זאת ר"מ דן במצב בו היו חותמים על הגבינות הכשרות, אך החותמת נשכחה בביתו של הגוי. הדיון נסוב בשאלה האם אנו חוששים שהגוי יכין גבינות בלי פיקוח של ישראלים, ויחתום עליהם בחותמת המראה על כשרותם.

משפחה א'	שאר כתבי היד
שאלו לרבי יצחק על גבינות הרבה העשויים בבית גוי והניחם שם ליבש והיו חתומין בדפוס של עץ. ושכחו הדפוס בבית הגוי ויראים שמא זייף הגוי וחתם אחרים בדפוס. והשיב מאחר שאיסור הגבינות אינו אלא משום גילוי.	שאלו לרבינו יצחק על גבינות העשויות בבית הגוי והניחום שם לייבש והיו חתומים בדפוס של עץ כמו שרגילים. ושכחו הדפוס בבית הגוי ויראים שמא זייף הגוי וחתם אחרים בדפוס. והשיב מאחר שאיסור גבינות הגויים משום גילוי
[כרבי יהושע בן לוי שדבריו עיקר, ואין אנו נוהרים עכשיו משום גילוי] ⁶³	כרבי יהושע בן לוי שדבריו עיקר, ואין אנו נוהרים עכשיו משום גילוי

⁶⁰ כפי שכתוב בראבי"ה ובפסקי ר"י: "זה עשר שנים שהייתי בצרפת ושמעתי שהיו אוכלין אותה על פי הוראת רבנו יעקב".

⁶¹ מלבד כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שנכתב במלכות שוואבן - דרום מערב גרמניה, שוויץ, וחבל אלזס מצרפת, שבאזורים הרריים כגון הרי האלפים נהגו לאכול חמאת נוכרים. וראה על כתב יד זה להלן פרק 4.

⁶² ראה סמ"ג, לאוין, קלב'

⁶³ משפט זה חסר בכתב יד וטיקן 165, אך קיים בשאר כתבי היד של משפחה א'. כנראה שחסרונו נובע מהשמטת הדומות.

<p>ויש להתיר הגבינות כי התורה חסה על ממון ישראל</p> <p>וגם ירא לזייף.</p> <p>ועוד השיב שראה רבינו תם שהקפיד על אחד שהיו רחלותיו אצל הגוי ושלח שם את בתו בכל בקר לראות ולא היתה מספקת לבא שם עד שחלבו או מקצת או כולו. <u>והורו הגאונים</u> שגבינות הגוים אסורים בין שהעמידו בדבר האיסור בין שהעמידו בדבר המותר שנאסרו כולם במקום דליכא טעמי איסור גזירה במקום שיש שם טעמי איסור.</p> <p>שער כח'</p>	<p>יש להתיר הגבינות כי התורה חסה על ממון של ישראל</p> <p>שער כח</p>
---	---

בקטע המשותף לכל כתבי היד מובאת תשובת רבנו יצחק המופיעה בנוסף לסמ"ג אף בספר תשובות ר"י, ובספר תשובות ופסקים לר"י הזקן.⁶⁴ תשובה זאת עוסקת ביהודים שמכינים גבינות בבית הגוי, ועד כמה סומכים עליהם שלא ישימו חותמת "כשרה" על גבינות שאינן כשרות.

התשובה הבאה של ר"י ("ועוד השיב"), שחסרה במשפחה א', אודות ר"ת "שהקפיד על אחד שהיו רחלותיו אצל נוכרי",⁶⁵ לכאורה אינה שייכת לשער כז' העוסק בחמאה וגבינות של נוכרים, אלא

⁶⁴ וראה תשובות ר"י, מהדורת ריינר ורוט, תשובה מט', עמ' 279. וראה שם שקיים ספק האם תשובה זאת מיוחסת לר"י הזקן כפי שכתוב בשיבולי הלקט, ב, סימן לב' ובכתב יד אוקספורד 566. או שמא התשובה מיוחסת לרצ"ב"א, תלמידו של ר"י הזקן, כפי שכתוב בספר הנייר, סימן כג'. וראה בלוי, תשובות ופסקים לר"י, עמ' קעט', סימן יז'. וראה סמ"ג, לאוין, קלבי.

⁶⁵ אותו "האחד" שר"ת הקפיד עליו היה רבנו שמואל. וראה ריינר, ר"ת, עמ' 31. ריינר עוסק במחקרו ביחס בין ר"ת לרשב"ם. מתשובה זאת הוא מראה שר"ת לא התייחס לאחיו כרבו, ואפילו התנגד בפרוש לפסיקותיו. מקבילה לתשובה זאת נמצאת גם בספר שיבולי הלקט, של ר' צדקיה הרופא. וראה דין זה בכתב יד פירקוביץ, ספריית לנינגרד, אוסף שני, מספר 313.44. וראה אסף, תשובות הגאונים מהגניזה, עמ' 124. אסף כותב שמכתב יד זה נשאר שמונה עמודים בלבד, והשאר לא הגיעו לידנו. כנראה, שחיבור זה הכיל תשובות של גאונים ורבני צרפת עד תקופת ר"ת. וראה עוד מרגליות, החילוקים, עמ' 180 שמביא מקומות נוספים בהם תשובה זאת כתובה. וראה שיבולי הלקט, עמ' 54, סימן לג'. וראה בלוי, תשובות ופסקים לר"י, עמ' קעט', סימן יח' שמביא תשובות זאת. שם נוסף פרט ביוגרפי נוסף והוא שלביתו של רבנו שמואל קראו מרונא.

לשער כח' שמדבר על חלב שנחלב בבית הגוי. נראה שהמשך ישיר של דברי ר"ת אודות רחלות ישראל שאצל הגוי הם דברי ר"ת בשער הבא (כח') ש"היה מתיר לרבי אליעזר משאנך שהיו לו רחלות חולבות ברפת שלו מאחורי ביתו והיתה שפחתו חולבת בלא ראיית ישראל".⁶⁶

הדין החותם את הדיון והשער חוזר לעסוק בכשרותם של הגבינות. מקורו הוא מר' משה מקוצי, שרושם שכך "הורו **מקצת הגאונים**", כפי שכותב אף הרמב"ם שממנו נלקח ניסוח זה.⁶⁷ מעיון בדין זה נראה שהוראת הגאונים באה להוסיף חומרה חדשה שלא הייתה רשומה לפני כן.

מכל מקום, בדוגמה זאת נראה בברור שבכתבי היד של משפחה א' מובאים רק דברי רבי יצחק, ללא תשובת ר"ת וכן ללא ההלכה המבוססת על הסמ"ג. מכיוון שאין סימנים לדילוג או השמטה של המעתיק די ברור שהחיסרון במשפחה א' נוצר בצורה מכוונת. השאלה היא האם קטעים אלו נוספו בוורסיות המלאות של הספר או שמשפחה א' היא קיצור של השע"ד המקורי?

לפי האפשרות הראשונה שמשפחה א' מהווה טיוטה או וורסיה ראשונה של הספר ניתן לומר שבתחילה רי"מ לא הכניס לספרו אלא את תשובת ר"ת הראשונה שעוסקת ישירות בנושא של השער - גבינות שמכניסם בבית הגוי. אך לאחר זמן הוא שב לעיין בספר, ובגרסאות המלאות הכניס את שני הפסקים הנוספים. למרות שתשובת ר"ת השנייה, אינה שייכת ישירות לשער כז' הוא ראה צורך להכניסו בגלל הקשר לנושא הכללי - מידת האימון שיש להעניק לגוי.⁶⁸ כמו כן, הניסוח "עוד השיב" יכול להיות אינדיקציה להוספה מאוחרת של המחבר. אפשרות שנייה היא שמשפחה א' מייצגת מהדורה מקוצרת של השע"ד, ולפי הסבר זה ניתן לשער שחכם אחר הוריד בכוונה את שתי ההלכות האחרונות מהשער הזה. מכל מקום, מדוגמה זאת אין הכרעה ברורה באשר לאופיה של משפחה א'.

⁶⁶ רבי אליעזר משאנך היה בן גילו של רבנו תם וגם תלמידו. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 272, 640: ר' אליעזר מוזכר בתוספות שלנו למסכת יבמות, כתובות גיטין ועוד.

⁶⁷ ראה סמ"ג, לאוין קלב'. וראה רמב"ם, מאכלות אסורות, פרק ג', הלכה יד'.

⁶⁸ לכאורה המקום המתאים יותר לתשובה זאת היא בשער הבא, בו רי"מ עוסק בחלב שנחלב בידי גויים, וראה דוגמה הבאה.

הדיון ההלכתי במקור זה עוסק בכשרותם של חלב וגבינות שנחלבו מכבשה שנמצאה טרפה. בכדי לענות על שאלה זאת המחבר מביא תשובה של רבנו שמואל בר מאיר שדן בנושא זה.⁶⁹

משפחה א'	שאר כתבי היד ⁷⁰
<p>שאלו לרב' שמואל ב"ר מאיר על הכבשה שנמצאה טריפה והיתה חולבת מה לעשות מן החלב או [שחלבה בעודה שהיא בחיים]⁷¹ או מן הגבינות.</p> <p>והשיב, אין בידינו להתיר כל דבר הנמצא מאותה כבשה בתוך שלושה ימים. ומביא ראיה בפרק אלו טריפות. אבל מקודם שלושה ימים מותר. וכן פסק בהלכות גדולות</p>	<p>שאלו לרבינו שמואל ב"ר מאיר על כבשה שנמצאת טריפה והייתה חולבת מה לעשות מה החלב שחלבה בעודה שהיא בחיים או מן הגבינות.</p> <p>והשיב, אין בידינו להתיר כל דבר הנעשה מאותה כבשה בתוך ג' ימים. והביא ראיה מפרק אלו טריפות. אבל מקודם ג' ימים מותר. וכן פסק בה"ג דטפי מג' ימים אין לנו לאסור.</p> <p>דהכי קאמרי, האי חיותא דמישתחית ונמצאת טריפה שרי למיכל ממה שעבד מיניה מקמי תלתא יומי דהעמיד בהמה על חזקת בריאותה דכשרות והשתא דמיטרפא דאמי' בנידה דהיכא דליכא אלא חדא לריעותא אזלינן בתר חזקת הגוף ואין כאן אלא חדא ריעותא דטריפה היא לפניך, הילכך העמד הגוף על חזקתו. והכי אמרינן בכתובות גבי עד שלא ארסתני ופי' אוקימנן לזה בחזקת כשרות והולכין בתר הרוב</p>

⁶⁹ דיון נוסף על הלכה זאת ראה בפרק 2, ענף 3, דוגמה 7.

⁷⁰ ישנם שינויים בין כתבי היד, ונעמוד עליהם בהמשך המחקר, אך רק בכתבי היד של משפחה א' הקטעים חסרים לגמרי.

⁷¹ מילים אלו הושמטו בכתב יד וטיקן 165 השלמתים על פי שאר כתבי היד של משפחה א'.

<p>שהרי חיה כמה שנים בחזקת כשרות. ואין לומר דחזקת לא נתבררה כדפירש ר"י בחולין, לא היא, מ"מ בשעה שנולדה עד עכשיו הייתה בחזקת כשרות והולכין בתר הרוב. אף על פי שזאת הבהמה גילתה שהיא מן המיעוט, מ"מ הרוב גורם לחזקה שתתברר ואמרינן דמוקי בחזקת כשרות עד עתה והשתא דאיטרפה הוא. וי"ל אחרי שכמה טריפות אנו טורפין מספק מחמת חומרא בעלמא, ואם כן הוי ספק ספיקא, ספק אם טריפה היא אם לאו, ואם תמצי לומר טריפה אימר הטרפות לא בא מקודם ג' ימים שנשחטה, ופשיטא דמותרים הגבינות.</p> <p>ויש שאוסרין הגבינות שנעשו כל י"ב חדש שנמצאת טריפה, ולא ק"ל הכי.</p> <p>וכן כתב רבי ברוך שיש להתיר הגבינות ולסמוך על דברי רשב"ם.</p> <p>וכן עמא דבר. ויש שמספקין דווקא נמצא טריפה ע"י סרכא אז יש להתיר הגבינות שנעשו קודם ג' ימים מספק ספיקא. אבל בטרפות הבא מן הבטן כגון יתרת שלא בדרא דאוני וכיוצא בה מספקא לן אם יש להתיר הגבינה אם לאו וצא וראה מה עמא דבר.</p> <p>שער לא'</p>	<p>ורבינו ברוך סומך על דברי רבנו שמואל</p> <p>שער לא</p>
--	--

סוגיה זאת מדברת על כבשה שנשחטה ונמצאה טרפה, ובדין כשרות החלב נחלקו חכמי ימי הביניים. מקור לדין זה נמצא בספרו של הראב"ה ובסה"ת. הדעה המקלה ביותר בשע"ד בסוגיה זאת מובאת בשם בעל הלכות גדולות והרשב"ם שהתירו את החלב שחלבו שלושה ימים לפני השחיטה.⁷² לעומתם, הדעה המחמירה ביותר נמסרה משמו של רבי יצחק בן יעקב (ר"י הלבן) שאוסר את כל החלב שנחלב בשנה האחרונה.⁷³ דעה הלכתית נוספת היא שיטת ביניים שמתירה את החלב אם הטרפה בסירכה, ואוסרת אם הטרפה בחלל הבטן. כשיטה זאת פסקו כמה מתלמידי המהר"ם, ובהם רבי מאיר הכהן ורבי מרדכי בן הלל.⁷⁴ נדמה שאף הסמ"ג פוסק כך, ובוורסיות המלאות של השע"ד ר"י חשש לדעה זאת, וממליץ לתלמידים לעשות כמו מנהג העם.⁷⁵ לעומת שיטות אלו, ובשונה מפסקי תלמידיו, דעת המהר"ם מרוטנבורג היא המקלה ביותר בסוגיה זאת, אך אינה מובאת בשע"ד.⁷⁶ לפי המהר"ם כל הגבינות מותרות בתנאי שבזמן החליבה לא ידעו שהבהמה טרפה, וכן פסק רבנו יב"ק בן משה.⁷⁷

רבנו ברוך בספר התרומה רשם את דברי רשב"ם ובה"ג, וביאר את כוונתם במספר אופנים.⁷⁸ בתחילה רבנו ברוך כתב שאין בדבריהם היתר גורף אלא "אם נמצאת טרפה ע"י סרכא... אבל בטרפות הבא מן הבטן... כל הגבינות אסורות". אולם בסוף דבריו, ר' ברוך נוטה להקל ולהתיר את הגבינות כאשר חלבו את הבהמה שלושה ימים לפני השחיטה. בשו"ת צמח צדק מובא שרבנו ברוך הסתפק בדין זה, בירר את השיטות המקלות והמחמירות, ולא הכריע ביניהן.⁷⁹

⁷² ראה ראב"ה, סימן אלף קכ"ד. וראה סה"ת, סימן ע"ג. וראה ספר הרוקח, גבינות מבהמה ונטרפה, סימן שפו: כך היא שיטת ר"ת.

⁷³ ראה בראב"ה הנ"ל. וראה ספר הרוקח, שם: דעה מחמירה זאת מובאת בשם רבינו יב"ק ב"ר מאיר.

⁷⁴ ראה הגהות מיימוניות, הלכות מאכלות אסורות, פרק ג', אות ח'. וראה מרדכי, מסכת חולין, סימן תרלה', בשם ר"י מובא שכל בהמה בחייה בחזקת היתר עומדת. וראה רא"ש, חולין, פרק א', סימן ט"ז. הרא"ש מזכיר דעה זאת, אך בקיצור פסקי הרא"ש, רבי יעקב כותב שאביו פסק כרשב"ם.

⁷⁵ ראה סמ"ג, לאוין, סימן קמ"א. הלכה שמובאת בשם רבי יוסף איש ירושלים.

⁷⁶ ראה כהנא, תשובות מהר"ם, עמ' קצ"ג-קצ"ד, אות נו'. וראה בהערות שם. וראה שיטה זאת בשם המהר"ם בספר הפרנס, סימן ע"ז.

⁷⁷ וראה רוקח, שם: כך סובר אביו, רבנו יב"ק בן משה. ולא דומה למקוה שנמצא חסר, שנאמר בו "העמד טמא על חזקתו".

⁷⁸ ראה כנפי יונה, סימן פ"א, אות ב': סה"ת הסתפק מה הגירסה המדויקת יותר של דברי בה"ג.

⁷⁹ שו"ת צמח צדק, יור"ד סימן נח'. וראה סה"ת, שם, עמ' קס"ז, הערה 9 של המו"ל.

מהשוואת נוסח השע"ד עם חיבוריהם של הראב"ה ור' ברוך ניתן לראות שסימן זה מורכב משני ספרים אלו. תחילת הדיון, הכוללת את תשובת הרשב"ם ודעתו המחמירה של ר' יצחק בן יעקב לקוחים מהראב"ה, וסיומו מסה"ת, כפי שכותב ר"מ בגוף החיבור.⁸⁰ יתר על כן, ניכר בשער זה הפרש משמעותי בין משפחה א' של הספר לשאר הנוסחים, שבא לידי ביטוי בחסרונם של שני קטעים. הקטע הראשון שחסר מכיל ראיות תלמודיות ולוגיות לדברי בה"ג ורשב"ם.⁸¹ קטע זה מבוסס על דברי הראב"ה, שמביא ראיה לשיטה זו ממסכת נידה.⁸² לעומת זאת, במשפחה א' חסרה הראיה לשיטת בה"ג, אך אין סימנים לדילוג או השמטה של המעתיק. לפיכך תלמיד שיקרא את משפחה א' לא יוכל לשים לב שחסר בה קטע די ארוך, כיוון שהנוסח והתוכן מובנים. יתר על כן, נראה שר"מ הכיר את הראיות התלמודיות שהביא הראב"ה, שהרי בשער זה הוא הסתמך על דבריו.

על כן, לגבי חסרון הקטע הראשון ניתן להציע שהנוסח שבמשפחה א' היא סוג של טיוטה מוקדמת. כך שבעבור זמן חזר ר"מ ועיין שוב במקורותיו והחליט להכניס את המשך דברי הראב"ה, שלא הובאו במשפחה א'. מאידך ואולי אף יותר סביר לטעון שמשפחה א' מייצגת מהדורה מקוצרת של השע"ד, כאשר המקצר מחק את הראיות והשאיר את ההלכות בלבד.

במשפט נוסף שחסר במשפחה א' רשומה דעתו המחמירה של רבי יצחק בן יעקב, שמובאת בראב"ה לאחר דברי בה"ג. נראה ששתי האופציות שהצענו להסברת השינויים בין המשפחות יתאימו גם לכאן. לפי האפשרות הראשונה שמשפחה א' היא טיוטה, ר"מ חזר לעיין בספר הראב"ה ולהשלים משם חומרים ושיטות שלא נרשמו בטיוטה הראשונה. לפי האפשרות השנייה המקצר הוריד את שיטתו ההלכתית של ר"י בן יעקב בגלל שר"מ רשם "ולא ק"ל הכי".

הבדל אחרון בין הנוסחים הוא סיומת השער והכרעת ההלכה, הלקוחה מספר התרומה. בסיומת זאת רשומה שיטה מחמירה שהובאה בספר התרומה, שאינה רשומה בראב"ה.⁸³ עולה אפוא

⁸⁰ וראה בפרק הנספחים, בפרוש לשער לי שקיים שוני בין ענף 3 לשאר עדי הנוסח לגבי מיקום שיטתו של ר' יצחק בן יעקב.

⁸¹ כתב יד יוצא דופן הוא קיימברידג' 1218 שבו הושמטה רק הראיה התלמודית שמביא הראב"ה. לעומת זאת, הראיה הלוגית מהלכות ספיק ספיקא קיימת בכתב יד זה.

⁸² ראה מסכת נידה דף יב ע"ב. התלמוד דן ביחס בין חזקת הגוף לחזקת ממון.

⁸³ וראה ספר לו שערים, שער כז' שנמשך אחר לשון השע"ד, ולא הכריע בנידון.

שבמשפחה א' רי"מ נקט שרבנו ברוך מקל בגבינות כפי הבנת הראב"ה בדברי רשב"ם ובה"ג.⁸⁴ לעומת זאת, בשאר הנוסחים רי"מ רשם את שתי השיטות העולות מסה"ת. הוא חתם את השיטה המקלה שכך מנהג העם, וחתם את השיטה המחמירה שלמעשה צריך לבדוק כיצד מנהג העם.

לפי הטענה שמשפחה א' מייצגת גירסת טיוטה ראשונית נראה שרי"מ פסק תחילה כראב"ה, וסבר שאף ר' ברוך נקט בעמדה דומה. אולם כעבור זמן המחבר חזר בו, וכתב שכהבנה הראשונה בסה"ת נוהג העם, אבל לא ניתן לדחות את ההבנה המחמירה יותר, ולמעשה יש לבחון כיצד העם נוהג. לעומת זאת, לפי הטענה שמשפחה א' משקפת קיצור של השע"ד, רי"מ הסתפק בהכרעת ההלכה של ר' ברוך, ורשם את שתי האפשרויות. אולם, המקצר הכריע מדעתו שרי"מ סובר כשיטה המקלה בסה"ת, ועל כן התעלם מהשיטה האוסרת את הגבינה אם הטרפה הייתה מן הבטן. הקושי על הסבר זה הוא שהמעתיק שינה מדעתו את פסק ההלכה ללא ראיות, וכנראה שהנוסח הקצר שהתקבל סותר את שיטת רי"מ. ראייה לכך שבגירסה המקוצרת נוצר נוסח שאינו מייצג את שיטת רי"מ ניתן להביא מספר לוי' שערים, שבו ר' ישראל איסרליין מסכם את השע"ד, אך משאיר את שתי השיטות, כפי שהן כתובות בנוסחאות המלאות של השע"ד.⁸⁵

דוגמה 7 - שער לוי'

במקור זה המחבר עוסק בשאלה מתי חיה כשרה ומתי היא טרפה. רי"מ מברר בטקסט שלפנינו מה הדין אם המרה של החיה נמצאה מחוררת, ומה הדין אם נמצאו שתי מרות ?

משפחה א'	שאר כתבי היד ⁸⁶
אמר רבי יצחק מרה שניקבה וכבד סותמתה כשירה. כתב רש"י היכא דלא משתכח מרה כלל	אמר רבי יצחק מרה שניקבה וכבד סותמתה כשירה. כתב רש"י היכא דלא משתכח מרה כלל
כשירה דלאו אבר הוא ואם משתכח שני מרות	כשירה ואי אישתכח ב' מרות כשירה. מרה

⁸⁴ וכן הבין הרב יונה לנדסופר בנוסח סה"ת, וראה בספרו כנפי יונה, סימן פא' אות ב'. וראה סה"ת, כאן, הערה 9: ר' ברוך מסיים את הדיון עם השיטה המקלה.

⁸⁵ ספר לוי' שערים, שער כז: "ור"ב כתב דיש לסמוך על דברי רשב"ם וכן עמא דבר. ויש שמסופקין ומתירין דוקא על ידי סירכא מטעם ספק ספיקא אבל בטריפות הבא מן הבטן כגון יתרת שלא בדרי דאונא וכיוצא בזה מסופקין להתיר וראה האיך עמא דבר".

⁸⁶ לא כל כתבי היד שווים בנוסח הלכה זאת. בחלק מכתבי היד קיים שוני במשפטים, אך רק בכתה"י של משפחה א' חסרות פסקאות שלמות.

<p>כשירה דלאו אבר הוא, אך כשניקבה שלא כנגד הכבד אז הבהמה טריפה. וכנגד הכבד כשירה כרבי יצחק אמר רבי יוחנן</p>	<p>כשירה. אך כשניקבה שלא כנגד אז הבהמה טריפה. וכנגד הכבד כשרה כדרשינן אמר רבי יוחנן.</p>
<p>ויש מחמירים כשאין שם מרה לוחכין הכבד לאחר צלייתה לראות אם יש טעם מרה כשירה אז נכנס המרה בתוך הכבד ואם לאו טריפה. ואין אנו נוהגין כן</p>	<p>ויש שמחמירין כשאין שם מרה לאחר עלייתה משימין בפיהם לראות אם יש טעם מר וכשירה שאז נכנסה המר בכבד ואם לא טריפה ואין אנו נוהגין⁸⁷</p>
<p>יש מחמירין כשיש שם שתי מרות נוקבים אחת אם שופכים זה לזה אחת היא וכשירה ומדמי ליה לשתי בועי דסמיכי אהדדי. אמנם אין אנו נוהגים כן.</p>	<p>וגם יש מחמירין כשיש שם שתי מרות נוקבים אחת אם שופכים זו לזו אחת היא וכשירה ומדמי ליה לתרי בועי דסמיכי אהדדי. אמנם אין אנו נוהגים כן.</p>
<p>וכן פסק רב אלפס שמפי שתי מרות וגם כי לא נמצא כלל שום מרה היה מתיר. וזהו לשונו, כדמשתכחן תרתי מרירותא אית מדרבנן דאמרי טריפה ואית מדרבנן דמקילין ואנן לקולא עבדינן. וכן כי לא משתכח מרה כלל כשירה דלאו אבר הוא. דמרה זו לא מעלה ולא מוריד. אך כשניקבה שלא כנגד הכבד טרפה, עכ"ל. אף על גב דניקבה המרה טריפה נחסרה כשירה, דאין זו בטריפות דומות לזו. דגם טחול לא אמרינן אם ניטל כשירה ואם ניקב טריפה.</p>	<p>שער לז'</p>
<p>שער לז'</p>	<p>שער לז'</p>

⁸⁷ פסקה זאת כתובה בכתב יד וטיקן 165, אך חסרה בשלושת כתבי היד האחרים של משפחה א' כנראה בשל השמטת הדומות.

בסוגיה זאת רי"מ דן בכשרות בעל חיים שאין לו מרה או שיש לו שתי מרות. קיימות שלושה שיטות הלכתיות בנושא זה. הראשונה היא דעת רש"י ורי"ף שמכשירים את בעל החיים כשלא נמצאה מרה.⁸⁸ עליהם חולקים בעל הלכות גדולות, ראב"ן ובעל הרוקח וטוענים שצריך לטעום את הכבד.⁸⁹ במקרה שטעם הכבד מר סימן שהמרה הייתה קיימת אלא שנכנסה לתוכו. שיטה שלישית ומחמירה ביותר היא דעת הרמב"ם, התוספות והמהר"ם שאוסרים בעל החיים כאשר חסר בו איבר.⁹⁰

בדוגמה זאת ניכר שבכל כתבי היד המחבר פותח עם המקור התלמודי, ולאחר מכן עובר לדברי רש"י. בהמשך רי"מ רושם שתי הנהגות מחמירות המבוססות על ספר הראב"ה, ודוחה אותן מההלכה.⁹¹ בקטע האחרון, שחסר במשפחה א', המחבר ממשיך להתבסס על הראב"ה, ומביא את דברי הרי"ף, שכותב שקיימת מחלוקת בנושא זה, ולמעשה פוסקים להקל. למסקנה רש"י ורי"ף מסכימים בדעותיהם, שאם אין מרה הבהמה כשרה, ואם יש מרה מחוררת הבהמה טרפה. מוסיף על כך רי"מ שכך יהיה הדין אף בטחול.

הקטע שחסר במשפחה א', הכולל את דברי הרי"ף, מבוסס על ספר הראב"ה הנ"ל, וחסרונו אינו ניכר כאשר קוראים את נוסח משפחה א'. כמו כן, לא קיימים סימנים לכך שהמעתיק דילג או השמיט בטעות קטע זה. לפיכך נותר לבדוק מה היחס בין המשפחות, כלומר, האם משפחה א' היא קיצור או טיוטה ראשונית של השע"ד. לפי הטענה שמשפחה א' היא טיוטה ראשונית של ספר, יצא שבמהדורות השלמות רי"מ חזר למקורות ההלכתיים של הסימן והוסיף את דברי הרי"ף.⁹² עם זאת עדיין לא ניתן לשלול שמשפחה א' היא קיצור של השע"ד. לפי טענה זאת יצא שבתחילה רי"מ הביא את שיטת רש"י והרי"ף בכדי לחזק את עמדתו. אך חכם אחר ראה שניתן לקצר את הדיון והוריד את דברי הרי"ף, שזהים לדעת רש"י. אולם, הקושי בטענה זאת היא שביחד עם דברי הרי"ף המקצר

⁸⁸ ראה ראב"ה, סימן אלף פט' שמביא את שיטת רש"י והרי"ף. וראה ספר הפרדס, סימן ריז'. וראה ספר האורה, סימן קד'.

⁸⁹ ראה ספר הרוקח, סימן שכד' שאם לכבד יש טעם מר בעל החיים כשר. וראה ראב"ן, סימנים רלד', רנד'. ראייתו היא ממסכת ברכות ששם נאמר שכאשר הכבד כועס (מתחמם), מרה זורקת בו טיפה (ומקררת אותו). וראה ראב"ה, סימן אלף פט': לא רצה להכניס ראשו בין ההרים הגדולים, ואף על פי שנראה לו להקל כרש"י, וכשאלו אותו פסק כראב"ן.⁹⁰ ראה תוד"ה "ניקב" במסכת חולין דף מב ע"א. וכן פסק אף הרא"ש בתוספותיו. הרא"ש רשם את השיטה המחמירה ואת דעת הראב"ה, אך את שיטת רש"י והרי"ף שמקלים הוא לא הזכיר. וראה רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק ו', הלכה כ'. וראה מהרא"י, הגהות שע"ד, לשער לוי'. וראה שיטתו בהגהות מיימוניות על הרמב"ם הנ"ל.

⁹¹ ראב"ה, סימן אלף פט' שמביא את שיטת רש"י והרי"ף.

⁹² ייתכן שבמהדורת טיוטה זאת רי"מ ציין את המקורות מהם הוא מעוניין לקחת חומר ליצירתו, ובמהדורות המלאות הוא חוזר לאותו הספר כפי שרשם במהדורת טיוטה, וממשיך להוסיף חומר ליצירתו.

הוריד את ההלכה הרשומה בסוף הסימן העוסקת בטחול. על כן בדוגמה זאת קיימת נטיה לטעון שמשפחה א' מייצגת טיוטה ראשונית של השע"ד, ולא את קיצורו.

לסיכום, ראינו שכתבי היד של משפחה א' מכילים נוסח קצר יותר לספר שע"ד.⁹³ קטעים רבים לאורך כל הספר חסרים במשפחה זו לעומת שאר כתבי היד. כמו כן, נראה שכתבי היד של משפחה א' שומרים נוסח פחות מעובד ופחות מסוגנן, ולעיתים לדעתי אף מקורי יותר, וקיימים בהם קווים המורים על נוסח קדום יחסית לשאר כתבי היד.⁹⁴ יש לציין שקיימים די הרבה מקרים של שיבושים וחסרונות במשפחה א' הנובעים מהשמטות למיניהן.⁹⁵ אבל בדוגמאות שהובאו לעיל אין סימנים שהמעתיק דילג או השמיט קטעים שהיו רשומים בנוסח שלפניו.

משבעת הדוגמאות שראינו עולה שבמשפחה א' חסרים ראיות לפסקי הדין, שיטות הלכתיות, והלכות שרשומות בשאר עדי הנוסח. במהלך הפרק בדקנו האם ההבדלים בין כתבי היד נובעים מקיצורו של הספר או שמשפחה א' היא מהדורה ראשונית או טיוטה שלאחר מכן המחבר שיכתב אותה שוב. במהלך הפרק עמדנו על כך שככלל אין הכרעה ברורה בשאלה זאת, אולם לדעתנו הסבירות נוטה שמשפחה א' היא מהדורה ראשונית ולא קיצור וזאת ממספר סבות. מבחינת תוכנו של הספר ראינו לכך דוגמה אחת ומבחינה סגנונית ראינו שלוש דוגמאות, שמהם עולה שמשפחה א' היא נוסח מקורי יותר.

בדוגמה 4 ראינו שמשפחה א' תואמת את כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, ובשניהם נפסק כר"ת וראבי"ה שאוסרים לאכול חמאה הכוללת נסיובי דחלבא. כמו כן, בשניהם קיימת גישה מקלה לחמאת נוכרים. לעומת זאת שאר הנוסחים מייצגים גישה מחמירה לחמאה, ומאידך מקלים בנסיובי דחלבא. בדוגמה 1 ראינו שהקטע הנוסף פותח במילים "ועוד ראייה". בדוגמה 2 בקטע הנוסף

⁹³ ראה על כך עוד בפרק הנספחים, בנספח א' ובנספח ב' קיימות מהדורות סינופטית לשער א' ולשער לג' בשע"ד. הבדל בין משפחה א' לשאר כתבי היד ניכר בקטעים רבים. וראה שם במסקנות למהדורות.

⁹⁴ ראה עוד בנספח ג', שם הובאו שינויים סגנוניים עיקריים בין משפחה א' לשאר הנוסחים. וראה בפרק בעוסק במשפחה ב', ענף 2, דוגמה 1 בה ניכר שמשפחה א' שמרה על נוסח מקורי יותר משאר כתבי היד. במקרה זה רואים שבכל כתבי היד קיימת טעות טקסטואלית, שלא נמצאת במשפחה א'. וראה דוגמה נוספת במהדורת השע"ד, שבפרק הנספחים, סוף שער יט'.

⁹⁵ וראה במהדורתנו לשע"ד שבפרק הנספחים, שבמקרים רבים אחרים חסרים קטעים במשפחה א' שמקשים על הבנת הספר. קטעים אלו ככל הנראה הושמטו בגלל טעויות העתקה. וראה בפרק הנספחים נספח ג', בו מופיעים בטבלה השינויים בין משפחה א' לשאר כתבי היד. כאשר מסומנת כוכבית, * , בסוף משפט הדבר מורה על קטע שחסר ככל הנראה בשל השמטת הדומות. כאשר מסומנות שתי כוכביות, ** הדבר מורה על השמטה שאינה מחמת הדומות, אלא מטעות של המעתיק.

רשום: "שייך לדין זה", ובדוגמה 5 הקטע הנוסף פותח במילים "ועוד השיב". פתיחות אלו לקטעים שלא מוזכרים במשפחה אי יכולות להורות על הוספות מאוחרות יותר של המחבר עצמו. אולם גם הוכחות אלו אין בהם להכריע בצורה חד משמעית.

ועוד שתי הערות כלליות לסיום העיסוק במשפחה א'. בתחילת הפרק עמדנו על כך שמוצא כתבי היד של משפחה א' הוא עד נוסח צרפתי-בלגי. לפיכך ניתן להעלות את ההשערה שמשפחה א' מהווה גרסה מקוצרת שנפוצה בעיקר בארצות אלו. אולם, מנגד אפשר לשער שדווקא בארצות אלו נשמרה וורסיה ראשונית ולא מעודכנת של השעי"ד.

הערה אחרונה הקשורה למשפחה א. בתחילת דברנו עמדנו על הבדלים בין כתבי היד של משפחה א', כאשר כתבי היד פרמה 2908, מנצ'סטר 31 ואוקספורד 1130 מייצגים ענף נוסח אחד, ומבוססים על אב קדמון משותף. לעומתם הנוסח של כתב היד וטיקן 165 שונה מהשלושה הנ"ל, והוא מכיל גירסה קצרה ביותר לספר שע"ד.⁹⁶ ההבדל המשמעותי ביותר בין כתבי היד נמצא בשער יא', בו קיימים שני קטעים ייחודיים בכתבי היד פרמה 2908, מנצ'סטר 31 ואוקספורד 1130 שאינם רשומים בכל שאר כתבי היד האחרים של שע"ד כולל כתב יד וטיקן 165 השייך אף הוא למשפחה א'.⁹⁷ לפיכך נראה שעל אף שמשפחה א' מייצגת נוסח קצר של השעי"ד, בכתבי היד פרמה 2908, מנצ'סטר 31 ואוקספורד 1130 נכנסו שני קטעים מאוחרים שככל הנראה אינם נכתבו בידי רי"מ. לפיכך יוצא שכתב יד וטיקן 165 מכיל את הנוסח הקצר ביותר של השעי"ד.

⁹⁶ ראה דיון על כך לעיל בדוגמה 3.

⁹⁷ המשפט שנוסף בשער יא' הוא: "התיר מהר"ם נ"ע אווזה עם הכבד והלב דדם מישרק שריק". דוגמה נוספת לכך, שקיימת בשער יא' ניתן לראות בטבלה הבאה

שאר כתבי היד	פרמה 2908 מנצ'סטר 31 ואוקספורד 1130
ואב"י העזרי פירש שכל דבר שאין האיסור יכול להתפשט אלא אצלו לא שייך ס' דדמי ללא ניער וכסה, אלא אצלו לא שייך ס' דדמי ללא ניער וכסה,	ואב"י העזרי פירש שכל דבר שאין האיסור יכול להתפשט אלא אצלו לא שייך ס' דדמי ללא ניער וכסה, כגון בשר בקדירה על האש ויש חתיכה אחת שמקצתה עלה למעלה ביבש וטיפת חלב נפלה עליה וזהו ניער וכיסה כשהוא מנער הקדירה ומכסה את פיה אז המרק עולה למעלה ומכסה קצת שהיה יבש ואז הכל מסיע לגמור לבטל האיסור אלא קליפה בעי לפי אומד שיכול לפעפע למה שאצלו.
אלא קליפה בעי לפי אומד שיכול לפעפע למה שאצלו.	

וראה על שינויים אלו בין כתבי היד בפרוש לשעי"ד שפרק הנספחים, שער יא'.

עד כאן, עסקנו במשפחה א' שבה קיימים חוסרים של קטעים רבים, לעומת שאר כתבי היד. בפרק הבא נעסוק במשפחה ב' שמכילה את רוב כתבי היד של השע"ד שהועתקו בשנים הראשונות מאז תפוצת הספר. במשפחה ב' אין חוסרים של קטעים רבים כמו שראינו במשפחה א', ואין קטעים ייחודיים רבים שנוספו רק בה כמו שנראה במשפחה ג'. רוצה לומר שהמשפחות ממוספרות על פי אורך נוסחן. משפחה א' הקצרה ביותר, משפחה ב' ממוצעת, ולא מתאפיינת בהוספות של קטעים רבים או חסרון קטעים רבים. משפחה ג' מתאפיינת בהוספות רבות וארוכות שאינן קיימות בשאר כתבי היד.

פרק 2: לברור נוסח משפחה ב'

כפי שראינו בהקדמה, משפחה ב' כוללת את רוב כתבי היד מהמאה הי"ד, הנמצאים לפנינו כיום.¹ בעוד שבמשפחה א' ישנם ארבעה כתבי יד, מתוך ה-35 שבדקנו, ובמשפחה ג' קיימים שישה, במשפחה ב' ישנם 21 כתבי יד.² לפיכך נראה שנוסח משפחה ב' הייתה הגירסה הנפוצה ביותר של השע"ד במאה הי"ד. זאת אומרת שבתקופה הראשונה של הפצת הספר הנוסח שהתקבל היה באופן כללי כפי שמופיע במשפחה ב', אם כי כפי שנראה בהמשך הוא אינו הנוסח הטוב ביותר.³

עם זאת, כתבי היד של משפחה ב' אינם אחידים, וקיימים הבדלים בין כתבי היד. בפרק זה נבחן הבדלים אלו בין כתבי היד של משפחה ב', בכדי לחלקם לקבוצות, ולנסות למצוא נוסח הקרוב ככל הניתן למקור. מתוך הדוגמאות יעלה שהבדלי הנוסח בין כתבי היד של משפחה זאת הינם מועטים וקצרים מאד. דבר המלמד אותנו שהבדלי הנוסח בגירסה הנפוצה ביותר בשנים הראשונות מאז צאת הספר לאור אינם משמעותיים, ולא שינו את תוכן החיבור. לפיכך ניתן לומר שלכל כתבי היד של משפחה ב' קיים מכנה משותף רחב, ומעטים הקטעים והמשפטים ששייכים לקבוצות מסוימות של כתבי יד.

מסקירת כתבי היד של משפחה ב' עולה שהינם הטרוגניים, ומתחלקים בינם לבין עצמם לארבע קבוצות המהוות מעין תתי משפחות. בהמשך המחקר נציג את הקבוצות השונות של משפחה ב', נעמוד על ייחודן, ונבחן דוגמאות המראות את ההבדלים בין הקבוצות השונות. לצורך מחקרנו נגדיר שהשוני בין המשפחות משמעותי הרבה יותר מההבדל בין הקבוצות של אותה המשפחה. ההבדלים בין המשפחות באים לידי ביטוי בחסרון של קטעים רבים ומשמעותיים, פסקי דין, ראיות, מעשים של חכמים קדמונים ושותי"ם. לעומת זאת, ההבדלים בין הקבוצות של אותה המשפחה הרבה יותר מינוריים, הן בכמות השינויים הטקסטואליים והן באורכם. השינויים בין הקבוצות בתוך אותה משפחה יבואו לידי ביטוי בדרך כלל בהערות קצרות והוספות סגנוניות. בפרק הנספחים ניתן לראות את ההבדל בין נספחים ד', ה' ו-ו' שמכילים את ההוספות בקבוצות השונות של משפחה ב', לבין נספחים ג' ו-ז' שמכילים את הקטעים הייחודיים של משפחות א' ו-ג'. כאשר נאסוף את הנתונים

¹ ראה בתחילת פרק א' העוסק בכתבי היד של הספר.

² ראה נתונים אלו בתרשים לעיל, בתחילת פרק א. בנוסף לכתבי יד אלו קיים עד נוסח נוסף שלא דומה בנוסחו ובמבנה שלו לאף משפחה, ובו נעסוק בנפרד, והוא כתב היד לונדון-מונטיפיורי 136. כמו כן, קיימים עוד שלושה כתבי יד שמכילים את ההוספות הייחודיות של משפחות ב' ו-ג'.

³ ראה להלן פרק 6.

נראה שבין משפחה א' לשאר המשפחות קיימים 72 הבדלים משמעותיים, אשר ביניהם גם שיטות הלכתיות שלא רשומות במשפחה א'. לעומת זאת, בין הקבוצות השונות של משפחה ב' קיימים בין עשרים לשלושים הבדלים מינוריים של מילים בודדות, ללא השלכות הלכתיות-מעשיות.

כאמור, מבדיקת כתבי היד עולה שניתן לחלק את כתבי היד של משפחה ב' לארבעה קבוצות מרכזיות. לצורך מחקרנו נקרא לקבוצות אלו ענפים, והם ייצגו קבוצה של כתבי יד דומים בנוסחם בתוך משפחה ב'. ענף מספר 1 כולל את כתבי היד אוקספורד 777, וטיקן 32 ומינכן 232, ענף מספר 2 כולל את כתבי היד לונדון 26790, מלינו 80, פרמה 3266 וקימברידג' 12 21. ענף מספר 3 כולל את כתבי היד המבורג 184, פריס 655, קיימברידג' 1218, פריס 12290, המבורג 85 ווטיקן 183. ענף מספר 4 כולל את כתבי היד רגיו 133, אוקספורד 683, אוקספורד 641, אוקספורד 1129, אוקספורד 1171, פריס 380, ציריך 145 וקימברידג' 791. זהו הענף המכיל את מירב כתבי היד של משפחה ב' יחסית לשאר הענפים, והוא מייצג את הנוסח הסטנדרטי של משפחה ב', ללא ההוספות והחסרונות שקיימים בשאר הענפים. להלן נבחן את ההבדלים המרכזיים בין הענפים. בכל דוגמה ננסה לשער מדוע קיימים שינויי נוסח, ומי הוסיף את הקטעים הייחודיים השייכים לכל ענף?

מהאמור עד כאן יוצא שמשפחות הספר המוצגות במחקר שלפנינו יובאו על פי אורכם, כאשר משפחה א' מכילה את הנוסח הקצר ביותר, משפחה ב' כוללת את רוב כתבי היד ומכילה נוסח עם הוספות מועטות המבארות את ההלכות. לעומת זאת, משפחות ג' ו – ד' מכילות כתבי יד מלאים יותר, המכילים הלכות שאינן רשומות בשאר המשפחות.

מכיוון שעתה נעסוק במשפחה ב' שקיימת סבירות שאליה נכנסו מעט הגהות מאוחרות ראוי להקדים ולומר דבר על ההגהות לספר שע"ד. לספר שערי דורא קיימות הגהות רבות, ממחברים שונים, לאורך כל ההיסטוריה.⁴ חלק מהמחברים כתבו את פסקיהם בנושאי איסור והיתר לצד ספר שע"ד, ולא היו מעוניינים שדבריהם יתערבבו עם פסקי רי"מ. הראשון שהגהותיו לשע"ד הגיעו

⁴ ראה על כך צ'צ'יק, מורשת אשכנז, עמ' 36-46.

לידינו הוא הרב יצחק טרושין, תלמידו של רבנו פרץ, שככל הנראה חי בתקופת ריי"מ.⁵ כבר בכתב יד פרמה 3161 משנת 1350 הגהותיו רשומות בצידי ספר שע"ד.⁶

ענף מספר 1

כאמור ענף זה כולל את כתבי היד אוקספורד 777, שהועתק בין השנים 1326-1357, וטיקן 32 שהועתק סביב שנת 1361, ומינכן 232, שהועתק במאה הי"ד.⁷ המשותף לכל כתבי היד של ענף 1 שהם רשומים בכתיבה איטלקית. מתוך 35 כתבי היד העתיקים של השע"ד ישנם ארבע כתבי יד בכתיבה איטלקית, כאשר שלושה מהם שייכים לענף 1, והרביעי הוא כתב היד וטיקן 183 השייך לענף 3. לפיכך ניתן להעלות השערה שענף 1 מייצג נוסח איטלקי של השע"ד.⁸

נוסח ענף 1 שונה משאר כתבי היד לפחות ב-21 מקרים, כאשר שש מתוכם הם בגלל השמטת הדומות. ההבדלים הטקסטואליים העיקריים מובאים בנספח ד', בפרק הנספחים. השוני הטקסטואלי בא לידי ביטוי בקטעים יתרים שייחודיים לענף זה, וכן בקטעים שחסרים רק בענף זה. להלן נביא דוגמאות שונות המראות את ייחודו של הענף. הטבלאות יהיו מסודרות כך שבצד אחד יהיה הנוסח שקיים רק בענף 1, ולא בשאר הענפים של משפחה ב', ולא בשאר המשפחות. בצד השני של הטבלה ירשם הנוסח שקיים בכל עדי הנוסח מלבד ענף 1. סדר הדוגמאות הוא לפי הסדר הכרונולוגי של הספר חוץ מהדוגמה האחרונה בשל ייחודיותה. הנוסח של שאר כתבי היד לקוח מכתב יד קיימברידג' 12 21 שיהווה בהמשך את הבסיס למהדורתנו. הנוסח של ענף 1 לקוח מכתב יד אוקספורד 777, שהוא כנראה כתב היד הקדום ביותר במשפחה זאת.⁹

⁵ ראה להלן בפרק שעוסק בתפוצת הספר. וראה דבליצקי, עניני, עמ' רלא'. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 615 שמזהה אותו עם ר"י טרוטי, שזכר בתוספות על מסכת תענית. וראה הרשלה, תוספות ר"פ לב"מ, עמ' 18, הערה 90 שמזהה אותו עם ר' יצחק מטרויש שהובא בשיטה מקובצת במסכת ערכין, דף טו ע"ב. כמו כן, הוא חתום על תשובה עם ר' עזריאל ור' חיים בן פלטיאל. וראה מילר, או"ה, עמ' תנב', הערה 21 שר"י טרושין חי בוירצבורג.

⁶ ראה תא-שמע, הספר הפתוח, עמ' 194-200.

⁷ תיארוך כתב היד וטיקן 32 ידוע בזכות הקולופון שבו רשום שם המעתיק, שחי בסביבות שנת 1361. כתב היד אוקספורד הועתק בין השנים 1326-1357, וראה אתר ספרדאטא מספר סידורי cz291.

⁸ עם זאת צריך לסייג השערה זאת כיוון שדפוס ונציה שיצא לאור באיטליה בשנת שח' אינו שייך לענף 1, וכל ההוספות והחסרונות הקיימים בענף 1 אינם קיימים בדפוס ונציה. אולם, מסתבר שעד תקופת הדפוס הגיעו לאיטליה נוסחים סטנדרטים של השע"ד, ואותם בחרו המדפיסים לנוסח הפנים.

⁹ ראוי לציין שבכתב יד מינכן 232 קיימת לעיתים נוסחה מקורית של השע"ד, אלא שהיא אינה רשומה בכתיב יד אחרים של הענף. וראה על כך לעיל בפרק 2. השנים בהם חי ופעל רבי יצחק מדורא. על כן בחרנו את כתב היד אוקספורד 777 לייצג את הנוסחה הרווחת של הענף.

במקור הבא נראה דוגמה למצב שבו בכתבי היד של ענף 1 חסר משפט שקיים בשאר כתבי היד. ההלכה שהמחבר דן בה נקראת בפי חכמי התלמוד, "דין כחל", שפרושו הוא דין עטיני הפרה. נחלקו בנושא זה רש"י ור"ת, ולכל אחד שיטה אחרת לגבי אופן צליית הכחל ובישולו. בקטע הבא ר"מ עוסק בברור דעתו של ר"ת. לפי שיטה זאת מותר לצלות ולאכול כחל למרות החלב שנמצא בו. נחלקו חכמי צרפת ואשכנז האם צריך לקרוע מעט את הכחל בכדי שהחלב יצא במהלך הצלייה, או שאין הכרח לעשות כן. ראבי"ה, או"ז וסה"ת פסקו שלפי ר"ת מותר לצלות את הכחל גם ללא קריעה, וכן פסק אף הראב"ן.¹⁰ לעומתם הסמ"ג פסק שחובה לחתוך מעט את הכחל לפני צלייתו.¹¹ אומנם, למעשה ר"מ פסק כרש"י, ולא כשיטת ר"ת, כיוון שראב"ן החרים שלא לעשות כמותו. לפיכך, הדיון בשיטת ר"ת הוא עיוני ופחות מעשי.

ענף 1	שאר כתבי היד ¹²
<p>אבל לצלי מותר בקריעה מועטת</p> <p>וכדאמר רב נחמן</p> <p>זויקו לה כחלא, ורב נמי לא פליג עליה.</p>	<p>אבל לצלי מותר לכתחלה בקריעה מועטת</p> <p>כדאמר רבי אלעזר¹³ וכדאמר רב נחמן</p> <p>זריקו ליה כחלא, ורב נמי לא פליג עליה.</p> <p>ואף (לקדירה)¹⁴ בלא בשר לקדירה סגי בקריעה מועטת אף לכתחילה או בפשטידא מותר בלא קריעה שתי וערב¹⁵.</p> <p>ויש מתירין לצלי בלא קריעה לכתחילה</p>

¹⁰ וראה ראבי"ה סימן אלף וקי', וספר או"ז סימן תסג'. וראה סה"ת, סימן נו' שבו כתוב: "אבל לצלי אף לכתחלה מותר כי נמי לא קרעו כלל". וראה ראב"ן סימן יז'.

¹¹ ראה סמ"ג, לאוין, סימן קמא': "ולצלי ולקדירה בלא בשר קריעה מקצת". וראה רא"ש, חולין פרק ח', סימן כד'. וכן פסקו התוספות למסכת חולין, דף קט ע"ב ד"ה "ההוא לקדירה", אף שככל הנראה ר"מ לא הכיר "תוספות שלנו" על מסכת חולין, שנכתבו על ידי חכם מאוחר יותר.

¹² קיימים שינויים בין כתבי היד השונים, אך לא קיימת באף כתב יד השמטה כמו בענף 1. בכתב יד וטיקן 165 המייצג את משפחה א' סדר פסקאות הוא כמו בשאר כתבי היד. לפיכך, אף במשפחה א' רשומה השיטה "ויש מתירין לצלי בלא קריעה, וכן משמע כל הסוגיה".

¹³ כנראה שהמילים וכדאמר רבי אלעזר לא הועתקו בענף 1 בגלל טעות של השמטת הדומות, בין המלים "כדאמר".

¹⁴ בכתב יד וטיקן 183 המייצג את ענף 3 ממשפחה ב' רשומה כאן המילה "ולקדירה" במקום בהמשך המשפט.

¹⁵ בענף 2 חסר כאן המשפט: "אך בעי קריעה מועטת". עם זאת, במשפחה א' וגי' מילים אלו קיימות.

וכן משמע כל הסוגיא.	
<u>ולקדירה בלא בשר או במליית מותר לקריעה</u>	<u>ולקדירה בלא בשר או במולייתא מותר</u>
<u>מועטת דחלב הנפלט אף על פי שחוזר ונבלע אין</u>	<u>לכתחילה בקריעה מועטת דחלב הנפלט כבר</u>
<u>בכך כלום.</u>	<u>אע"פ שחוזר ונבלע אין בכך כלום.</u>
	וכן משמע מכל הסוגיא התם.
והכחל שנצלה או שנתבשל	והכחל שנצלה או שנתבשל

מדוגמה זאת ניכר שבכתבי היד של ענף 1 חסרה שיטה הלכתית שמתירה לצלות את הכחל גם ללא קריעה. כמו כן חסר בענף 1 קטע שלם בו נכתב: " וואף בלא בשר לקדירה סגי בקריעה מועטת אף לכתחילה או בפשטידא מותר בלא קריעה שתי וערב, ויש מתירין לצלי בלא קריעה לכתחילה". לפי ענף 1 ההלכה המתקבלת היא שלשיטת ר"ת מותר לצלות את הכחל רק אם עשו בו קרע מסוים. לעומת זאת בשאר כתבי היד נראה שמותר לצלות את הכחל אף ללא קריעה. שאלה ראשונה שעולה מהשוואה זאת היא על איזה משפט נסובות המילים "וכן משמע כל הסוגיא" (מודגש בטבלה)? האם על ההלכה החסרה בענף 1, המתירה לצלות כחל ללא קריעה או על ההלכה הקודמת, המצריכה קריעה מועטת לפני בישול בקדירה? שאלה נוספת היא מהו הנוסח ההגיוני יותר, והאם ניתן לומר שקטע החסר בענף 1 תואם לקטע הבא אחריו, וממילא הוא מיותר?

הסבר שניתן להעלות הוא שבענף 1 קיימת השמטה של המעתיק, אשר דילג מהמילים "וואף בלא בשר" למילים "ולקדירה בלא בשר". כמו כן, ניתן לשער שהנוסח בענף 1 היה כמו בענף 3 והמעתיק דילג בין המילים "ולקדירה בלא בשר". אולם, אם נסביר כאחת מהאפשרויות האלו נצטרך להתמודד עם השאלה כיצד בענף 1 רשומות המילים "וכן משמע כל הסוגיא" שהרי הן כתובות בקטע שהמעתיק מדלג עליו ולא שם אליו לב.¹⁶

הסבר נוסף לשינויי הנוסח ניתן לטעון עקב עיון במקור דין זה שהוא מספר התרומה, וכך שלשונו :

¹⁶ ניתן יהיה להסביר שבכל אופן מדובר בהשמטת הדומות. אומנם, בכל זאת הדוגמה הנ"ל יכולה להראות לנו את הנוסח השונה של ענף 1, ואת הייחודיות שלו.

אבל לצלי מותר לכתחלה אפילו בלא קריעה כלל כדאמר רב נחמן זוקו לה כחלי ורב נמי לא פליג עליה והוא הדין לקדירה בלא בשר או במולייתא מותר לכתחלה בלא קריעה כלל **דחלב הנפלט אף על פי שחוזר ונבלע אין בכך כלום** כיון שלא נשתנה טעמו מכמו שהיה

מחמת בשר אחר.¹⁷

מקטע זה ניכר שרי"מ התבסס על נוסח סה"ת, אולם הוא אינו פסק כמותו, והצריך קריעה מועטת לפני בישול. בעוד שרבנו ברוך מתיר לצלות ולבשל את הכחל לבדו ללא קריעה, רי"מ מוסיף שצריך לעשות קריעה מועטת.¹⁸ כמו כן ניכר שהמשפט המודגש בסה"ת רשום בשע"ד בכל נוסח במקום אחר. בענף 1 הוא רשום לפני המילים "וכן משמע כל הסוגיה", ובשאר כתבי היד אחרי המילים "וכן משמע כל הסוגיה". ניתן לשער שהנוסח ההגיוני יותר בשע"ד הוא של ענף 1 שבו מובאים דברי סה"ת בצורה רציפה ואחריהם רשום: "וכן משמע כל הסוגיה". לעומת זאת נוסח השע"ד בשאר כתבי היד בעייתי יותר כיון שהוכנסו בו שני משפטים שלא קיימים בסה"ת, והם: "ויש מתירין לצלי בלא קריעה לכתחילה, וכן משמע כל הסוגיא". מנגד, ניכר שבדין זה רי"מ אינו מעתיק מספר התרומה מילה במילה, ואף חולק עליו. לפיכך מסתבר שהוא יכניס לתוך דבריו משפטים חדשים.

כיוון נוסף שניתן להעלות הוא שהמשפט: "ולקדירה בלא בשר או במליית מותר לקריעה מועטת דחלב הנפלט אף על פי שחוזר ונבלע אין בכך כלום" נוסף בשלב מאוחר יותר בידי המחבר. המעתיק של ענף 1 הכניס אותו במקום הנכון, ואילו בשאר כתבי היד הוא נרשם לא במקומו.

נקודה נוספת הצריכה ברור היא ההבדל בין הקטע החסר בענף 1 לקטע הבא אחריו, שמשותף לכל כתבי היד.¹⁹ בשני הקטעים מדובר על אותה ההלכה, הדנה בקדירה שבישלו בה כחל ללא בשר. בשני הקטעים כתוב שהבשר מותר אם עשו בו קריעה מועטת, ומותר אם שמו אותו במולייתא, שהיא מעין פשאידיא. ההבדל בין הקטעים הוא במילים "שתי וערב", הרשומות בנוסח שחסר בענף 1. כמו כן, הנימוק לדין, "אין בכך כלום", אינו רשום בקטע החסר בענף 1, אלא בקטע המשותף לכל כתבי

¹⁷ ראה סה"ת סימן נו'.

¹⁸ ראה שיטה זאת בספר הישר, חידושים, סימן תעג'.

¹⁹ להלן נרשום בטבלה את שני הקטעים.

הקטע החסר בענף 1	הקטע הקיים בכל כתבי היד
ואף בלא בשר לקדירה סגי בקריעה מועטת אף לכתחילה או בפשטידיא מותר בלא קריעה שתי וערב.	ולקדירה בלא בשר או במליית מותר לקריעה מועטת דחלב הנפלט אף על פי שחוזר ונבלע אין בכך כלום.

היד. כאשר משווים את שני הקטעים למקור הדין, שהוא ספר התרומה ניכר שהקטע המשותף לכל כתבי היד תואם יותר למה שכתוב בספר התרומה. דוגמה אחת לכך היא הראיה לדין "אין בכך כלום", שלא רשומה בקטע החסר בענף 1. דוגמה נוספת היא שהמילים "שתי וערב" אינן רשומות במקור המקביל בספר התרומה. לפיכך, על אף הקטע החסר בענף 1 נראה שהדיון בשיטת ר"ת לא נפגע, ושיטתו רשומה כמעט בשלמות בענף 1. מכאן ניתן להעלות השערה שנוסח ענף 1 מדויק יותר משאר כתבי היד שבהם נראה שאותו דין חוזר על עצמו פעמיים, עם שינויים מעטים.

דוגמה 2- שער יז'

במקור זה נראה דוגמה נוספת לקטע שקיים בכל הנוסחים מלבד כתבי היד של ענף 1. בדוגמה זאת רי"מ עוסק במציאות שבה חתיכה אסורה באכילה התערבבה עם חתיכות כשרות באכילה. הכלל ההלכתי בסוגיה זאת הוא שאם החתיכה האסורה חשובה, אזי היא אינה בטלה. לעומת זאת חתיכה רגילה תתבטל לפי הכללים שנקבעו בהלכה. ההגדרה ההלכתית היא שאם החתיכה ראויה להגשה בפני אורחים, היא נחשבת חשובה, ולא תתבטל אם נפלה בין חתיכות מותרות באכילה. בהלכה שלפנינו רי"מ בוחן אילו חתיכות נחשבות ראויות להגשה לפני אורחים. הדיון הראשון נסוב על חתיכה שאינה מלוחה. במקרה זה פוסק רי"מ שאע"פ שהחתיכה אינה מלוחה היא נחשבת ראויה להגשה בפני אורחים, ולא תתבטל בתערובות עם חתיכות מותרות. לעומת זאת חתיכה מלאה בנוצות נחשבת ללא ראויה להגשה בפני אורחים, ותתבטל ברוב חתיכות כשרות.

ענף 1	שאר כתבי היד ²⁰
אבל חתיכת נבילה שלא נמלחה שנתערבה בכשירות, אף על פי שאינה ראויה להתכבד כמה שהיא, לא בטילה, דמליחה לא הוי מחוסר מעשה, אבל נטילת נוצה הוי מחוסר מעשה ובטילה.	אבל חתיכת נבילה שלא נמלחה שנתערבה בכשירות, אף על פי שאינה ראויה להתכבד כמה שהיא, לא בטילה, דמליחה לא הוי מחוסר מעשה, אבל נטילת נוצה הוי מחוסר מעשה ובטילה.
	ומיהו ראיתי כמה גדולים שגם בנבילה מתירין

²⁰ בשאר כתבי היד אין אחידות בנוסח, עם זאת, המשפטים החסרים בענף 1 קיימים בכל שאר כתבי היד.

ורגלים של נבילה שנתערבו בכשירות, אם לא נטלו טלפיהן אז אינן ראוין להתכבד ובטלין ברוב.	ורגלים של נבילה שנתערבו בכשירות, אם לא נטלו טלפיהן אז אינן ראוין להתכבד ובטלין ברוב.
ואותן האוסרים בנבילה שלא נמלחה, אוסרים נמי ברגלים אם לא ניטלו טלפיהן כי ראוי להתכבד.	
ויש נוהגין כשהאיסור בטל ברוב להשליך האחד	ויש נוהגין כשהאיסור בטל ברוב להשליך האחד

לפי דין התורה חתיכה שאסורה באכילה שהתערבה בחתיכות כשרות, נחשבת כחתיכה כשרה ומותר לאוכלה. אך רבנן גזרו שחתיכה חשובה שמכבדים איתה אורחים, אינה בטלה ברוב. בדוגמה שלפנינו רואים ששני משפטים שקיימים בשאר כתבי היד אינם רשומים בנוסח ענף 1. במשפט הראשון שחסר מובאת דעה מאד מקלה, שמתירה חתיכת נבלה, שלא נמלחה, שהתערבה בכשרות.²¹ ר"מ סובר שבשר אינו מלוח, נחשב "מחוסר מעשה", לא מגישים אותו לפני אורחים, והוא לא נחשב חשוב בכדי לאסור בתערובת. על אף שהשיטה הראשונה המובאת בטבלה אסרה תערובת שיש בה חתיכת נבלה שלא נמלחה, בקטע הראשון בשאר המשפחות רשום שכמה גדולים מקלים בזה. טעם המחמירים הוא שאף על פי שאי אפשר להגיש בפני אורחים חתיכה שאינה מלוחה, בכל זאת מעשה מליחה אינו מוריד מרמת האיכות של החתיכה. במשפט השני שחסר, ר"מ דן בשיטה שאוסרת נבילה לא מלוחה, ואומר שלדעתם גם רגלים שלא ניטלו טלפיהם נחשבים כחתיכה שראויים להתכבד בה, ולכן היא לא תתבטל בתערובת. לכאורה נראה ששני קטעים החסרים בענף 1 בנויים זה על גבי זה, שכן ר"מ דן בקטע השני לדברי האוסרים, ואילו לא הייתה שיטה מתירה בהוספה הראשונה, אז ר"מ היה רושם את ההלכה לפי כל הדעות, ולא רק "לאותן האוסרים".

²¹ ראה במהדורתנו שבפרק הנספחים, שער יז' את שיטת ר"ת: "ומעשה בא לפני ר' יעקב בתרנגולת נבילה שהתערבה בשני שחוטות כשירות והאסורה לא נטלה נוצתה, והתירה הואיל ולא ניטלה נוצתה אינה ראויה להתכבד לפני אורחים כמו שהיא". וראה בפרוש למהדורה, שם: או"ז חלק על שיטה זאת.

הקטע בשע"ד אינו לקוח מספר התרומה שעליו מבוסס סימן זה, ועל כן אי אפשר לדעת האם נוסחו אמור להיות עם המשפטים הנ"ל או בלעדיהם.²² שאלה העולה ממקרה זה היא האם קטעים החסרים בענף 1 הושמטו בטעות על ידי המעתיק או שמא הם נוספו בשלב מאוחר בידי המחבר? מהעובדה שהטקסט מובן למרות ההשמטה, ושחסרים משפטים שלמים ולא חלקים, ניתן לשער שלא מדובר בטעות של המעתיק. כמו כן, מכך שחסרות דווקא שתי ההבהרות הקשורות זו בזו, סביר להניח שלא מדובר בהשמטה, וניתן להעלות את ההעשרה שמדובר בהוספה. לפיכך, ייתכן ולפנינו יש דוגמה של קטעים שנוספו לשע"ד אחרי צאתה לאור של הוורסיה הראשונה.²³

נקודה נוספת שראוי לעמוד עליה היא התיבות "ומיהו ראיתי" הרשומות בסוגייתנו. השאלה היא האם זאת טרמינולוגיה נפוצה בספר או שהיא רשומה רק כאן? מסקירת כתבי היד של ספר שע"ד יוצא שתיבת "וראיתי" רשומה שבע פעמים בחיבור.²⁴ ניתן ללמוד מכאן שרי"מ נהג להביא ראיות לפסקי ההלכה מדברים שראה בעיניו, ולא דווקא ממה ששמע, למד או קרא.²⁵ אף המילה "מיהו" מופיעה בספר מספר פעמים.²⁶ לפיכך נראה שהמילים "מיהו" ו "ראיתי" נראות מקוריות, ואין אינדיקציה שתיבות אלו נוספו בידי חכם אחר.

דוגמה 3 – שער כב'

עד כאן ראינו שתי דוגמאות לקטעים שהיו חסרים בענף 1. במקרה הבא נבחן מקרה הפוך בו בענף 1 קיימת פסקה שלא רשומה בשאר עדי הנוסח. ההלכה עוסקת בצנזר שנחתך בסכין בשרית. השאלה

²² ראה סה"ת, סימן נ'. שם דן רבנו ברוך בחתיכה נבלה שהתערבבה בכשרות, האם נחשבת ראוייה להתכבד לפני אורחים? הכלל המסכם את הדיון הוא, "כל חתיכה שאם תתבטל תהיה ראוי להתכבד לפני האורחים מקרי חשוב". אולם, רבנו ברוך אינו דן בחתיכת נבלה שלא נמלחה וכן לא ברגלי נבילה ולא בחתיכה עם נוצות.

²³ זאת מכיוון שבדרך כלל המחבר או חכם מאוחר לא יורידו מהספר שיטות הלכתיות. לפיכך נראה שבכל כתבי היד מלבד ענף 1 קיימת תופעה של קונטמינציה (Contamination), שפרושה בהקשר של חקר כתבי היד הוא שהנוסח של "שאר כתבי היד" מורכב ממספר מקורות. וראה על תופעה זאת עוד אצל גלוקר, האמנם מדעי הרוח, עמ' 7-17.

²⁴ פעמיים בשער ב', פעמיים בשער יו' ופעם אחת בשערים יז', כז', לז'.

²⁵ לפיכך, לא ניתן לומר שהמשפט שרשום בשאר כתבי היד נוסף על ידי חכם אחר, שהרי רי"מ התנסח כך מספר פעמים בספרו. ראה גרוסמן, ייחוס משפחה, עמ' ט'-יג'. וראה גרוסמן, ירושה, עמ' 189-220 שדן על כך שהמסורת באשכנז עברה פעמים רבות בלמידה על ידי ראיה, ולא דווקא מלימוד בספרים. וראה גם בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שם רי"מ התנסח עוד כמה פעמים בביטוי "וראיתי מורי שיר מוריל..".

²⁶ ראה לדוגמה בשער ד', "ומיהו ר"ת מתיר. בשער ו ושער ז: "ומיהו נהגו העולם". ועוד בשער ז' רשום: "ומיהו בדיעבד". וראה עוד בשער ט' "ומיהו העולם לא נהגו כן". בחלק מהיצירות בימי הביניים חכמים השתמשו במילה זאת כאשר הם רשמו הגהה החולקת על מחבר הספר. כגון רבנו פרץ כאשר הוא חולק על מחבר ספר התשב"ץ, הוא נוהג לפתוח הגהה חולקת במילה "מיהו". על כן, לכאורה זו יכלה להיות ראיה שמדובר בהגהה מאוחרת. עם זאת, אף המילה "מיהו" רשומה מספר פעמים בכל עדי הנוסח כחלק מספר שע"ד.

שחכמים עסקו בה היא האם הטעם הבשרי של הסכין עובר לצנון, ומה יהיה הדין בסכין בשרית החותכת את שאר הירקות?

שאר כתבי היד	ענף 1
צנון שחתכו בסכין של בשר אסור לאוכלו בכותח מאי טעמא אגב חורפיה דצנון בלע. פירש"י ב' פירושים, חדא שחריפות הצנון מפליט עיקר טעם הבלוע בסכין ונבלע בצנון ואינו קרוי נותן טעם .	צנון שחתכו בסכין של בשר אסור לאוכלו בכותח מאי טעמא אגב חורפיה דצנון בלע. פירש"י ב' פירושים, חדא שחריפות הצנון מפליט עיקר טעם הבלוע בסכין ונבלע בצנון ואינו קרוי נותן טעם .
ועוד שהסכין אינו מקונח היטב והשמנונית הוא בעין.	וכן פסק ר"ת ובעל התרומה לעניין תבלין שדכן במדוך של בשר ונתנו בתבשיל של חלב או איפכא דליכא למישרי משום דשמא הוי נותן טעם בר נותן טעם דתבלין חזקין וחריפין הן והרי מדוך בית שאור שחימוצו קשה ואסור משום נותן טעם ממש הנבלע שם בר נותן טעם .
ועוד שהסכין אינו מקונח היטב והשמנונית הוא בעין.	ועוד שהסכין אינו מקונח היטב והשמנונית הוא בעין.

ניכר שבכתבי היד של ענף 1 קיימת פסיקת הלכה של ר"ת שאינה רשומה בשאר כתבי היד. בפסק הלכתי זה נאסר לשים בתבשיל חלבי תבלין שדחו אותו בכלי בשרי. שתי דרכים עומדות בפנינו בכדי להסביר את ההבדלים בין עדי הנוסח. הדרך האחת היא שכתבי היד של ענף 1 משמרים נוסח מקורי יותר, ובשאר כתבי היד קיימת השמטה שמפני הדומות.²⁷ דרך שנייה היא לטעון שקטע זה נוסף לענף 1 בשלב מאוחר יותר, וכנראה לא בידי רי"מ.

²⁷ ייתכן שהמעתיק דיל על קטע בין המילים "נותן טעם".

בכדי ללכת בדרך השנייה נעין בסוגייתנו במקור ממנו שאב רי"מ את ההלכה של שער זה. מקור הדין של סכין החותך צנון הוא משה"ת, כמו כל שאר הסימן.²⁸ אולם, מעיון בשה"ת ניכר שהוספה הקיימת בענף 1 לא רשומה במקור עליו התבסס רי"מ בכתיבת שער זה. עם זאת, בסימן אחר ר' ברוך מביא את ההלכה הקיימת בענף 1. להלן נציג בטבלה את נוסח השעי"ד בענף 1 עם ההקבלות לסימנים השונים בשה"ת.

שעי"ד שער כב'	סה"ת סימן נט'	סה"ת סימן נג'
<p>צנון שחתכו בסכין של בשר אסור לאוכלו בכותח מאי טעמא אגב חורפיה דצנון בלע.</p> <p>פירש"י ב' פירושים, חדא שחריפות הצנון מפליט עיקר טעם הבלוע בסכין ונבלע בצנון ואינו קרוי נותן טעם.</p> <p>וכן פסק ר"ת ובעל התרומה לעניין תבלין שדכן במדוך של בשר ונתנו בתבשיל של חלב או איפכא דליכא למישרי משום דשמא הוי נותן טעם בר נותן טעם דתבלין חזקין וחריפין הן והרי מדוך בית שאור שחימוצו קשה ואסור משום נותן טעם ממש הנבלע שם בר נותן טעם.</p>	<p>צנון שחתכו בסכין אסור לאוכלו בכותח מאי טעמא אגב חורפיה דצנון בלע.</p> <p>ופי' רש"י לשון אחר חריפות של צנון (בלע)²⁹ מפליט עיקר טעם בשר הבלוע בסכין ונבלע בצנון ואינו קרוי נותן טעם בר</p> <p>נותן טעם</p>	<p>תבלין שדכו במדוכה של בשר ונתנו המלח בתבשיל מחלב או אפכא מלח הבלוע מחלב או תבלין שדכו במדוכה של חלב ונתנוהו בתבשיל בשר דליכא למשרי (שמא)³⁰ משום דהוי נ"ט בר נ"ט דהא תבלין חזק וחריף והוי מדוך כמו בית שאור וגם פלפלין חריפים הוי</p>

²⁸ ראה סה"ת, סימן נט'.

²⁹ ראה שם הערה ו': ליתא בכתבי היד. ניכר שנוסח השעי"ד תואם את נוסח כתבי היד של סה"ת ולא את נוסח הדפוסים.

³⁰ ראה שם הערה יא': ליתא בכתבי היד.

<p><u>כמו צנון שחתכו בסכין דלא</u> שרינן מחמת נ"ט בר נותן טעם</p>	<p>ולשון שני פירש משום שהסכין אינו מקונח היטב והשמנונית הוא בעין נדבק בדופני הסכין.</p>	<p>ועוד שהסכין אינו מקונח היטב והשמנונית הוא בעין.</p>
--	---	--

מהנתונים שעלו מטבלה זאת ניכר שנוסח רוב כתבי היד של השע"ד לקוח מסה"ת, בו מובאים שני פרושי רש"י ברצף אחד אחרי השני. לעומת זאת, ענף 1 מכיל סוגיה נוספת הרשומה במקום אחר בסה"ת. אומנם, ר' ברוך עצמו כותב ששתי הסוגיות קשורות זו לזו (המשפט המסומן בקו תחתון).³¹ אך, למעשה הן כתובות בשני מקומות שונים. יתר על כן, ההוספה שקיימת בענף 1 קוטעת את הרצף ההגיוני של ההלכה, ונכנסת בין שני הפרושים של רש"י. בנוסף לכך, הוספה זאת קוטעת את רצף המילים בביטוי התלמודי, הרשום בספר התרומה, "נותן טעם בר נותן טעם", ונכנסת באמצעו, אחרי המילים "נותן טעם". לפיכך, ניתן להעלות את ההעשרה שמדובר בקטע מאוחר שהיה רשום בצידי הגיליון, ומעתיק הכניס אותו בטעות לא במקומו.³²

דוגמה 4 - שער כג'

עד כה ראינו מקרים שבכתבי היד של ענף 1 היו קטעים חסרים או יתרים לעומת שאר הנוסחים. בדוגמה זאת נראה מקרה נוסף בו בכתבי היד של ענף 1 קיימת הוספה שאינה רשומה באף כתב יד. אולם, הייחודיות בדוגמה זאת היא שהקטע היתר מסומן כהוספה. הקטע דן במצב בו ביצה לא כשרה התבשלה עם ביצים מותרות באכילה. בסוגיה זאת מביא רי"מ מחלוקת בין חכמי צרפת ואשכנז הקדומים. לשיטת רש"י, רי"ף ורמב"ם שאר הביצים מותרות לגמרי בגלל שהחלבון

³¹ ניתן לומר שהוספה זאת היא מעין הערת סוגריים שמזכירה לתלמיד שסוגיית סכין דומה לסוגיית מדוכה.

³² זאת כנראה הדרך המסתברת ביותר להסביר את ההפרשים הטקסטואליים בין כתבי היד. אולם, ניתן לטען שמדובר כאן בהשמטת הדומות בכל שאר כתבי היד בין המילים "נותן טעם", ולעומתם ענף 1 משמר את הנוסח המקורי של הספר. אך אם כך היו פני הדברים צריך להסביר מדוע המעתיק השאיר את המילה "בר". יתר על כן, ברור שהוספה זאת קוטעת את רצף ההלכה, ונכנסת בתוך דברי סה"ת. כמו כן, בהמשך הפרק נראה דוגמאות לקטעים מאוחרים שנכנסו לענף 1 דבר המחזק את הטענה שאף קטע זה נכס בשלב מאוחר יותר.

והחלמון נחשבים כמים, ולא מעבירים את טעמם לשאר הביצים.³³ לעומת זאת, ר"ת, סה"ת, סמ"ג

והאו"ז טוענים שצריך 60 ביצים כשרות לבטל את האסורה.³⁴

ענף 1	שאר כתבי היד
<p>אבל ביצה של עוף טמא שנתבשלה עם ביצים טהורים, אינה אוסרת ואינה צריכה שיעור. דקיימא לן דמיא דביעי לאו כלום הוא</p> <p>תוספת, וכן פסק הרב אלפסי ור"ח והר"ש ברזילוני³⁵ ורוב הגאונים דמיא דביעי בעלמא הוא ודוקא דביצת עוף טמא אבל ביצה שיש בה אפרוח או דם אוסרת וצריכה שיעור בס' ואחת של היתר. וכן פסק ר' אלפס ור"ח והר"ש ברזילוני.</p> <p>זהו לפרש"י שפירש כך באילו טריפות...</p>	<p>אבל ביצה של עוף טמא שנתבשלה עם ביצים טהורים, אינה אוסרת ואינה צריכה שיעור. דקיימא לן דמיא דביעי לאו כלום הוא</p> <p>תוספת, וכן פסק הרב אלפסי ור"ח והר"ש ברזילוני³⁵ ורוב הגאונים דמיא דביעי בעלמא הוא ודוקא דביצת עוף טמא אבל ביצה שיש בה אפרוח או דם אוסרת וצריכה שיעור בס' ואחת של היתר. וכן פסק ר' אלפס ור"ח והר"ש ברזילוני.</p> <p>זהו לפרש"י שפירש כך באילו טריפות...</p>

בכל כתבי היד של ענף 1 נוסף קטע המתחיל במילה, "תוספת". הקטע רשום בתוך גוף הספר, בין דברי ר"מ, אך המעתיק מורה לקוראים שמכאן מתחילה תוספת שלא נכתבה על ידי המחבר. לפיכך, מילה זאת היא אינדיקציה להוספה מאוחרת שאינה מאת המחבר.

³³ ראה תלמוד בבלי מסכת חולין, ורש"י שם ד"ה "מותרות". וראה בפרוש הרי"ף דף לה ע"א. וראה רמב"ם, מאכלות אסורות, פרק טו', הלכה כ'.

³⁴ ראה סה"ת סימן לא'. וראה או"ז, סימן תלוי. וראה סמ"ג, לאוין קלב'. וראה קורמן, הטהור והמותר, עמ' 54 ששואל מדוע צריך לומר שביצה מעוף טמא אסורה, שהרי זה דבר פשוט.

³⁵ בכתב יד וטיקן 32, עמ' 87 כתוב ר"ש ברצלוני. כמו כן בכתב היד מינכן 232, עמ' 75 כתוב ר"ש ברצלוני. ייתכן שכוונת מחבר ההגהה לרבי שלמה בן אדרת (הרשב"א), שאכן פסק כרש"י בספרו תורת הבית הארוך, בית ד שער א דף יח עמוד ב, וזו לשונו: "ומכל מקום העיקר נראה כדברי הרב אלפסי ז"ל וכמו שכתבנו דהא רב אידי בר אבין ואבבי הכין סבירו להו ולא אשכחן מאן דפליג עלייהו בהדיא". לעומת זאת, בספר העתים של רבי יהודה ברצלוני הלכה זאת לא מוזכרת (אע"פ ששמו הוא רבנו יהודה בר ברזילי, המזכיר מעט את הכינוי "ברזילוני"). כמו כן אף בספר האשכול שהיה תלמידו אין זכר לדין גיעולי ביצים. כתבי היד הכי מוקדמים של ענף 1 שהגיעו לידנו הם מהמאה היד', נתון זה מסתדר עם העובדה שכבר בשנת 1332 אנו מוצאים כתבי יד של תורת הבית הארוך בכתביה איטלקית. ראה לדוגמה כתב יד רגיון 121.

הקטע הנוסף מהווה חיזוק לדברי רש"י המובאים בספר. מחבר ה"תוספת" מחדש שאף הרי"ף ורבנו חננאל ור"ש ברצלוני ורוב הגאונים מסכימים לדברי רש"י. מתוספת זאת ניתן להביא ראיה שכל עדי הנוסח המכילים אותה מהווים ענף ייחודי, שכן הקטע רשום רק בכתבי יד אלו. אף כתב יד אחר לא מכיר תוספת זאת, ואפילו לא רושם אותה בצידי הגיליון. דבר המלמדנו שלכתבי היד של ענף 1 כנראה היה קיים מקור שלא נמצא, שעליו הם מבוססים.³⁶

למעשה רי"מ לא פסק הלכה כרש"י אלא כספר התרומה, כפי שנראה בדוגמה הבאה. לפיכך התוספת הייחודיות לענף 1 חולקות על פסק ההלכה של רי"מ, ומחזקות את שיטת רש"י. כך שבענף 1 רשומות עמדות מנוגדות. במבט כללי ניתן לשער שלמחבר ההגהות של ענף 1 היה חשוב לציין שההלכה אינה כרי"מ, ועל כן הוא מסייג את דבריו בדוגמה שלפנינו, וכן נראה בדוגמה הבאה. מכאן ניתן לשער כמעט בוודאות שמחבר חלק מההגהות הייחודיות לענף 1 אינו רי"מ.

יתר על כן, עדיין קיימת בעיה טקסטואלית עם תוספת זאת והיא שהמחבר שלה סימן רק את תחילתה, אך לא רשם מתי היא מסתיימת. בטבלה ניכר שאנחנו יודעים זאת כיוון שהשווינו ענף זה עם שאר כתבי היד. אך הלומד בכתב יד כזה לבדו, לא ידע היכן נגמרת התוספת, וצריך לשאול מדוע המעתיק לא נתן דעתו על דבר זה?³⁷ דיון נוסף שניתן להעלות בעקבות עיון בקטע הנוסף הוא מיקומו ומוצאו של מחבר הקטע. מבדיקת הקטע הנידון ניכר שכל החכמים הרשומים בו אינם ממוצא אשכנזי וצרפתי. הרי"ף ורבנו חננאל אפריקאים, ר"ש ברצלוני ספרדי, והגאונים מבבל. ניתן לשער שמחבר הקטע נעזר בחומרים הלכתיים שהגיע מחוץ לאשכנז וצרפת.³⁸ לפי אפשרות זאת יצא שחכם אשכנזי רצה לחזק את פסק ההלכה של רש"י והביא לו סימוכין מפוסקים "ספרדיים".³⁹

דוגמה 5 – שער כג'

במקור הבא נראה דוגמה נוספת לקטע שקיים בענף 1, והוא לא רשום בשאר כתבי היד. סוגיה זאת רשומה בהמשך הסוגיה המובאת בדוגמה הקודמת, ובה המחבר עוסק בדין ביצה שהתבשלה עם

³⁶ לא מסתבר לומר שאחד מכתבי יד אלו הוא המקור לשניים האחרים כיוון שבכל כתב יד שינויים ייחודיים רק לו.
³⁷ ראוי לציין שזאת בעיה כללית שקיימת אצל מעתיקים שמכניסים קטעים מצידי הגיליון, ואינם מציינים את סופם.
³⁸ סוגיה זאת נדונה אף בספר תורת הבית של הרשב"א, אלא שהרשב"א אינו מסתמך על הרי"ש ברצלוני (ברצלוני). וראה תורת הבית, בית רביעי, שער ראשון.

³⁹ בתחילת דברנו עמדנו על כך שניתן לענף 1 מייצג ורסיה איטלקית של השע"ד. לפיכך ייתכן שמדובר בחכם אשכנזי-איטלקי שהכיר חומרים ספרדיים, והיה מעוניין לחזק את פסק ההלכה של רש"י.

ביצים אחרות, ונמצא שאחת מהן אסורה באכילה. דעת רש"י שהובאה בסוגיה הקודמת היא שתוכן הביצה נחשב כמים, ואפילו אם נתבשלה עם ביצים אחרות, היא אינה פוסלת אותם מאכילה.

ענף 1	שאר כתבי היד
<p>ביצה שלא נגמרה כל הצורך. ואשמועינן שאינה אסורה משום אבר מן החי.</p> <p>וצריך עיון בצרפת מתירין ביצת עוף טמא מה שנתבשל עמה דהוי מיא בעלמא</p> <p>פסק, וכללא הכי הוי, דביצה של עוף טמא, או של עוף טהור ומצא בו או דם, שפירשנו שהדם אסור. ואם נתבשל עם ביצים טהורים או עם דבר אחר, בין בקליפתן בין בלא קליפתן, הכל אסור עד שיהא סי' מן ההיתר.</p>	<p>ביצה שלא נגמרה כל הצורך. ואשמועינן שאינה אסורה משום אבר מן החי.</p> <p>פסק, וכללא הכי הוי, דביצה של עוף טמא, או של עוף טהור ומצא בו או דם, שפירשנו שהדם אסור. ואם נתבשל עם ביצים טהורים או עם דבר אחר, בין בקליפתן בין בלא קליפתן, הכל אסור עד שיהא סי' מן ההיתר.</p>

הפוסקים נחלקו מה דין ביצה טמאה שהתבשלה עם ביצים כשרות. לפי רש"י הביצים הכשרות מותרות לאכילה למרות שהתבשלה איתן ביצה שאינה כשירה, כפי שראינו בדוגמה הקודמת. לפי סה"ת הביצים מותרות באכילה רק אם היו בסיר פי שישים מהביצה הטמאה.⁴⁰ בהוספה זאת שקיימת רק בענף 1 עולה אפוא שמנהג צרפת היה כדעת רש"י. עם זאת, נראה שבשאר עדי הנוסח רי"מ אינו מכריע כשיטה זאת, אלא החמיר כספר התרומה. כלומר, מקטע זה עולה שיטה המנוגדת לפסק ההלכה של רי"מ. לפיכך, ההוספה שקיימת בענף 1 תמוהה למדי שכן רי"מ לא מביא בדרך כלל מנהג שסותר את ההלכה שהוא כתב. נקודה נוספת שיכולה לחזק את הטענה שמדובר בהוספה מאוחרת היא הטרמינולוגיה הייחודית, "צריך עיון". מלבד מקרה זה, ורק בענף זה לא מצאנו ביטוי זה רשום בספר שע"ד.⁴¹ משני טעמים אלו נראה שהוספה זאת, בדומה להוספה הקודמת אינן מאת המחבר, ונכנסו מהגיליון אל תוך הספר.

⁴⁰ ראה סה"ת סימן לא'. וראה או"ז, סימן תלוי. וראה סמ"ג, לאוין קלב'. וראה קורמן, הטהור והמותר, שם.

⁴¹ משמעותו של הביטוי "צריך עיון" היא שהמחבר מסתפק בקשר לפסיקת ההלכה. אולם, התנסחות זאת לא מתאימה לספר שע"ד שמטרתו להכריע ולפסוק הלכה באופן ברור לתלמידים. וראה דיון דומה לגבי הטרמינולוגיה: "ונראה ליי" שקיים להלן בענף 3 דוגמה 5. אומנם טרמינולוגיה זאת נפוצה מאד בהגהות רבנו פרץ. וראה על כך, שולמן, ר"פ, עמי

סוגיה שנדון בה עתה עוסקת בהלכות חיות טריפות. כאשר לבעל חיים ישנו פצע או חבורה משמעותיים הוא פסול מאכילה, בשל בעייתו הגופנית שעתידה לגרום למותו. בהלכה שלפנינו רי"מ דן בבעל חיים שנשברה ידו או רגלו או עוף שנשברה כנפו. שני דברים יכולים לסכן את בעל החיים בעת שבירת הגפיים. ראשית, שבירה יכולה לפגוע בריאה, שנית, שבירה יכולה לקרוע ניבים, שהם גידים ועורקים של בעל החיים. בטבלה הבאה נראה שקיים הבדל בין עדי הנוסח באשר לשבירת יד הבהמה, שהיא הרגל הקדמית. בענף 1 רי"מ אינו עוסק ביד בהמה שבורה, ובשאר עדי הנוסח רי"מ אוסר את בעל החיים בעת שבירת ידו. לעומת זאת, בכל עדי הנוסח עולה שכנף עוף שבורה מטריפה את בעל החיים, ופוסלת אותו מאכילה.

ענף 1	שאר כתבי היד
<p>אך כשנשבר העצם אצל הגוף של הבהמה, או נשבר גף בעוף שהוא כשר בכל מקום אצל הגוף טריפה. חיישינן שמא ניקב הריאה, וזהו הפיקח שקורין חריף, הוא שוכב בין הצלעות וחיישינן שמא ניקב.</p> <p>ובבהמה חיישינן לאיעכול ניביה</p> <p>אפילו בבהמה טריפה <u>שמוטת גף בעוף טמאה</u>.</p> <p>שער לו</p>	<p>אך כשנשבר העצם אצל הגוף של הבהמה, או נשבר גף בעוף שהוא כשר בכל מקום אצל הגוף טריפה. חיישינן שמא ניקב הריאה, וזהו הפיקח שקורין חריף, הוא שוכב בין הצלעות וחיישינן שמא ניקב.</p> <p>ובבהמה חיישינן לאיעכול ניביה</p> <p>אפילו בבהמה טריפה <u>שמוטה יד בגוף</u>.</p> <p>שער לו</p>

ניכר אפוא שהשוני בין כתבי היד קיים במילים האחרונות של שער לה'. בענף 1 משמעות המשפט היא שעוף שנשברה כנפו פסול מאכילה. לעומת זאת בשאר כתבי היד משמעות המשפט היא שיד בהמה שבורה אוסרת את אכילתו של בעל החיים. מקור לסוגיה זאת נמצא במסכת חולין, ושם נאמר: אמר רב יהודה אמר רב שמוטת יד בבהמה כשרה, שמוטת ירך בבהמה טרפה. שמוטת ירך

97, שהביקורת של רבנו פרץ על חכמים אחרים באה לידי ביטוי במונחים כגון "מיהו", "צריך עיון", "וקשה להבין". לפיכך זוהי אינדיקציה נוספת שמשמפט זה בענף 1 התווסף מסביבת בית מדרשו של רבנו פרץ.

בעוף טרפה שמוטת גף בעוף טרפה חיישינן שמא ניקבה הריאה.⁴² מהתלמוד עולה שיד שבורה בבהמה אינה פוסלת אותה מאכילה. עם זאת בכל כתבי היד של השע"ד מלבד משפחה א' כתוב שיד שבורה פוסלת את הבהמה. אם כן, קיימת בדוגמה שלפנינו סתירה בין כתבי היד של שע"ד לתלמוד הבבלי. מפרשי השע"ד, ובהם מהרש"ל, מהרא"י ומבוא השערים עמדו על הקושי בחיבור. חלקם ניסו לתרצו, וחלקם דחו את דבריו מפני התלמוד.⁴³ אף מפרשי ספר ארבע טורים וספר שולחן ערוך תמהו על פסק ההלכה העולה מהשע"ד, והוסיפו קושיות נוספות.⁴⁴ אחת הקושיות העולות מנוסח הקיים בשאר כתבי היד היא שרי"מ עצמו כתב בשער לה' שידי בהמה חתוכות אינן מטריפות, וכך דבריו:

אבל ברגלים שלפנים לא שיך טרפות אפילו נחתכו בתוך צומת הגידין. כדאמר רב הונא בפרק אלו טריפות דבעלת שלש או בעלת חמש הוי אסור לגבוה הא להדיוט שרי, פירוש הני מיילי ברגלים שלפנים, אבל ברגלים של אחוריים טריפה הוי.

יתר על כן, בספרים עליהם התבסס רי"מ בכתבת השע"ד כתוב כפי שראינו עתה שידיים שבורות אינן מטריפות, וכן פסק ר' מרדכי בן הלל.⁴⁵ לעומת הבעייתיות בנוסח כתבי היד של השע"ד, נוסח כתבי היד של ענף 1 תואם לדין התלמוד, ולא יוצר סתירה בתוך דברי רי"מ. אומנם לא ניתן להוכיח מכאן שנוסח ענף 1 מקורי יותר, אך בהחלט הוא פחות קשה.

סיכום, ראינו עד כה שלכתבי היד של ענף 1 מאפיינים ייחודיים משלו. בדוגמאות שראינו לעיל ניכר שבכתבי יד אלו קיים נוסח ייחודי, וכן מספר פיסקאות ייחודיות, ומנגד בענף זה חסרים קטעים

⁴² חולין נו ע"א.

⁴³ ראה פרושם על סימן פז' בשע"ד. כמו כן, ראה מהרש"ל, ים שלמה, חולין פרק ג', סימן צג: "ושמוטת יד שכתב בעל ש"ד שטריפה לא קיימא לן הכי כי הוא נגד גמרא, וכ"כ מהראי שבד' מקומות כתב בעל ש"ד נגד תלמוד, וזו אחת מהן. אבל מה שכתב נשברו בגוף הבהמה טרפה אינו נגד גמרא...דנוכל לומר דגרע יותר נחתך מאילו נשמט או חסר לגמרי". מדבריו עולה שהקושי על שיטת השע"ד מסוף דבריו, מהקטע שלא רשום בענף 1, אולם תחילת דבריו, המשותפים לכל כתבי היד אינם קשים.

⁴⁴ ראה הב"ח, יו"ד סימן נג, אות א, ד"ה נשתברה יד הבהמה, וראה ש"ך שם. וראה יהודה לנדא, יד יהודה, חלק ב', סימן נג', עמ' נג'. קושיה נוספת היא שצריך לומר "בהמה טריפה שמוטה יד מגוף", ואילו הנוסח הקיים "שמוטה יד בגוף" אינו מובן. קושיה נוספת היא שבבהמה לא חוששים לאיעכל ניביה, כלומר לקרע בגידים.

⁴⁵ ראה מרדכי, חולין, סימן תרלד'. וראה שם עמ' שפד' הערה קמא: פוסקי אשכנז רבים כתבו שבנשמט גף בעוף מדביק ומנפח הריאה. אך באגור סימן אלף קנא כתב שמאחר שאין אנו בקיאים בבדיקת הריאה אין לסמוך עליה. אומנם סמ"ק במצוה רא' פסק כשע"ד, ואף עליו תמהו יתר הפוסקים.

ומשפטים שרשומים בשאר כתבי היד. כמו כן, ראינו שכל כתבי היד של ענף זה רשומים בכתיבה איטלקית.

בתחילה עמדנו על כך שייחודיות ענפים לעומת משפחות באה לידי ביטוי בהבדלים טקסטואליים מועטים בין הענפים, לעומת הבדלים טקסטואליים-הלכתיים בין משפחות. הדוגמאות המועטות שהבנו לעיל מהוות את ההבדלים העיקריים בין ענף זה לשאר משפחה ב'. לעומת זאת, הבדלי הנוסח בין משפחה למשפחה משמעותיים הרבה יותר כפי שניתן לראות בפרק הנספחים.⁴⁶ על כן, ענף 1 שייך למשפחה ב', שמהווה נוסח די סטנדרטי שהיה נפוץ בשנים הראשונות מאז צאת הספר לאור. במקרים שראינו עלה שלנוסח ענף 1 נוספו קטעים בידי חכם אחר, כפי שעולה מדוגמאות 4-5. עם זאת, ייתכן שענף 1 משמר במקרים אחרים נוסח מקורי כפי שראינו בדוגמאות 2,3,5. בדוגמה 2 ראינו שחסרים בענף 1 שני משפטים שייכתן שנוספו בשלב מאוחר יותר לספר שע"ד. בדוגמה 3 ראינו הוספה שנכנסה לגוף הספר במקום הלא נכון, אך ייתכן שהיא נכתבה בידי ר"מ. בדוגמה 6 ראינו שנוסח ענף 1 הגיוני יותר, ואינו חולק על התלמוד ושאר הראשונים. לפיכך, יש להתחשב בנוסח ענף זה, אך צריך לבדוק כל שינוי לגופו, ולבחון האם הוא מקורי או שמא נוסף בשלב מאוחר יותר.

ענף מספר 2

כאמור, כתבי היד של ענף זה הם לונדון 26790 שהועתק בשנת 1308, מילנו 80 שהועתק בשנת 1341, פרמה 3266 וקימברידג' 12 21 שהועתקו במאה הי"ד.⁴⁷ בפרק הנספחים, נספח ה', רשומה טבלה שבה ניתן לראות את השינויים בין כתבי יד אלו לשאר עדי הנוסח. מהנתונים שבטבלה עולה שענף 2 נקי כמעט לגמרי מקטעים ייחודיים שלא רשומים בשאר עדי הנוסח. מאפיין נוסף של ענף 2 כפי שעולה מנספח ה' הוא המכנה המשותף בינו לבין משפחה א'. קיימים יותר מ-25 מקומות בהם הנוסחים של ענף 2 ומשפחה א' תואמים ביניהם, אך שונים משאר כתבי היד, שבהם רשומות מילים

⁴⁶ יתר על כן, ענף זה שונה משאר המשפחות שדנו בהם בתחילת המחקר. הסיבה לכך היא שכל משפחה ניתן להגדיר אותה האם הנוסח שלה חסר לעומת שאר כתבי היד, כגון משפחה א', או מלא בהוספות לעומת שאר כתבי היד, כגון משפחה ג'. לעומת זאת, בדוגמאות שראינו לעיל ניכר שנוסח ענף 1 אינו ארוך או קצר משמעותית לעומת שאר כתבי היד. לפיכך, ענף זה שייך למשפחה ב' שכתבי היד שלו אינם מתאפיינים בקטעים חסרים או יתרים לעומת שאר כה"י.

⁴⁷ בכתב יד לונדון התאריך מופיע בקולופון, וכתב יד מילנו ניתן לדעת את התאריך בעקבות גט שרשום באותו הקודקס. על כתב היד פרמה 3266 ראה אצל ריצ'רד, קטלוג פרמה, עמ' 195-194.

שלא נמצאות בענף 2 ומשפחה א'.⁴⁸ כלומר, ענף 2 מבוסס על משפחה א', וקיימים יחסי קירבה בין עדי נוסח אלו. כמו כן, טעויות והשמטות רבות קיימות דווקא בשני עדי נוסח אלו. אולם הקטעים המשמעותיים שאינם רשומים במשפחה א' קיימים בענף 2. לפיכך ניתן לומר שענף 2 מבוסס על משפחה א', אלא שהוסיפו לו קטעים ממשפחה ב'. עולה מכך שלנוסח משפחה א' הייתה תפוצה והשפעה מעבר לארבעת כתבי היד בהם הוא רשום, ובפרק הזה נראה שאנחנו עדים לארבעה כתבי יד נוספים המושפעים ממשפחה א'. בדוגמאות שיובאו להלן נעמוד על הקשר בין ענף 2 למשפחה א', ונראה מקרים שדווקא בשני עדי נוסח אלו חסרות מילים.

מנגד קיימות דוגמאות בודדות למילים שאינן חסרות אלא בענף 2 וקיימות בכל שאר המשפחות והענפים. בדוגמאות שיובאו להלן נבחן האם החסרונות הקיימים רק בענף 2 הן השמטות או מילים שמלכתחילה לא היו רשומות. כמו כן, נראה שלשינויים בין ענף 2 לשאר המשפחות והענפים אין השפעה על הכרעת הלכה. ננסה בכל דוגמה לבדוק מדוע קיים הבדל בין כתבי היד, ומה הנוסח המקורי יותר. בנוסף, נציין שנוסח ענף 2 נלקח מכתב יד קיימברידג' 21 12 ונוסח שאר כתבי היד מועתק מכתב יד וטיקן 183.⁴⁹ בתחילה נפתח עם דוגמה המראה את השוני בין ענף 2 לשאר המשפחות והענפים, ולאחר מכן נבחן דוגמאות המראות את הקשר בין ענף 2 למשפחה א'. לפיכך סדר הדוגמאות אינו לפי סדר הספר.

דוגמה 1 – סוף שער כג'

בדוגמה הבאה נראה מקרה שבו קיים הבדל נוסח בין ענף 2 למשפחה א, ונוסח שני כתבי יד אלו שונה משאר כתבי היד. בדוגמה זאת נשווה בין שלושת נוסחים האלו, נעמוד על ייחודיותו של כל נוסח, וננסה לבדוק מהו הנוסח שהכי קרוב למה שיצא מתחת ידו של רי"מ. ההלכה שאנו עוסקים בה היא ביצה שנצלתה על ידי איש שאינו מעם ישראל. מקור ההלכה מהתלמוד במסכת עבודה זרה ששואל מה דין הביצה, ומביא מחלוקת שהייתה בין חזקיה ורבי יוחנן.⁵⁰ בקטע שלפנינו נראה שרי"מ פסק כרבי יוחנן שאסר את הביצה משום בישולי גויים. אולם, במקרה ייחודי זה קיימת

⁴⁸ מנספח ה עולה שמלבד 25 מקומות בהם ענף 2 תואם למשפחה א' קיימים 7 מקרים נוספים בהם נוסח ענף 2 שונה משאר כתבי היד. אולם רוב השינויים נבעו מהשמטות של המעתיקים. כך שניתן לומר שענף 2 התפתח על בסיס משפחה א'.

⁴⁹ כתב יד זה הועתק בסוף ספר שע"ד שהוציא לאור הרב דוד דבליצקי, ולטענתנו נוסחו קרוב למקור שיצא מתחת ידי המחבר.

⁵⁰ ראה מסכת ע"ז דף לח ע"ב. וראה רמב"ן שם שמסביר שחזקיה הקל בגלל שניתן לאכול ביצה חיה גם בלי בישול.

בעיה טקסטואלית ניכרת לעין, ובכתבי יד רבים של השע"ד אותו פסק הלכה של רבי יוחנן הועתק מילה במילה בשני מקומות שונים בשער אחד. בפעם הראשונה הלכה זאת מופיעה בסוף הלכות ביצים עם דם, והיא רשומה בכל כתבי היד של השע"ד. בפעם השנייה הלכה זאת רשומה במשפט האחרון של שער כג' אחרי סוגיית ביצה שנולדה מתרנגולת טרפה. אולם, במשפחה א' הלכה זאת אינה רשומה אלא בפעם הראשונה, והבעיה הטקסטואלית אינה קיימת במשפחה זאת. בטבלאות הבאות נשווה את נוסח ענף 2 למשפחה א' ולשאר כתבי היד בשתי הפעמים בהם הלכה זאת רשומה.

תחילת שער כג'

בשער כג' רשום: "ואם נמצא דם בחלבון אחר שנתבשל שאין מקום הקשר ניכר אע"פ שיש לחוש שמא שאין מקצתו על הקשר לא חיישינן דספקא דרבנן לקולא ודנין אותו כמו שאנו רואין עתה ומותר דדם ביצים דרבנן". מיד לאחר מכן בשלושת כתבי היד רשומה הלכה העוסקת בביצה שצלאה

גוי כפי שנראה בטבלה הבאה

ענף 2	משפחה א'	שאר כתבי היד
ביצה שצלאו גוי פסקינן פרק אין מעמידין כר' יוחנן דאסר וכן פסק רב אלפס	ביצה שצלאה גוי פסקינן בפרק אין מעמידין כר' יוחנן דאסר. וכן פסק האלפס	ביצה שצלאה גוי פסקינן בפרק אין מעמידין כר' יוחנן דאסר. וכן פסק האלפס משום בישולי גויים

מטבלה זאת ניכר שהנימוק לדין, "משום בישולי גויים", אינו רשום במשפחה א' וענף 2 ולעומת זאת הוא מופיעה בשאר כתבי היד.

סוף שער כג'

בסוף סימן כג' רשום: "ותרנגולת שהיא ספק טריפה, אם ילדה ביצים שחלא קמא אסורין, דהיינו ביצים שהיו במעיה בשעת טרפות. אבל אותן שבאו מחמת שנזקק לה זכר אחר שאירע הספק, כשרות. וגם התרנגולת כשירה דאם היתה טריפה לא הייתה מעוברת עוד ויולדת. כדפסיק תלמודא הילכך כל שאינה יולדת בנקבה טריפה". מיד לאחר מכן מופיעה ההלכה שלנו ומסיימת את השער.

שאר כתבי היד (חוץ ממשפחה א') ⁵¹	ענף 2
ביצה שצלאה גוי פסקינן בפרק אין מעמידין כר' יוחנן דאסר. וכן פסק האלפס	ביצה שצלאה גוי פסקינן בפרק אין מעמידין כר' יוחנן דאסר. וכן פסק האלפס. משום בישולי גוים.

מדוגמה זאת ניכר שההלכה חוזרת פעם נוספת, אלא שהפעם היא אינה רשומה במשפחה א'. הבדל נוסף הוא שהפעם הנימוק לפסק ההלכה רשום בענף 2 ואינו קיים בשאר כתבי היד, וזאת בשונה מהפעם הקודמת שבה הלכה זאת הופיעה בתחילת שער כג'. לפיכך מדוגמה זאת ניכר שנוסח ענף 2 שונה משאר כתבי היד, שכן הנימוק, "משום בישולי גוים", רשום בענף 2 בסוף השער, ובשאר כתבי היד בתחילת השער.

מבדיקת מיקום ההלכה בשתי הפעמים נראה שההופעה הראשונה מתאימה להלכה שלפניה, שדנה אף היא בבישול ביצה. על כן נראה שמקומה הטבעי והנכון של ההלכה הוא בתחילת השער, היכן שהיא רשומה בכל כתבי היד. לעומת זאת, בסוף השער הדיון הוא על ביצת טרפה, ודין ביצה שצלאה גוי אינו מתאים לכאורה לרצף השער, והוא אינו מהווה המשך ישיר לדין ביצה טרפה. חיזוק לכך הם כתבי יד של משפחה א', וכתבי יד מוסקבה 476, רגיו 133 וקיימברידג' 13.7, בהם הלכה זאת אינה רשומה אלא פעם אחת, בתחילת השער.⁵² לפיכך נראה שמשפחה א' שמרה על גירסה מקורית יותר לעומת שאר משפחות הספר.

ניתן לשער שהבדל בין הוורסיות נובע מכך שמעתיק מסוים ראה שחסרה בעותק שלו פסקה על "ביצה שצלאה גוי" והוסיף אותה בשולי הגיליון. מעתיקים מאוחרים יותר ראו את ההגהה בשולי הגיליון והעתיקו אותה במקומות שונים בשער. כך נוצרו שתי גרסאות לשע"ד, אשר כל אחד רושם את ההלכה במקום אחר. בשלב מאוחר יותר מעתיקים השווו בין כתבי יד, והשלימו את כתב היד

⁵¹ שבו הקטע מופיע במקום אחר, כפי שראינו לעיל.

⁵² לפיכך נראה שקטע זה הוכנס בטעות בסוף השער. ההעשרה שניתן להעלות היא שמעתיקים לא ידעו היכן בדיוק מקומה של ההגהה והוסיפו אותה בסוף השער בכדי לא לקטוע את רצף השער.

שלהם מספרים אחרים (Contamination), ולא שמו לב שכמה שורות לפני כן או לאחר מכן קטע זה כבר רשום. עקב כך נוצר שפסקה אחת מופיעה בשתי מקומות.

באשר לטקסט הייחודי שעל ענף 2 ניתן לטעון שהוא מבוסס על נוסח משפחה א', כפי שעולה מתחילת השער. אלא שבשלב מאוחר יותר נכנסה לגוף ענף 2 הוספה מנוסח משפחה ב'. בתחילת השער ניכר שנוסח משפחה א' ונוסח ענף 2 זהים, ובשניהם חסר הנימוק לדין, "משום בישולי גויים". אולם, כנראה שבשלב מאוחר יותר מעתיקי ענף 2 השוו את הנוסח עם משפחה ב', והכניסו את הנימוק "משום בישולי גויים" בפעם השנייה שהלכה זאת רשומה.⁵³ לפיכך יוצא שנוסח ענף 2 זהה לנוסח משפחה א' במקום הנכון שבו כנראה צריכה להיות פסקה זאת.

דוגמה 2 – שער יט'

בדוגמה הקודמת ראינו מקרה בו נוסח ענף 2 מבוסס על משפחה א', אך שונה ממנו בגלל טעות העתקה. במקרה זה נראה שנוסח ענף 2 ומשפחה א' זהים. הנושא ההלכתי במקרה זה הוא דיני תולעים, והמחבר עוסק בתולעים שנוצרו מעצמם בבשר. אם התולעת נוצרה מעצמה דינה יהיה שונה מתולעת שהגיעה לבשר מבחוץ.

ענף 2 ומשפחה א'	שאר כתבי היד
אבל תולעים שנמצאו בקערה כשהם מתיים שנפלו וכן הבשר שסרח, אין בכך כלום ולא חיישינן שמא פירשו מחיים	אבל תולעים מתיים שנמצאו בקערה שנפלו מן הבשר שסרח, אין בכך כלום ולא חיישינן שמא פירש מחיים
דמסתמא אותם שהיו חיים כשהודח הבשר הלכו להם. ⁵⁴	דמסתמא אותן שהיו חיים נפלו כשהדיחו הבשר.

⁵³ מדוגמה זאת לכאורה נראה שנוסח ענף 2 שונה משאר כתבי היד. אולם, למעשה נראה שנוסח ענף 2 מבוסס על משפחה א' ומשופץ על פי נוסח משפחה ב'. בדוגמאות הבאות נעמוד על טענה זאת, ונוכיח אותה.

⁵⁴ במשפחה א' משפט זה מנוסח כמו בשאר כתבי היד. לעומת זאת ניסוח ענף 2 שונה מספר התרומה, ומשמעותו פחות מדויקת.

המילים "חוץ לחתיכה", חסרות בנוסח של ענף 2 ומשפחה א', וקיימות בשאר כתבי היד. מקורה של הלכה זאת מספר התרומה, שבו כתוב: "הני מילי שפירש מחיים אבל תולעים מתים הנמצאים בקערה שנפלו מן הבשר שהוסרה אין בכך כלום וגם לא חיישינן שפירשו בעודן חיים על החתיכה דמסתמא אותן שהיו לחוץ נפלו כשהדיחו הבשר".⁵⁵

מהשוואת ספר שע"ד לסה"ת ניכר שנוסח ענף 2 לקוח אף הוא מסה"ת, אלא שבו חסרות תיבות שלכאורה קיימות במקור. מנגד הנוסח של שאר כתבי היד הועתק כמעט מילה במילה מספר התרומה. לפיכך, נראה שבמשפחה א' וענף 2 של משפחה ב' קיימת השמטה של המעתיק, שבטעות דילג על מילים אלו.

דוגמה 3 – שער י'

ההלכה שנראה בדוגמה זאת לקוחה מהשער העשירי בספר העוסק בהלכות מליחה. הדין שנפסק בשע"ד הוא שאם שמו מעט מלח על בשר, הרוטב שיצא ממנו נחשב כרותח, ואוסר גבינה במגעו. לעומת זאת, אם הבשר עצמו נמלח וכרגע הוא אינו לח, מותר לאכול את הגבינה הנוגעת בו.

ענף 2 ומשפחה א'	שאר כתבי היד ⁵⁶
ובשר שלא נמלח רק קצת כגון לצלי, אף על פי שאינו חשוב כרותח לאסור במגעו, מכל מקום ציר הנוטף ממנו על הגבינה אסורה שהציר	ובשר שלא נמלח רק קצת כגון לצורך צלי, אף על פי שאינו חשוב כרותח לאסור במגעו, מכל מקום ציר הנוטף ממנו על הגבינה אוסר, דציר חשוב כרותח
אינו נאכל מחמת מולחו כי אם על ידי טיבול וחשוב כרותח . והבשר שנמלח וגבינה ונתייבשו מבחוץ, אפילו נוגעים זה בזה אינם אסורים.	שהרי הציר אינו נאכל מחמת מולחו כי אם על ידי טיבול. ובשר שנמלח או הגבינה ונתייבשו ואינן לחין מבחוץ, אפילו נוגעין זה בזה אינם אסורין.

⁵⁵ סה"ת סימן לו'. וראה שם הערה ז': צ"ל "שהוסרח" ולא "שהוסרה".

⁵⁶ חוץ מכתב יד פרמה 3161.

במקרה שלפנינו קיימות שתי הלכות, ההלכה הראשונה אוסרת מגע של רוטב בשר ומלח עם גבינה. בהלכה השנייה נפסק שאם נתייבשו לגמרי מותר שיגעו זה בזה. מקור הדין הוא מספר התרומה סימן סג', שבו כתוב

ובשר שלא נמלח רק קצת לצורך צלי אף על פי שאינו חשוב כרותח לענין לאסור במגעו מ"מ ציר הנוטף ממנו על הגבינה אוסרו **דהציר חשוב כרותח** שהרי אינו נאכל מחמת מלחו כי אם ע"י טיבול והבשר שנמלח או גביני שנתייבשו **שאינם כלל**⁵⁷ לחין מבחוץ אפי' נוגעים זה לזה אינן אסורין.

ניכר שהמילים "וחשוב כרותח" רשומות בשאר כתבי היד כמו בנוסח סה"ת, ואילו בענף 2 ומשפחה א' המילים רשומות בהמשך הדין. בנוסף נראה שהמילים "ואינן לחין" הושמטו בטעות בידי המעתיק, כיוון שבלעדיהן ההלכה אינה מובנת, והן מהוות תנאי בסיסי להיתר הנגיעה בין בשר לגבינה. זאת מכיוון שאם הבשר אינו יבש לגמרי הוא יכול לאסור את הגבינה במגעו. לפיכך אף מדוגמה זאת ניכר הקשר בין משפחה א' לענף 2 ובשניהם קיים נוסח ייחודי והשמטה של המעתיק. דוגמה 4 – שער יח'

במקור זה נראה הלכה מדיני תולעים. רי"מ מביא את פסק הראב"ן שטוען שאסור לאכול כל תולעת שיצאה לאוויר העולם. מסיבה זאת אסור לאכול עדשים עם תולעים, שמא התולעת יצאה לאוויר וחזרה. בכל כתבי היד החכם שמשמו מובאת ההלכה הוא ר' אליעזר ב"ר נתן (הראב"ן), ובענף 2 ומשפחה א' החכם מכונה ר' אליעזר.

ענף 2 ומשפחה א'	שאר כתבי היד
ורבי אליעזר כתב פירות שהתליעו בין בתלוש בין במחובר וכן פולין אסור לאוכלן עם התולע	ור' אליעזר ב"ר נתן כתב פירות שהתליעו בין בתלוש בין במחובר וכן עדשין וכן פולין אסור לאוכלן עם התולעים

מקור הלכה זאת היא מהראב"ן סימן רסו', שכותב: "ופירות שהתליעו בין בתלוש בין במחובר וכן **עדשים** וכן פולין אסור לאוכלן עם התולעים". ראשית, המעתיק של ענף 2 ומשפחה א' כנראה השמיט בטעות את המילים "וכן עדשים". בנוסף לכך, הוא לא רשם את המילים "בן רבי נתן"

⁵⁷ ראה שם הערה יב': המילה "כלל" לא רשומה בכתבי היד.

בטעות או בכוונה. מכך שתיבות אלו חסרות דווקא בענף 2 ומשפחה א' ניתן ללמוד פעם נוספת על קשר הדוק בין עדי נוסח אלו.

דוגמה 5 – שער לז'

מקרה נוסף שבו שם של חכם חסר, קיים בהלכות ניקור. פירוש המושג ניקור הוא, הוצאת השומנים האסורים באכילה מבהמות וחיות כשרות. התורה אסרה על אכילת גיד הנשה ואכילת חלב של בהמה. חכמים דנו האם להחמיר עוד יותר ולאסור חלב של חיה ואף את גיד הנשה שלה? בדוגמה הבאה נראה את פסק ההלכה של רי"מ בסוגיה זאת.

ענף 2 ומשפחה א'	שאר כתבי היד ⁵⁸
לפי שראיתי בניקור החיות שהעולם מקילין ואומרים חלבם מותר, ארשום מה שכתב רבינו יצחק סגן לוייה רי"י ברבי יהודה שירך חיות דינו לנקר כמו ירך שור ושה	לפי שראיתי שמקילין בניקור חיות ואומרים שחלבם מותר, ארשום מה שכתב רבינו יצחק סגן לוייה ורבינו יצחק ברבי יהודה, שירך חיות דינם לנקר כמו ירך שור ושה.

בדוגמה זאת רואים ששמו של רבנו יצחק סגן לוייה חסר בנוסח ענף 2 ובמשפחה א' לעומת שאר כתבי היד. השאלות העולות מכאן הן מה הנוסח המקורי יותר, ומה הנוסח המדויק יותר ?

לכאורה ניתן לומר שאף כאן קיימת השמטה של המעתיק שנבעה מרשלנות או חוסר דיוק, כפי שראינו בדוגמאות הקודמות. אולם, אנו נבחן מהו הנוסח המדויק יותר, ונבדוק כיווני חקירה נוספים. כאשר בודקים במקורות המוקדמים יותר מספר שע"ד מגלים שהתשובה הרשומה בשער שלפנינו נשלחה מאת רבי יצחק סגן לוייה בלבד!⁵⁹ בנוסף לכך הייתה תשובה נוספת שנשלחה לרש"י בידי רבי יצחק בן יהודה. התשובה השנייה לא נכתבה בשע"ד, ובה מסופר שרבי יצחק בן רבי יהודה השתתף בסעודה של רבו, ששחטו בה איל. השוחט של האיל לא ניקרו, והדבר הפריע לרבי יצחק בן

⁵⁸ ייתכן שכן הוא הנוסח אף בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, ראה שם תחילת דין יז'. חלק מהמילים מחוקות, אך עדיין נראה שכך הוא הנוסח.

⁵⁹ ראה לדוגמה בספר איסור והיתר לרש"י, סימן סד' שבו רשומה התשובה שנשלחה לרש"י מאת רבי יצחק סגן לוייה, ובסימן סה' התשובה של רבי יצחק בן יהודה.

יהודה. לא היה לו נעים לומר לרבו שיש כאן טעות בהלכה, ועל כן החליט לשאול אותו בעדינות מה הוא פוסק לגבי ניקור חיות. רבו ענה לו שצריך לנקר, וכך עשו במסיבה, וכך הוא שלח לרש"י.

משתי התשובות ששלחו לרש"י עולה אותה המסקנה, שצריך לנקר חיות. לפיכך רבי יצחק בן רבי יהודה ורבי יצחק סגן לוי סוברים שצריך לנקר ירך חיה. אולם נוסח התשובה של רבי יצחק בן רבי יהודה לא נכתבה בשע"ד, ואילו תשובתו של רבנו יצחק סגן לוי מובאת בכל כתבי היד ומשפחות השע"ד.

המקור המקביל היחידי שנמצא לפנינו ותואם לחלק מנוסחי השע"ד הוא חיבורו של ר' מרדכי בן הלל שהיה בן דורו של רי"מ.⁶⁰ בחיבור זה כתובה התשובה שקיימת בשע"ד, ורשום בה שהיא נשלחה לרש"י על ידי רבי יצחק בן יהודה, דבר התואם לנוסח משפחה א' וענף 2 של השע"ד.⁶¹ על כן, ניתן לטעון שרבי מרדכי בן הלל ורי"מ לקחו חומרים הלכתיים אחד מחברו, או שלפני שניהם היו מקורות קדומים זהים.⁶²

אפשרות נוספת, להסברת ההבדל הטקסטואלי בין כתבי היד היא שבנוסח המקורי רי"מ רשם הלכה זאת בשם רבנו יצחק סגן לוי וגם בשם רבנו יצחק בן רבי יהודה כפי שמופיעה ברוב כתבי היד. אולם במשפחה א' וענף 2 המעתיק החסיר בטעות את שמו של רבי יצחק סגן לוי, בגלל טעות של השמטת הדומות, בין המילים "רבנו יצחק".

דוגמה 6 – שער יט'

בשער זה רי"מ עוסק בהלכות תולעים. הכלל בהלכות אלו הוא שאסור לאכול "שרץ השורץ על הארץ". בסוגיה שלפנינו רי"מ דן בתולעים שלא הגיעו לארץ, אלא נמצאים בתוך מים, יין או שכר. ההלכה שנפסקה בשע"ד היא שאם התולעים הקטנות טרם יצאו מהמים או היין מותר לשתותן ביחד עם המשקה. אולם לאחר שיצאו או שסיננו אותם אסורים באכילה.

⁶⁰ ראה מרדכי, על מסכת חולין, סימן תרנט", ושם הערה 1

⁶¹ נוסח ספר המרדכי הוא: "השיב רי"מ ברבי יהודה לרש"י על ירכי החיות מצוה לנקרן כמו של שור וכשב ועז וכל שאסור בירך בהמה אסור בירך חיה ובשוק של מטה הימנה שקורין צנקרון בלעז... ואם יש אדם שמפטפט כנגד דבר זה ראוי לנדונו ונוטה לצד המינות". וראה במהדורת השע"ד שבפרק הנספחים שנוסח המרדכי דומה לשע"ד.

⁶² ראינו בתחילת המחקר שרי"מ היה מבוגר מרבנו מרדכי בן הלל. לפיכך אם טענה זאת נכונה, ורבנו מרדכי בן הלל נעזר בחומרים שהיו בידי רי"מ יוצא שהמהדורה שהייתה ברשותו היא משפחה א' של השע"ד.

ענף 2 ומשפחה א'	שאר כתבי היד ⁶³
וכן יבחושין קטנים הגדלים בשכר וביין מותר לשתותן עם השכר והיין.	וכן מוקש שהן יבחושין קטנים הרגילין לגדל בשכר וביין מותר לשתותן עם השכר.

מהדוגמה שלפנינו ניכר שבמשפחה א' וענף 2 חסר התרגום הלועזי למילה "יבחושין", לעומת זאת בשאר כתבי היד מצוין שרי"מ נתכוון ל"מוקש". מקור דין זה הוא מספר התרומה, סימן לו' שבו נוסח ההלכה הוא: "וכן יבחושין קטנים ודקים שקורין **משקונש** הגדלין בשכר וביין מותרין לשתותן עם **המשקה**". בסה"ת מוסבר מי הם אותם יבחושין, ואיך קראו להם בתקופתו של ר' ברוך. מכך שהלכה זאת מבוססת על סה"ת סביר להניח שאף רי"מ יתנסח כמותו ויסביר את המילה "יבחושין". אולם, נראה שההלכה שרי"מ רוצה להעביר לקוראים מובנת אף ללא מילות ההסבר. כך שלא חובה לטעון שבענף 2 קיימת בהשמטה של מעתיק. לפיכך ניתן לטעון שמילים אלו היו חסרות בתחילה, והושלמו בשלב מאוחר יותר בהשפעת סה"ת ושאר כתבי היד של משפחה ב'.

דוגמה 7 – שער יא'

במקור זה נראה דוגמה נוספת לקשר הקיים בין כתבי היד של ענף 2 למשפחה א'. ההלכה בה נעסוק דנה בכשרות הלב, ומבררת האם מותר לבשל לב של חיה כשרה?

ענף 2 ומשפחה א'	שאר כתבי היד ⁶⁴
ואם כן לב שנתבשל בקדירה עם דמו סגי בקריעה והלב מותר ואינו בולע	ואם כן לב שנתבשל בקדירה עם דמו סגי בקריעה והלב מותר משום דשיע ואינו בולע, ושיע בין מבפנים בין מבחוץ . והגאונים פירשו.....

⁶³ בכתב יד רגיו 133 ופריס 380 הנוסח כמו במשפחה א'.

⁶⁴ חוץ מכתב יד פריס 380.

בנוסחאות של ענף 2 ומשפחה א' חסר המשפט: "ושיע בין מבפנים בין מבחוץ", וכן הנימוק "משום דשיע". הנימוק והמשפט לא באו להוסיף הלכה חדשה, אלא לבאר את הדין שרשום לפני כן. כאשר בודקים בספר התרומה שממנו נלקחה הסוגיה, כפי שמעיד ר"מ בעצמו, רואים שהתוספת בשאר כתבי היד נרשמה בספרו של רבנו ברוך, וכך נוסח ספר התרומה: "ואם כן לב שנתבשל בקדירה עם דמו סגי בקריעה והלב מותר משום דשיע ואינו בולע ולא מבעיא אם פי קנה חוץ לקדירה דמותר שהדם יוצא לחוץ ואין הלב בולע בפנים אלא אפילו פי קנה חוץ⁶⁵ לקדירה מותר דכמו **דהלב שיע מבפנים שיע נמי מבחוץ**".⁶⁶ נמצאנו למדים פעם נוספת שנוסח משפחה א' וענף 2 קצר יותר משאר כתבי היד. מהשוואת שע"ד לסה"ת נראה שהמילים "משום דשיע" מבארות את הסיבה להיתר אכילת הלב, ובלעדיהן נוסח השע"ד נראה חסר, משום שלא מובן מה היחס בין המילים "והלב מותר" למילים "ואינו בולע". על כן מסתבר שמילים אלו הושמטו בטעות בידי מעתיק. לעומת זאת, ענף 2 ומשפחה א' מובנים היטב ללא המשפט בהמשך: "ושיע בין מבפנים בין מבחוץ". יתר על כן, בסה"ת משפט זה שייך להלכה אחרת, שלא מוזכרת בשע"ד. מכל מקום נמצאנו למדים פעם נוספת על קשר בין נוסח משפחה א' לענף 2.

סיכום, בפרק זה ראינו דוגמאות המראות שקיים נוסח ייחודי הכולל ארבעה כתבי יד מהמאה הי"ד, וקראנו לנוסח זה ענף 2.⁶⁷ עמדנו על כך שנוסח ענף 2 תואם פעמים רבות את נוסח משפחה א'. בפרק 1 שעסק במשפחה א' ראינו שהטענה המסתברת יותר היא שמשפחה זאת מייצגת ככל הנראה מהדורה ראשונית של השע"ד. בהתאם לכך מסתבר שנוסח ענף 2 בנוי על בסיס משפחה א', כאשר נוספו אליו קטעים רבים בהשפעת כתבי יד אחרים, ששייכים כנראה למשפחה ב'. לפי זה יוצא שקיימת השפעה למשפחה א' מעבר לארבעת כתבי היד המכילים את הנוסח שלו. מצד שני, באותה מידה ניתן לטעון שענף 2 בנוי על גבי משפחה א', והמעתיק שיצר את הנוסח לא ידע שהתגלגל לפניו קיצור של הספר. אפשרות הפוכה היא שמשפחה א' היא אכן קיצור שנעשתה מתוך נוסח ענף שהיה לפני המקצר 2.⁶⁸

⁶⁵ סה"ת, סימן נו'. וראה שם הערה נד: בכה"י "תוך".

⁶⁶ ראה ספר התרומה, סימן נו'. אף בדוגמה שלפנינו משפט זה לא רשום בסימנים של ספר התרומה שהוא קיצור ההלכות המובאות בספר התרומה.

⁶⁷ ראה דוגמה נוספת בפרק הנספחים, נספח א', הערה 2.

⁶⁸ תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שכתב לי זאת.

עמדנו על כך שמלבד מילים בודדות, לא קיימים דינים וקטעים שלמים שחסרים בענף 2 לעומת שאר כתבי היד, וכן אין קטעים ייחודיים שרשומים רק בענף 2. לפיכך, ענף 2 שייך למשפחה ב', שהנוסח שלה לא כולל בדרך כלל פסקאות ייחודיות שקיימות רק בה או שחסרות בה. אולם הייחודיות של ענף 2 שהוא נקי לגמרי מקטעים שייחודיים רק לו, בשונה משאר הענפים במשפחה ב'.

למסקנה ניתן לומר שהיתרון של ענף 2 על פני כתבי יד אחרים הוא שלא רשומות בו פסקאות שקיים לגביהן חשש שהן נוספו בשלב מאוחר על ידי חכם או מעתיק אחר. כאשר בנוסח הספר קיימים קטעים שלא רשומים בשאר כתבי היד, עולה החשד שמדובר בהגהות מאוחרות שנכנסו לתוך דברי המחבר. לעומת זאת, כאשר נוסח הספר נקי מקטעים ייחודיים, כמו במקרה של ענף 2, ניתן בקלות רבה יותר לסמוך על מקוריותו, ולטעון שהקיים בו נכתב בידי רי"מ.⁶⁹

ענף מספר 3

ענף זה כולל את כתב היד פריס 12290 שהועתק במחצית הראשונה של המאה הי"ד. כמו כן את כתבי היד המבורג 184, פריס 655, קיימברידג' 1218 ווטיקן 183 שהועתקו במאה הי"ד.⁷⁰ בענף זה נכלל גם כתב יד המבורג 85 משנת 1383, אלא שחסרים בו דפים.⁷¹ בנספח ו' קיימת טבלה שבה רשומים השינויים בין ענף 3 לשאר המשפחות והענפים. מהנתונים שבנספח ובטבלה עולה שקיימים 39 הבדלים בין ענף 3 לשאר עדי הנוסח. 20 מאותם שינויים קצרים מאד, ומכילים תוספת של עד שלוש מילים בענף 3. בתוך טבלת השינויים קיימים עוד ארבע מקרים של השמטה שמפני הדומות. לפיכך יוצא שבענף 3 ישנם 15 הוספות בלבד שלא כתובות בשאר עדי הנוסח, שגם הן בדרך כלל לא ארוכות יותר ממשפט אחד. לפיכך ניתן להחשיב את ענף 3 כחלק ממשפחה ב', בכך שאינו מתאפיין בקטעים חסרים או יתרים כמו משפחות א' ו-ג', ואין בו חסרון או תוספת של הלכות שלא רשומות בשאר הנוסחים.

⁶⁹ ראה עמנואל, ר' יחיאל, עמ' 96, הערת שוליים 39. לטענתו כתב היד העתיק והאיכותי ביותר של הספר המוכר כיום שייך לענף 2, והוא כתב היד לונדון 26790. וראה בפרק הנספחים, בהקדמה למהדורה: מקוריותם של כתבי היד בענף 2 הובילה לבחירת כתב יד קיימברידג' 21 12 לנוסח הפנים של המהדורה.

⁷⁰ לגבי כתב יד וטיקן 183 ראה ריצ'לר, קטלוג וטיקן, עמ' 127. לגבי שאר כתבי היד ראה בקטלוג הספרייה הלאומית, ובאתר ספרדתא.

⁷¹ התיארוך מבוסס על קטלוג הספרייה הלאומית, ואתר ספרדתא.

עם זאת, קיים הבדל עקרוני בין ענף 3 לענפים 1 ו-2, שבהם עסקנו. השינויים בין ענף 3 לשאר כתבי היד באים לידי ביטוי בהוספה של מילים או משפט שרשומים בכתבי היד של ענף זה. לעומת זאת, בענף 2 כמעט ואין מילים שרשומות בו שאינם קיימות בשאר הנוסחים. אף בענף 1 ההוספות מעטות מאד, ומנגד יש בו קטעים חסרים לעומת שאר עדי הנוסח.

נקודה נוספת שרלוונטית לענף 3 היא הקשר בינו לבין שלושת כתבי היד: מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685, המהווים את משפחה ד' של כתבי היד. בפרק העוסק במשפחה ד' נראה ששלושת כתבי יד אלו מכילים את ההוספות הייחודיות שקיימות בענף 3. בנוסף לכך בכתבי יד אלו רשומים אף הקטעים הייחודיים שרשומים במשפחה ג'. על כן, בדוגמאות שנביא להלן נשווה את נוסח ענף 3 לשאר כתבי היד. אך כאמור, נוסח שאר כתבי היד לא יכלול את שלושת כתבי היד: מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685, שבהם רשומות ההוספות של ענף 3. לפיכך, כאשר יהיו שינויים בין המשפחות ננסה לעמוד על מהותם, וכן ננסה לברר האם הן מאת המחבר, או שמא מדובר בהגהות מאוחרות.

בנוסף לכך, ראינו בהקדמה לעבודה, שהגהות שהיו כתובות בצידי הגיליונות, כהערות שוליים, הועתקו לעיתים לספר כחלק מדברי המחבר. עם זאת, בחלק מכתבי היד הוספות אלה עדיין מסומנות כהגהות, ולא התערבבו עם דברי רבינו יצחק. לפיכך, נבחן בכל הוספה האם קיים סממן שהיא הגהה או שייטכן ומדובר בהוספה מאת המחבר עצמו. ראוי לציין, שבכל הדוגמאות שנראה להלן הנוסח של ענף 3 לקוח מכתב היד וטיקן 183.⁷² לעומת זאת, נוסח שאר כתבי היד, כולל שאר הענפים ממשפחה ב', לקוח מכתב יד קיימברידג' 21 12, שממנו ערכנו מהדורה דיפלומטית לספר שע"ד, הרשומה בפרק הנספחים. כאשר נוסח של אחת המשפחות שונה מקיימברידג' 21 12 נציין על כך בהערות השוליים. בנוסף, סדר של הדוגמאות יהיה לפי הסדר של החיבור, חוץ מהדוגמה האחרונה בגלל ייחודיותה.

דוגמה 1- שער ד'

במקור זה המחבר עוסק בדיני מליחה. ההלכה קובעת שיש למלוח בשר לפני בישול על מנת שהדם שבו יצא. רי"מ מביא בהקשר לכך את דברי הגאונים שאומרים שאם הבשר לא נמלח שלושה ימים, הדם שבו כבר לא יצא אפילו על ידי מליחה. בדוגמה זאת נראה שאחד ההבדלים בין ענף 3 לשאר

⁷² כתב יד זה נבחר מכיוון שדבליצקי טוען שהוא האיכותי ביותר, ובשל כך הוא הועתק בספרו.

עדי הנוסח בא לידי ביטוי במיקום דברי הגאונים. בענף 3 דברי הגאונים כתובים בסוף השער הרביעי, העוסק בחתיכת בשר שנפל עליה ציר של דם ומלח מחתיכת בשר אחרת. רי"מ פוסק בסוגיה זאת, שניתן להכשיר בשר על ידי מליחה, אולם אם הציר נגע בחתיכה כשרה שנמלחה, לא ניתן להכשירה לצורך אכילתה.

לעומת זאת בשאר כתבי היד דברי הגאונים מופיעים בסוף שער ב', העוסק בחתיכת בשר שנשטפה אחרי שחיטה אך לא נמלחה. הדין במצב זה הוא שהבשר שאינו נמלח אסור באכילה, אך שאר התבשיל מותר בתנאי שהוא גדול פי ששים מהחתיכה עצמה. בטבלה הבאה נראה את תחילת השער השני ותחילת השער הרביעי, בכדי שנבין טוב יותר במה הם דנים. לאחר מכן נראה את סיומת השערים הנ"ל, ולבסוף נראה את דברי הגאונים לפי כל אחת מהגרסאות.

שאר כתבי היד	ענף 3 ⁷³
<p>שער שני</p> <p>בשר שהודחה ולא נמלחה ושמוה בקדירה, צריך ס' בכל החתיכה דלא ידעינן כמה דמא נפיק מיניה.... אמנם אנו נוהגים לאסור אותה חתיכה עצמה אפילו יש ס' לבטלה.⁷⁴</p> <p>והגאונים כתבו שכל בשר ששהתה ג' ימים שלמים מעת לעת שלא נמלח, הדם נתקשה בתוכו ושוב אינו יוצא ואסור.⁷⁵ אמנם בתלמוד לא מצינו חומרא זו, מה בכך שלא יפלוט הא הוי דם איברים שלא פירש ומותר.</p> <p>שער חמישי</p>	<p>שער רביעי</p> <p>חתיכה שלא נמלחה ונפל עליה ציר..... ובדין זה נאריך לקמן בע"ה גבי טיפת חלב שנפלה על חתיכת בשר.</p> <p>הגאונים כתבו שכל בשר ששהה ג' ימים שלמים מעת לעת שלא נמלח, הדם נתקשה בתוכו ושוב אינו יוצא ואסור. אמנם בתלמוד לא מצינו חומרא זו, מה בכך שלא יפלוט הא הוי דם איברים שלא פירש ומותר.</p> <p>שער שלישי</p>

⁷³ מענף 3 מדובר בכתבי היד: 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290, וטיקן 183 והמבורג 85. כמו כן, שינוי זה קיים בכתבי היד לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592 ממשפחה ד'.

⁷⁴ בחלק מכתבי היד של משפחה א', ובכתבי היד של משפחה ג' קיימת כאן הוספה.

⁷⁵ בענף 3' דברי הגאונים בסוף השער הרביעי, ובמשפחה ג' דברי המהר"ם בשער השלישי. וראה במהדורתנו, נוסח משפחה ג'.

בדוגמה זאת ניכר בברור שרי"מ מביא את דברי הגאונים בכל כתבי היד. אלא שבענף 3 דברי הגאונים רשומים בסוף השער הרביעי. לעומת זאת, בשאר כתבי היד שיטת הגאונים נמצאת בסוף השער השני. השאלות העולות מדוגמה זאת הן, מהו הנוסח המקורי, ומהו הנוסח הנכון והראוי יותר? לכאורה נראה שהשער שיותר מתאים בתוכנו לדין הגאונים הוא השער השני, שכן בשניהם עוסקים בדין הבשר שלא נמלח. לעומת זאת, השער הרביעי עוסק בציר שיצא מתוך החתיכה המלוחה ואגב כך נוגע בחתיכה אחרת.

בכדי לדעת האם נוסח ענף 3 מקורי יותר או שמא שאר כתבי היד קרובים יותר למקור, נבחן מהו הספר שממנו שואב רי"מ את ההלכות בשני השערים. בפרק הנספחים, בפרוש למהדורה, העלנו שמקור שער ב' הוא מספר הראב"ה סימנים אלף קמד' ואלף פט', לעומת השער הרביעי שמבוסס על ספר התרומה. מקורו של דין הגאונים אף הוא מהראב"ה, אך מסימן אלף קיט'. לכאורה מסיבה זאת ניתן היה לטעון שמיקומו המקורי יותר של דין הגאונים בשער השני, כיוון שכולו מושגת על דברי הראב"ה. עם זאת, אין הכרח לטעון כך, שהרי דין הגאונים רשום בראב"ה במקום שונה משאר ההלכות בשער השני. כמו כן, נוסח דין הגאונים בראב"ה שונה מהשע"ד, ורבי אלעזר מביא אותו בשם אביו ששמע מהראשונים, ולא כרי"מ שמביא את הדין בשם הגאונים.⁷⁶ בנוסף לכך, דין הגאונים הוא הלכה בפני עצמה, וניתן לקשרה אף לשער ד'.

השערה נוספת שניתן להעלות היא שאחד המעתיקים ראה הגהה זאת בשולי הטקסט והכניס אותה לשער השני. לעומתו, מעתיק אחר חשב שהיא שייכת לשער הרביעי, ורשם אותה שם. עם זאת, פחות מסתבר שהוספה זאת היא הגהה מאוחרת, שאינה מאת המחבר, שכן קטע זה רשום בכל עדי הנוסח.

נקודה נוספת שניתן ללמוד מדוגמה זאת היא הקשר ההדוק בין ענף 3 למשפחה ד'. בשלושת כתבי היד של משפחה ד', מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685 דברי הגאונים רשומים בשער ד', כפי שראינו בכתבי היד של ענף 3. ההשערה שעולה מכך היא ששלושת כתבי יד אלו מבוססים על נוסח כמו של ענף 3 אלא שנוספו בהם קטעים שאת חלקם כנראה לא רשם המחבר.⁷⁷

⁷⁶ נוסח הראב"ה הוא: "ושמעתי נמי מרבינו אבא מרי שקיבל מן הראשונים שכל בשר ששהא ג' ימים מעת לעת שלא יניקר ונמלח ששוב אינו פולט דמו שנתקשה איסור חלב ודם בתוכו". אומנם, ראה להלן פרק 7 הערה 7 שלעיתים רי"מ מכנה את הראשונים "גאונים".

⁷⁷ וראה על כך עוד בפרק העוסק במשפחה ד'.

במקור זה המחבר דן במצב שגוי עזר לישראל להכין אוכל, כגון שמלג לו תרנגולים, או מלח בשר, או שטף בשר. בכל הפעולות האלו צריך להקפיד על ההלכה בכדי לא לפסול את האוכל. למשל אם הגוי מלג בכלי ראשון או שלא שטף בשר מלוח פעמיים או שמלח בכלי לא מנוקב אז האוכל אינו כשר. השאלה העולה במקרים כאלו היא האם ניתן לסמוך על גוי שמודיע שפעל כדיון, ולאכול את המזון.

שאר כתבי היד	ענף 3 ⁷⁸
<p>מכל מקום יש להתיר כאן אם הגוי יודע מה שהיהודים עושין, אז הכל מותר אם יש ישראל יוצא ונכנס או קטן בר דעת דמירתת הגוי פן ירגישו בדבר. אך אם אין הגוי יודע היאך עושין היהודים הכל אסור.</p> <p>דשמה הגוי עושה כמו שרגיל לעשות.⁷⁹</p>	<p>מכל מקום יש להתיר כאן אם גוי זה יודע היאך עושין היהודים, אז הכל מותר אם ישראל יוצא ונכנס או קטן בן דעת דמירתת הגוי פן ירגישו בדבר. אך אם גוי זה אינו יודע היאך היהודים עושין אז הכל אסור.</p> <p>אפילו אם ישראל יוצא ונכנס.</p> <p>דשמה הגוי עשה להקל טרחו כמו שרגיל לעשות.</p>

המחבר מכריע להלכה שאם הגוי מכיר את דיני ישראל, ויהודי משגיח עליו, האוכל כשר. אך במקרה שהגוי אינו מכיר את ההלכה, האוכל אינו כשר. בענף 3 רשום שאפילו אם ישראל יוצא ונכנס ומביט על עבודת הגוי, בכל זאת האוכל אסור באכילה. מעיון בדברי רי"מ ניתן לומר שההוספה בענף 3 לא חידשה הלכה, אלא חידדה את הנאמר לפני. המשפט הקודם נגמר במילים "הכל אסור", כלומר בכל המצבים שיהיו האוכל אסור. התוספת רק מלמדת אותנו שאף במצב שישראל נכנס ויוצא האוכל

⁷⁸ ממשפחה ג' מדובר בכתבי היד: 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290 ווטיקן 183. כמו כן, הוספה זאת רשומה בכתבי היד: לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592 ממשפחה ד'.

⁷⁹ משפט זה חסר במשפחה א.

אסור, אך גם בלעדיה ניתן להבין שהאוכל אסור. לכן ניתן לומר שמטרת תוספת זאת היא להבהיר ללומד את ההלכה, ולא לחדש דין נוסף.

רי"מ התבסס בסוגיה זאת על ספר התרומה, שכתוב בו: "אם הגוי אינו יודע משפט הדבר היאך עושין אז **הכל אסור** דאולי להקל טרחו עשה באיסור כמו שרגיל לעשות העכו"ם בביתו ואם יודע הכשר דבר והיאך עושים אז הכל מותר אם ישראל יוצא ונכנס דמרתת העכו"ם".⁸⁰ ניכר שהקטע שנוסף בענף 3 לא נלקח מהמקור שעליו התבסס רי"מ. כמו כן, הוא אינו מוסיף לספר דין חדש, וחוסרונו בשאר כתבי היד לא מפריע לקריאה הרציפה של היצירה. לפיכך ניתן לשער שבענף 3 ישנה הוספה מאוחרת שמבארת את הנאמר לפני כן, וכנראה שהיא אינה מאת המחבר. זאת מכיוון שתפוצת ההוספה מוגבלת רק לענף 3, ולשלושת כתבי היד מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685, שייתכן שמבוססים על ענף זה.

דוגמה 3 – שער יז'

במקרה שלפנינו המחבר דן במצב בו התערבבו יחדיו אוכל אסור באכילה ואוכל כשר. רי"מ בודק בסוגיה שלפנינו האם נשתמש במצב כזה בכלל ההלכתי של "כל קובע כמחלה על מחצה דמי", ונאסור את המאכל. הכלל ההלכתי אומר שדבר קבוע לעולם לא יתבטל ברוב, אך השאלה היא האם זה נכון גם בתערובת של אוכל. התשובה שנראה להלן היא שבתערובת מזון לא משתמשים בכלל הלכתי זה. אולם, כאשר המאכל הוא דבר חשוב כגון בריאה שלמה או דבר שבמנין לא ניתן להכשיר את התערובת.

ענף 3 ⁸¹	שאר כתבי היד
אבל בדבר המעורב יחד איסור והיתר, לא שייך למימר כל קבוע כמחצה על מחצה דמי, דהא מן התורה הכל מותר על ידי ביטול ברוב אך מדרבנן אסור מפני דבר שבמנין או בריא	אבל בדבר המעורב יחד איסור והיתר יחד לא שייך למימר כל קבוע כמחצה על מחצה דמי דההיא מן התורה הכל מותר על ידי ביטול ברוב

⁸⁰ ראה ספר התרומה, סימן סז'. התוספת הייחודית של ענף 3 הייתה אמורה להיכנס בין התיבות המודגשות לבין התיבות המסומנות בקו תחתון.

⁸¹ מענף 3 מדובר בכתבי היד: 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290, וטיקן 183 והמבורג 85. כמו כן, הוספה זאת קיימת בכתבי היד: לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592 ממשפחה ד'.

<p>אך מדרבנן אסור משום דהוי דבר שבמניין או בריא</p> <p>אי שרית⁸² כי פירש אחד מהם אתי ליקח ממקום שהוא יחד. כפירוש ר"י.</p>	<p>או ראוי להתכבד,</p> <p>אי שרית כי פירש אחד מהם אתי ליקח ממקום שהוא יחד. כך פיר' רבי' יצחק .</p>
--	--

לפי התורה כאשר נוצרה תערובת של אוכל כשר עם פסול, האוכל הפסול מתבטל ברוב האוכל הכשר, והכל מותר באכילה. אך חכמים החמירו במצבים מסויימים, שאותם מונה ר"מ. בכתבי היד של ענף 3 כתוב שגם חתיכה ראויה להתכבד לא מתבטלת בתערובת, לעומת שאר כתבי היד שפרט זה אינו נזכר בהם. מקור הדין הוא מספר התרומה, וכך כתב ר' ברוך: "אבל במקום שהאיסור וההיתר מעורב יחד ומן התורה הכל מותר על ידי שבטל ברוב אך מדרבנן אסרו משום **דבר שבמניין או בריה אי שרית כי פירש אחד מהן** אתי ליקח ממקום שהם יחד כך פירש מורי רבינו יצחק".⁸³ נראה אפוא שהחסרון בשאר כתבי היד אינו נובע מהשמטה, וההוספה בענף 3 נועדה להבהיר ללומד טוב יותר את המצבים עליהם מדברת הלכה זאת. כמו כן, ניכר שחסרון של תיבות אלו בשאר כתבי היד אינו מפריע להבנת הנקרא, ואינו מוסיף הלכה חדשה.⁸⁴ הנקודה המעניינת בדוגמה זאת הוא כתב היד פריס 380, שבו הוספה זאת רשומה בצד הגיליון ליד דברי המחבר.⁸⁵ על כן נראה שאף בדוגמה זאת מדובר בהוספה מאוחרת שאינה מאת המחבר מכיוון שתפוצתה מוגבלת.

⁸² בכתב יד קיימברידג' 12 21 שעליו מבוססת הטבלה היה כתוב "או שמא" לפני המילים "אי שרית". אך בשאר המשפחות היא אינה רשומה.

⁸³ ראה ספר התרומה, סימן נ'. הלכה זאת רשומה בספר התרומה עצמו ולא קיימת בסימנים של ספר התרומה ששם קיים קיצור להלכות שביצירה זאת. ההוספה שקיימת בענף 3 כתובה בין התיבות המודגשות לתיבות המסומנות בקו תחתון.

⁸⁴ ההלכה שדבר הראוי להתכבד אינו בטל בתערובת כתוב בכל כה"י של השע"ד. וראה במהדורתנו, שער יז', סעיף 5.

⁸⁵ ראה שם עמ' 152. ייתכן שההסבר לתופעה הוא שהבעלים של כתב יד פריס, או מגיחה מאוחר יותר ראו גרסה מענף 3, והוסיפו בצד הגיליון את המילים "או ראוי להתכבד". מצד שני, ייתכן שכתב יד פריס מראה לנו את סדר התהוותו של ענף 3. בתחילה הנוסח היה כמו שרשום בגוף החיבור, לאחר זמן נוספה הערה בצידי הגיליון על ידי חכם מאוחר יותר. בשלב האחרון, בא סופר מאוחר והכניס את ההגה לתוך דברי ר"מ, וכך נוצר ענף 3. בפועל, לא משנה מאיזה צד בוחנים את כתב היד, המסקנה היא שהוספה זאת ככל הנראה מאוחרת.

בדוגמה זאת נראה עוד מקרה למשפט שנוסף בענף 3. אומנם, הייחודיות בדוגמה זאת שאותו משפט נוסף במקום אחר בהמשך השער גם במשפחה ג', שבה טרם עסקנו. לפיכך נבחן בדוגמה זאת מה סיבת הוספת המשפט בכל אחד מעדי הנוסח, ומהו הנוסח המקורי יותר. הדיון ההלכתי במקור זה נסוב על האיסור לאכול תולעים. בתחילת שער יח' מובאת מחלוקת בין הראב"ן לסה"ת האם צריך לחשוש שהתולעת יצאה מחוץ לפרי, ומסיבה זאת לאסור את כל הפרי, או שלא חוששים לכך. בטבלה שלפנינו מובאים דברי הראב"ן שהחמיר בסוגיה זאת, וכתב לזרוק כל תולעת הנמצאת בפולים ובעדשים. בהמשך הדיון נביא אף את דברי סה"ת המקלים.

שאר כתבי היד	ענף 3 ⁸⁶
דכיון דאיבעיא לן פירשה לאויר העולם מהו ועלתה בתיקו, א"כ כולהו אסירי דכל תיקו לחומרא ואיכא למימר פירשו וחזרו וזהו איסור דאוריתא.	דכיון דאיבעיא לן פירשה לאויר העולם מהו ועלתה בתיקו, א"כ כולהו אסירי דתיקו דאיסורי לחומרא ואיכא למימר פירשו וחזרו. ואסורין משום השרץ השורץ על הארץ וזהו איסור דאוריתא.

במקרה שלפנינו נפסק שאסור לאכול תולעים, ובענף 3 נוסף על כך שזהו איסור תורה שנלמד מהפסוק: "שרץ השורץ על הארץ". בפועל ההוספה בענף 3 לא לימדה הלכה מחודשת את קורא הספר, אלא מדובר בטעם לפסק של הראב"ן. להלן נביא את לשון הראב"ן, שעליו מבוססת ההלכה, ונבחן מהו הנוסח הדומה למקור. כותב הראב"ן: "ופירות שהתליעו בין בתלוש בין במחובר וכן עדשים וכן פולין אסור לאוכלן עם התולעים אלא זורק התולעים ואוכלן, כיון דבעיא להו פירשו לאויר העולם מהו ועלתה בתיקו כולהו אסורין דאיכא למימר פירשו וחזרו".⁸⁷ מדברי הראב"ן ניכר

⁸⁶ מענף 3 מדובר בכתבי היד: 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290 ווטיקן 183. כמו כן, הוספה זאת קיימת בכתבי היד: לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592 ממשפחה ד'.

⁸⁷ ראה ראב"ן סימן רסו'. וראה את דבריו אף בראב"י, סימן אלף צג': "כי ראיתי בפיסקי רבינו זקני שכתב פירות שהתליעו בין בתלוש בין במחובר וכן עדשים וכן פולין אסור לאוכלן עם התולעים אלא זורקן ואוכלן. דכיון דאיבעיא לן (סז ע"ב) פירשה לאויר העולם מהו ועלתה בתיקו, כולהו אסורין דאיכא למימר פירשו וחזרו".

שהמשפט שנוסף בענף 3 לא היה רשום במקור עליו הסתמך רי"מ. לפיכך, זוהי דוגמה נוספת להוספה שכנראה אינה מאת המחבר, ומטרתה להבהיר לקורא את ההלכה.

אולם, כאמור משפט זה נוסף אף במשפחה ג' בהמשך הסוגיה, וכעת נבחן האם מדובר במשפט שזו מסוגיה לסוגיה כפי שראינו בדוגמה הראשונה, או שמא התוספת במשפחה ג' נובעת מסיבה אחרת? בטבלה הבאה נראה את שיטת סה"ת, שחולקת על הראב"ן, ונבחן את נוסח משפחה ג' של השע"ד לעומת שאר המשפחות, הכוללים את כל הענפים של משפחה ב'.

משפחה ג'	שאר כתבי היד
הא דאמר שמואל קישות שהתליע באיביה אסורה. פירוש התולע שנמצא בתוך הפירות כשהתולע בא שם כשהיה פרי מחובר באילן, אז התולע אסור משום שרץ השורץ על הארץ	הא דאמר שמואל קישות שהתליע באיביה אסורה. פירוש התולע שנמצא בתוך הפירות כשהתולע בא שם כשהיה פרי מחובר באילן,
אך אם התולע גדל לאחר שנתלש הפרי, אז מותר אפילו התולע אם לא יצא לחוץ חי מעולם.	אך אם התולע גדל לאחר שנתלש הפרי, אז מותר אפילו התולע אם לא יצא לחוץ חי מעולם.

מטבלה זאת ניכר שהמשפט שנוסף בדוגמה הקודמת בענף 3, נוסף בדוגמה זאת במשפחה ג'. אף בדוגמה זאת נשווה את דברי השע"ד, ליצירה שממנה נלקח הדין, שבמקרה שלפנינו הוא סה"ת. לשון סה"ת הוא: "אמר שמואל קישות שהתליע באיביה אסורה. התולע הנמצא בפרי אם היה בפרי כשהיה מחובר באילן אז התולע אסור משום **השרץ השורץ על הארץ**. אבל אם לא בא התולע עד אחר שנתלש אז התולע מותר כל זמן שלא יצא התולע בעודו חי חוץ לפרי".⁸⁸

מדברי סה"ת עולה שהמשפט "משום שרץ השורץ על הארץ", רשום במקור הדברים, אך חסר בנוסחים של משפחות א' ו-ב'. לפיכך נראה שנוסח משפחה ג' משמר נוסח מדויק יותר של השע"ד. בנוסף לכך עולה שבניגוד להוספה בענף 3 שאינה רשומה בחיבור עליו מתבסס רי"מ, אלא באה להבהיר לקורא את ההלכה, ההוספה במשפחה ג' מבוססת על הספר ממנו שאב המחבר את הדין.

⁸⁸ ראה ספר התרומה סימן לד'.

חיזוק לכך שנוסח משפחה ג' נראה מקורי ניתן להביא מכך שייתכן שהמשפט חסר בגלל השמטה שמפני הדומות. כאשר נעיין בטבלה נראה שייתכן ומעתיק מסוים דילג מהמילים "אז התולע" למילים "אך אם התולע". מכל מקום נמצאנו למדים פעם נוספת על הוספה בענף 3 שמבארת את ההלכה, שכנראה לא נכתבה בידי המחבר. זאת בניגוד להוספה דומה במשפחה ג'.

דוגמה 5- שער כא'

ההלכה הבאה עוסקת בדין "נותן טעם לפגם". רי"מ דן במחבת חמה של גוי ששמו בה מים, ובוחר האם מותר ללוש באמצעותם עיסה.

שאר כתבי היד	ענף 3 ⁸⁹
<p>אבל במחבת של גוי או יורה של גוי שיש בה נותן טעם של איסור ונכנס טעם של איסור במים, אסור ללוש עיסה מן המים לכתחילה שהוחמו בתוכה. אף על פי דסתם כלי גוים אינן בני יומן. מכל מקום אסור ללוש פת בביתנו מן המים שהוחמו בה דאין להתיר נ"ט לפגם לכתחילה.</p> <p>אבל לאכול הפת שלהם מותר דהיינו דיעבד.</p>	<p>אבל במחבת גוי או יורה גוי שיש בה נותן טעם של איסור ונכנס טעם של איסור במים, אסור ללוש עיסה מן המים לכתחילה שהוחמו בתוכה. אף על פי דסתם כלי גוים אינן בני יומן, מכל מקום אסור ללוש פת בביתנו מן המים שחממו בה, דאין להתיר נותן טעם לפגם לכתחילה.</p> <p>וני"ל בדיעבד שרי</p> <p>אבל לאכול מפת שלהם של גוי מותר דהיינו דיעבד.</p>

המחבר פסק שנותן טעם לפגם אסור לכתחילה. לכן אסור ללוש בצק במים חמים שהיו במחבת של אינו יהודי, אבל מותר לאכול מלחם של אינו יהודי. בענף 3 קיימת הוספה שנאמר בה שנותן טעם

⁸⁹ מענף 3 מדובר בכתבי היד: המבורג 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290, וטיקן 183 והמבורג 85. כמו כן, הוספה זאת קיימת בכתבי היד לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592 ממשפחה ד'.

לכתחילה אסור, אבל בדיעבד מותר. ראשית, בדיון שלפנינו רי"מ אינו מתבסס על ספרי הלכה שקדמו לו, וכנראה מתנסח בעצמו.⁹⁰ שנית, לא ניתן להוכיח מכתבי היד האחרים שהוספה זאת היא הגהה מאוחרת. יתרה מכך, היא אינה סותרת את ההלכה הכתובה בשאר כתבי היד. כמו כן, חסרון התיבות בשאר כתבי היד לא מפריע לרצף הקריאה של הטקסט. לפיכך ניתן לשער אף כאן שמדובר בהוספת הבהרה, שכנראה אינה נכתבה בידי המחבר. ייתכן שחיזוק לכך אלו המילים: "וני" (ונראה ל"י), שאין עוד מקום בספר שרי"מ מתנסח כך.⁹¹ על כן, זאת אינדיקציה שמחזקת את ההשערה שמילים אלו לא נכתבו בידי רי"מ.

עם זאת, ייתכן שמסקנה שונה ניתן יהיה להעלות בעקבות עיון בכתב יד פרמה 2592, ממשפחה ד'. בתחילת דברנו עמדנו על כך שהוספות הכתובות בענף 3 קיימות אף בעדי הנוסח של משפחה ד'. בכתב יד זה כתוב: "אבל בדיעבד שרי". כלומר, המילה "וני" לא קיימת, ובמקומה רשום "אבל". השערה שניתן להעלות מכך היא שבנוסח המקורי היה רשום "אבל". אם נטען כך ניתן לשער שבשאר כתבי היד קיימת השמטת הדומות בין המילים "אבל". לפיכך ייתכן שמעיון בכתב יד פרמה 2592 יוצא שענף 3 מייצג נוסח מקורי יותר של השע"ד, אלא שהמעתיק שלו טעה והחליף את המילה "אבל" במילה "וני".⁹²

דוגמה 6- שער כג'

במקור זה המחבר עוסק בהלכות ביצים, דרך אכילתן, ובאפשרות שקיים בהן דם. הכלל ההלכתי קובע שדם ביצים אסור באכילה. כמו כן, קיימות ביצים של עופות לא כשרות, שגם הביצים שלהן פסולות. רי"מ בסוגיה זאת כותב שלמרות האיסור לאכול דם בביצים מותר לצלות אותן שלמות. בענף 3 נוסף טעם הדין, שבגיננו רי"מ מורה שאין צורך לבדוק את הביצה.

⁹⁰ ראה מהרש"ל, ים של שלמה, מסכת חולין פרק ח'. וראה בבאור לשער כא', במהדורתנו שבפרק הנספחים.

⁹¹ אף דבליצקי עמד על כך במהדורתו, וראה דבליצקי, שע"ד, עמ' שמב'. מסיבה זאת דבליצקי, שההדיר את הספר, כתב ששורה זאת היא כנראה הגהה של תלמיד מאוחר שנכנסה לגוף הספר. עם זאת, קיים קושי על דברי דבליצקי, שכן במהדורתו בעמ' שלד' המילים "וני" מופיעות פעמיים, כחלק מדברי רי"מ. לפיכך אם צודק דבליצקי שכתב היד וטיקן 183 מדויק, הביטוי "וני" כן אופייני לרי"מ, והוא נמצא שלושה פעמים בחיבור. עם זאת, מעיון בשאר כתבי היד נראה שצודק דבליצקי שהביטוי, "וני", לא אופייני לרי"מ, ומכל מקום צריך לתקן את מהדורתו בשאר המקומות שהתיבות "וני" מיוחסות לרי"מ. בנוסף לכך, צריך להוסיף במהדורתו של דבליצקי שביטוי זה לא נכנס בטעות רק לכתב יד וטיקן 183 אלא כנראה לכל כתבי היד של ענף 3.

⁹² אולם ניתן לטעון שמעתיק כתב יד פרמה 2592 הוא זה שטעה ולא העתיק נכון את המילה "וני", ולכן המסקנה תהיה שאף הוספה זאת בענף 3 נכתבה שלא מאת המחבר, ובשלב מאוחר יותר.

בהמשך הדיון רי"מ אוסר לאכול "נילש" משום בישולי גויים, ובענף 3 מבואר מהם אותם "נילש".

שאר כתבי היד	ענף 3 ⁹³
<p>וגם כשאנו אוכלין אותן צלויות אין בודקין וגם אין בודקין אותם אם יש בהן דם כשאוכלים אותם צלויות דאין יכולים לבדקם⁹⁵ ואזלינן בתר רובא.</p> <p>אע"פ שרגילות כשעושין תבשיל או מרק לעיין אחריהן אם יש בהן דם, חומרא בעלמא הוא. וכל אותן שאינם שומרין עצמן מפת של גוים אוכלין קיינטיאש דהעיסה עיקר כך מסיק תלמודא מסכת ע"ז דקמחא עיקר. ומיהו הני נילש</p> <p>גובלא בעלמא הוא ואית בהו בשולי גוים כמו שלקות ומברכין עליהם בורא מיני מזונות.</p>	<p>וגם כשאנו אוכלין אותן צלויות אין בודקין אותן אם יש בהם דם דאין יכולין לבדקו דאזלינן בתר רובא</p> <p>ורוב ביצים אין בהן דם</p> <p>אעפ"י שרגילות כשעושין מהם תבשיל או לטגנן לעיין אחריהם אם יש בהן דם, זהו חומרא בעלמא הוא. וכל אותן שאין שומרין עצמן מפת של גוים אוכלין קכלן דהעיסה עיקר. כך מסיק תלמודא במסכת ע"ז דקימחא עיקר. ומיהו הני ניל"ש</p> <p>שקורין בלשון אשכנז אובלטש⁹⁴</p> <p>גובלא בעלמא הוא ואית בהו משום בישולי גוים כמו שלקות שמברכין עליהם בורא מיני מזונות.</p>

בדוגמה זאת רואים שבאותה פסקה בספר שע"ד, קיימים שני משפטים בענף 3 שלא רשומים בשאר כתבי היד. בשני המשפטים ניכר שלא מדובר בדיון מחודש שלא רשום בשאר כתבי היד, אלא בהערות

⁹³ מענף 3 מדובר בכתבי היד: המבורג 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290 ווטיקן 183. כמו כן, הוספה זאת קיימת בכתבי היד: לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592.

⁹⁴ הוספה זאת קיימת בכתבי היד מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685. וראה פרמה 2592 דף 79 ע"ב.

⁹⁵ התיבות המודגשות לא קיימות במשפחה א'.

משניות. במשפט הראשון שנוסף קיים נימוק מדוע מותר לבשל ביצים. במשפט השני שרשום בענף 3 קיים תרגום של המאכל "נילש" ללשון אשכנז.

מקור הדין הוא מספר התרומה, ושם נאמר: "וגם כשאוכלין ביצים צלויות בגחלים אין בודקים אותם אם יש בהם דם ואין יכולין לבדוקן אלא אזלינן בתר רובא ואף על פי שרגילות לעיין בהם משום דם כשעושיין מהם תבשילי".⁹⁶ מכאן עולה שהקטע הראשון שנוסף בענף 3 אינו נמצא במקור הדין, ובא לבאר את כוונת ספר התרומה. כמו כן, ניכר שהנוסח בשאר כתבי היד של השע"ד ותוכן סה"ת מובנים ללא התוספת בענף 3. עם זאת, הנימוק "ורוב ביצים אין בהם דם" רשום במקום אחר בשע"ד ובסה"ת.⁹⁷ נראה שחכם מאוחר ראה שנימוק זה תואם לדין שבפנינו ורשם אותו בצידו הגיליון. מסתבר שכך היא פתרונה של התוספת השנייה, שרשומה במקום אחר בשע"ד ובסה"ת.⁹⁸ לפיכך נראה שהתוספות בדוגמה זאת דומות באופיין למה שראינו עד כה, וכנראה שהן מצביעות על תוספת שלא נכתבה מאת המחבר.

דוגמה 7- שער ל'

עד כאן ראינו כמה דוגמאות למשפטים שהיו חסרים בשאר כתבי היד לעומת ענף 3. בדוגמה הבאה נראה מקרה בו קטע רשום במקום שונה בכל משפחה. כמו כן נראה הבדלים בין ענף 3 לבין שאר כתבי היד ולעומת משפחה א'. בהלכה זאת עסקנו בפרק הדין במשפחה א- דוגמה 6 וכאן נבחן את הייחודיות של ענף 3 לעומת שאר עדי הנוסח. הסוגיה שאנו עוסקים בה דנה בכבשה שנשחטה ונמצאה טרפה, ובדין כשרות החלב נחלקו חכמי ימי הביניים. ישנם חכמים שאמרו שהואיל ונמצא שהבהמה יצאה מחזקת כשרות כל חלב שיצא ממנה בשנה האחרונה בחזקת טרף. לעומתם היו שאמרו שהבהמה נטרפה רק לאחרונה, ונתיר כל חלב שנחלב עד שלושה ימים לפני השחיטה. כשיטה זאת נקטו בה"ג ורשב"ם. שער זה מתחיל בכל כתבי היד במילים: "שאלו לרבינו שמואל ב"ר מאיר על כבשה שנמצאת טריפה והייתה חולבת מה לעשות מהחלב שחלבה בעודה שהיא בחיים או מן הגבינות. והשיב, אין בידינו להתיר כל דבר הנעשה מאותה כבשה בתוך ג' ימים. והביא ראיה מפרק אלו טריפות. אבל מקודם ג' ימים מותר. וכן פסק בה"ג דטפי מג' ימים אין לנו לאסור". לאחר

⁹⁶ ראה ספר התרומה, סימן כח', וכן הנוסח בכתבי היד של סה"ת. מקור הדין הוא מספר התרומה עצמו ולא מהסימנים, שהם קיצור ההלכות עליהם דיבר ר' ברוך. הקטע הייחודי לענף 3 נוסף בין המילים המודגשות לבין המילים המסומנות בקו תחתון.

⁹⁷ ראה במהדורתנו, שער כב', סעיף 7. וראה סה"ת, סימן כח'.

⁹⁸ ראה שע"ד שם, וסה"ת שם.

פתיחה זאת בענף 3 ובמשפחות ב' ו-ג' מובאת ראייה לשיטת בה"ג, ולאחר מכן מתפצלים עדי הנוסח לשלושה כפי שנראה בטבלה הבאה.

משפחה א'	שאר כתבי היד (משפחות ב' ו-ג')	ענף 3 ⁹⁹
<p><u>ורבינו</u> <u>ברוך</u> סומך על דברי רבנו שמואל.¹⁰⁰</p>	<p>ויש שאוסרין הגבינות שנעשו כל י"ב חדש שנמצאת טריפה, ולא ק"ל הכי. <u>וכן כתב רבי ברוך</u> שיש להתיר הגבינות ולסמוך על דברי רשב"ם. וכן עמא דבר. ויש שמספקין דווקא נמצא טריפה ע"י סרכא אז יש להתיר הגבינות שנעשו קודם ג' ימים מספק ספיקא. אבל בטרפות הבא מן הבטן כגון יתרת שלא בדרא דאוני וכיוצא בה מספקא לן אם יש לטרוף הגבינות אם לאו. וצא וראה איך עמא דבר. ויש אוסרים הגבינות כל י"ב חדש קודם שנמצאת טריפה. ולא ק"ל הכי.</p>	<p><u>וכן כתב רבינו ברוך</u> שיש להתיר הגבינות שנעשו קודם ג' ימים ולסמוך על דברי רבנו שמואל. וכן עמא דבר. ויש שמספקין דוקא נמצאת טריפה ע"י סירכא אז יש להתיר הגבינות שנתקנו קודם ג' ימים משום ספק ספיקה, אבל בטריות הבא מן הבטן כגון ביתרת שלא בדרא דאוני וכיוצא בזה מספקא לן אם יש לטרוף הגבינות אם לאו. וצא וראה איך עמא דבר. ויש אוסרים הגבינות כל י"ב חדש קודם שנמצאת טריפה. ולא ק"ל הכי.</p>

ראשית ניתן לשים לב שאותן הפסקאות מרכיבות את ענף 3 ושאר כתבי היד, אלא שהן רשומות בסדר שונה. הקטע המודגש בענף 3 מקביל קטע המודגש בשאר כתבי היד, וכן הקטע שמסומן בקו תחתון בענף 3 תואם לקטע עם הקו התחתון בשאר כתבי היד. בכל כתבי היד רשום שרבנו ברוך פוסק כרשב"ם. בכתבי היד של ענף 3 המשפט: "יש אוסרים הגבינות...", רשום בסוף הפסקה. לעומת זאת, בשאר כתבי היד משפט זה רשום בתחילת הפסקה.

⁹⁹ מענף 3 מדובר בכתבי היד: המבורג 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290 ווטיקן 183. כמו כן, נוסח זה קיים אף בכתבי היד: לונדון 18685 ופרמה 2592, אך לא במוסקבה 476. וראה על כך דיון להלן בפרק העוסק במשפחה ד'.

¹⁰⁰ ראה לעיל בדוגמה 6 של משפחה א'.

בפרק העוסק במשפחה א' עמדנו על כך שהנוסח שלה נראה מקורי יותר וקדום יותר, ואליו נוספו בשלב מאוחר יותר קטעים נוספים, כפי שניכר בדוגמה שלפנינו. השאלה העולה כאן היא מהו הסדר המקורי של הפסקאות שנוספו לשע"ד, והאם ניתן להצביע על נוסח נכון יותר או מדויק יותר?

מצד אחד נוסח שאר כתבי היד נראה מסתבר יותר שכן רי"מ בשער זה מבוסס על הראבי"ה, ובסוף דבריו הוא רושם את דברי רבנו ברוך בעל סה"ת. מאידך גיסא, נוסח ענף 3 בנוי בסדר קוהרנטי, והרבה יותר הגיוני. בתחילה מובאת שיטה מקלה המתירה גבינות שנעשו שלושה ימים בטרם נשחט בעל החי, ולבסוף כתובה שיטה מחמירה הפותחת במילים "ויש אוסרים הגבינות". לפיכך מצד התוכן ענף 3 משמר נוסח נכון ומדויק יותר.

בדוגמה הבאה נראה שייטכנו מצבים בהם הנוסח של משפחה א' יהיה דומה דווקא לענף 3, לעומת שאר כתבי היד.

דוגמה 8- שער כג'

במקרה הבא נראה דוגמה נוספת להבדלי הנוסח שבין ענף 3, משפחה א' ושאר כתבי היד, כך שבכל אחת משלושת הקבוצות יהיה נוסח שונה. הדוגמה שלפנינו עוסקת בדין כשרות הדבש. בתורה כתוב שמותר לאכול דבש,¹⁰¹ אך לא מפורט האם הכוונה לדבש דבורים או דבש תמרים. במקור שלפנינו נראה שמדובר בדבש דבורים. התלמוד במסכת בכורות (ז ע"ב) מסביר מדוע דבש דבורים מותר, ומנסה לברר מה יהיה הדין בדבש צרעות.

ענף 3 ¹⁰²	משפחה א'	שאר כתבי היד (משפחות ב' ו-ג' ¹⁰³)
ודבש דשרי לא ידעינן מן הפסוק דההוא בדבש תמרים מיירי. אלא ידעינן ליה כדרשינן בפ"ק דבכורות	ודבש דשרי לא ידעינן מן הפסוק דההוא בדבש תמרים מיירי. אלא ידעינן ליה כדרשינן בפ"ק דבכורות	ודבש דשרי לא ידעינן מן הפסוק דההוא מיירי בדבש תמרים ולא ידעינן כדרשינן בפ"ק דבכורות דכתיב את זה

¹⁰¹ לראשונה דבש כתוב בשמות ג, ח.

¹⁰² מענף 3 מדובר בכתבי היד: המבורג 184, פריס 655, קימברידג' 1218, פריס קלוני 12290 ווטיקן 183. כמו כן, כך הוא הנוסח אף בכתבי היד: לונדון 18685, מוסקבה 476 ופרמה 2592.

¹⁰³ הנוסח הוא מכתב יד קיימברידג' 12 21.

תאכלו מכל שרץ העוף זה אתה אוכל ואי אתה אוכל כל שרץ עוף טמא העוף טמא עצמו אי אתה אוכל אבל אתה אוכל מה שהעוף טמא משריץ ואיזהו דבש דבורים. ופריך השתא אף גזין וצרעין	דכתיב אך את זה תאכלו מכל שרץ העוף זה אתה אוכל ואי אתה אוכל שרץ העוף טמא ועוף טמא עצמו אי אתה אוכל אבל אתה אוכל מה שהעוף טמא משריץ ואיזה זה זה דבורים. ופריך יכול אף דבש גיזין וצרעין	דכתיב אך את זה תאכלו מכל שרץ העוף זה אתה אוכל ואי אתה אוכל שרץ עוף טמא העוף טמא עצמו אי אתה אוכל אבל אתה אוכל מה שהעוף טמא משריץ ואיזה זה זה דבורים. ופריך אף דבש מגזין ומצרעין מותר לאכול אמרת לאו מה ראית להרבות דבורים ולהוציא גזין וצירעין ומשני מרבה אני דבש שאין לו שם לווי...
אמרת לאו מה ראית	אמרת לאו ומה ראית להרבות דבש דבורים ולמעט דבש גזין	אמרת לאו מה ראית להרבות דבורים ולהוציא גזין וצירעין ומשני מרבה אני דבש שאין לו שם לווי...
ומשני מרבה אני דבש דבורים שאיין לו שם לווי	ומשני מרבה אני דבש דבורים שאיין לו לווי...	ומשני מרבה אני דבש שאין לו שם לווי...

בדוגמה זאת רואים שלכל משפחה יש את הסגנון הייחודי שלה. המילים "מותר לאכול" קיימות רק בענף 3, ולא בשאר כתבי היד. לעומת זאת, המשפט: "להרבות דבורים ולהוציא גזין וצירעין", רשום בענף 3 וגם במשפחה א'. אולם, בשאר כתבי היד משפטים אלו אינם קיימים. ניתן ללמוד מכך שהקבוצה שאנו קוראים לה "שאר כתבי היד" מורכבת מכמה משפחות, ולכל משפחה דפוסי התנהגות משלה. המקור להלכות דבש בשע"ד לקוח מהסמ"ג.¹⁰⁴ עם זאת בקטע שלפנינו רי"מ מצטט מהתלמוד כפי שהוא מציין בשע"ד. נוסח התלמוד על פי כתב יד מינכן 95 הוא

¹⁰⁴ ראה דיון על כך במהדורתנו שבפרק הנספחים, שער כג'. וראה סמג לאוין סימן קלבי שכותב: "אף על פי שמתיר דבש דבורים מגזירת הכתוב שנאמר את זה לא תאכלו מכל שרץ העוף אבל אתה אוכל מה שעוף טמא משריץ ואי זה זה דבש דבורים, אף על פי כן אוסר דבש הצרעין שאינו בכלל ההיתר מפני שאינו נקרא דבש סתם כדבש דבורים אלא יש לו שם לווי שנקרא דבש הצרעים ונקרא שם הטמא עליהן". ניכר שהשע"ד מבוסס על הסמ"ג אבל משפחה א' צמודה יותר לנוסח התלמוד.

ואיזה זה - דבש דבורים, יכול אף דבש גזין¹⁰⁵ והצירעין, אמרת לאו, ומה ראית לרבות דבש

דבורים ולהוציא דבש הגזין¹⁰⁶ והצירעין? מרבה אני דבש דבורים - שאין לו שם לווי.¹⁰⁷

מהשוואת משפחות השע"ד לתלמוד ניכר שנוסח משפחה א' תואמת את הכתוב בתלמוד. לעומת זאת בענף 3 נוספו המילים "מותר לאכול". מילים אלו אינן רשומות במקור, ובאות לבאר ללומד את כוונת התלמוד. אף בדוגמאות הקודמות עמנו על כך שענף 3 מתאפיין בתוספת קטעי הסבר שנכתבו בשלב מאוחר יותר, כנראה שלא בידי המחבר. לעומת זאת, בהמשך הקטע במשפחות ב' ו ג' חסר משפט שהושמט בטעות בתהליך ההעתקה. ראשית משפט זה כתוב במקור עליו מבוססת ההלכה, ובנוסף לכך ללא משפט זה תוכן ההלכה בכתבי יד אלו אינו מובן.¹⁰⁸ לפיכך נמצאנו למדים מדוגמה זאת שענף 3 מכיל הוספה מאוחרת, אך מנגד, לעיתים הוא שומר על נוסח מקורי יותר לעומת משפחות ב'-ג'.

לסיכום, ראינו בדוגמאות לעיל שכתבי היד של ענף 3 מכילים מילים ומשפטים ייחודיים שלא קיימים בשאר כתבי היד.¹⁰⁹ מסקירת משפטים אלו עולה שלא מדובר בהוספת הלכות, אלא הוספת ביאור ופירוש על הנוסח שקיים בשאר כתבי היד. מעיון בכתבי היד ניתן ללמוד עוד שלא קיים מקרה הפוך, בו בענף 3 חסר קטע שקיים בשאר כתבי היד של משפחה ב'.¹¹⁰ בדוגמאות שראינו היו מקרים שתוכן ההוספה הכיל פסוקים שהיוו מקור תורני, לדין הרשום בספר. במקרים אחרים ראינו שההוספה מכילה תרגום מילולי לאשכנזית. אך בדרך כלל, כאמור, מטרת ההוספות בענף זה היא להנגיש, לבאר ולהטעים לקורא את ההלכה שכתובה לעיתים בצורה סתומה. כמו כן, ראינו שהמילים שנוספו אינן רשומות במקור עליו התבסס רי"מ בכתבת ההלכה. לפיכך נראה שהוספות

¹⁰⁵ בכתב יד מינכן רשום "חגבים". אולם זאת גירסה ייחודית, וראה כתב יד וטיקן 118-119, וטיקן 120-121.

¹⁰⁶ כ"ל

¹⁰⁷ ראה כתב יד מינכן 95 של התלמוד הבבלי עמ' 458 ע"ב. הפיסוק לא רשום בכתב היד. כמו כן אף נוסח התלמוד שלנו, מהדורת וילנא הוא: "ואיזה זה - זה דבש דבורים, יכול אף דבש הגזין והצירעין? אמרת: לא, ומה ראית לרבות דבורים ולהוציא הגזין והצירעין? מרבה אני דבש דבורים - שאין לו שם לווי". ניתן לשים לב שהמשפט המודגש קרוב יותר לנוסח ענף 3 וכתבי היד מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685, שבהם רשום "להרבות דבורים ולהוציא גזין וצירעין". וכן הוא נוסח כתב יד וטיקן 118-119 ודפוס ונציה רפ"ג. לעומת זאת נוסח משפט זה במשפחה א' דומה למקבילה שלו בכתב היד מינכן 95, וכן הוא נוסח כתב יד וטיקן 120-121.

¹⁰⁸ משפט זה כתוב גם בכתב יד וטיקן 118-119 ובטיקן 120-121.

¹⁰⁹ ראה דוגמה נוספת לכך בפרק הנספחים, נספח א, מסקנה 1.

¹¹⁰ עם זאת, ראה במהדורתו של דבליצקי, בסימן ה' ובסימן יט'. אם בודקים ומשווים סימנים אלו לשאר כתבי היד עולה שקיימת טעות דפוס במהדורתו של דבליצקי שהשמיט שני קטעים מכתב היד וטיקן 183.

ייחודיות אלו אינן של המחבר. עם זאת, ראינו שלעיתים ענף 3 משמר נוסח מקורי יותר והגיוני יותר לעומת כתבי יד אחרים. ראוי לציין, שמהדורת כתב היד של דבליצקי לספר שע"ד מבוססת על כתבי יד וטיקן 183 ופריס קלוני 12290, השייכים לענף 3.¹¹¹ לפיכך, בכדי לקבל את עמדתו של דבליצקי, ולהסתמך על מהדורתו, נצטרך להוכיח שההוספות בענף 3 נרשמו על ידי רי"מ, דבר שמאד קשה להראות, ואולי אף בלתי אפשרי.

ענף מספר 4

בתחילת המחקר ראינו שכתבי היד של משפחה ב' אינם מתאפיינים בקטעים ייחודיים שקיימים רק בהם, וכן לא בקטעים שחסרים רק בהם. לאחר מכן חילקנו את כתבי היד של משפחה ב' לארבעה ענפים. עמדנו על ייחודיות כתבי היד של ענף 1 וענף 2. ראינו שהנוסח של ענף 3 מכיל לעיתים מספר מילים שקימות רק בענף זה. לכל שאר כתבי היד של משפחה ב', שאינם מענפים 1, 2 ו-3, אין טקסט ייחודי, שבא לידי ביטוי בקטעים שיתרים וחסרים רק בהם. כתבי יד אלו הם: רגיו 133 שהועתק בסוף המאה הי"ג-תחילת המאה הי"ד, ציריך 145 שהועתק סביב שנת 1341, פריס 380 שהועתק בשנת 1342, אוקספורד 883 שהועתק בשנת 1347 ואוקספורד 1129 שהועתק בשנת 1394.¹¹² בנוסף אליהם ענף 4 כולל את כתבי היד אוקספורד 641, אוקספורד 1171 וקימברידג' 791 שהועתקו במהלך המאה הי"ד. כתבי יד אלו יקראו מעתה ענף מספר 4 של משפחה ב'.¹¹³ לפיכך יוצא שענף מספר 4 הוא הגדול ביותר במשפחה ב', וכולל יותר כתבי יד מאשר הענפים האחרים. כמו כן, ענף זה מייצג את הטקסט הסטנדרטי של משפחה ב', ללא הוספות וחסרונות הקיימים בשאר הענפים. על כן, מצד אחד, הפרק העסק בענף 4 אינו כולל דוגמאות כמו שאר הענפים והמשפחות. אולם, מצד שני, ענף

¹¹¹ ראה דבליצקי, שע"ד עמ' שלב'.

¹¹² בכתב יד אוקספורד 883 התאריך רשום בגט, וראה עליו עוד בספרדתא, מסד הנתונים הקודקולוגי. וראה בספרדתא אף לגבי כתבי היד פריס 380 וציריך 145. תאריך ההעתקה של אוקספורד 1129 כתוב בקולופון. הנתונים של שאר כתבי היד לקוח מהאתר לתצלומי כתבי יד עבריים.

¹¹³ עם זאת, ראוי לציין שלעיתים רחוקות כתב יד מענף זה יכול להיות מנוסח כמו כתב יד במשפחה וענף אחרים. כמו שראינו בענף 2 דוגמה 8 שכתב יד פריס 380 תואם לנוסח של ענף 2. אך מדוגמה בודדת זאת, לא ניתן להחשיב אותו כחלק מענף 2, שכן בשאר המקרים הנוסח שלו זהה לענף זה. כמו כן, בעקבות תהליך של קונטמינציה לעיתים הוספה ממשפחה או ענף אחר יכולים לחזור לאחד מכתבי היד של ענף 4. אולם בשל הוספה או חסרון בודד לא נשנה את השתייכותו של כתב יד. בהקשר לכך נציין את כתב יד אוקספורד 883 שסדר השערים שלו שונה מכל שאר כתבי היד, והוא אינו משקף גירסה סטנדרטית של השע"ד.

זה הוא המרכזי ביותר לעומת שאר המשפחות והענפים, כיוון שהוא מייצג את הטקסט הנפוץ ביותר של השע"ד בשנים הראשונות מאז צאתו לאור.

למעשה קיים יתרון מרכזי אחד וחסרון מרכזי אחד לכתבי היד של ענף 4. היתרון הוא בכך שזהו טקסט מלא ביותר של החיבור, וביחד עם זה אין בתוכו קטעים של חכמים אחרים.¹¹⁴ כלומר, בגרסאות המלאות יותר מענף 4 קיימים קטעים שלא נכתבו בידי רי"מ, תופעה שלא קיימת בענף 4. אולם חסרונו של ענף 4 הוא בכך שלא רשומים בו קטעים מקוריים נוספים של המחבר הקיימים במשפחה ג', כפי שנראה בפרק הבא.

¹¹⁴ אומנם גם כתבי היד של משפחה א' וענף 2 נקיים מהוספות מאוחרות, אך הם משקפים גרסאות שאינן מלאות בשל קטעים שנשמטו מהם בעת תהליך ההעתקה.

משפחה ג'

ראינו לעיל שכתבי היד של משפחה זאת הם: פרמה 3161 שהועתק סביב שנת 1350, ורשה 38 שהועתק סביב שנת 1396, קימברידג' 13.7 שהועתק סביב שנת 1387 וקימברידג' 2580 שהועתק סביב שנת 1397.¹ את שנת ההעתקה של כתבי יד אלו אנו יודעים בזכות המעתיקים שצינו נתון זה בקולופון. כתב יד נוסף השייך למשפחה זאת הוא הרוורד 39 שאף בקולופון שלו מצוין ששנת ההעתקה היא 1315. נתון זה בעל משמעות לחקר המשפחה כיוון שכתב יד זה הועתק סמוך לפטירתו של ריי"מ, וייתכן שאף בחייו.² כתב היד האחרון במשפחה זאת הוא המבורג 106. זמן ההעתקה של כתב יד זה אינו רשום בקולופון, אך על פי צורת האות והפונט, ניתן לתארך אותו לסוף המאה הי"ג עד תחילת המאה הי"ד.³ אף כתב יד זה חשוב מאד לחקר השע"ד שכן הוא כנראה הועתק עוד בחייו של ריי"מ.⁴

במשפחה זאת רשומים קטעים ייחודיים לה, שאינם קיימים בשאר כתבי היד. על כן מטרטנו, כמו בכל פרקי העבודה, לנסות ולברר האם קטעים ייחודיים אלו הינם הגהות שאינם של המחבר, שנכנסו מהגיליון בשלב מאוחר יותר לגוף הספר, או הוספות מאוחרות של המחבר עצמו - תופעת הספר הפתוח?⁵ מסקירת כתבי היד עולה שקיימים לפחות 26 קטעים שנמצאים רק בכה"י של משפחה ג'.⁶ ראוי להדגיש שלרוב משפחה ג' שווה בנוסח שלה למשפחות א' ו-ב', ובפרק זה נבחן את הקטעים הייחודיים למשפחה ג', שלא רשומים בשאר משפחות הספר. לעיל עמדנו על כך שהבדל בין

¹ ראה תרשים בעמ' 46.

² ראה בפרק העוסק בשנים בהם חי ופעל ריי"מ.

³ תודתי לתמר לייטר שבדקה את הכתב, ושיערה שזה הועתק לקראת סוף המאה ה-13 ותחילת המאה ה-14. באותו כתב יד הועתק גם סמ"ק עם גט משנת 1291. אך בכתב ידו של מעתיק השערי דורא רשומות הגהות מאת חכמים מאוחרים כגון הגהות מיימוניות וספר המרדכי שזה פחות מתאים לשנה זו.

⁴ ראה שם, שבשנה זאת ריי"מ היה בין החיים, ואף חמיו רבנו יקר מקולוניה היה בין החיים. בשנה זאת, 1292, ר' יקר עזב את קולוניה והמשיך לענות על שאלות עד שנת 1294. וראה עוד פלס, רבנו יקר, עמ' ו'.

⁵ ראה תא-שמע, הספר הפתוח, עמ' 194-200. ראה במבוא, בסעיף שעוסק בשיטת המחקר, ובפרוש למהדורתנו שבפרק הנספחים, שם ראינו דיון בין טויטו לגרוסמן אודות כתבי יד עם הוספות ייחודיות. מסקנת הדיון היא שצריך לבחון כל הוספה בפני עצמה, ולראות האם היא מאת המחבר או לא.

⁶ בחלק הנספחים, בנספח ז' רשמנו בטבלה את ההבדלים המרכזיים ביותר בין משפחה ג' לשאר עדי הנוסח.

משפחה לענף הוא בין היתר בהלכות חדשות שקיימות בקבוצת כתבי היד של המשפחה לעומת שאר כתבי היד. להלן נעמוד על הוספות הלכתיות אלו הקיימות במשפחה ג', ונבדוק את מקורותיהן.

אומנם ראוי לציין שכתבי היד של משפחה ג' אינם הומוגניים, ולא כל כתבי היד מכילים את מירב ההוספות הייחודיות למשפחה ג'. במהלך הפרק נראה שניתן לחלק משפחה זאת לשתי קבוצות מרכזיות. קבוצה א' מכילה את כתבי היד קיימברידג' 2580, הרוורד 39 וורשה 38 ובהם רשומות כל ההוספות הקיימות במשפחה ג'. כתבי יד אלו הם מעין הגרעין הקשה של המשפחה, ולאורך כל החיבור ניתן לראות שהם שומרים על הנוסח הייחודי של המשפחה. לעומת זאת בקבוצה ב', הכוללת את כתבי היד פרמה 3161, קיימברידג' 13.7 והמבורג 106 קיימת תופעה של קונטמינציה.⁷ כך שהבסיס של כתבי יד אלו לרוב זהה למשפחה ב', ולעיתים קרובות או רחוקות נוספו אליהם קטעים ממשפחה ג'. בהערת שוליים לפני כל דוגמה נציין אלו כתבי יד מכילים את התוספת, ואלו אינם מכילים אותה.

לצורך השוואת כתבי היד נשתמש בנוסח כתב היד קיימברידג' 21 12 שעליו תתבסס המהדורה של מחקרנו.⁸ כתב היד שמשם נצטט את הגירסה של משפחה ג' הוא הרוורד 39, כיוון שהוא מתוארך מוקדם יותר משאר כתבי היד של משפחה ג'. בנוסף לכך, הוא שייך לקבוצה א', המכילה את כלל ההוספות הייחודיות של משפחה ג'.⁹ סדר הדוגמאות להלן יהיה לפי הסדר הכרונולוגי של החיבור חוץ מהדוגמאות האחרונות שבהם נראה מצבים שיש סבירות גבוהה שהקטע הייחודי למשפחה ג' הוא הגהה מאוחרת.

דוגמה 1- שער י'

הדיון במקור זה נסוב על מצב שבו בשר כשר נוגע בבשר טרף. באופן עקרוני האיסור או טעמו אינם עוברים מחתיכה לחתיכה. אולם כשאחת החתיכות מלוחה, טעם האיסור יכול לעבור לבשר הכשר.

⁷ ראה מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 179. בספרות התורנית, מעתיקים נעזרו במספר כתבי יד, בכדי שהטקסט יהיה יותר מובן והגיוני. לפיכך הגהה יכולה להגיע לכתב יד אע"פ שהוא מבוסס על נוסח מקורי, או נוסח השייך למשפחה אחרת.

⁸ ראה מהדורה זאת בפרק הנספחים. וראה שם מדוע נבחר דווקא כתב יד זה.

⁹ ייתכן שכתב יד המבורג הועתק לפני הרוורד, אך אין זה וודאי. לפיכך, כאשר הוספות ייחודיות למשפחה ג' לא יופיעו בהרוורד 39 נעזר בכתב יד המבורג 106 או קיימברידג' 13.7.

משפחה ג'. ¹⁰	שאר כתבי היד (משפחה ב) ¹¹
<p>וטהור תפל וטמא מלוח איסור, כי מה שפולט</p> <p>הטמא הוי כרותח מחמת המלח ובולע הטהור ואסור.</p> <p>ודוקא לפי שהטמא מלוח פולט ואותה פליטה חשיבה רותחת ובולע הטהור שאינו מלוח.</p> <p>אבל בשר טהור תפל שאינו מלוח שנפל לתוך חלב שאינו מלוח או לתוך איסור אחר צלול צונן שאינו מלוח, מותר, דצונן אינו בולע.</p>	<p>וטמא מלוח וטהור תפל הוי איפכא כי מה שפולט</p> <p>הטמא הוי כרותח מחמת המלח ובולע הטהור.</p> <p>אבל בשר תפל טהור שאינו מלוח שנפל לתוך החלב או לתוך האיסור אחר צלול שאינו מלוח מותר דצונן אינו בולע צונן.</p>

בדוגמה שלפנינו הוספה שקיימת במשפחה ג' באה להסביר ללומד את טעם ההלכה הכתובה לפני כן. בהוספה זאת מבואר שחתיכת בשר מלוחה מעבירה טעם כאילו היא רותחת, לכן כל אוכל שנוגע בה יאסר. דין זה רשום בספר התרומה סימן סג' בניסוח שונה.¹² מבדיקת כתבי היד נוספים עולה שבכתב יד אוקספורד 1171 הוספה זאת רשומה בצד הגיליון. עם זאת, לא מסומן האם מדובר בהוספה מאוחרת של המחבר או בהגהה מאוחרת מאת חכם אחר. מהעולה עד כאן ניתן להציע שתי אופציות בכדי להסביר את ההפרש הטקסטואלי בין כתבי היד. ראשית, ניתן לטעון שבשאר כתבי היד קיימת השמטה שמפני הדומות, והמעתיק דילג בין המילים "ובולע הטהור" (מודגש בטבלה). אולם, קיים קושי לטעון כך שהרי המילים "שאינו מלוח" (מסומנות בקו תחתון בטבלה) רשומות אחרי כן, והן צריכות להופיע אחרי הקטע שדלגו עליו. מה עוד שמילים אלו מופיעות בספר התרומה,

¹⁰ במשפחה ג' מדובר בכתבי היד: ורשה 38, קימברידג' 13.7, המבורג 106, קימברידג' 2580 והרוורד 39. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו. אולם, בכתב יד פרמה 3161 ההוספה אינה קיימת והנוסח כמו בשאר כתבי היד.

¹¹ הנוסח כאן הוא מכתב יד אוקספורד 777. כיוון שבמשפחה א' וענף 2 חסר משפט נוסף.

¹² ראה ספר התרומה, סימן סג': "אבל טמא מליח וטהור תפל אסור לפי שהטמא פולט ואותו לחלוחי הוא כרותח מחמת המלח ובולעו הטהור ודוקא לפי שהטמא מלוח פולט ואותה פליטה חשובה רותח ובולעה הטהור (לפי) שאינו מליח". וראה נוסח דומה בספר פסקי רבינו יחיאל מפאריש, סימן עה'.

שממנו כנראה שואב רי"מ את הדינים בשער זה. עם זאת ייתכן שניתן לענות על קושיה זאת, ולטעון שלפני המעתיק היה נוסח הדומה לכתב יד קיימברידג' 13.7 שאף הוא ממשפחה ג', שבו המילים "שאינו מלוח" אינן רשומות. על פי דרך זו עולה אפוא שנוסח משפחה ג' מייצג גירסה מדויקת ושלמה יותר משאר כתבי היד.¹³

אלטרנטיבה אחרת, שניתן להעלות היא, היא שחכם מאוחר או המחבר רצה לעזור ללומדים והשלים מדעתו משפט על פי ספר התרומה. מכל מקום נמצאנו למדים על קיומה של משפחה ג', ועל כך שהנוסח שלה שונה לעיתים משאר כתבי היד.

דוגמה 2- שער י'

ההלכה בדוגמה זאת, היא המשך של המקרה הקודם, אלא שכאן מדובר במצב הפוך, שבשר כשר מלוח והטרף בלי מלח.

משפחות ג' ¹⁴	שאר כתבי היד
<p>והוא גוזל היה מותר לפי שלא נמלחו כלל לא הוא ולא הכותח ולא היה צריך רק הדחה במים, ואם היה צלי, אפילו הוא צונן בולע שפיר צונן מסביביו, אך שאין אסור כ"א כדי קליפה. ואפילו הוא חי ואית ביה פילי, פי בקעים אז אסור הכל ולא סגי בקליפה. וה"ה שאר בשר.</p> <p>אם הוא צלי ונפל בחלב או נוטף חלב עליו צריך קליפה ואף על גב דשניהם צונן, ואי אית ביה פילי הכל אסור.</p>	<p>זה הגוזל מותר לפי שלא נמלח כלל לא הגוזל ולא הכותח שלא היה צריך רק הדחה במים, ואם היה הגוזל צלי, אפילו היה צונן בולע שפיר איסור צונן סביביו, אך שאינו אסור כי אם כדי קליפה. ואפילו אם הוא חי ואית ביה פילי, פירוש בקעים אז הכל אסור ולא סגי בקליפה. וה"ה שאר בשר¹⁵</p>

¹³ וראה לעיל פרק 6 הערה 10.

¹⁴ במשפחה ג' מדובר בכתבי היד: ורשה 38, המבורג 106, קיימברידג' 2580 והרוורד 39, שממנו לקוח נוסח ההלכה. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו. אולם, בכתב יד פרמה 3161 וקיימברידג' 13.7 הנוסח כמו בשאר כתבי היד.

¹⁵ בחלק מהנוסחים התיבות "וה"ה שאר בשר" לא רשומות.

ולא נאמ' שאני גוזל דרכיך.	ולא נאמר שאני גוזל דרכיך.
---------------------------	---------------------------

כפי שניתן לראות, במשפחה ג' נוסף קטע שלא קיים בשאר כתבי היד. בטקסט המשותף לכל כתבי היד כתוב שאם חתיכה של בשר צלוי נוגעת ברוטב לא כשר צריך לקלף את הצלי, ואם יש בו סדקים, הוא אסור באכילה. לאחר מכן רשום שכך הדין לא רק בגזל אלא בכל חתיכת בשר. במשפחה ג' מפורט מה הדין בשאר חתיכות הבשר, ובשאר כתבי היד הפרוט חסר. לכאורה ניתן לטעון שמעיון בהלכות גוזל שנפל בחלב ניתן ללמוד את הלכות שאר חתיכות הבשר שנפלו לחלב, ומסיבה זאת הן לא מפורטות בשאר כתבי היד. אולם, ללא המשפט החסר, הקריאה בשאר כתבי היד פחות מובנת.

יתר על כן, הבדל בין הנוסחים תלוי בשאלה עד כמה רי"מ נצמד לנוסח ספר התרומה. רוצה לומר, שהקטע שקיים במשפחה ג' מקורו מספר התרומה, כמו נוסח כל השער. כך שיוצא שבשאר כתבי היד חסר קטע מספר התרומה, ומשפחה ג' כוללת את המשפט שחסר בשאר כתבי היד.¹⁶ בנוסף לכך, נראה שדילוג על הקטע הקיים בספר התרומה גורם לחוסר הבנה של ההלכה בשאר כתבי היד. לעומת זאת, במשפחה ג' מבואר מה יהיה הדין כאשר חתיכת בשר צלוייה או חיה נופלת לתוך חלב.

מסקירת כל כתבי היד שבדקנו לצורך מחקרנו עולה שבארבע מתוכם הוספה זאת רשומה בצד הגיליון. כתבי היד האלו הם: אוקספורד 1171, קימברידג' 12 21, רגיו 133 ואוקספורד 641. עם זאת, באף אחד מהמקרים קטע זה לא מסומן כהגהה. בכל המקרים קיים סימון מגוף הטקסט, לשוליים, ושם כתובה ההוספה. אומנם, הופעתו של הקטע בצידי הגיליונות אינו אינדיקציה להגהה מאוחרת שאינה מאת המחבר. אדרבה, מדוגמה זאת נראה שדווקא משפחה ג' מייצגת נוסחה מדויקת יותר, ובכתבי יד אלו קיימת השלמה ותיקון של הטקסט.

דוגמה 3- שער טו'

דוגמה זאת עוסקת אף היא בבשר מלוח, אלא שהפעם מדובר שהחלק השומני (החלב) מלוח ונוגע בחתיכה כשירה.

¹⁶ להלן נראה את הציטוט מספר התרומה הלכות איסור והיתר סימן סג'. החלק המודגש נוסף במשפחה ג': "פילי פי בקעים בבשר אז אסור הכל ולא סגי בקליפה ושמה הוא הדין גבי שאר בשר אם הוא צלי ונפל בחלב או נטף חלב עליו צריך קליפה אף על גב דשניהם צוננין ולא נימא הכא שאני גוזל דרכיך ואי אית ביה פילי הכל אסור." עולה אפוא שבמשפחות הקצרות רי"מ דילג על משפט מספר התרומה, ובמשפחה ג' חכם אחר הוסיף אותו, או רי"מ עצמו בשיטת "הספר הפתוח".

משפחה ג'17	שאר כתבי היד18
<p>וכן יש לדון כשהחלב נמלח על החתיכה שאין בה ס', אותה חתיכה אסורה לגמרי</p> <p>וזה לשון מהר"ם שמלחה שפחתו הקרום שעל החלב עם הבשר ולא ידעה איזו חתיכה נמלחה והתיר מהר"ם כל הבשר רק נתן לגויה אחת. כי אם היה יודע אצל איזו נמלחה, הייתה אותה חתיכה אסורה והשאר מותרות. כמו שפיי ר"י אם רותח דמלוח מפעפע מחתיכה לחתיכה גם אותה חתיכה מותרת ביש בה ס' להתבטל החלב ואם אינו מפעפע אותה חתיכה לבדה אסורה מעכשיו19 שאין אנו יודעין איזו היא, כל דבר יבש חד בתרי בטל. ואף על גב דחתיכה הראויה להתכבד בה אינה בטילה, הני מילי שורש האיסור כגון חתיכת קדשים או נבילה, אבל חתיכה זו שנאסרה מכח חלב בטילה אעפ"י שראויה להתכבד בה.</p> <p>שער יו'</p>	<p>וכן יש לדון כשהחלב נמלח על ידי החתיכות שאין בהם ס', אותה חתיכה אסורה לגמרי.</p> <p>שער יו'</p>

במקור זה רואים שקיים במשפחה ג' קטע ארוך, המכיל תשובה של המהר"ם, על שומן לא כשר שנגע בבשר המותר באכילה. מקבילה לפיסקה שכתובה במשפחה ג' קיימת בשו"ת המהר"ם.²⁰

¹⁷ כתבי היד שהוספה זאת קיימת בהם: ורשה 38, המבורג 106, קיימברידג' 2580 והרוורד 39. אף במהדורת הדפוס של דבליצקי שמתבססת על דפוס לובלין הוספה זאת רשומה. בכתבי היד קיימברידג' 13.7 ופרמה 3161 קטע זה חסר.

¹⁸ תוכן הספר המובא כאן הוא ממהדורתנו, כתב יד קיימברידג'. עם זאת הנוסח אינו זהה בכל כתבי היד, אבל המשותף לכולם הוא שדברי המהר"ם לא קיימים.

¹⁹ בכתב יד ורשה 38 כתוב "ועכשיו", ושינוי נוסח זה משנה את משמעות המשפט.

²⁰ ראה שו"ת המהר"ם, דפוס ברלין, סימן לב'.

אולם, ביצירות אחרות בהם קיימת הקבלה לתוכן שער טו' דברי המהר"ם אינם רשומים.²¹ כמו כן, נראה שאין בספר שע"ד הלכות מאת רי"מ שמבוססות על שו"ת המהר"ם, דבר המעלה את ההעשרה שמדובר בהוספה מאוחרת. יתר על כן, המילה "לשון" אינה מופיעה כלל בספר שע"ד, וכאשר רי"מ מצטט חכם אחר הוא משתמש בטרמינולוגיה אחרת. חיזוק נוסף לכך שדברי המהר"ם אינם מקוריים ניתן להביא מכתבי היד של משפחה ד', בהם תשובה זאת אינה רשומה. בפרק הבא נעמוד על כך שכתבי היד של משפחה ד' מכילים קטעים ייחודיים שאינם קיימים אלא בכתבי היד של משפחה ג' וענף 3 ממשפחה ב'. אולם דברי המהר"ם הרשומים בדוגמה שלפנינו אינם קיימים במשפחה זאת.

נקודה נוספת העולה מסקירת עדי הנוסח היא שבכתבי יד רבים הוספה זאת רשומה כהגהה.²² בכתב יד קימברידג' 12 21 דברי המהר"ם רשומים בצד הגיליון, אך לא מסומנים כהגהה.²³ לעומת זאת בכתבי היד אוקספורד 1171, אוקספורד 1129, פרמה 2908 וקימברידג' 13.7 כתוב במפורש שתשובת המהר"ם היא הגהה.²⁴ בכתב היד אוקספורד 1129 פסק המהר"ם רשום בתוך דברי רי"מ, אלא שבסוף התשובה נכתבו המילים "עכ"ה", כלומר, עד כאן הגהה.²⁵ ללא שלושת האותיות האלו, לא היה ניתן לדעת שמדובר בהגהה, ואכן בקריאה ראשונית כלל לא ניתן לשים לב לשלושת האותיות, "עכ"ה". ייתכן שכך יהיה ניתן להסביר את התופעה שהגהות מאוחרות נכנסות לתוך גוף הספר. כלומר, שהמעתיקים מתעלמים בכוונה או בטעות משלושה אותיות, ואז מי שקורא את הטקסט שנוצר, לא יכול להבחין בין דברי המחבר להגהה מאוחרת יותר.

²¹ ראה במהדורתנו שבפרק הנספחים שער טו'. וראה תוספות רא"ש, דף צז ע"א, ד"ה ההוא. וראה מרדכי, חולין, סימן תרע"ה.

²² כפי שקיים בחיבורים נוספים מימי הביניים בהם הגהות מאוחרות נכנסו לתוך גוף הספר. דוגמה אחת לכך היא סמ"ק שמהדורות הדפוס שלנו מכילות הוספות רבות שלא נכתבו בידי רבי יצחק מקורביל. וראה ראה אפשטיין, על הכל, עמ' 783. וכן ראה שפיגל, הגהות, עמ' 191. וראה שם בהערות שוליים, שפיגל מביא מספר דוגמאות לתופעה זו.
²³ ראה שם עמ' 26.

²⁴ ראה את דברי המהר"ם בצד הגיליון בכתבי היד הנ"ל. כת"י קימברידג' 13.7 עמ' 156. כת"י פרמה 2908 מעי' 140, כת"י אוקספורד 1129 עמ' 48. כת"י אוקספורד 1171 עמ' 141.

²⁵ וראה שו"ת אבקת רוכל, סימן רטו', שכתב: "אכן בענין הקרומות בלבד מצאתי בשערי דורא הגהה בשם מהר"ם במעשה שהיה שמלחה שפחת מהר"ם הקרום של חלב". כלומר רבי יוסף קארו מעיד שאף בנוסח השערי דורא שהיה לפניו דברי המהר"ם היו מסומנים כהגהה. לכן ייתכן שהנוסח של רבי יוסף היה דומה לאוקספורד 1129.

כתב יד נוסף שראוי לעיין בו מכמה סיבות הוא קימברידג' 13.7. ראשית, כתב יד זה שייך למשפחה ג', ואף על פי כן דברי המהר"ם אינם מבאים בו כחלק מנוסח הספר.²⁶ בפתיחה לפרק עמדנו על כך שכתב יד זה מכיל חלק מההוספות של משפחה ג', אך הנוסח שלו קרוב יותר למשפחה ב'.²⁷ שנית, רק בכתב יד זה תשובת המהר"ם מתחילה במילים: " הגהה: וזה לשון מורי הרב רבי מאיר זצ"ל".²⁸ פתיחה זאת ייחודית רק לכתב יד קיימברידג' 13.7, וחיבורים אחרים ואף תשובת המהר"ם עצמו אינה פותחת כך.²⁹ ניתן לשער מכאן שמקורו של הנוסח בכתב יד קיימברידג' 13.7 הוא מתלמידו של המהר"ם, או שמא מחבר ההגהה היה תלמידו של המהר"ם.³⁰ מנגד, ניתן לטעון שרי"מ עצמו רשם את תשובת המהר"ם, וכינה אותו "מורי". מכל מקום עולה שתשובת המהר"ם נוספה בשלב מאוחר, וכנראה לא הייתה רשומה בנוסח הראשוני שיצא לאור בידי רי"מ.³¹ אולם, לא ניתן להכריע האם היא נוספה בידי המחבר עצמו או חכם אחר.

דוגמה 4- שער כא'

הלכה הנדונה כאן עוסקת באפשרות של העברת טעם מאוכל לכלי, ומהכלי למאכל אחר, ובלשון חז"ל דין זה נקרא "נותן טעם בר נותן טעם". המקרה שרי"מ עוסק בו הוא דג חס שיצא מהמחבת והונח בצלחת בשרית, והשאלה היא האם מותר לאוכלו עם חלב או עם גבינה.

²⁶ בהמשך המחקר נראה דוגמאות נוספות לתופעה זאת, וננסה להסביר אותן. ההשערה שנעלה היא שדווקא מתוך כתב יד של משפחה ג' נוכל ללמוד על מהות הקטעים שייחודיים למשפחה זאת.

²⁷ כלומר, כתב יד זה אינו משלושת כתבי היד הגרעיניים, שכל ההוספות של משפחה ג' רשומות בהם באופן עקבי. וראה דוגמאות נוספות לכך במהדורות הסינופטיות, בפרק הנספחים, נספח א', ובהערה 2 שם. וכן נספח ב' הערה 16.
²⁸ ראה שם עמ' 156.

²⁹ ראה שו"ת המהר"ם, דפוס ברלין, סימן לב'.

³⁰ עם זאת עדיין ייתכן שרבי יצחק מדורא רשם מילים אלו, אך אפשרות זאת פחות מסתברת כיוון שבכתבי יד רבים ההוספה לא רשומה, ובחלקם אף מצוין שמדובר בהגהה. אך כאמור אולי זאת הוספה מאוחרת של המחבר שקורא למהר"ם מורי. וראה דוגמה לכך באתר על התורה, נובצקי, בכור שור.

<https://alhatorah.org/Commentators:R. Yosef Bekhor Shor's Torah Commentary>

³¹ זאת ניתן לשער בזכות שאנו יודעים ששנת העתקתו של כתב יד הרוורד 39 היא משנת 1315, וכן מכך שתלמיד המהר"ם או המחבר בעצמו הוא זה שהוסיף קטע זה לספר שע"ד.

משפחה ג' ³²	שאר כתבי היד
<p>אמר חזקיה דגים שעלו בקערה מותר לאוכלן בכותח. פירוש דגים רותחין שנתנן בקערה שאכלו בה בשר רותח מותר לאוכלן בכותח שיש בו חלב לפי שהוא נותן טעם בר נותן טעם שני פעמים נבלע הטעם ונפלט קודם שיכנס באיסור,</p> <p>שהבשר נותן טעם בקערה והקערה נותן טעם בדגים ועדיין שני טעמים הללו של היתר</p>	<p>אמר חזקיה דגים שעלו בקערה מותר לאוכלן בכותח. דגים רותחין שעלו בקערה שאכלו בה בשר רותח מותרים לאכל הדגים בכותח שיש בו חלב לפי שהוא נותן טעם בר נותן טעם</p> <p>שהבשר נותן טעם בקערה והקערה נותן טעם בדגים דהיינו שתי פעמים להתיר</p>

מעיון בשע"ד נראה שהקטע שנוסף במשפחה ג', בדומה לשתי הדוגמאות הראשונות שראינו, לא בא לחדש הלכה, אלא להסביר את המושג ההלכתי, "נותן טעם בר נותן טעם". אולם בשונה מהדוגמאות הנ"ל, קטע זה לא רשום בסמ"ג, שהוא מקור הדין.³³ על כן, חסרונו בשאר משפחות הספר אינו מורגש, ולא ניכרים שיבושים בנוסח. מסקירת שאר כתבי היד עולה שמשפט זה קיים בצד הגיליון של כתב יד קימברידג' 12 21. אך לא רשום במפורש שמדובר בהגהה. על כן נראה שבמשפחה ג' נוסף קטע לשם הבהרה והסבר, כנראה שלא מאת המחבר, וחיזוק לכך הוא חסרונו בכתב יד המבורג 106.

דוגמה 5- שער כג'

הנושא ההלכתי שרי"מ עוסק בו הוא ביצה שנמצא בתוכה דם, וההלכה היא שדם בביצה אסור מדרבנן. במקרה שלפנינו רי"מ דן בביצה שלא בדקו טרם בישולה, ואחר כך נמצא בה דם בחלבון. פסק ההלכה הוא שהביצה מותרת, ובמשפחה ג' נוסף פרט הלכתי שלא קיים בשאר המשפחות.

³² במשפחה ג' מדובר בכתבי היד: קימברידג' 13.7, פרמה 3161, ורשה 38, קימברידג' 2580 והרוורד 39. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו.

³³ ראה סמ"ג, לאוין, סימן קמא'.

שאר כתבי היד	משפחה ג' ³⁴
<p>ואם נמצא דם בחלבון אחר שנתבשל שאין מקום הקשר ניכר אע"פ שיש לחוש שמא שאין מקצתו על הקשר לא חיישינן דספקא דרבנן לקולא ודנין אותו כמו שאנו רואין עתה ומותר דדם ביצים דרבנן.</p> <p>ביצה שצלאו גוי....</p>	<p>ואם נמצא דם על החלבון אחר שנתבשלה, שאין מקום הקשר ניכר, אף על פי שיש לחוש שמא מקצתו על הקשר, לא חיישינן דספיקא דרבנן לקולא, ודנין אותו כמו שאנו רואים אותו עתה ומותר דדם ביצים דרבנן.</p> <p>או אם ספק אם הוי דם על החלבון או על החלמון הוי ספיקא דרבנן ולקולא.</p> <p>ביצה שצלאה גוי....</p>

בדוגמה זאת רואים שבמשפחה ג' נוספה הלכה שלא הייתה כתובה בשאר הנוסחים. בשאר כתבי היד נפסק שאם אחר הבישול קיים ספק האם הדם היה במקום הקשר, כלומר במקום שממנו נוצרת הביצה, היא כשרה. במשפחה ג' קיימת הלכה נוספת שבה נפסק שאף במצב של ספק אם הדם בחלבון או בחלמון, הביצה מותרת. הטעם לשני הדינים הוא שדם ביצים אסור מדרבנן, ובמקרה של ספק נפסוק לפי הכלל ההלכתי "ספק דרבנן לקולא". דין דם ביצים בשע"ד מבוסס על ספר התרומה, סימן לב', אלא שהלכה שמופיעה במשפחה ג' לא קיימת בספר עליו התבסס המחבר. יתר על כן, חסרון הקטע בשאר עדי הנוסח אינו מורגש, ולומד הספר לא יכול לדעת שבגרסאות אחרות קיים משפט נוסף. לפיכך נראה שהלכה זאת נוספה בשלב מאוחר יותר, כנראה שלא בידי המחבר.³⁵

דוגמה 6 – שער כג'

³⁴ בדוגמה זאת הקטע הנוסף קיים בכל כתבי היד של משפחה ג': פרמה 3161, ורשה 38, קימברידג' 13.7, המבורג 106, קימברידג' 2580, והרוורד 39. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו.

³⁵ בספר בית יוסף שחיבר ר' יוסף קארו מצוטט פסק הלכה זה כחלק מספר שע"ד. הסיבה לכך היא שהוספות רבות ממשפחה ג' נכנסו לדפוסים השונים, ומשם הגיעו לספרו של רבי יוסף קארו. ר' יוסף קארו בחר לצטט מהשע"ד, אף על פי שאותם המילים רשומות אף אצל ר' יצחק מקורביל בסמ"ק, מצוה לה'.

במקרה הבא המחבר דן במצב בו התבשלה ביצה שאסורה באכילה עם מזון כשר. השאלה עולה כאשר מבשלים ביצים רבות ביחד, ולאחר הבישול נמצא שאחת הביצים הייתה של עוף שאינו כשר או שבתוך הביצה נמצא אפרוח.

שאר כתבי היד	משפחה ג' ³⁶
<p>וכללא הכי הוי, דביצה של עוף טמא, או של עוף טהור ומצא בו אפרוח</p> <p>או דם, שפירשנו שהדם אסור. ואם נתבשל עם ביצים טהורים או עם דבר אחר, בין בקליפתן בין בלא קליפתן, הכל אסור עד שיהא ס' מן ההיתר.</p>	<p>פסק, וכללא הכי, דביצה של עוף טמא או נמצא בה אפרוח,</p> <p>דכל זמן שהאפרוח בקליפתה יש בו איסור משום השרץ השורץ על הארץ,</p> <p>או דם במקום שפירשתי שאסור הדם, ונתבשלו עם ביצים אחרים, או עם דבר אחר, בין בקליפתן בין בלא קליפתן, הכל אסור עד שיהא ששים בהיתר.</p>

לפי מסקנת רי"מ ביצה לא כשרה אוסרת את התבשיל כולו, אלא אם כן כמות האוכל הכשר גדולה פי שישים מהביצה האסורה. בהוספה שקיימת במשפחה ג' מוסבר מדוע אסור לאכול אפרוח שנמצא בביצה. אין בהוספה זאת חידוש הלכתי, אלא מעין הערה והבהרה שמסבירה את הנאמר לפני. אף בסמ"ג שהוא מקור הדין, משפט זה לא רשום, אלא הנוסח הוא: "אמנם ביצים שנתבשלו ונמצא באחד מהן אפרוח או דם (מילים אלו מודגשות בטבלה לעיל) הכל אסור".³⁷ נדמה שההוספה במשפחה ג', שנכתבה אחרי המילה "אפרוח", מקשה על הקריאה הזורמת של הקטע.³⁸ מה עוד שאין מקום לביאורים כאלו בתוך קטע שרשום בו כלל הלכתי. יתר על כן, בשאר כתבי היד הוספה זאת

³⁶ במשפחה ג' מדובר בכתבי היד: קימברידג' 13.7, פרמה 3161, ורשה 38, קימברידג' 2580 והרוורד 39. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו. אולם, בכתב יד המבורג 106 הוספה זאת אינה רשומה.

³⁷ ראה סמ"ג, לאוין, סימן קלבי.

³⁸ זאת מכיוון שרי"מ מונה רשימה של שלוש סוגי ביצים לא כשרות שיכולות לפסול מאכילה ביצים אחרות שהתבשלו איתם, וההוספה במשפחה ג' קוטעת את הרשימה של הביצים האסורות.

לא קיימת, וכן לא מופיעה כהגהה בשולי הטקסט.³⁹ המקור היחיד בו ניתן למצוא רמז לכך שאולי מדובר בהוספה מאוחרת הם כתבי היד לונדון 18685 ופרמה 2592.⁴⁰ בכתבי יד אלו רשום: "וכללא הכי הוא, דביצי עוף טמא, או ביצי עוף טהור דנמצא בה אפרוח וכו' דכל זמן שהאפרוח בקליפתו יש בו איסור משום שרץ השורץ על הארץ ע"כ או דם...". ניכר שהקטע המסתיים במילים ע"כ נראה כהגהה מאוחרת. לפיכך נראה שאף בדוגמה שלפנינו אנו עדים להוספת הבהרה שנכנסה לספר בשלב מאוחר יותר, בדומה למה שראינו בדוגמה 4. יתרה מזאת, מסתבר שהוספה זאת לא נכתבה מאת המחבר.

קטע ייחודי זה שקיים במשפחה ג' דומה להוספה נוספת שרשומה בשער יח' רק במשפחה ג', ובה כתוב: "אז התולע אסור משום שרץ השורץ על הארץ".⁴¹ בשני המקרים במשפחה ג' קיים משפט שמנמק את האיסור בכך שזהו שרץ השורץ על הארץ.

דוגמה 7 – שער כב'

במקרה שלפנינו המחבר עוסק בסכין של אינם יהודים, שחתכו איתה מאכל כשר. החשש הוא שמאכל שאסור לישראל יצא מהסכין ויכנס באוכל הכשר. בכדי להכשיר את הסכין התלמוד פוסק שצריך להשחזי אותה או לנעוץ עשר פעמים בקרקע, וכל זה יועיל בסכין חלקה ללא גומות, ולמאכל קר.⁴² במאכל חם או חריף הדין יהיה שונה, ועל פרטי הלכה זאת עוסקת הפסקה הבאה.

משפחה ג' ⁴³	שאר כתבי היד
אבל אם חתך קפלוטות או כרוב שאינן חריפין, אינו צריך כי אם הדחה.	אבל אם חתך קפלוטות או כרוב שאינן חריפין, אינו צריך רק הדחה.

³⁹ בכתב היד קיימברידג' 12 21 הוספה זאת רשומה בשולי הטקסט, ולא מפורש האם מדובר בהגהה או שזה משפט שמקומו בגוף הספר.

⁴⁰ ראה כת"י פרמה 2592, עמ' 78. וראה כת"י לונדון 18685, עמ' 250 וכן בקישור הבא:

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18685_f235v

⁴¹ ראה מקרה זה בנספח ז', דוגמה 7.

⁴² ראה להלן במהדורתנו שבפרק הנספחים שמקור הדין משה"ת ומהתלמוד הבבלי מסכת ע"ז דף עו ע"א וע"ב.

⁴³ במשפחה ג' מדובר בכתבי היד: פרמה 3161, ורשה 38, קיימברידג' 2580, המבורג 106, והרוורד 39. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו.

שער כג'	<p>ואם חתך בהן ליפתן שפיר דמי לחתוך אחרי כן אפילו צנון לפי שטעם הלפת משונה ומבטל את טעם הקפלוטות⁴⁴ הנפלט מן הסכין. דמשמע דלפת דוקא אבל אם חתך עם הסכין לחם או ירק או פרי שאינו חריף אסור לחתוך אחרי כן צנון וירק חריף שרוצה לתת עם בשר.⁴⁵</p>
---------	---

ההלכה המשותפת לכל כתבי היד היא שאם חתכו עם הסכין אוכל לא חריף, המאכל הנחתך כשר אלא שצריך לשטוף אותו. בכתבי היד של משפחה ג' נוספה הלכה שלא קיימת בשאר כתבי היד, הדנה במצב שחתכו עם הסכין ירק הנקרא לפת. מקור הדין מספר התרומה, והוא ומופיע מיד אחרי הדין הקודם, ומועתק כמעט מילה במילה.⁴⁶ הוספת הקטע אינה קוטעת את רצף ספר שע"ד, מכיוון שהוא הוכנס בסוף השער. אולם, בניגוד לדוגמה הקודמת לא מדובר כאן בהוספת הערה שולית, אלא בהלכה חדשה שנוספה בכתבי היד של משפחה ג'. בכל שאר כתבי היד קטע זה לא רשום, ואף לא מסומן כהגהה מאוחרת שנכנסה לתוך דברי המחבר. המקום היחיד בו כתוב במפורש שמדובר בהגהה הוא כתב היד קיימברידג' 13.7, שם פיסקה רשומה בגוף הטקסט, ומתחילה במילה "הגהה", ומסתיימת בראשי תיבות עכ"ג (עד כאן גליון).⁴⁷ כלומר, מעתיק כתב יד קיימברידג' 13.7 ראה קטע זה בשולי הגליון, והכניס אותו כהגהה בגוף הספר.

למעשה ניתן להעלות שתי אופציות באשר לקטע שנוסף במשפחה ג'. מצד אחד, ייתכן שמדובר בקטע אותנטי מספר שע"ד, שהרי הוא רשום בסה"ת, ומשם לקוחה הלכה זאת. מצד שני, ייתכן שחכם

⁴⁴ מילה זאת אינה רשומה בכתבי היד ורשה 38 וקיימברידג' 13.7. כמו כן היא לא קיימת בסה"ת שעליו מבוסס הדין.

⁴⁵ וכן הנוסח בכתב יד קיימברידג' 13.7. אולם, בכתב יד ורשה 38 הסיומת היא: "דמשמע דלפת דוקא אבל אם חתך לחם או ירק עם הסכין אסור שאינו חריף, שאין לתת עם בשר".

⁴⁶ ראה ספר התרומה סימן ס'. וראה ציטוט של סה"ת במהדורתנו שבפרק הנספחים, שער כב'.

⁴⁷ ראה כת"י קיימברידג' 13.7 עמ' 161.

מאוחר או ריי"מ הוסיפו קטע זה בשלב מאוחר יותר, על פי ספר התרומה, ומסיבה זאת הוא אינו קיים בשאר כתבי היד, ואף בכתב יד קיימברידג' 13.7 הוא מסומן כהגהה מאוחרת.⁴⁸

דוגמה 8 – שער כ'

זאת הדוגמה האחרונה למשפחה ג', ואף בה נראה הוספה, שמסומנת כהגהה בכתבי יד אחרים. הדין המובא כאן עוסק בטיפת חלב שנופלת על כיסוי של סיר בשרי, וריי"מ דן בכשרות האוכל שבו.

משפחה ג' ⁴⁹	שאר כתבי היד
ואם נפל הטיפה על כיסוי הקדירה יש לו דין קדירה	ואם הטפת על כיסוי של קדירה יש לו דין גב קדירה
כנגד הרוטב ושריא. דהא חשיב בגמרא ⁵⁰ כיסה כמו נייער ותבשיל מותר. אך הכיסוי רגילין להגעיל או ללבנו אם הוא של ברזל. אבל של חרס אין לו תקנה.	שער כא'
שער כא'	שער כא'

הדין המשותף לכלל כתבי היד הוא שאם טיפה נופלת על מכסה הסיר, יש לסיר ולמאכל אותו הדין כאילו הטיפה נפלה על דופן הסיר. לכאורה ההלכה מובנת גם ללא ההוספה, שהרי בפיסקה הקודמת המחבר דן מה הדין אם טיפה נופלת על דופן הסיר. עם זאת, בכתבי היד של משפחה ג' קיימת הוספה שמפרטת מה דין האוכל ומה דין מכסה הסיר. יתר על כן, בהוספה זאת רשום נוהג שלא נכתב בגוף

⁴⁸ ראוי לציין שזאת אינה ראייה חזקה שכן המעתיקים אינם יודעים האם הקטע שרשום בצד הגיליון הוא הגהה מאוחרת או השלמה שנכתבה מאת המחבר.

⁴⁹ במשפחה ג' מדובר בכתבי היד: פרמה 3161, ורשה 38, קיימברידג' 2580 והרוורד 39. כמו כן, זהו הנוסח בדפוס לובלין שעליו הסתמך דבליצקי במהדורתו. אולם, בכתב יד המבורג 106 וכן קיימברידג' 13.7 הוספה זאת אינה קיימת.

⁵⁰ ריי"מ בדרך כלל אינו משתמש בטרמינולוגיה זאת, וראה על כך דיון בהמשך.

הספר והוא "שרגילין ללבנו..."⁵¹. מקור התוספת במשפחה ג' אינו מהחיבורים עליהם התבסס רי"מ בשער זה, כגון הראב"ה, הראב"ן ורבנו יחיאל מפריס. אף נוסח ההלכה ייחודי, ואינו מוזכר בספרים שרי"מ נעזר בהם לצורך כתיבת ספרו.

המעניין בהוספה זאת שבכתבי יד רבים היא מופיעה בשוליים או כהגהה מאוחרת. כתבי היד שהוספה זאת מופיעה בשולי הגיליון, ללא סימון של הגהה הם: מוסקבה 476, קיימברידג' 12 21 ורגיו 133.⁵² לעומתם, בכתבי היד קיימברידג' 13.7 והמבורג 106 כתובה המילה "הגהה" לפני הקטע הנוסף.⁵³ על כן, נראה שהקטע הנוסף במשפחה ג' הוא הגהה מאוחרת שנכנסה לתוך גוף הטקסט של ספר שע"ד. עם זאת עדיין צריך לברר האם מדובר בהוספה מאוחרת של המחבר בשיטת הספר הפתוח או של חכם אחר.⁵⁴ חיזוק לטענה שהוספה זאת היא הגהה מאוחרת שלא מאת המחבר ניתן להביא מהמילה "גמרא" הרשומה בטקסט.⁵⁵ שהרי לאורך כל החיבור רי"מ אינו משתמש בטרמינולוגיה זאת, אלא קורא לתלמוד הבבלי "ספר" או "תלמוד", אבל לא "גמרא".⁵⁶ על כן פיסקה שקיימת בה התיבה "גמרא" מעלה את הסבירות שמדובר בהגהה מאוחרת.⁵⁷ סיוע נוסף להשערותנו, שמדובר בהגהה שאינה מאת רי"מ, היא העובדה שרבי ישראל איסרליין שסיכם את ספר שע"ד, לחיבור שנקרא "לו' שערים" התעלם מהוספה זאת.⁵⁸

סיכום, מסקירת כתבי היד ומהדוגמאות שראינו נמצאנו למדים שבכתבי היד של משפחה ג' רשומים קטעים שלא קיימים בשאר כתבי היד מהמאה הי"ד. במקרים רבים ראינו שלמשפחה ג' נוספו הלכות שלא רשומות בשאר כתבי היד, כגון בדוגמאות מספר 3, 5, 7 ו-8. כמו כן נוספו למשפחה ג'

⁵¹ על כן ניתן לומר שהוספה זאת היא לא רק פרוט של ההלכה אלא קיים בה נוהג חדש שלא נרשם לפני.

⁵² ראה כת"י מוסקבה 476, עמ' 124 וכת"י רגיו 133 עמ' 64.

⁵³ ראה כת"י קיימברידג' 13.7, עמ' 160 וכת"י המבורג 106, עמ' 173.

⁵⁴ ראה דבליצקי, שע"ד, עמ' שמב', הערת שוליים לה'. דבליצקי סובר שאף התיבות "כנגד הרוטב" נכתבו על ידי רי"מ. הוא מביא ראיה לטענותיו מנוסח דפוס קושטא ומספרו של המהרי"ל, שבהם פסקה זאת קיימת. אך ממחקרנו ניכר בפרוש שברוב כתבי היד הקדומים של הספר תיבות אלו אינן קיימות.

⁵⁵ ראה לויפר, משונצינו, עמ' 95-96. שהמילה גמרא נכנסה לטרמינולוגיה בעקבות הצנזור שהשמיט את המילה "תלמוד".

⁵⁶ ראה שע"ד בשער ז' ו-י'. כמו כן בהלכות הרחקה של בשר מחלב כתוב: "ומייתי הספר ראייה שכן היה נוהג מר עוקבא".

⁵⁷ אף רבי יעקב מולין, המהרי"ל, כשסיכם את הלכות איסור והיתר מהשע"ד לא רשם את התיבה "גמרא".

⁵⁸ ראה על כך עוד אצל דבליצקי, שע"ד, עמ' קעט'. ר' חיים בנבנישתי מייחס קטע זה לרי"מ, בספרו כנסת הגדולה, סימן צב'. עם זאת, חכם זה חי בערך 300 שנה אחרי רי"מ. עם זאת אף הרמ"א, תורת חטאת, כלל נה-נו' מייחס קטע זה לספר שע"ד.

קטעי הסבר וביאור כגון בדוגמאות 4 ו-6. לעיתים רשומים קטעים במשפחה ג' אשר מקורם ביצירה שעליה מבסס רי"מ את כל השער, ובשאר כתבי היד הם חסרים. ברוב המקרים לא ניתן לדעת האם מחבר ההוספה הוא רי"מ או חכם אחר.⁵⁹ אולם כאשר ההוספה אינה לקוחה מהספרים שעליהם מתבסס רי"מ, והטרמינולוגיה אינה דומה לנוסח הסטנדרטי של השע"ד ניתן לשער שהקטע לא נכתב בידי המחבר, כפי שראינו בדוגמא 3 ובדוגמא 8. מנגד, כאשר חוסר בשאר כתבי היד גורם לקשיים בהבנת הספר (דוגמא 2), או שניכרת בהם השמטה של המעתיק (דוגמא 1) נראה שדווקא נוסח משפחה ג' מייצג גרסה מדויקת יותר.⁶⁰

בתחילת הפרק עמדנו על כך שמשפחה ג' מכילה ששה כתבי יד, אשר מתחלקים לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה היא הגרעין הקשה, המכיל את כל ההוספות הייחודיות למשפחה ג', והם כתבי היד: הרוורד 39, ורשה 38 וקיימברידג' 2580. שלושת כתבי היד הנוספים, שונים זה מזה ומשאר כתבי היד של משפחה ג', ומתפקדים כעדי נוסח עצמאיים. כאשר כל אחד משלושת כתבי היד מכיל הוספות אחרות שקיימות בגרעין הקשה של משפחה ג'.

בנוסף לכך, בתוך משפחה ג' ישנם שני כתבי יד אשר מתוארכים לתקופה מוקדמת, וייתכן שהועתקו עוד בחיי המחבר. הראשון הוא כתב יד הרוורד 39 שהועתק בשנת 1315 כפי שמופיע בקולופון. כתב יד זה מכיל את כל ההוספות הייחודיות של ענף ג', דבר המלמדנו שהקטעים במשפחה ג' נכתבו בתקופה מוקדמת של תפוצת הספר. כתב יד נוסף הוא המבורג 106 שעל פי סוג האותיות מתוארך לתחילת המאה ה-14.⁶¹ כתב יד זה מכיל חלק מההוספות של משפחה ג', ובדוגמאות שלפנינו חמישה קטעים היו קיימים בו, ושלושה נוספים אינם רשומים בו. קטעים שקיימים בו הם בין היתר דוגמאות 1 ו-2 שנראות כאותנטיות לספר שע"ד. ההוספות שלא רשומות בכתב יד המבורג 106 הן שתי ההבהרות בדוגמאות 4 ו-6, וההלכה בדוגמא 8 שהוכחנו כמעט בוודאות שאינה נכתבה בידי רי"מ. לפיכך, גם מכתב יד זה ניתן ללמוד שהקטעים הייחודיים שרשומים במשפחה ג' הינם הטרוגניים, וייתכן שחלקם מקוריים יותר, וחלקם פחות.

⁵⁹ וראה להלן פרק 4, דוגמא 5 שבו קיימת דוגמה להוספה במשפחה ג' שנכתבה ככל הנראה בידי רי"מ.

⁶⁰ וראה להלן פרק 6, שבשל כך המלצנו למהדירים לבסס את מהדורתם על כתב יד המבורג 106 ממשפחה ג'.

⁶¹ בדיקת סוג האותיות והכתב נעשתה על ידי תמר לייטר, ראה לעיל הערה 3

כתבי יד חשובים נוספים שעלו בפרק זה הם קיימברידג' 12 21, שבשוליו רשומה הכמות הגדולה ביותר של הוספות ממשפחה ג'.⁶² כמו כן בכתב יד קיימברידג' 13.7 קטעים רבים ממשפחה ג' מסומנים כהגהות מאוחרות.⁶³

ממכלול הנתונים שעלו עד כה ניתן לעמוד על שלושה הבדלים משמעותיים בין ההוספות הייחודיות בענף 3 לבין ההוספות במשפחה ג'. ראשית, במשפחה ג' מספר הגהות שמבוססות על היצירה שעליה מבוססת ההלכה. למשל, ראינו במשפחה ג' בדוגמה 1 ובדוגמה 2 שההוספות הייחודיות של משפחה ג' הם משפטים שרשומים בספר התרומה וחסרים בשע"ד, אף על פי שהסוגיה בשע"ד מבוססת על חיבורו של רבנו ברוך. לעומת זאת בענף 3 ברוב מוחלט של המקרים ההוספות באות לבאר את ההלכה שבשע"ד, ולא מדובר בהשלמת תיבות מהמקור עליו מבוססת ההלכה.

הבדל שני בין המשפחות הוא שהקטעים הייחודיים בענף 3 לא מכילים הלכות חדשות, מנגד, הטקסטים הייחודיים למשפחה ג' מכילים הלכות, הסברים להלכות, דוגמאות להלכות, מנהגים, ותשובה מהמהר"ם מרוטנבורג. למשל, במשפחה ג' דוגמאות מספר 1 ו-7 ראינו הלכות חדשות שנוספו בעדי נוסח אלו. בדוגמה מספר 4 ראינו קטע עם תשובת המהר"ם, ובדוגמה 8 ראינו מנהג שקיים רק במשפחה ג'. לעומת זאת בענף 3 לא נוסף דין חדש שלא היה כתוב לפני. הבדל שלישי בין משפחה ג' לענף 3 הוא שההוספות של ענף 3 לא מסומנות כהגהות בשאר כתבי היד. לעומת זאת, במשפחה ג', פעמים רבות הקטע הנוסף מסומן במשפחות האחרות במילה "הגהה", או סימון אחר. כך למשל, בחלק שעסק במשפחה ג' בדוגמאות מספר 4, 6, 7 ו-8 ניתן לראות את ההוספות הייחודיות למשפחה ג' מסומנות כהגהות בכתבי יד אחרים.

משפחה ד'

שלושה כתבי היד שמכילים את נוסח משפחה ד' הם מוסקבה 476 ופרמה 2592 שהועתקו במאה הי"ד, וכתב יד לונדון 18685, שהועתק ב-40 השנים הראשונות של מאה זאת.⁶⁴ כתבי יד אלו מכילים

⁶² על כן נחקר את ספר שע"ד בעזרת כתב יד זה. וראה הרחבה בפתיחה למהדורה שבפרק הנספחים.

⁶³ מהדוגמאות שראינו לעיל ניכר שפעמים רבות הקטעים הייחודיים למשפחה ג' מצוינים כהגהות בכתבי יד אחרים. עם זאת, ממחקרנו עלה שברוב המקרים הוספות במשפחה ג' יסומנו כהגהות דווקא בכתבי יד אחרים מאותה המשפחה. כך למשל ראינו בדוגמאות 3, 7 ו-8 שההוספה במשפחה ג' מסומנת כהגהה בין היתר בכתב יד קיימברידג' 13.7, פעמיים בגוף הגיליון, ופעם בשוליים. בדוגמה מספר 3 ההגהה נמצאת בצד הגיליון, ובדוגמאות 7-8 ההגהה מסומנת בתוך הגיליון.

⁶⁴ ראה ריצ'רד, קטלוג פרמה, עמ' 196. וראה בקטלוג הספרייה הלאומית. תיארוך לונדון 18685 מבוסס על הסמ"ק המועתק איתו באותו הקובץ.

את ההוספות הייחודיות למשפחה ג', אך לא הגדרנו אותם כחלק ממשפחה ג', מכיוון שהם מכילים אף את הקטעים המאפיינים את ענף 3 ממשפחה ב'.⁶⁵ עם זאת, ראוי לציין, שאחד הקטעים הרשומים במשפחה ג' אינו קיים בכתבי יד של משפחה ד'. הקטע המדובר הובא לעיל בדוגמה מספר 3, והוא מכיל את תשובת המהר"ם על השפחה שמלחה חלב עם בשר, ולא נודע איזו חתיכה נגעה בחלב. מלבד קטע זה, כל ההוספות הייחודיות למשפחה ג', רשומות בשלושת כתבי יד של משפחה ד'. נמצאנו למדים שמשפחה ד' היא הנוסחה המורחבת ביותר והארוכה ביותר של ספר שע"ד, כאשר חלק מהקטעים שנוספו בה אינם מאת המחבר.⁶⁶

ענה נותר לבחון האם נוסח משפחה ד' מבוסס על משפחה ג', ונוספו אליו קטעים מענף 3, או שמא להפך, משפחה ד' בנויה על בסיס ענף 3 עם הוספות ייחודיות של משפחה ג'? בכדי לענות על שאלה זאת נשווה את משפחה ד' לנוסח ענף 3. בפרק העוסק בענף 3 בדוגמאות 1 ו-7 ראינו שתי הלכות הרשומות בענף 3 במקום שונה משאר כתבי היד. כעת נבחן אם שתי הלכות אלו רשומות במשפחה ד' במקום בו הן רשומות בענף 3 או שנוסח משפחה ד' זהה לשאר כתבי היד. בדוגמה 1 בפרק העוסק בענף ג' ראינו שדברי הגאונים לגבי בשר ששהה שלושה ימים שלמים ולא נמלח רשומים בשער הרביעי בספר שע"ד. לעומת ענף 3, דברי הגאונים בשאר כתבי היד, כולל משפחה ג', רשומים בשער ב'. אולם, בשלושת כתבי היד של משפחה ד' דברי הגאונים רשומים בשער הרביעי, כמו הנוסח הקיים בענף ג'. מכאן לכאורה ניתן לומר שמשפחה ד' מבוססת על נוסח ענף ג' אלא שנוספו בו קטעים ייחודיים שקיימים במשפחה ג'. אומנם כאשר משווים את נוסח משפחה ד' לדוגמה 7 בפרק העוסק בענף 3 עולה שכתבי היד פרמה 2592 ולונדון 18685 זהים בנוסחם לענף 3. לעומת זאת נוסח כתב יד מוסקבה 476 זהה לנוסח משפחה ג'. לפיכך נראה שלא ניתן לומר דברים חד משמעיים לגבי המקור שעליו מבוססים כתבי היד של משפחה ד'. מה עוד שלשלושת כתבי היד של משפחה ד' מאפיינים ייחודיים כפי שנראה להלן.⁶⁷

⁶⁵ לעיתים כתבי היד של משפחה ד' מכילים הגהות מאוחרות נוספות, שלא רשומות בשאר כתבי היד. ראינו שלוש דוגמאות לכך בנספח ח', סעיפים 13, 21 ו-32.

⁶⁶ במשפחה זאת רשומים קטעים החסרים במשפחה א', וכן הקטעים שחסרים בענף 1 וענף 2 של משפחה ב'. כמו כן, ראינו שחלק מהקטעים הייחודיים למשפחה ג' אינם מאת המחבר, והם רשומים במשפחה ד'.

⁶⁷ ראה לעיל בפרק העוסק בענף 2 ממשפחה ב', דוגמה 1, שם ראינו שסוגיית ביצה שצלאה גוי רשומה בטעות בשאר כתבי היד פעמיים, ובכתב יד זה פעם אחת.

שני כתבי יד ממשפחה ד' בעלי נוסח ותוכן שלא קיימים בשאר עדי הנוסח הם לונדון 18685 ופרמה 2592. בנוסף לכל הפעמים שנוסח כתבי יד אלו זהה לכתב יד מוסקבה 476, קיימים עוד לפחות 15 מקרים בהם נוסח כתבי יד אלו זהה בינם לבין עצמם, לעומת כל שאר כתבי היד של ספר שע"ד. שינויים אלו יכולים לבוא לידי ביטוי במילים בודדות או משפטים שקיימים רק בשני כתבי אלו. ככלל ניתן לומר שבשני כתבי יד אלו קיימות הוספות שמבהירות לקורא את משמעות ההלכה, והן ככל הנראה לא נוספו בידי המחבר. ראיה אחת לדמיון בין כתבי היד ראינו כשעסקנו בדוגמה 6 של משפחה ג'.⁶⁸

ראיה נוספת לכך היא החלוקה הייחודית של כתבי יד אלו. ראינו שלעיתים הנוסח בין המשפחות השונות משתנה, אך המשותף לכל כתבי היד הוא הסדר הטקסטואלי של נושאי הספר. עם זאת, בשני כתבי יד אלו סדר הנושאים של הספר שונה. השוני בא לידי ביטוי בכך ש"הלכות ביטול בשר בחלב" קיימות בעדי נוסח אלו לפני "דין ריחא", ואילו בכל שאר כתבי היד הלכות ביטול בשר בחלב נמצאות בסוף החיבור. כבר משינוי טקסטואלי זה ניתן לשער ששני כתבי יד אלו מבוססים על אב קדמון השונה משאר עדי הנוסח. יתרה מזאת נראה שסדר של שני כתבי יד אלו הגיוני יותר, ועל כן מסתבר שהוא מעובד יותר, מאוחר יותר ופחות מקורי. כמו כן, שני כתבי יד אלו מחולקים ל-41 סימנים, לעומת כתב יד מוסקבה 476 ושאר כתבי היד שמחולקים באופן שונה.⁶⁹ להלן נבחן שני הבדלים נוספים מתוך החמש עשרה הקיימים בין שני כתבי יד אלו לשאר כתבי היד. מדוגמאות עלו יעלה שקיים קשר ודמיון רב בין שני כתבי יד אלו, וכן שנוסחם מאוחר יותר לעומת שאר משפחות הספר. נוסח שאר כתבי היד לקוח מכתב יד קיימברידג' 12 21 שממנו נבנה מהדורה לספר שע"ד.

דוגמה 1 – שער יד'

בדוגמה זאת נראה משפט שנוסף בשני כתבי יד אלו, שאינו רשום בשאר כתבי היד. ההלכה שלפנינו דנה בתנורים, ובוחנת האם מותר לאפות בהם יחד בשר וחלב. התורה אוסרת לבשל בכלי אחד בשר וחלב, וחכמים מבררים האם מותר לאפות אותם בתנור אחד.⁷⁰ סברת האוסרים היא שהאדים

⁶⁸ שם ראינו שתוספת שקיימת רק במשפחה ג' מסומנת בתיבות ע"ב בשני כתבי יד אלו.

⁶⁹ ראה להלן עמ' 162.

⁷⁰ איסור בישול בשר עם חלב נכתב בתורה שלושה פעמים: שמות כג', יט'; שמות לו', כד'; דברים יד', כא'. וראה מסכת חולין פרק ח', משנה א'.

יעברו מהבשר לחלב, וכניס בו ריח בשר. לעומתם המתירים אומרים שאדים מבשר אינם אוסרים את החלב, וכן להפך. במקור הבא דן רי"מ האם יהיה הבדל בהלכה זאת בין תנור קטן לגדול.

שאר כתבי היד	לונדון 18685 ופרמה 2592 ⁷¹
<p>וכן אמר רבינו תם, דאפילו מאן דאסר היינו בתנורים שלהם דנפיש פיטמיהו אבל בתנורים שלנו⁷² מותר לאפות עם צלי.</p> <p>ועל זה סומכין אותן בני אדם שאופין פאשטידא או פלאון עם הפת בתנור.</p>	<p>וכן אר"ת, אפילו מאן דאסר היינו בתנורים קטנים שלהם דנפיש פיטמיהו, אבל בתנורים שלנו מותר לאפות פת עם צלי.</p> <p>ופירש המיימוני תנור שאופין בו יב' עשרונים של מצה קרוי תנור גדול</p> <p>ועל כן סומכין אותם בני אדם האופין פשטידא או ולדא עם פת בתנור.</p>

ניכר ממקור זה שבכתבי היד לונדון 18685 ופרמה 2592 נוספה הלכה מהרמב"ם, ואילו בשאר כתבי היד שבדקנו דברי הרמב"ם אינם קיימים. מקור הדין שבשע"ד הוא מהראב"ה, שאינו רושם את דינו של הרמב"ם.⁷³ מסקירת כל שאר עדי הנוסח עולה שבכתב יד פרמה 2908 וקיימברידג' 13.7 כתוב במפורש שתוספת זו היא הגהה, דבר המעלה את הסבירות שרי"מ לא כתב אותה.⁷⁴ יתר על כן, רמב"ם מוזכר בשע"ד פעם אחת בלבד, ורי"מ קורא לו רבי משה ב"ר מיימון, ולא מיימוני כפי שקיים בדוגמה לפנינו.⁷⁵ בנוסף לכך, אף מהתפוצה המצומצמת של ההוספה ניתן לשער שהיא הגהה מאוחרת שאינה מאת המחבר. בדומה לדוגמה זאת ניתן לומר שאף שאר ההוספות הייחודיות לשני כתבי יד אלו נוספו בשלב מאוחר יותר בידי חכם אחר, שאינו רי"מ. לפיכך מתוך משפחה ד' כתב יד מוסקבה 476 קרוב יותר לנוסח המקורי שיצא מידי המחבר מאשר שני כתבי יד אלו.

⁷¹ הנוסח לקוח מכתב יד פרמה 2592.

⁷² בכתב יד קיימברידג' 12 21 דברי הרמב"ם כתובים כאן בשולי הטקסט.

⁷³ ראה ראב"ה, סימן תקז'. וראה את מהדורתנו בפרק הנספחים, שער יד'.

⁷⁴ וראה על כך עוד בפרק הנספחים בפרוש על שער יד'.

⁷⁵ ראה במהדורתנו שבפרק הנספחים, שער כו'.

המחבר דן במקור זה בחתיכה לא כשרה שהתערבבה בחתיכות כשרות. מעיקר הדין חתיכה שאינה כשרה בטלה ברוב חתיכות כשרות. אולם חכמים קבעו שאם החתיכה האסורה היא חשובה, כגון שהיא חתיכה הראויה להתכבד, או שמוכרים אותה ביחידות (דבר שבמניין) אז היא לא תתבטל ברוב חתיכות כשרות. בדוגמה שלפנינו רי"מ פוסק שאם אחת החתיכות פרשה מהתערובת האסורה היא אינה כשרה לאכילה. בטבלה שלפנינו נראה את השורה שחותמת את פסק ההלכה, ונתמקד בהבדל בין הגרסאות.

לונדון 18685 ופרמה 2592 ⁷⁶	שאר כתבי היד
אי שרית כי פירש אתי ליקח ממקום שהוא יחד. כך פירש ר"ת	אי שרית כי פירש אחד מהם אתי ליקח ממקום שהוא יחד. כפירוש ר"י.

בכל כתבי היד רשום שמקור דברי המחבר הוא רבנו יצחק, ואילו בשני כתבי יד אלו המקור לדין הוא מר"ת. בפרוש לספר שע"ד שבפרק הנספחים נעמוד על כך שגירסת כתבי היד לונדון 18685 ופרמה 2592 כנראה שגויה, כיוון שבספר התרומה ובספר הרוקח, שהם המקורות לדין זה, רשום במפורש שההלכה נאמרה בשם רבי יצחק בן שמואל. מכל מקום מדוגמה זאת עולה עדות על קשר שקיים בין שני כתבי יד אלו, שלא נמצאת בשאר כתבי היד.

⁷⁶ הנוסח לקוח מכתב יד פרמה 2592.

כתב היד היחיד מהמאה הי"ד שלא ניתן לשייך לשום משפחה הוא לונדון-מונטיפיורי 136.¹ כתב יד זה אינו מייצג נוסח של ספר שע"ד כיוון שהנוסח שלו אינו סטנדרטי, והוא שונה מאד משאר הוורסיות של השע"ד. יש הטוענים שכתב יד זה מייצג קיצור של השע"ד או מהדורא קמא שלו.² אולם עיון בספר מורה בעליל שכתב יד זה אינו וורסיה של השע"ד. אלא נראה שמדובר ביצירה אחרת ונפרדת מהשע"ד, עם נקודות דמיון בין שני הספרים.³

כתב היד לונדון-מונטיפיורי 136 מתחיל ברשימה של לבי' (32) סימנים, שהם ראשי הפרקים של החיבור והנושאים בהם יעסוק הספר, כפי שמקובל בספרי הלכה רבים באשכנז וצרפת.⁴ זאת לעומת ספר שע"ד שלא מכיל פרוט של הנושאים בהם יעסוק החיבור.⁵ לאחר מכן מתחיל גוף הספר, והדיון ההלכתי על כל נושא. ההלכות בכתב יד זה מתחילות בכותרת "דין", דבר הדומה לחלק מכתבי היד של השע"ד.⁶ עם זאת, נוסח הספר ותוכנו שונים במקרים רבים משאר כתבי היד של השע"ד.⁷

¹ כך ניתן לראות אף בתרשים שהובא בראש המחקר. ראה עמ' 46.

² ראה שע"ד מהדורת דבליצקי, הקדמה, עמ' 21-22. וראה שע"ד, מהדורת מכון המאור, הקדמה, עמ' 13. וראה בקטלוג הספרייה הלאומית.

³ כלומר אין שער בשע"ד הזהה לסימן שלם בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, אך ישנם מספר קטעים זהים בנוסחם. ראה למשל להלן דוגמה מספר 3. וראה עוד תחילת שער ג' העוסק בבשר שנמלח ולא הודח, ובמקבילה שלו בסימן א', בכתב יד לונדון. אף על פי שבסמ"ג, שהוא המקור לדיון, הניסוח שונה, בשתי היצירות הקשורות לרי"מ, הנוסח זהה בתחילתו, אולם שונה בסופו. יתר על כן להלן נראה שקיימות בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הלכות רבות שלא כתובות בשע"ד, ומסיבה זאת לא מסתבר לטעון שכתב יד זה הוא קיצור של ספר שע"ד.

⁴ ראה שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 523-564.

⁵ נראה שתוכן העניינים בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא חלק מהיצירה המקורית, והיצירה עצמה ממוספרת לפיו. לעומת זאת ראינו בפתיחה לחלק א' שחלוקת השע"ד לסימנים ככל הנראה אינה מקורית. מה עוד שברוב כתבי היד של השע"ד לא קיימת חלוקה של כל היצירה לסימנים או שערים. עם זאת, קיימים מספר כתבי יד שמחלקים את כלל היצירה לארבעים שערים, ובראשם כתוב תוכן עניינים. וראה שם הערה 3. אולם ברור שתוכן עניינים זה אינו מקורי למחבר.

⁶ ראה טבלה בפתיחה לפרק א' בה רשום אלו מכתבי היד מתחילים נושא חדש במילה "דין". כמו כן, ישנם ספרים נוספים באשכנז וצרפת של אותה התקופה, שההלכות בהם מתחילות במילה דין, כגון ספר הדינים של רבנו פרץ.

⁷ ראה הבדלים בדוגמאות להלן. וראה הבדלים בחלק הנספחים, נספח ט', העוסק בהבדלים בין כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 לשע"ד. וראה להלן בחלק השני של המחקר בפרק העוסק בהקפו של הספר ובנושאים בהם הוא עוסק. משני פרקים אלו עולה שהתוכן דומה בחלק מהמקרים, אך הניסוחים שונים. לפעמים השוני בא לידי ביטוי במילים בודדות, ולעיתים הניסוח שונה לגמרי.

על ייחודיותו של נוסח כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ניתן לראות בפרק הנספחים, נספח ט'. שם קיימות שתי טבלאות, כאשר הראשונה משווה את ההלכות הנדונות בשע"ד לעומת כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136. בטבלה השנייה רשומות כל ההלכות הנוגעות בבישול גויים בשע"ד לעומת כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136. העולה מטבלאות אלו הוא שקיימות 22 סוגיות משותפות לשע"ד וכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, לעומת 18 סוגיות שקיימות רק בכתב היד לונדון-מונטיפיורי 136. בין הנושאים הקיימים רק בכתב היד לונדון-מונטיפיורי 136 ניתן למצוא את הלכות "זורן שהביא גוי ביום טוב של גלויות", "דין דגים שניצודו ביום טוב לשם ישראל", "דין דבר הבא מחוץ לתחום ביום טוב".⁸ הלכות אלו אינן קיימות בשאר כתבי היד של השע"ד. הנושא המרכזי שלהן הוא יחס ישראל והגויים לגבי מאכלים וימים טובים, דבר המהווה הרחבה לדיני איסור והיתר.

דינים נוספים שאינם בשע"ד, ורשומים בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הם הלכות פת הנאפה ביום טוב, ופת הנאפת בשבת.⁹ יתרה מזאת, אף הלכות פת של גויים, שמן של גויים ויין נסך לא קיימות בנוסחים הסטנדרטיים של השע"ד, ורשומות בכתב יד זה.¹⁰ לפיכך נראה שאף המסכתות התלמודיות עליהן מבוססות היצירות שונות. בעוד הלכות איסור והיתר שבשע"ד מרוכזות במסכתות חולין, עבודה זרה ופסחים, הלכות יום טוב מרוכזות במסכתות ביצה, שבת ומועד קטן. דוגמה נוספת להלכות שאינן קיימות אלא בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ולא בשע"ד הן הלכות חלה.¹¹ בנוסף לכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, הלכות אלו הובאו בקובץ הלכות חלה שחיבר רי"מ, ויצאו לאור בידי אברהם חבצלת.¹² לפיכך ניתן ללמוד מכאן שרי"מ עצמו לא ראה בהלכות חלה חלק מספר שע"ד, אלא דינים שמקומם בקובץ אחר.¹³ על כן, ניתן לחזק את ההשערה שכתב יד

⁸ סימנים יד-טו', בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.

⁹ בדין זה מובאת הלכה בשם רבי נתנאל מקינון, והמחבר מכנה אותו "הקדוש", ובשאר כתבי היד של השע"ד חכם זה לא מוזכר אפילו פעם אחת.

¹⁰ בספר שע"ד מובא רק פסק הדין על הלכות פת עכו"ם. לעומת זאת בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, דין כבי רשומה הקדמה לסוגיה זאת, ועוסקים במקורות של הדין הכוללים את התלמוד הבבלי והירושלמי.

¹¹ ראה כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, דין כ' שם רשום "אם לאחר שהפריש החלה חזרה ונתערבה בתוך העיסה בטילה באחד ומאה ואם אין בעיסה שיעור ק"א שמעתי מפי ה"ר דוד שיכול לשאל עליה החלה.....ומתוך דבריו יש לזהר שלא ליקח שאור מן הגוי ליתן בעיסתו דגילגול הגוי פוטר ונמצא מעשר מן החיוב על הפטור, ומן הפטור על החיוב".

¹² ראה חבצלת, חלה.

¹³ הלכות אלו הרשומות בכתב יד לונדון קיימות אף בקובץ העוסק בהלכות חלה. וראה עוד דבליצקי, שע"ד, עמ' 21.

לונדון-מונטיפיורי 136 מרחיב מאד את המושג איסור והיתר של מאכלים, ודן בסוגיות רבות שלא מוזכרות בשע"ד.

הבדל נוסף בין החיבורים ניכר בהלכות שחיטה שמפורטות בשע"ד לעומת כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 בו הן כמעט ואינן רשומות. בנוסף לכך, שליש מכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 עוסק בהלכות מאכלים שבאו במגע עם גויים, דבר שהיה מצוי מאד בזמנם. לעומת זאת בספר שע"ד רק שמונה אחוז מהדינים עוסקים במזון שבא במגע עם גויים.¹⁴

בנוסף לשוני בתוכן החיבורים, ייחודו של כתב היד לונדון-מונטיפיורי 136 בא לידי ביטוי כבר בהקדמתו שנאמר בה: "זה איסור והיתר העתקתי מפי מורי". ישנם כמה אפשרויות להבין את משמעות המשפט. ראשית: ייתכן שהמעתיק מציין שהוא העתיק את הספר של רבו.¹⁵ שנית: ייתכן שרי"מ הכתיב לתלמידים את נוסח הספר, בדומה לתלמידים אחרים שסיכמו את תורת רבם, כגון רבי שמעיה תלמידו של רש"י.¹⁶ אפשרות נוספת היא שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא סיכום שיעור ששמע תלמיד מפי רי"מ.

בנוסף לכך, מהקדמה זאת ניתן גם ללמוד על מקורותיו של כתב יד זה, שכל הכתוב בו נאמר מפי רי"מ. לפיכך, לא אמורות להיות בכתב יד זה הגהות מאוחרות שנוספו מרבנים אחרים. יתר על כן, הפתיחה לקובץ שבה רשום "העתקתי מפי מורי" מקנה לחיבור זה יכולת ללמדנו מה הייתה שיטתו ההלכתית של רי"מ בנושאים רבים בהלכות איסור והיתר. בעזרת עד נוסח זה נוכל לדעת במקרים רבים כיצד רי"מ פסק הלכה למעשה, ומה היו מקורותיו להלכות בספר שע"ד. לכן ניתן ללמוד מכתב יד זה כיצד הכריע רי"מ במחלוקות המובאות בשע"ד, כאשר שם לא הייתה הכרעה ברורה.¹⁷ כגון בסימן יז, בכתב יד לונדון-מונטיפיורי, שבו רשומה רק את דעת רש"י, ולא כספר שע"ד שבו הובאה אף שיטת ר"ת. ייתכן שהבדל זה נובע מכך שבספר שע"ד רי"מ הסתפק האם הלכה כרש"י או כר"ת,

¹⁴ ראה בפרק 8 דיון על הקפו של ספר שע"ד.

¹⁵ ייתכן שבראש החיבור היה רשום בגוף ראשון, שרי"מ חיבר אותו, והמעתיק העביר את הפתיחה לגוף שלישי. וראה על תופעה זאת אצל עמנואל, מגוף ראשון, עמ' 431-457.

¹⁶ נראה שכך סובר פריימן, הרא"ש, עמ' נא הערה 60. וראה על כך, שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 39-41: ישנם חיבורים שלא נכתבו בידי המחבר, אלא בפקודתו. שפיגל טוען, שספרים אלו הם אמינים, וניתן להסתמך על תוכנם, כיוון שהמחבר השגיח על הנעשה. עם זאת, לא תמיד קיים ביטחון שכך היו הדברים. וראה שפיגל שם, עמ' 37-38 שישנם חומרים שנכתבו על ידי אנשים המקורבים למחבר עקב טרדתו או חוליו.

¹⁷ דוגמה לכך קיימת אף בשער יד' לגבי סוגיית התנורים שמותר לאפות בהם בשר אחרי חלב, וראה על כך במהדורתנו שבפרק הנספחים.

אך בכתב יד לונדון-מונטיפיורי הוא מורה לתלמידיו לפסוק כרש"י.¹⁸ כמו כן, נוכל להשלים פרטים רבים החסרים בספר שע"ד בעזרת קובץ הלכתי זה, כגון מהם סברותיו וטעמיו ומסקנותיו של רי"מ. עם זאת, מסקירת כתב יד זה ומהדוגמאות שנראה לקמן ניתן לומר בוודאות שהוא לא דומה לאף כתב יד של ספר שע"ד, לא במבנה שלו, לא תוכן שלו ואף לא בנוסח שלו.

דבר נוסף שיכול לשפוך אור על אופי החיבור הקיים בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא משפט נוסף שרשום בהמשך היצירה, ובו כתוב: "הרבה היה לו להאריך למורי ה"ר יצחק אלא שהפצרנו בו וכתב לנו בקיצור".¹⁹ לכאורה נראה שהסיטואציה היא שרי"מ מכתוב לתלמידיו את הספר, והם מבקשים ממנו לקצר.²⁰ אלא שניתן לטעון שמשפט זה היה רשום בגוף ראשון, והמעתיק כתב אותו בגוף שלישי.²¹ מכל מקום ניכר שלתלמידים הייתה השפעה על תוכן כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, זאת בשונה מהשע"ד שהתערבות התלמידים לא ניכרת בו. משני משפטים אלו עולה שוב ההשערה שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מהווה יצירה בפני עצמה המיוחסת לרי"מ.

להלן נבחן דוגמאות שימחישו את יחודו של כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ונראה שמצד אחד קיימים בו קטעים זהים לספר שע"ד, ומאידך נראה שמדובר ביצירה בפני עצמה. כמו כן נראה שלעיתים המסקנות ההלכתיות והמקורות עליהם הסתמך רי"מ שונה בכל אחת מהיצירות. יתר על כן נציג מקרים בהם כתב יד לונדון-מונטיפיורי מקיף נושאים רבים יותר, ודן בהם מזווית ראייה שונה. במהלך הדיון נבחן האם ניתן לדעת איזה מבין כתבי היד קדם לזולתו? בתחילה נתמקד בדוגמאות המראות אלמנטים ספרותיים שונים בין הספרים, והצגה אחרת של החומר ההלכתי. לאחר מכן נתמקד בהבדלי תוכן והלכה. מכיוון שכל דוגמה תראה פן אחר של כתב יד לונדון-

¹⁸ וראה על כך עוד בפרק העוסק בהצגת שיטות הפוסקים בספר שע"ד: בדרך כלל רי"מ אינו מזכיר שיטות הלכתיות שהוא אינו פוסק כמותן למעשה.

¹⁹ ראה בסימן ד'.

²⁰ עם זאת עדיין ניתן לטעון שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מהווה שיעור שמסר רי"מ לתלמידיו, והם ביקשו ממנו לקצר. עם זאת מכך שקיים תוכן עניינים מורחב לחיבור פחות מסתבר שמדובר בשיעור, אלא בהכתבת החיבור או העתקתו.

²¹ ראה על תופעה זאת עמנואל, מגוף ראשון, שם. ייתכן שבחיבור שכתב רי"מ היה רשום "והרבה היה לי להאריך, אלא שהפצירו בי וקיצרתי". מכאן יצא שהמסגרת שבה נכתב הספר הייתה יחסית דינאמית, ורי"מ התחשב בבקשות התלמידים. וראה ביטון, שע"ד, עמ' יג' שכותב שכתב יד זה קיצור השערי דורא שכתב המחבר עצמו לתלמידיו. וראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 22 לטענתו כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא מהדורא קמא של ספר שע"ד. וראה השערה נוספת של דבליצקי שם עמ' 21, שמדובר בהמדורה מקוצרת של השע"ד.

דוגמה 1 – שער ג'

בדוגמה הראשונה נראה שלמרות השינויים בנוסח ובפסק ההלכה, קיים קשר בין הספרים. הדין שלפנינו עוסק במצב בו חתיכת בשר נמלחה לפני שהספיקו לשטוף אותה במים. דעת הגאונים במקרה זה היא שהבשר אסור באכילה כיוון שהמלח מכניס את הדם שעל החתיכה לתוך הבשר. לעומת זאת המהר"ם מרוטנברג מתיר את הבשר בדיעבד.

שאר כתבי היד	לונדון-מונטיפיורי 136
<p>חתיכה של בשר שלא הודחה במים מתחילה ונמלחה אסורה. שהדם אשר עליה הוי דם איברים שפירש ואסור וכח מליחה מהמלח מבליעו ומכניסו אותו דם שפירש בחתיכה. אף על גב דמלח מפליט דם הבלוע, היינו אותו דם שלא פירש, אבל דם כשפירש כבר ונמצא עליו מלח מבליעו בבשר ושוב אינו יוצא ואסור.</p>	<p>חתיכה של בשר שלא הודחה במים מתחילה ונמלחה אסורה. שהדם אשר עליה הוי דם האיברים שפירש שאסור וכח המלח מבליעו ומכניסו בהחתיכה. אף על פי שהמלח מפליט הדם הבלוע, היינו אותו דם שלא פירש ממנו, אבל אותו דם שכבר פירש ממנו כבר ונמצא על הבשר, המלח מבליעו ושוב אינו יוצא. כך פסקו הגאונים</p>
<p>אכן אני ראיתי מהרמני"ע שהתירו בדיעבד. והביא ראיה מכבדא עליה בישראל דלכתחלה לא אבל בדיעבד שרו, דדמא משרק שריק בצלי, והוא הדין במליחה. דאם לא כן יהא אסור למלוח חתיכות הרבה ביחד, ואפילו חתיכה אחת. ומעשה ראיתי בדברי האוסרין. והמחמיר תבא עליו ברכה.</p>	

²² עליו מבוססת מהדורתנו שבפרק הנספחים.

במקור זה ניכר שהקטע בו כתובה פסיקת ההלכה של המהר"ם לא קיים בכת"י לונדון-מונטיפיורי 136, לעומת שאר כתבי היד. אולם, הפיסקה הראשונה משותפת לכל כתבי היד, וגם לכת"י לונדון-מונטיפיורי 136. בקטע זה רי"מ מכריע להלכה שחתיכת בשר עם דם ומלח אסורה באכילה. בשאר כתבי היד לא רשום מה המקור לפסק הלכה זה, אך בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מצוין שמקור הדין הוא מהגאונים. לעומת שיטת הגאונים שאוסרת את חתיכת הבשר, המהר"ם מרוטנברג חולק, ומתיר לאכול את הבשר. בשע"ד רי"מ כתב את שתי השיטות אך לא הכריע למעשה. עם זאת במשפט הסיכום: "מעשה ראיתי גם כדברי האוסרין והמחמיר תבא עליו ברכה", נראה שנוטה יותר לשיטת הגאונים.²³ ייתכן שראיה לכך שרי"מ פוסק כשיטת הגאונים הוא נוסח כת"י לונדון-מונטיפיורי 136 שדברי המהר"ם לא מוזכרים בו. בנוסף לכך, ראוי לציין שזהו המקום היחיד שבו מוזכרים דברי המהר"ם מרוטנברג בכל כתבי היד של ספר שע"ד. על כן, מאי אזכור דברי המהר"ם בדוגמה שלפנינו יוצא מצב שהמהר"ם לא מוזכר בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 אפילו פעם אחת.²⁴

נקודה נוספת העולה מדוגמה זאת היא התלות בין שתי היצירות. בחלק הראשון שבטבלה רואים שנוסח ההלכה משותף לשע"ד ולכתב יד לונדון-מונטיפיורי. מבדיקת המקבילות נראה שזהו נוסח ייחודי של רי"מ, שאינו נמצא במקורות שעליהם מסתמך המחבר. לפיכך ייתכן שקיימת תלות בין החיבורים ואחד מהם שואב מהשני. השאלה המתבקשת עתה היא בדיקת היחס הכרונולוגי בין שתי היצירות. אפשרות אחת היא שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 נכתב מאוחר יותר. לפי הסבר זה ייתכן שרי"מ נתן לתלמידים להעתיק מנוסח השע"ד שהיה ברשותו או שהקריא להם ממנו. אפשרות שנייה היא שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 נכתב לפני השע"ד, ובחלק מניסוחו רי"מ משתמש לספרו, השע"ד.²⁵ מכל מקום נמצאו למדים מדוגמה זאת שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מהווה יצירה עצמאית ששונה מהשע"ד בחלק מהניסוח, במקורות ההלכתיים ובהכרעת הדין.

דוגמה 2 – שער יב'

בניגוד לדוגמה הקודמת שבה הייתה זהות בין היצירות בחלק הראשון של הדין, כאן נראה שינוי בנוסח ודמיון בתוכן. הדין לפנינו לקוח מהלכות כחל.

²³ לפיכך יוצא שאין שינוי בפסיקת ההלכה בין לונדון-מונטיפיורי 136 והשע"ד.

²⁴ וראה דיון על המהר"ם בחלק השני של המחקר, פרק 7.

²⁵ ייתכן שראיה לכך הם דברי המהר"ם שאינם מוזכרים כמעט בשע"ד, וכנראה נוספו לספר בשלב מאוחר יותר. להלן בדוגמה 6 נטען שכתב יד לונדון-מונטיפיורי נכתב בממלכת שוואביה, וייתכן ששם רי"מ עוד לא ראה את המהר"ם או את פסקיו.

לונדון-מונטיפיורי 136 ²⁶	שאר כתבי היד ²⁷
<p><u>אותה חתיכה שתחת הכחל ידית ודין</u>. וידעין</p> <p>כל איסור הנצלה עם היתר ואינו אוסרו גם במליחה אינו אוסרו דהא אמרינן מלוח כרותח <u>דצלי</u> הואיל ובצלי לא אסר כדאמרינן גבי שיפוד בישראל עילוי כבד אמרינן גם במליחה לא אסר</p> <p>לאחר בשר מותר לאכול כחל, אחר כחל אסור לאכול חלב.</p>	<p><u>הלכך אמרי ידית רק אותה חתיכה שתחת הכחל ודין</u> ועוד הא דאמר שמואל מליח כרותח <u>דצלי קאמר</u> ובצלי הא דאמרינן בדיעבד שרי, והוא הדין במליחה. ונהגו דלא ליבשול כחלא וכבדא.</p> <p>אבל טחלא שומנא בעלמא הוא</p>

בקטע הרשום לפנינו קיימות שתי הלכות. התוכן של ההלכה הראשונה משותף לכת"י לונדון-מונטיפיורי 136 ולשאר כתבי היד. עם זאת, ניכר שהנוסח שונה לחלוטין. דעתו של שמואל, למשל, לא מובאת בשמו בכת"י לודון 136, אלא בסתם, "אמרינן". לעומת זאת, ההלכה השנייה בטקסט שלפנינו, שאחרי בשר מותר לאכול כחל, קיימת רק בכת"י לונדון-מונטיפיורי 136. נמצאנו למדים פעם נוספת שכתב יד זה שונה משאר כתבי היד בניסוחו ובתוכנו.

דוגמה 3 – שער כ'

דוגמה נוספת להבדלים בין נוסח כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 לשאר כתבי היד ניתן לראות בדין טיפת חלב שנפלה לתוך סיר בשרי. במקרה זה נראה שהפתיחה לדין זהה בשני החיבורים, אולם ההמשך שונה לגמרי בנוסח ובתוכן. במקום שכתב יד לונדון אינו קריא נסמן נקודות (.....).

לונדון-מונטיפיורי 136 ²⁸	שאר כתבי היד ²⁹
דין יא'	ואכתוב מה שקיבלתי מרבתי ורבתי מרבתי נוהגים

²⁶ דין י'.

²⁷ על פי נוסח מהדורתנו שמבוססת על כתב יד קיימברידג' 12 21.

²⁸ דין יא'.

²⁹ על פי נוסח מהדורתנו שמבוססת על כתב יד קיימברידג' 12 21.

<p>טפת חלב שנפלה בקדירה של בשר עולה בס' אפילו נפלה טיפת חלב על חתיכה קטנה של בשר בתוך הקדירה ואין באותה חתיכה ס' כיון שיש מקצת החתיכה בתוך הרוטב ויש מהכל ס' מותר.</p>	<p>טיפת חלב שנפלה תוך תבשיל של בשר עולה בס' אפילו נפלה הטיפה של חלב על חתיכה קטנה שבקדירה ואין באותה חתיכה ס' כיון שיש מקצת בתוך הרוטב ויש בין הכל ס' מותר</p>
<p>אבל אם נפל טפת חלב על הקדירה של בשר, כך הדין, דאם נפלה מבחוץ למעלה שלא כנגד הרוטב מה שבתוך הקדירה מותר שאין בה נתינת טעם מן האיסור, אבל הקדירה עצמה אסורה וצריך לערות הרוטב מצד אחר שלא כנגד הרוטב. אבל אם נפל כנגד האור אפילו שלא כנגד הרוטב הכל מותר כי האש שורפו. ואם נפל החלב כנגד הרוטב וברוטב יש בו ס', הכל מותר אפילו שלא כנגד האור. ומכל מקום אסור להשתמש בקדירה לכתחילה. ויש שוברין שולי הקדירה והמאכל נופל דרך שם ולא יעבור דרך הקדרה.</p>	<p>דהוי כמו שהייתה כולה ברוטב והיינו כי ניער יכיסה ואם יש נותן טעם בכל אותה קדירה לפי שהרוב מצטרף כגון שלא פיעפע האיסור בכל החתיכה שעדיין לא נעשית החתיכה עצמה נבילה אבל כי לא ניער לא בעינן נותן טעם אלא מאותה חתיכה שנפל עליה.....</p> <p>ומעשה בא לפני רבנו יעקב בג' אוזות שנמלחו יחד ואחת מהן נמצאת נבילה ואסר כולן אע"פ שלא היה שם רוטב וטעמו משום דהמליחה מלחלחת כמו רוטב ומפעפע האיסור הבלוע ומליח הויא כצלי.</p>

אף במקור זה ניכר היטב הבדל בין נוסח כת"י לונדון-מונטיפיורי 136 לשאר כתבי היד. ההלכה הראשונה שאיתה פותח הקטע שלפנינו משותפת לשתי הנוסחאות והיא עוסקת בטיפת חלב שנפלה לתוך תבשיל בשרי. אך גם בדין זה ההלכה מנוסחת בשני אופנים שונים לגמרי. אולם, ההמשך בכל אחת מהיצירות שונה לחלוטין. בשאר כתבי היד ההלכה הבאה היא טיפת חלב שנופלת על סיר בשרי, ובכת"י לונדון-מונטיפיורי 136 הדיון הבא נסוב על דיני רוטב של מליחה.³⁰ הקטע הנוסף בכתב יד לונדון-מונטיפיורי לא מהווה ראייה לדין המשותף שבשתי היצירות, אלא חידוש לדין

³⁰ יש קשר בין שני הדינים שבכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136. הדין הראשון עוסק ברוטב שמצרף את כל התבשיל כדי לבטל את טעם החלב. הדין השני עוסק ברוטב של מליחה שמצרף את כל הבשר הנמלח.

פיעפוע, והוא שמליחה מפעפעת כמו רוטב, אף על פי שאין רוטב.³¹ כמו כן, ראוי לציין שהמעשה על שלושת האווזות, שאיתו רי"מ חותם את הסוגיה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי, לא מוזכר באף אחד מכתבי היד הקדומים של השע"ד. עובדה זאת מלמדת אותנו פעם נוספת שנוסח כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 לא מהווה נוסח סטנדרטי של השע"ד. אומנם, לא ניתן לקבוע מדוגמה זאת מהו הנוסח הקדום יותר, מכיוון שבכל אחת מהנוסחאות קיים תוכן שאינו רשום ביצירה השנייה.³² יתרה מזאת, בספר שע"ד רי"מ מתנסח בגוף ראשון (מסומן בכתב מודגש) דבר שלא בא לידי ביטוי בהלכה המקבילה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.

דוגמה 4 -שער כז'

במקור זה נראה שבשתי היצירות מובאת תשובת ר"ת, אלא שבכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הניסוח שונה, וקיימים בו אלמנטים נוספים שיש להם השלכה מעשית על פסיקת ההלכה. ההלכה שנעסוק בה כעת דנה בחמאה שהכין גוי, וישראל רוצה לאוכלה. במקום שכתב יד לונדון אינו קריא נסמן נקודות (.....).

שאר כתבי היד ³⁴	לונדון-מונטיפיורי 136 ³³
<p>שאל ר' יצחק ב"ר שמואל מר"ת על חמאה בקר של גויים שקורין בור"א. ובאר ר"ת על החמאה שלנו נראה היתר גמור כמו <u>שפסקתני על הגויים</u> שחולבין לצורך עצמן לגבן ואין מערבין בו דבר טמא ולא חששו אלא לניקור. וסייעתא מר"ח דכתב אגב איטפא קאי ביה זיהרא ע"כ. ואף על פי שנגזר על גבינות הגויים, דקאי ביה זיהרא ביני איטפא, היה יבש מותר, והחמאה ליכא איטפא דלוקי זיהרא, הילכך יבש שרי. ובארבע ימים הגבינה יבישה דהוה</p>	<p>הנה שאלת ר' יצחק מר"ת על חמאת גויים שקורין בורא יבאר לנו רבינו כי שאוכלין ויש שאינם אוכלין לפי שבמלכותינו מרתיחין החלב על האש ומלקטין שומן החלב ופעמים שנותנים בה נסיובי דחלבא שקורין בלשון בני אדם והשיב ר"ת על החמאה נראה לי..... <u>שפסקתני על הגויים</u>.....לצורך עצמן לגבן דאין..... דבר טמא דאינו עומד..... אלא לניקור נחש וזה אין מצוי ביננו וכן פר"ח שמה שנגזר על גבינות של גויים אגב איטפא קאי ביה זיהרא דנחש הרי</p>

³¹ בהקשר לכך הובאה תשובת ר"ת המדברת על שלושת האווזות שנמלחו יחד.

³² ניתן ללמוד מכך שמדובר ביצירות שונות, וכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 אינו מהווה גירסה מקוצרת ומסכמת של השע"ד. לפיכך, אין הכרח שתהיה תלות בין היצירות.

³³ דין יב'.

³⁴ על פי נוסח מהדורתנו שמבוססת על כתב יד קיימברידג' 12 21.

<p>שריא אי לא מוקי ליה איטפא לזיהרא, ואז החמאה מותרת שערבו נסיובי דחלבא. ואותן שלא נתערבו נסיובי דחלבא אם לא נתערבו מותר מיד. ואי מספקא אם נתערבו אם לאו ספיקא דרבנן ולקולא. ובמלכותינו אין מערבין וכולהו אוכלין אותו מי שדעתו יפה מטגנין בה בצים ואוכלים אותן, עכ"ל ר"ת.</p>	<p>דמשום ארס דהחש הוא בחמאה ליכא איטפא דלוקא זיהרא אפילו אם היה מצוי בינינו ואמרינן התם יבש מותר דזיהרא אינו מניחו ליבש ובד' ימים או ה' נעשה יבש ואז החמאה מותרת אע"פ שעירבו בה נסיובי דחלבא ואותה שאין מערבין בה נסיובי דחלבא מותר מיד ואם ספק עירבו בה נסיובי דחלבא ספק לא עירבו מותר דספק דרבנן לקולא. ובמלכותינו אין מערבין וכולנו אוכלין אותה הגדולים והקטנים. עד כאן השיב רבי יעקב לרבי יצחק.</p>
---	--

לפנינו תשובת ר"ת על חמאת גויים המובאת בשתי נוסחאות שונות. המסקנה ההלכתית זהה בשני המקרים, והיא שלדעת ר"ת מותר לאכול חמאת גויים כיון שהיא יבשה. עם זאת, ניתן לשים לב שבכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הנימוק לדין שונה משאר כתבי היד.³⁵ בכתב יד זה החשש מחמאת גויים הוא משום ארס הנחש. לעומת זאת, בשאר כתבי היד של השע"ד הסבר זה לא כתוב. מקבילות לתשובה זאת נמצאות בספר תשובות מיימוניות, בספר תשובות ופסקים לר"י הזקן ובשו"ת המהר"ם מרוטנבורג.³⁶ בפרק הנספחים, בפרוש לשער כז' עמדנו על הבדלי הנוסח בין כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 לשאר המקורות. מהשוואה זאת עולה שנוסח כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שונה מכל שאר המקבילות הקדומות בהן תשובה זאת רשומה. לכאורה שתי התשובות של ר"ת נראות מקוריות שהרי דברי ר"ת מובאים בגוף ראשון ("כמו שפסקתי על הגויים"). אולם, ניתן לשער

³⁵ בדומה למה שראינו בדוגמה מספר 1.

³⁶ ראה תשובות מיימוניות, חלק קדושה, סימן טו, הלכות מאכלות אסורות, פרק ג'. וראה שו"ת מהר"ם, דפוס לבוב, סימן קסב'. וראה בלוי, תשובות ופסקים לר"י הזקן, עמ' קעח'. וראה אותה תשובה אצל אסף, פסקים לר"י הזקן, עמ' יב'-יג'. בלוי כתב את התשובה כחלק מתשובות ר"י הזקן, הוא שם בסוגריים את התיבה "שמואל", וכתב שהשאלה היא מרבנו לר"ת. לעומתו אסף עמד על כך שהשואל אינו ר"י הזקן אלא ר"י הלבן. אף בשע"ד משמע שהשואל הוא רבי יצחק בן שמואל. וראה אופטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 296 שאף הוא סובר שהשואל הוא ר"י הלבן. וראה דיון על תשובה זאת בתשובות ר"י הזקן, מהדורת ריינר ורוט, סימן מט'.

שהתשובה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מקורית יותר בגלל שהיא מורחבת יותר.³⁷ לפיכך מדוגמה זאת ניתן להביא ראיה לכך שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 מהווה יצירה עצמאית, ושונה מספר שע"ד. בעוד שבשע"ד תשובת ר"ת מנוסחת כמו שרושמו אותה המהר"ם ורבנו מאיר הכהן, בעל ההגהות מיימוניות, בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 תשובת ר"ת מנוסחת באופן שונה. בנוסף לכך, ניתן להביא מכאן ראיה לכך שבכל אחת מהיצירות ר"מ התבסס על מקורות שונים.

דוגמה 5 – שער כה'

במקרה הבא נראה מצב בו קטע אינו רשום אלא בכ"י לונדון, ולא בשאר כתבי היד. בדוגמה זאת נשווה בין שלושה נוסחים שונים: כת"י לונדון-מונטיפיורי 136, משפחה ג' של השע"ד, ושאר כתבי היד. הנושא ההלכתי המדובר הוא אפיית אוכל לישראל על ידי גוי.

משפחה ג' ³⁸	לונדון 136 ³⁹	שאר כתבי היד ⁴⁰
ועוד שמעתי מרבתי אם שכח ולא הכשיר התנור וכבר הוציא הפת, אם יודע הישראל שהפת משביח מאש אם יחזיר אותו לתנור חם לאפות, יכשיר התנור ויחזיר הפת.	ושמעתי שכל זמן שהפת בתנור יכול להכשיר התנור כיון שהפת משביח מן התנור	ועוד שמעתי מרבתי אם שכח ולא הכשיר התנור וכבר הוציא הפת, אם יודע הישראל שהפת משביח מאש אם יחזירו לתנור יחזיר הפת בתנור חם ויכשיר התנור.
וכן פי' רבינו שי"ר מורי"ל וגם עשה מעשה כן.	וראיתי מורי הרב ר' שיר מוריל שפעם אחת הוציאו הפת מן התנור וכבר נאפה ושכחו ולא נתנו קיסם וציוה להחזירו בתנור ולהכשירו כי אמר שהפת לא היה אפוי כל	

³⁷ עם זאת, אין זה הכרחי. מה עוד שתשובת ר"ת שבכל שאר הנוסחים נפוצה יותר, והנוסח של כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 אינו מופיע ביצירות אחרות. לכאורה אף כאן היה ראוי לבחון האם השע"ד קדם לכ"י לונדון או להפך. אך אין לנו מספיק אינדיקציות להכריע בשאלה זאת.

³⁸ וכן הוא הנוסח במהדורת דבליצקי.

³⁹ דין כב'.

⁴⁰ על פי נוסח מהדורתנו שמבוססת על כתב יד קיימברידג' 12 21.

	צורכו ויועיל נתינת קיסם או לעשות מדורה בתוך פי התנור	
--	--	--

במקור זה רואים ששלושת הנוסחים שונים זה מזה, אך ההלכה הנלמדת משותפת לכולם. רי"מ פסק שכאשר אדם שאינו מישראל אפה לחם בתנור, מותר להחזיר לתנור, ולאפותו בידי ישראל. כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 פותח עם הלכה ולאחר מכן מביא מקרה על רבי שמואל בן שלמה, המכונה "שיר מוריל", שנהג כך.⁴¹ הנוסח ההלכתי בחלק הראשון בטבלה זהה בכל כתבי היד, ובכ"י לונדון-מונטיפיורי 136 רי"מ התנסח בקצרה. לעומת הנוסח השונה, המשותף לכל כתבי היד, שרי"מ שמע הלכה זאת בעצמו. בכתבי היד של השע"ד כתוב שרי"מ שמע אותה מרבותיו, ובכתב יד לונדון-מונטיפיורי נתון זה חסר. לעומת זאת, המעשה על שיר מוריל המבוא בחלק השני בטבלה אינו מוזכר אלא בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ובמשפחה ג'. הקורא בנוסח משפחה ג' מבין שרי"מ פסק כמו שיר מוריל, אך לא מובן מה בדיוק היה המקרה שבעקבותיו הוא נהג כך. תשובה לכך קיימת בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, שמביא את פרטי המעשה, וההוראה של הרב שיר מוריל. ניתן ללמוד מכך שחלק מההוספות שקיימות במשפחה ג' מקורן מרי"מ. נקודה נוספת העולה מדוגמה זאת היא שחלק מכתב היד לונדון-מונטיפיורי 136 רשום בגוף ראשון, דבר המראה על ניסוח מקורי של רי"מ. נמצאנו למדים שאף אם תלמידים כתבו את החיבור, הניסוח הוא מאת ר' יצחק מדורא.

דוגמה 6 – שער כז'

בדוגמאות שראינו עד כה עלו הבדלים ספרותיים והבדלי עריכה, שמהם נובעים אף הבדלי הלכה. בדוגמה הראשונה ראינו שבכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 רי"מ פוסק כגאונים לעומת ספר שע"ד שבו נפסק כמהר"ם. בדוגמאות השנייה והשלישית ראינו הלכות שאינן רשומות אלא בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.⁴² בדוגמה הרביעית ראינו שקיים נימוק שונה לאיסור חמאת גויים בכל אחת מהיצירות דבר היכול להשליך על פסיקת ההלכה. להלן נראה דוגמאות נוספות שיחזקו את הטענה שקיימים הבדלים הלכתיים וכן הבדלים בראיות ובמקורות בין שתי היצירות.

⁴¹ וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 645-641 שהכוונה לרבי שמואל בן שלמה, המכונה אף ר' שמואל מפלייז (Falaise). לעיתים הוא מכונה אף ר' שמואל מקשטטיירי, על שם העיר בה הוא גר. רבותיו היו תלמידי ר"י הזקן, ר' יהודה שירלאון מפריס, ור' ברוך בעל ספר התרומה.

⁴² בדוגמה השנייה ראינו שאחרי בשר אסור לאכול כחל, ובדוגמה השלישית ראינו מעשה בשלושה אווזות שלא קיים בשאר כתבי היד.

במקרה הבא נעסוק בדין חמאת גויים, נדון בשינויים הקיימים בפסיקת ההלכה בין היצירות, ובעזרתם ננסה לבחון איזו יצירה קדומה יותר. בדוגמה זאת עסקנו בפרק הדין במשפחה א' בדוגמה מספר 4, ולהלן נרשום את המסקנות שעלו שם. מכיוון שקיים שוני בנוסח כתבי היד של השעי"ד, נסמן בקו תחתון את החלקים שאינם מופיעים במשפחה א' של כתבי היד.

שאר כתבי היד ⁴³	כתב יד 136 סימן יב'
<p>לפי שראיתי במלכות שוואבן אוכלין חמאה ולא מיחו בהם חכמים לפי שמביאין מן ההרים שבפעם אחת מתקנים חבית גדול מלא, אכתוב כל דין דעת הגדולים מחמאה....</p>	<p>לפי שראה מורי ה"ר יצחק שבזה המלכות שווב"א אוכלים חמאת הגויים הגדולים ובקטנים ואין מוחה בידם כתב להם סמך דתלו באשלי רברבי, אעפ"כ מורי לא היה רגיל לאוכלה לא מפני שהיה מחזיק איסור בחמאת גויים שבזה המלכות מביאין מן ההרים וידוע שאין מערבין בה דבר אך מורי מנע משום גזירה אטו מקום אחר שמבשלין החלב ומערבין בהם נסיובי דחלבא⁴⁴</p>
<p>לאחר מכן מובאת תשובת ר"ת שכתובה בדוגמה מספר 4.</p>	<p>לאחר מכן מובאת תשובת ר"ת שכתובה בדוגמה מספר 4.</p>
<p><u>ורבי אליעזר כתב החמאה היא מנויה בחילוק בני בבל ובני ישראל. בני בבל אומרים שחמאת הגוי מותרין שאינן מקבלות טומאה, פירוש שהחלב טמא אינה נעשית חמאה</u></p>	<p>ועוד ראיה להיתר בדברים שבין בני בבל ובני ארץ ישראל. דקא בני בבל מתירין חמאה של אומות העולם ואומרים שאינו מקבל טומאה פירוש שהחלב טמא אינה נעשית חמאה. פירוש שאינו עומד לגבינה. ואנו מבני בבל על כן נראה היתר.</p>
<p>ובני ישראל אומרים שחמאת הגויים אסורה מפני חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו ומשום בישולי גויים ומשום תערובת חלב טמא.</p>	<p>וגם בני ארץ ישראל אומרים מטעם בישול גויים ומשום חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו</p>

⁴³ על פי נוסח מהדורתנו שמבוססת על כתב יד קיימברידג' 21 12.

⁴⁴ החשש הוא שיוסיפו לחלב נסיובי דחלבא, שהם מי חלב, מחלב לא כשר.

<p><u>ובארץ האי שמעתי שמתערבין בה נסיובי חלב</u> <u>שקורין ציג"רא בלשונינו.</u></p> <p>ומיהו בשביל כך אין לאסור, שכאן שחלב טמא אינו עומד ואין נסיובי חלב מצוי בנינו אלא מחלב טהור. וגם טעם משום בישולי גוים <u>שאומרים בני ישראל</u> אין נראה, שהרי חלב נאכל כמו שהוא חי ולא שייך ביה משום בישולי גוים. <u>כדפרש"י בתלמוד גבי דבש אי משום בישולי גוים</u> הא נאכל כמו שהוא חי. וכן <u>הלכתא וכן באידך לישנא הלכה כל שאינו עולה על שלחן מלכים</u>⁴⁵, וחלב אינו עולה על שלחן מלכים. ומה שכתב ר"ת בתשובותיו⁴⁶ דאסור אם יש בה נסיובי חלב והיכא דספיקא הוי אם יש בה מותר דספיקא דרבנן לקולא.</p> <p><u>לא נהירא, שהרי נסיובי דחלבא אינו אלא לאחר גבינה והחולבין לגבן אין מערבין בו חלב טמא כיון דלא הוי קאי, א"כ אפילו יש בה ודאי מותר.</u> ואין נראין דברי בני ישראל בזה לא בבישולי גוים ולא בתערובת חלב טמא. ובני <u>בבל רוצים להתיר אם היה חלב נפרד ממנו כשיעשו החמאות ואין נשאר בחמאה רק הטהור מן האיסור.</u> ואין לחוש שמא חלבו לצורך דבר אחר ושוב נמלכים לעשות חמאה אין לחוש כאשר אינם חוששין לגבינות הגוים</p>	<p>ולא נראה דהא נאכל כמו שהוא חי ולא שייך בישולי גויים וגם סתם כלי גויים אינם בני יומם וגם אחרי שהחלב טמא אינו עומד אין נסיובי דחלב מצוי אלא מחלב טהור. אם כן מה בכך שעירבו בו נסיובי דחלבא. וגם דעת בני בבל נוטה אפילו היה מעורב חלב טמא בטהור היה נפרד מן החמאה בהעשות החלב חמאה ואין נשאר מן הטמא על החמאה רק מן הטהור וזהו שאומרים בני בבל אינו מקבל טומאה.</p> <p>ועוד עיקר איסור גבינות הגויים משום ניקור נחש וראיה מן הירושלמי דפריך ויעמיד החלב ואם יש בו ארס אינו עומד ומשני מפני שהארס עומד בין הנקבים דלא כפי' רש"י דפי' הטעם משום חלב.</p>
---	--

⁴⁵ במשפחה א' רשום במקום משפט זה: "ועוד ש".

⁴⁶ בכת"י 12 21 כתוב במקום זה "בתוספות", אך בשאר כתבי היד רשום "ר"ת בתשובותיו".

<p><u>לחלב טמא אלא לזיהרא דקאי ביני איטפא</u> <u>לר"ת, ובפרק אין מעמידין הארכתי.</u></p> <p>ובכל דבר שנחלקו בני בבל ובני ישראל נהגו לעשות כבני בבל</p> <p><u>מיהו במלכות הללו שאין שם בהמות שמאספים החלב מעט מעט ואינן חוששין אם מערבין בה בשר, וקערות שאינן מקונחין מטומאתן, אין רגילין לאכול חמאת גוים כלל.</u> <u>והמחמיר תבא עליו ברכה מפי שוכן דכא.</u></p>	<p>והמחמיר במקום שידוע שמבשלים החלב לעשות החמאה ובמקום שידוע שמערבין בו נסיובי דחלבא תבוא עליו ברכה ערוכה מפי שוכן דכא</p>
--	--

כבר מסקירה ראשונית נראה שנוסח דין חמאת גויים שונה בשתי היצירות, אלא שקיימים מספר קטעים מקבילים. בטרם נעסוק בהבדלים ההלכתיים בין כתבי היד השונים, נעסוק בפרטים ביוגרפיים העולים מדוגמה זאת. מפתחתה של הלכה זאת בכל הנוסחים נראה שר' יצחק מדורא שהה במלכות שוואבן, ומעיד על מנהגם לאכול חמאת נוכרים. בכתבי היד של השע"ד רי"מ מעיד על כך בעצמו, באומרו: "לפי שראיתי", ובכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 התלמיד כותב "לפי שראה מורי". עולה מכאן שרי"מ שהה תקופה מסוימת במדינת שוואביה.⁴⁷ מדינה זאת ממוקמת בדרום מערב גרמניה, באזור העיר באדן-וירטמברג של ימינו. בנוסף לכך, שוואביה כללה גם חלקים מנסיכות ליכטנשטיין, שוויץ וחלק מחבל אלזס, הממוקם כיום במזרח צרפת. בפתיחה למחקר ראינו שרי"מ חי באזור מערב גרמניה, ולמד תורה בצרפת אצל ר' טוביה מוויאנה. בעקבות מקור זה ניתן להוסיף שרי"מ שהה אף במלכות שוואביה. מכתבי היד של השע"ד ניכר שרי"מ ראה את מנהג אנשי שוואביה, ובעקבותיו עסק בדין החמאה. אולם, החתימה של ההלכה נכתבה באשכנז, "במדינות הללו... שמאספים החלב מעט מעט". בשוואביה מביאים בבת אחת כמות גדולה של חלב מההרים הרחוקים, ואין חשש שיוסיפו אליו בשר. אולם, באשכנז שהפרות היו זמינות אצל כל אדם, וקרובות לבית, חושש רי"מ מהימצאות בשר בקערות. לעומת זאת, בכתב יד לונדון 136 אין כלל התייחסות לדין החמאה באשכנז, אלא כתוב פסק הלכה לבני שוואבן, ובנוסף לכך רשום: "מורי לא

⁴⁷ אילו היה רי"מ שומע או יודע על מנהג בני שוואבן הוא היה מתנסח כפי שרשם מתשובת ר"י הזקן ב לגבי מנהג בני אנגליה: "ובארץ האי שמעתי שמתערבין בה נסיובי חלב שקורין ציג'רא בלשונינו".

היה רגיל לאוכלה לא מפני שהיה מחזיק איסור בחמאת גויים, **שבזה המלכות** (שוואבן) מביאין מן ההרים וידוע שאין מערבין בה דבר, אך מורי מנע משום גזירה אטו מקום אחר". מעדות זאת עולה שרי"מ חי באותה תקופה בשוואביה, ובכל זאת לא אכל חמאת נוכרים, אע"פ שמביאים אותה מההרים. עולה אפוא שכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 נכתב בשוואביה בעת שרי"מ מורה בה הלכה, לעומת השע"ד שנכתב בגרמניה, "במלכות הללו".

אף המשך הדיון על חמאת גויים שונה בכל אחת מהיצירות כפי שניכר בטבלה. בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 רי"מ רושם שני טעמים בגינם ניתן לאכול חמאת גויים. הראשון הוא שאנו נוהגים כבני בבל המתירים חמאת גויים. טעם נוסף שעיקר החשש בחמאת גויים הוא ארס הנחש, ואין אפשרות שהוא יתקשה ויתאחד עם החמאה. לפיכך מסקנת כתב יד לונדון-מונטיפיורי שראוי להחמיר רק אם ידוע שערבו בחלב נסויבי דחלבא, וגם זה לא מעיקר הדין. לעומת זאת בספר שע"ד רי"מ אינו מזכיר את היתר החמאה מצד שאין בו חשש לארס הנחש. כמו כן, מסקנת הדין שונה, וכנראה תלויה בקהל היעד אליו מופנים הדברים.

עתה נותר לדון ביחס בין שתי היצירות לעומת משפחה א' של השע"ד. מהטבלה לעיל ומהדיון במשפחה א', בדוגמה 4 עולה שהמסקנה ההלכתית בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 קרובה יותר למשפחה א' מאשר לשאר עדי הנוסח בשני עניינים.⁴⁸ ראשית, בשניהם המסקנה ההלכתית חוששת לסברת ר"ת. ר"ת חושש שהגוי יערבב בחמאה נסויבי דחלבא, ולכן רי"מ מזהיר את תלמידיו מאופציה זאת, ומברך את מי שיחמיר על עצמו. זאת לעומת הנוסחים האחרים בהם רשומים דברי ר' אליעזר שחלק על ר"ת, והתיר חמאה עם נסויבי דחלבא. שנית, פסק ההלכה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 דומה יותר להכרעה ההלכתית שבמשפחה א', שכן בשניהם ניתן לאכול את חמאת הגוי אם הוא הכין אותה בדרך המותרת. לעומת זאת, בשאר כתבי היד של השע"ד מצופה מהלומד בספר להחמיר בכל מצב, ולא לאכול חמאת גוי.⁴⁹

לפיכך נראה שתיארוך כרונולוגי של כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 תלוי בחקירה על אופי משפחה א' של כתבי היד. אם נטען שמשפחה א' היא וורסיה ראשונית של השע"ד, יצא שאף כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 נכתב לפני השע"ד. כך שפסק ההלכה הראשוני של רי"מ היה כר"ת שהתיר לאכול

⁴⁸ בנוסף נראה שאף המקור עליו מבוסס כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא ספר הראב"ה. זאת בדומה למשפחה א' ושונה משאר עדי הנוסח. זאת מכיוון שהראיה שהביא רי"מ מהירושלמי כתובה רק בראב"ה, סימן אלף פ', ובכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.

⁴⁹ ראה ביטון, שע"ד, עמ' 270, בהערות השוליים, ובהגהות המהרא"י, שכך הבינו מפרשי הספר, וכן היא משמעות המילים. כך נפסק גם בספר איסור והיתר הארוך, שער מח, שנכתב בעקבות השע"ד, על ידי ר' יונה אשכנזי.

חמאת נוכרי שנעשתה בדרך המורתרת, בתנאי שלא ערבבו בה הסיובי דחלבא. לעומת זאת, בשאר משפחות השע"ד רי"מ פסק לבני אשכנז, ופסק להחמיר בגלל שהפרות היו מעטות, קרובות וזמינות, דבר שיצר בעיות של ערבות בשר וחלב.

דוגמה 7 – שער כח'

עתה נראה מקרה נוסף להבדלים בין החיבורים שיכולים להוביל לפסק הלכה שונה. מקרה זה קיים בשער כח' העוסק בהלכות חליבה על ידי גוי. מהתלמוד הבבלי עולה שהאיסור נובע מחשש שעירבו חלב טמא בתוך חלב טהור.⁵⁰ רי"מ בוחן בסוגיה זאת אם ניתן להתיר כאשר ישראל נמצא בחלק מהליך החליבה, או אם אין חיות טמאות בעדר שהנוכרי חולב ממנו. בטבלה הבאה נבחן את שינויי הנוסח והתוכן. ראוי לציין שנוסח השע"ד עצמו משתנה בין המשפחות השונות, ובקטע המודגש שבטבלה רשומה פסקה שאינה קיימת במשפחה א' של השע"ד.

כתב יד 136	שאר כתבי היד ⁵¹
חלב שחלבו גוי ואין הישראל רואהו אפילו אין בהמה טמאה בדיר אסור דלא ליפוק חורבה מניה.	חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו, אסור אפילו אין בהמה טמאה בתוך הדיר, דלא ליפוק מיניה חורבא.
	ופורץ בה גדר ישכנו נחש, כך פירש רש"י. וגם ר"ת היה מתיר לרבי אליעזר משאנץ שהיו לו רחלות חולבות ברפת שלו מאחורי ביתו והיתה שפחתו חולבת בלא ראיית ישראל. אע"פ שהיה מתיר, דבר מכוער הוא לכתחלה.
	ולא קיימא לן כבני רומי שהשיבו משום מר שר שלום גאון דהיכא דידוע דליכא שם דבר טמא בעדרו שמותר החלב של גוים. דלא שייך גיעולי גוים ולא מגע גוי משום תערובת ליכא

⁵⁰ ראה מסכת עבודה זרה דף לה ע"ב משנה ובאור התלמוד שם.

⁵¹ במשפחה א' הנוסח קצר יותר, וראה על כך במהדורתנו שבפרק הנספחים.

<p>למיחש דהא ליכא דבר טמא. ותנן אלו דברים אסורים חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו אסור. ומסיק תנינא להא דתנו רבנן ישראל בצד עדרו של גוי וגוי חולב לו אין חוששין, והוינן בה האי חלב היכי דמי אי דליכא דבר טמא אף על גב דלא חזי ליה נמי שרי ואי קא חזי ליה פשיטא אף על גב דאיכא דבר טמא בעדרו מותר. ומשיב' לא צריכא דאיכא דבר טמא בעדרו וכי קא חזי ליה, וכן משום דכי ליכא דבר טמא בעדרו מותר אע"פ דלא חזי ליה ולא קיימא לן הכי.</p> <p>ומיהו רבינו שמחה התיר בסדר עולם שלו מעשה באחד שחלבו לו חלב בבית הגוי והלך לו והתיר החלב. חדא שלא היה שם דבר טמא כלל, ועוד דמירתת השתא אתי ישראל ויראה אותו.</p>	<p>ואם בא ישראל באמצע החליבה או בסוף החלב מותר, דמירתת גוי דהשתא אתי ישראל וחזי ליה, רק שלא יהיה רגיל לעשות כן תמיד.</p> <p>העולם רגילים אפילו בראיית תינוק במקום דליכא בהמה טמאה חולבת בעדר, והמחמיר תבוא עליו ברכה.</p>
---	---

בהלכה זאת ניכר שהפתיחה דומה בשתי היצירות, אולם המשך הדיון שונה, וייתכן שאף המסקנה ההלכתית אינה זהה. בספר שע"ד רשומות שלוש שיטות בדן חלב שנחלב בידי גויים. שיטה ראשונה שכמותה סובר רש"י אומרת שחלב זה אסור תמיד, גם במצב שאין לגוי בהמות טמאות, וכותב רי"מ "שהפורץ גדר ישכנו נחש". ר"ת מוסיף על כך שאפילו אם הבהמות הם של ישראל, וחולבים בביתו "דבר מכוער הוא לכתחילה". שיטה שנייה מובאת בשם בני רומי, המתירים חלב שנחלב בידי גוי בעדר של בהמות טהורות. שיטה שלישית שייכת לרבנו שמחה, פותחת במילה "מיהו", ובאה להוסיף או לחלוק על הנאמר לפני כן. רבנו שמחה סובר שאם אין בהמה טמאה ניתן להקל בתנאי שישראל

נכנס מדי פעם ורואה מה הגוי עושה. רש"י לא פרט מה דין החלב אם ישראל יוצא ונכנס בזמן החליבה. לפיכך, אם נטען שרש"י חולק על רבנו שמחה יוצא שאין הכרעה ברורה בשע"ד, לעומת כתב יד לונדון-מונטיפיורי שבו נפסק כרבנו שמחה. אולם אף אם נטען שרש"י מסכים לרבנו שמחה, פסק ההלכה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שונה מהשע"ד כיוון ששם רי"מ מגביל את ההיתר וכותב "שלא יהיה רגיל לעשות כן תמיד".

הבדל נוסף בין החיבורים היא שיטתם ההלכתית של בני רומי, שהתקבלה משר שלום גאון.⁵² בספר שע"ד שיטה זאת רשומה בכל כתבי היד מלבד משפחה א'. אולם בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שיטה זאת לא מובאת כלל. ייתכן שניתן ללמוד מכאן על קשר מסוים בין משפחה א' לכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136. אך מנגד ניתן לטעון ששיטת בני רומא נשמטה במשפחה א' בטעות תוך כדי תהליך ההעתקה.

הבדל נוסף בין החיבורים הוא בהבאת מקור הדברים. בעוד שבספר שע"ד המחבר מציין שהמקורות לדבריו הם: רש"י, ר"ת, שר שלום גאון ורבנו שמחה. בכתב היד לונדון-מונטיפיורי 136, לא מצוין על איזה חכם רי"מ מסתמך וכמותו מכריע הלכה למעשה.

פרט ייחודי נוסף שאינו קיים אלא בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא ההלכה המסיימת את הדיון, שבה נאמר: "העולם רגילים אפילו בראיית תינוק במקום דליכא בהמה טמאה חולבת בעדר, והמחמיר תבוא עליו ברכה". עדותו של רי"מ על מנהג העולם הרשום בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 אינה מוזכרת בשע"ד, דבר המלמדנו פעם נוספת על ייחודה של כל יצירה.⁵³

דוגמה 8

דוגמה נוספת להבדלים בתוכן שמשפיעים על הכרעת הדין קיימת בשער ח' בו פסק רי"מ כבה"ג ששיעור המליחה הוא משך הזמן שצריך לצלות אותו. עם זאת, בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 רשום: "שיעור מליחה לקדירה כשיעור צלייתו שמלוח הרי הוא כרותח דצלי, כך הוא בה"ג, אך

⁵² ראה בפרק הנספחים, בפרוש על המהדורה דיון בנוסח המדויק בקטע זה. וראה אביגדור אופטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים, תשי"א, עמ' 55, הערה 14, שדן בקשר בין שר שלום גאון לבני רומי.

⁵³ ראה שע"ד, שער יג' על ראיית קטן, אך הנושא שם הוא הדחת בשר והדחת כלים, ולא חליבת גויים.

בתשובת רש"י כתוב שיעור מילי.⁵⁴ מדברים אלו עולה שר"מ לא הכריע האם הלכה כבה"ג או רש"י, זאת לעומת ספר שע"ד בו ר"מ פסק כבה"ג ולא הזכיר את שיטת רש"י.⁵⁵

דוגמה 9

בדוגמה הבאה שנביא נראה שקיים הבדל בין כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 לשע"ד במקורות שעליהם בנויה ההלכה בשער לג'. בשער זה המחבר עוסק בהלכות ביטול בשר בחלב ורושם ששה כללים המסכמים סוגיה זאת. כללים אלו מבוססים על הסמ"ג, שהיה הראשון שמספר את ההלכות בסוגיה.⁵⁶ עם זאת בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 כתוב במפורש שהלכה זאת מבוססת על ספר התרומה. עקב כך קיים הבדל מהותי בתוכן שני החיבורים. בעוד השע"ד מחלק את ההלכות לששה כללים, בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ההלכות רשומות ברצף, בלי חלוקה לסעיפים. ההבדל נוסף בין עדי הנוסח בא לידי ביטוי בהכרעת ההלכה: בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ר"מ פסק כר"ת, שטעם כעיקר מדאוריתא, ובספר שע"ד מובאת מחלוקת שלא מוכרעת בין רש"י לר"ת בדין טעם כעיקר.⁵⁷

למעשה, מכל הדוגמאות שראינו עד כה ניתן לומר שהיצירה שבכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שונה מהשע"ד בנוסח שלה, בתוכן שלה, במקורות שלה ולעיתים גם בפסיקת ההלכה.⁵⁸ עם זאת אין ספק שהיצירות קשורות אחת לשנייה. אך עד כה לא הכרענו איזו מבניהם נכתבה תחילה.

⁵⁴ ראה כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, עמ' 184.

⁵⁵ על שימושם של חכמי אשכנז בספר הלכות גדולות ראה תא-שמע, קליטתם, עמ' 195-198. וראה אפשטיין, הלכות גדולות, עמ' שעח-תט'. וראה דנציג, מבוא להלכות פסוקות, עמ' 445-449. וראה פרידמן, סה"ת, עמ' 208. וראה גרוסמן, מעשה המכירי, עמ' 110-132 אודות מרכיביו הייחודיים של חיבור זה.

⁵⁶ ראה בפרוש לשערים לבי ו-לג'. וראה בסמ"ג, לאוין, סימן קמא'.

⁵⁷ מחלוקת רש"י ור"ת היא האם טעם כעיקר או לא. לשיטת רש"י איסור בטל ברוב, והטעם שלו אסור מדרבנן. לעומת זאת, דעת ר"ת היא שטעם המאכל הלא כשר אסור מדאוריתא. כשיטת ר"ת פסקו אף האו"ז, ספר היראים וסה"ת. וראה הרחבה בפרק הנספחים, שער לג'.

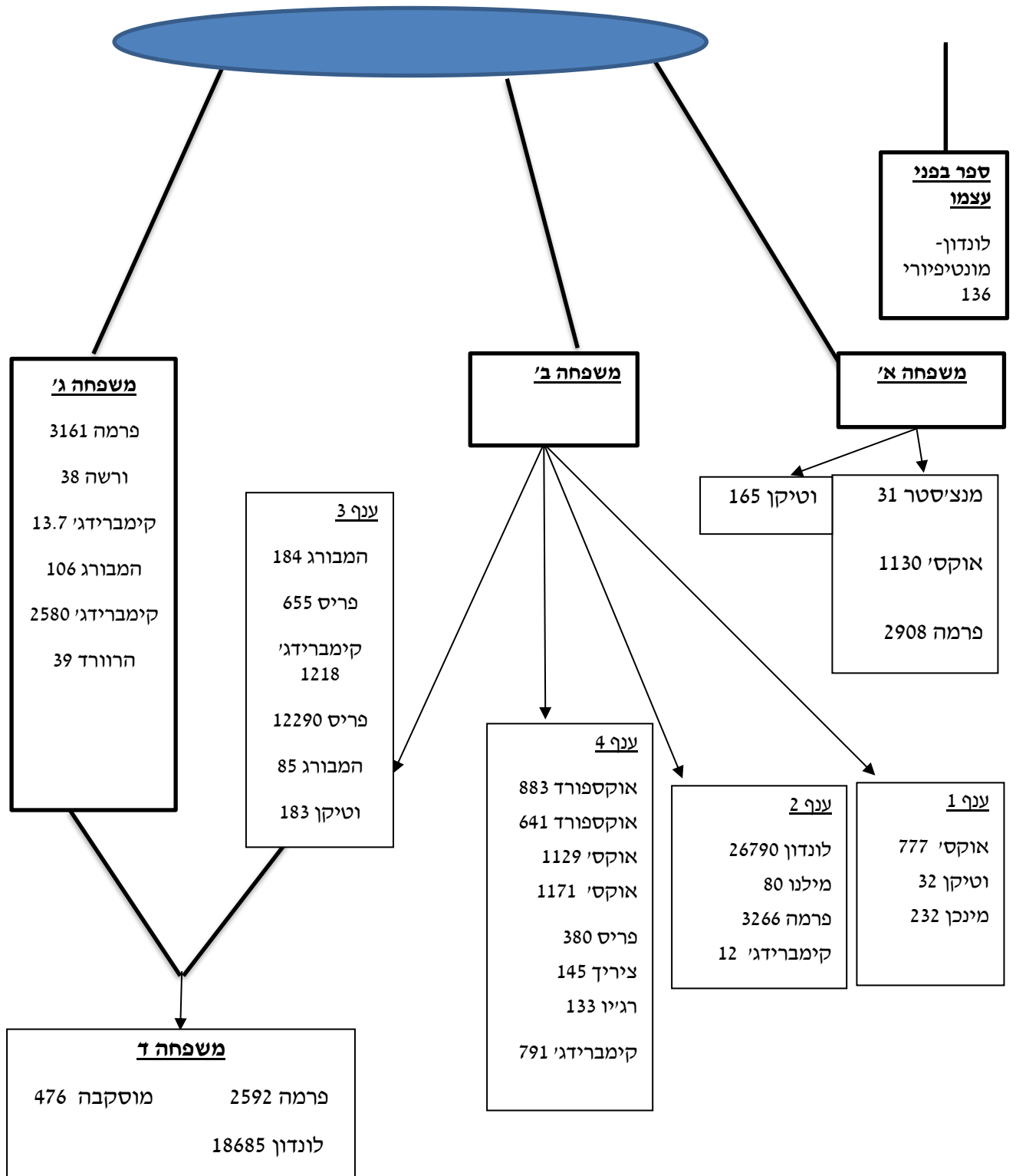
⁵⁸ ראה דוגמה נוספת לשוני בפסיקת ההלכה להלן, חלק ב', פרק 7, הערה 47.

מסקנות ביניים

בחלק הראשון של המחקר זה עסקנו ב-35 כתבי היד הקדומים של ספר שע"ד, שרובם מהמאה הי"ד, וייתכן שאחדים מהם אף מסוף המאה הי"ג. ראינו שניתן לחלק את כתבי היד לארבע משפחות, כאשר לכל משפחה מאפיינים ייחודיים משלה. להלן נראה סקיצה מפורטת שמראה את התפלגות כתבי היד לפי משפחות כפי שעלה ממחקרנו.

לאחר מכן נסכם את הממצאים שעלו עד כה, ובעזרתם נבחן מה ניתן לומר על מבנה הספר. בהקשר לכך נבדוק לכמה שערים וסימנים מחולקת כל משפחה, והאם היא מכילה הקדמה? לסיכום ננסה לתאר תמונה כוללת על התפתחות הספר.

חלוקת כתבי היד של ספר שערי דורא לפי משפחות וענפים

במחקרנו עלה שמשפחה א' מהווה את הנוסח הקצר ביותר לספר שע"ד. קטעים רבים, ולעיתים אף ארוכים לאורך כל הספר חסרים בנוסח זה לעומת שאר כתבי היד. לעיתים החיסרון נובע מטעויות העתקה, ולעיתים ייתכן שמשפחה א' משקפת נוסח מקורי יותר, ואולי אף וורסיה לא גמורה של החיבור. אם כי לא ניתן לשלול את האפשרות שזהו נוסח מקוצר ומאוחר יותר.

לעומת משפחה א' שמתאפיינת בחוסר של פסקאות רבות, משפחה ג' מתאפיינת בקטעים ייחודיים שקיימים רק בה, ואינם באף קבוצה אחרת של כתבי יד. במשפחה זאת קטעים ייחודיים המכילים בנוסף לביאורים על הטקסט אף הלכות חדשות, תשובות ומנהגים. לעיתים נראה שהוספות אלו הינם הגהות מאוחרות שנכנסו לתוך גוף הספר. אולם, לרוב לא ניתן להכריע האם הקטעים נוספו על ידי חכם מאוחר יותר, או שמא המחבר הוסיף בעצמו, דבר המכונה, שיטת "הספר הפתוח". יתרה מזאת לפעמים נראה שהקטעים במשפחה ג' מקוריים, וכנראה נשמטו בטעות משאר כתבי היד. לפיכך, חובה לדון בכל הוספה בפני עצמה, ולבחון מי חיבר אותה.

עד כאן סיכמנו משפחות שמתאפיינות בקטעים חסרים, כמו משפחה א', ומשפחה עם קטעים יתרים כמשפחה ג'. לעומת שתי משפחות אלו, בהם ישנם קטעים רבים שנוספו או שנחסרו, משפחה ב' אינה מתאפיינת בקטעים רבים שנוספו אליה או נחסרו ממנה. היא המשפחה הרחבה ביותר, ומשקפת את מרבית כתבי היד שהיו קיימים בשנים הראשונות של תפוצת הספר. עם זאת, קיימים הבדלים מועטים בין כתבי היד של משפחה ב', על כן, חילקנו אותם לארבעה ענפים, שהם מעין תתי משפחות. ראינו במהלך הפרק שההבדלים בין הענפים מסתכמים במילים בודדות, לעומת ההבדלים בין המשפחות שבאים לידי ביטוי בהלכות, ובפסקאות שלמות שחסרות במשפחות השונות. נמצאנו למדים שהנוסח הנפוץ ביותר בשנים הראשונות לתפוצת הספר היה כמו משפחה ב', ומלבד שינויים מועטים בין הענפים הנוסח היה דומה בכל כתבי היד ממשפחה זאת.

עתה נסקור בקצרה את הענפים השונים של משפחה ב'. בענף 1 שלושה כתבי יד הרשומים בכתיבה איטלקית, שייטכן ומהווים ורסיה איטלקית של השע"ד. בענף 2 ארבעה כתבי יד אשר מבוססים על כתבי היד של משפחה א', וזהים פעמים רבות בנוסחם למשפחה זאת. בענף 3 ששה כתבי יד המכילים מילים ומשפטים ייחודיים שלא קיימים בשאר כתבי היד, אשר מטרתם להנגיש ולבאר את ההלכה. בענף 4 שמונה כתבי יד המייצגים את הנוסח בסטנדרטי של משפחה ב', שהייתה הנפוצה ביותר בשנים הראשונות לתפוצת הספר.

משפחה ד' מכילה את הנוסח הארוך ביותר של השע"ד, ובה רשומות ההוספות הייחודיות של משפחה ג' וכן ההוספות של ענף 3 ממשפחה ב'.

לעומת כל המשפחות והענפים, כתב היד לונדון-מונטיפיורי 136 הוא היחיד שלא דומה לשאר כתבי היד בתוכן, בנוסח ובמבנה. ממחקרנו עלה שכתב יד זה הוא חיבור עצמאי של רי"מ או תלמידיו שנכתב במקביל לשע"ד. מעניין במיוחד שבכתב יד זה קיימות הכרעות של רי"מ במחלוקות רבות שלא הוכרעו בצורה חד משמעית בספר שערי דורא. כמו כן, ניתן למצוא שם מקורות לדינים שבספר שע"ד והלכות ייחודיות של רי"מ שלא רשומות במקומות אחרים. על כן, למרות שלא מדובר במהדורה של השע"ד, ניתן ללמוד מכתב יד זה על דרכו ופסיקותיו של רי"מ בהלכות איסור והיתר.

מקורותיה של ההקדמה והחלוקה לשערים וסימנים

בתחילת המחקר ערכנו טבלה שבה מרוכזים נתונים על כתבי היד שבדקנו לצורך המחקר. נתונים אלו כללו את מספר השערים שיש בכל כתב יד, מספר הסימנים שלפיהם מחולק הספר, והאם קיימת הקדמה לספר ועוד פרמטרים.¹ השאלה שהעלנו בתחילת המחקר היא האם כתבי היד שיש להם את אותו הנוסח משותפים אף בנתונים אלו? להלן נדון בשאלה זאת ונבחן תחילה את הגרסאות הקצרות של ספר שע"ד, שהן משפחה א' וענף 2 ממשפחה ב'.² נתונים של שתי משפחות אלו רשומות בטבלאות הבאות. לאחר שנבחן את הוורסיות הקצרות של הספר, נסקור את הנתונים של כתבי היד מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685, שמכילים את הנוסח המורחב ביותר של השע"ד. על ידי השוואת הנוסח הקצר עם המורחב ביותר ננסה לתאר את גלגוליו של הספר, והתהוותו. ההשערה היא שגרסאות הספר הקצרות אינן מכילות את ההקדמה כשם שאינן מכילות קטעים רבים נוספים. לפיכך נבדוק את כתבי היד של ענף 2 שמבוססים על משפחה א', אלא שנוספו אליהם קטעים ממשפחה ב'. לעומת זאת ההשערה היא שכאשר נבחן את גרסאות הספר המלאות תהיה בהן הקדמה, כיוון שהספר מכיל קטעים רבים, שחלקם נוספו לאחר צאתו לאור. כמו כן נבחן האם החלוקה לשערים תלויה באורך הנוסח, והאם בגרסאות הארוכות ישנה חלוקה לשערים. לעומת ההקדמה לחיבור והחלוקה לשערים שמיוחסים בחלק מכתבי היד לרי"מ, ראינו בפתיחה לחלק א'

¹ ראה בתחילת הפרק, עמ' 39-40 טבלה עם הנתונים הקיימים על כל אחד מכתבי היד שחקרנו.

² בפרק העוסק בענף 2 ראינו שהוא מבוסס על משפחה א' אלא שנוספו בו קטעים ממשפחה ב'. כך שמצד אחד חסרים בו מילים ומשפטים שחסרים אף במשפחה א', ומנגד קטעים רבים וארוכים שחסרים במשפחה א' קיימים בו.

שהמחבר לא חילק את ספרו לסימנים.³ על כן נבחר האם קיים הבדל במספור הסימנים בין כתבי היד הארוכים לקצרים.⁴

משפחה א'

כתב היד	האם קיימת הקדמה	האם מחולק לשערים	לכמה סימנים מחולק
אוקספורד 1130	לא	לא מחולק לשערים	לא ממוספר
מנצ'סטר 31	לא	לא מחולק לשערים	לא ממוספר
פרמה 2908	לא	לא מחולק לשערים	40
וטיקן 165	כנראה מאוחרת ⁵	לא מחולק לשערים	69

משפחה ב' : ענף 2⁶

כתב היד	האם קיימת הקדמה	האם מחולק לשערים	לכמה סימנים מחולק
פרמה 3266	לא	40 שערים	98
מילנו 80	לא	לא מחולק לשערים	40
קיימברידג' 21 12	לא	40 שערים	מחולק לשערים בלבד

³ ראה דיון על כך לעיל בפתיחה לחלק א', עמ' 44-42 : חלוקת הלכות מליחה לעשרה שערים מיוחסת ככל הנראה לרי"מ. חלוקת הספר כולו לארבעים שערים כתובה בקולופון ומייצגת את עמדת המעתיק, ולא בהכרח את עמדת רי"מ, אם כי המעתיק מציין שזאת עמדת רי"מ. לעומת זאת, חלוקה אחרת שלא מצויינת בהקדמה לכתב היד או בקולופון היא חלוקה שרירותית לסימנים, שככל הנראה אינה מיוחסת לרי"מ.

⁴ כאשר גופן המספר או צבעו שונים מכתב ידו של המעתיק נציין זאת.

⁵ נראה שההקדמה בכתב יד וטיקן 165 נכתבה בתקופה מאוחרת יותר, ולא בידי מעתיק הספר משני סיבות עיקריות. ראשית, היא רשומה בגופן שונה משאר הספר, וזאת בשונה משאר כתבי היד בהם ההקדמה רשומה באותו כתב יד כמו החיבור עצמו. יתר על כן, נראה שמי שכתב את ההגהות לספר כתב אף את ההקדמה, כיוון שהגופן של ההגהות דומה לגופן של ההקדמה. שנית, בשאר כתבי היד בהם קיימת הקדמה היא רשומה לפני תוכן הספר, כלומר ממש לפני השער הראשון של החיבור. לעומת זאת, בכתב יד וטיקן 165 הספר מתחיל ללא הקדמה, והיא רשומה בתחילת העמודה השנייה.

⁶ ענף 2 מייצג את הנוסח הקצר ביותר של משפחה ב', והוא קרוב בנוסחו למשפחה א', כפי שריאנו בפרק העוסק בענף

לונדון 26970	לא	40 שערים	מחולק לשערים בלבד
--------------	----	----------	-------------------

מהנתונים עולה שהשערותנו התבררה כנכונה, ובמהדורות הקצרות של הספר לא קיימת הקדמה. עולה מכאן שמעתיק ענף 2 הכניס למהדורתו קטעים רבים שלא קיימים במשפחה א', כפי שראינו, אך את ההקדמה הוא ככל הנראה לא ראה ולא הכיר. עתה נבחן את שאר כתבי היד ממשפחה ב', ונראה האם קיימת בהם הקדמה כמו במהדורות הקצרות. בענף 1 קיימים שני כתבי יד ללא הקדמה, וכתב יד אחד עם הקדמה.⁷ בענף 3 קיימים שני כתבי יד ללא הקדמה, וארבע כתבי יד עם הקדמה.⁸ בענף 4 קיימים שלושה כתבי יד ללא הקדמה וחמישה כתבי יד עם הקדמה.⁹ מנתונים אלו עולה שרוב כתבי היד מענף אחד 1 ללא הקדמה. לעומת זאת רוב כתבי היד מענפים 3 ו-4 עם הקדמה.

כתבי היד מוסקבה 476, פרמה 2592 ולונדון 18685

כתב היד	האם קיימת הקדמה	האם מחולק לשערים	לכמה סימנים מחולק
מוסקבה 476	כן	10 שערים	לא ממוספר ¹⁰
לונדון 18685	כן	10 שערים	41
פרמה 2592	כן	10 שערים	41

מהנתונים הרשומים בטבלאות יוצא שבמשפחה א' וענף 2 של משפחה ב', שהם הגרסאות הקצרות של הספר, כנראה לא הייתה הקדמה לחיבור. לעומת זאת, בשאר הענפים של משפחה ב' חלק מכתבי היד עם הקדמה, וחלקם ללא הקדמה. אולם, בשלושת כתבי היד המורחבים ביותר קיימת הקדמה לשע"ד. השערה שניתן להעלות היא שמשפחה א' מייצגת נוסחה ראשונית של השע"ד, שבה לא הייתה קיימת הקדמה. בשלב מאוחר יותר רי"מ כתב הקדמה לספרו שהועתקה למהדורות

⁷ בכתבי היד אוקספורד 777 ווטיקן 32 לא קיימת הקדמה, ובמינכן 232 קיימת הקדמה.

⁸ בכתבי היד המבורג 184 והמבורג 85 אין הקדמה. בכתבי היד פריס 655, קיימברידג' 1218, פריס 12290 ווטיקן 183 קיימת הקדמה.

⁹ בכתבי היד פריס 380, ציריך 145, רגיו 133 לא קיימת הקדמה. בכתבי היד אוקספורד 683, אוקספורד 641, אוקספורד 1129, אוקספורד 1171 וקיימברידג' 791 קיימת הקדמה.

¹⁰ ראה לעיל בפרק העוסק במשפחה ד', שם ראינו שכתב יד מוסקבה 476 שונה בנוסחו ובסידורו משני כתבי היד האחרים של משפחה ד'.

מאוחרות יותר. על כן בכתבי היד של משפחה ב' לפעמים ההקדמה רשומה ולפעמים אינה רשומה, והדבר תלוי במהדורה שעליה המעתיק התבסס. כאשר מעתיק של כתב יד היה מתבסס על נוסח קדום יותר לא הייתה הקדמה לחיבור, וכאשר היו לפניו נוסחים מעודכנים יותר הוא רשם הקדמה לחיבור.

ייתכן שהשערה דומה ניתן לטעון באשר לחלוקת הלכות מליחה לעשרה שערים או הספר כולו לארבעים שערים.¹¹ ברוב כתבי היד בהם קיימת הקדמה כתוב שהלכות מליחה מחולקות לעשרה שערים. לפיכך במהדורה הראשונה שחסרה הקדמה, אין כלל חלוקה לשערים, וייתכן שר"מ אינו מספר את היצירה.¹² לעומת זאת, חלוקת הספר לארבעים הוא אחד המאפיינים של ענף 2 שלא קיים בשאר המשפחות והענפים.¹³ נראה שבנוסף לחלוקת הלכות מליחה לעשרה שערים, בפני המעתיקים הייתה הקדמה או וורסיה שמחלקת את החיבור כולו לארבעים שערים. אולם, המשפחות

¹¹ אין סתירה בין חלוקת הלכות מליחה לעשרה שערים לבין חלוקת החיבור כולו לארבעים שערים. וראה בפתיחה לחלק א' הערה 33.

¹² בחצי מהמשפחה אין חלוקה כלל, אפילו לא לסימנים. עם זאת, כתב יד פרמה 2908 מחולק לארבעים סימנים. ייתכן שניתן ללמוד מכאן שר"מ לא מספר את ספרו אך חילק אותו לארבעים.

מכאן עולה ההשערה שחלוקת הספר בוורסיה המוקדמת לא הייתה לפי מספור אלא לפי נושאים. מעיון בחלוקה לפסקאות שקיימת בכתבי היד של משפחה א' ניתן לשער שהחלוקה שלהם הייתה לפי נושאים, ותתי נושאים. כלומר, עדי נוסח אלו מחולקים לשישה נושאים מרכזיים, המכילים בתוכם את כל תוכן הספר. הנושאים הם: דיני מליחה, דיני כחל ולב, דיני הלב, דין כחל, דיני תולעים, דין ביטול בשר בחלב. בכתב היד פרמה 2908 דבר זה בולט במיוחד וכל נושא מתחיל בכותרת גדולה הנושא את שמו. יתר על כן, אף בשאר כתבי היד של משפחה א' חלוקה זאת ניכרת ללומד הספר. בתוך כל נושא מרכזי קיימות כותרות לנושאים משניים יותר, וכך התלמידים יכולים להתמצא בנושאי הספר. השערה נוספת שניתן להציע היא שיייתכן שכל נושא מרכזי בנוי בצורה של קובץ הלכתי בפני עצמו, שלא קשור בתוכנו לקודמו. על כן ניתן לומר שהחיבור הוא אוסף של קבצי הלכה, שהשותף לכולם הוא הדיון על האסור והמותור במאכלים. סיוע להשערה זאת ניתן לראות בכתבי היד לונדון 18685 ופרמה 2592 שבהם דיני ביטול בשר וחלב רשומים בספר אחרי דיני כחל ולא אחרי דיני תולעים כמו בכל שאר כתבי היד. ייתכן וחלק מהמעתיקים ראו שהספר מחולק לקבצים והחליטו לסדרם כפי הנראה נכון בעיניהם. סיוע נוסף לטענה זאת הוא ששיטת הכתיבה התורנית של ר"מ הייתה על ידי חיבור קבצי הלכה. ראייה לטענה זאת ניתן להביא לדוגמה את קובץ הלכות חלה שרשם ר"מ, שכולו עוסק רק בנושא הלכתי אחד. יתר על כן, הספר מנהגים ישנים מדורא, שמיוחס לר"מ מורכב מקבצי הלכה שונים כגון דיני פורים, דיני ט' באב, ראש השנה, הנהגות חופה וקידושין ועוד. וראה על כך ראה אלפנביין, מנהג, עמ' 131. יתר על כן, מכך שר"מ כתב שהחיבור מחולק לעשרה שערים מורה שהמחבר חילק את החיבור לפי נושאים. וראה אברמסון, רנ"ג, עמ' 182 שספרו של רב ניסים גאון מחולק לשערים, ושער הוא עניין בפני עצמו. כמו כן, פרוש המילה שער זה כמו באב בערבית, וכן החלוקה התלמוד למסכתות בבא קמא בבא מציעא ובבא בתרא היא חלוקת הלכות נזיקין לשלושה שערים.

¹³ בשלושה כתבי יד החלוקה מוזכרת בהקדמה או בקולופון, וכתב יד מילנו 80 מחולק לארבעים סימנים. וראה על כך בפתיחה לחלק א' הערה 3. מעתיק כתב יד מילנו 80 חילק את הלכות מליחה לעשר ואת כל החיבור לארבעים, אף שהוא לא הזכיר בהקדמה או בקולופון שמדובר בחלוקה מקורית של המחבר. בנוסף אליהם קיימים עוד שני כתבי יד בלבד שמחולקים לארבעים שערים: כת"י פרמה 2908 ממשפחה א' וכת"י קיימברידג' 2580 ממשפחה ג'. ייתכן ששני כתבי יד אלו הושפעו מענף 2, וייתכן שכתבי יד נוספים שממוספרים סביבות הארבעים סימנים הושפעו אף הם מענף 2. וראה על כך עוד לעיל בפתיחה לחלק א'.

המורחבות הושפעו בעיקר מההקדמה המחלקת את הלכות מליחה, ולכן כל כתבי היד במשפחה ד' מחלקים את הלכות מליחה לעשרה שערים.

פרק 6: מבוא לקראת הכנת מהדורה מדעית ובדיקת מהדורות הדפוס של ספר שיערי דורא

עבור מחקר זה נבדקו 35 כתבי היד העתיקים ביותר של ספר שעי"ד, ואותם חילקנו למשפחות וענפים. לאור מחקר זה נציע בפני מהדירים עתידיים את כתבי היד שראויים להיות במוקד המהדורה. מכל משפחה וענף נבחר כתב יד אחד, שייצג את שאר כתבי היד של המשפחה או הענף, ובעזרתם יבחנו מהדירים את שינויי הנוסח. על ידי כך יוכלו מהדירים להציע נוסח איכותי של השעי"ד, שמשקף את המהדורות העיקריות שהיו נפוצות בשנים הראשונות מאז צאת הספר לאור. לפרק זה שלוש מטרות. הראשונה היא לבחור כתבי היד עבור חקר השעי"ד. השנייה, למצוא כתב יד שישמש כנוסח הפנים של מהדורה עתידית לספר שעי"ד. מסקנות אלו מבוססות על בדיקה מדגמית שעשינו בגוף העבודה. המטרה השלישית היא לברר על אלו משפחות מבוססים הדפוסים והמהדורות המודרניות של השעי"ד, זאת על מנת לבחון האם יש צורך במהדורה נוספת שתציג נוסח מקורי ומדויק ככל הניתן.

למשפחה א' מאפיינים של וורסיה קצרה ואולי אף ראשונית, והיא מכילה ארבעה כתבי יד. ממחקרנו עלה שמתוך משפחה זאת נציג מועדף הוא כתב יד וטיקן 165 שמייצג את הנוסח המדויק מבניהם.¹ בשלושת כתבי היד האחרים של משפחה א' נכנסו ככל הנראה לגוף הספר שני קטעים ייחודיים בשער יא', שלא נוספו בידי רי"מ.

משפחה ב' מכילה 21 כתבי יד, שהם רוב כתבי היד מתוך 35 כתבי היד העתיקים שבדקנו לצורך המחקר. על כן נראה שמרבית הגרסאות בשנים הראשונות לתפוצת הספר היו דומים למשפחה ב'. אומנם בכולם חסרים קטעים שנראים כאותנטיים, והמופיעים לדוגמה במשפחה ג'. כתבי היד של משפחה ב' מתחלקים לארבע תתי קבוצות (ענפים). ישנם ענפים ללא הוספות מאוחרות של חכמים אחרים, כגון ענף 2 וענף 4, וענפים עם פסקאות ומילים ייחודיות, שלא קיימות בשאר כתבי היד, שכנראה אינן של המחבר, כגון ענף 1 וענף 3.

¹ ראה בסיכום לפרק ה' במשפחה א' בהערות שוליים 96. וראה בפרק 7 העוסק במהר"ם, הערה 37. וראה במהדורת השעי"ד שבפרק הנספחים, שער יב' שם קיימת דוגמה להשמטה שמפני הדומות שקיימת בשלושת כתבי היד האחרים ממשפחה א', לעומת נוסח תקין בכתב יד וטיקן 165. וראה דוגמאות נוספות לכך בשערים: יד', לג' ו-לו'.

ממחקרנו עלה שמתוך ענף 1 כתב היד מינכן 232 הוא הטוב ביותר לעומת השניים האחרים. כתב יד זה נבחר לייצג את ענף 1 כיוון שמעתיקו לא שינה את תוכן הספר גם במקום שלכאורה דורש תיקון. דוגמה לכך היא הזכרת המהר"ם בברכת החיים, למרות שכתב היד הועתק לאחר פטירתו.²

ענף 2 מכיל 4 כתבי יד, והוא הקרוב ביותר למשפחה א'. דבר זה בא לידי ביטוי בקטעים החסרים בו, שאינם נמצאים גם במשפחה א'. ולפעמים חסרים בו קטעים שאינם רשומים במשפחה א'. ממחקרנו עלה שבענף זה ראוי לקבוע כעד נוסח מועדף את כתב יד לונדון 26970, שהוא כתב היד הקדום ביותר מכל משפחה ב', ולטענת עמנואל הוא כתב היד המתוארך העתיק ביותר של הספר המוכר כיום.³

ענף 3 מכיל 6 כתבי יד, ואין הבדל משמעותי באיכות כתבי היד בענף זה. אולם בחרנו את כתב יד וטיקן 183 מכיוון שדבליצקי העתיקו במהדורתו ככתב יד נאמן ביותר מימי הביניים, על פי המלצתו של שמחה עמנואל.⁴

ענף 4 מכיל 8 כתבי יד שמשקפים גירסה שלמה ומלאה ביותר של משפחה ב', ללא הוספות של חכמים אחרים או של מעתיקים כפי שקיים בענף 3 וענף 1. כתב יד שנבחר לייצג ענף זה הוא רגיו 133.⁵ ראשית, מדובר בכתב יד קדום המתוארך לשנים בהם רי"מ כנראה היה בין החיים.⁶ בנוסף לכך, כתב יד זה אינו מכיל הקדמה וחלוקה לסימנים, ובדרך כלל נוסחו מדויק יותר, דבר המראה

² וראה על כך לעיל בפרק העוסק בשנים בהם פעל רי"מ, הערה 63. דוגמה נוספת קיימת בשער יז' בו רשום: "אם נפלו בהיתר, **אם מכירים** יסירם והטעם בטל". אולם בכתב יד מינכן 232 המילים המודגשות, "אם מכירים", חסרות. וראה עוד נספח א', שם מוצגת מהדורה סינופטית לשער א'. בקטע ב' ניכר שנוסח כ"י מינכן 232 דומה לנוסח משפחה א' וענף 2, וחסרה בו המילה "לחלוחית".

³ ראה עמנואל, ר' יחיאל, עמ' 96, הערת שוליים 39. וראה בקולופון של כתב היד שהוא מתוארך לשנת 1308. ראוי לציין שגם כתב יד קיימברידג' 12 21 שייך לענף 2, והוא כתב היד שנבחר למהדורתנו שבפרק הנספחים. עם זאת, כתב יד קיימברידג' 12 21 אינו נבחר בשל נוסחו המדויק, אלא מכיוון שהוא עבר הגהה על פי נוסח אחר המקרבת אותו לכתבי היד של משפחה ד'. על ידי כך נוכל לבחון במהדורתנו את התפתחות הספר. וראה על חשיבות כתבי יד כגון קיימברידג' 12 21 במאמרו של קצוף, למסורתיו של מגיה, עמ' 158-167.

⁴ ראה ש"ד, דבליצקי, עמ' 20, הערה קיג'.

⁵ נוסח כתב יד פריס 380 זהה לכתב יד רגיו 133, ושניהם הועתקו מאב קדמון משותף, והם מהווים נוסח מלא ואיכותי של ענף 4. וראה דוגמה נוספת לכך בפרק הנספחים, נספח ב', במסקנות למהדורה הסינופטית לשער לג'. אולם כתב היד שנבחר הוא רגיו 133 מכיוון שהוא הועתק לפני פריס 380.

⁶ ראה לעיל בפרק העוסק בשנים בהם חי ופעל רי"מ: ההשערה היא שרי"מ נפטר סביבות שנת 1310. וראה במבוא לחלק הראשון: כתב יד רגיו 133 הועתק לקראת סוף המאה ה-13 תחילת המאה ה-14.

על מקורות וראשוניות מסוימת.⁷ לפיכך כתב יד זה חשוב ביותר בבניית מהדורה מדעית כפי שיפורט להלן.⁸

במשפחה ג' 6 כתבי יד המכילים קטעים ייחודיים ומקוריים שנכתבו בידי רי"מ לצד הוספות מאוחרות שחדרו לנוסח הספר. כתב היד שנבחר לייצג את משפחה ג' הוא המבורג 106. ראשית, ככל הנראה הוא כתב יד קדום.⁹ בנוסף לכך, מבדיקה מדגמית שעלתה ממחקרנו יוצא שבכתב יד זה נמצאים קטעים מקוריים של המחבר שאינם קיימים בכתבי יד רבים. אומנם, קטעים אלו קיימים בחלק מכתבי היד האחרים של משפחה ג', אך יחד איתם כתבי היד של משפחה ג' מכילים הוספות מאוחרות שאינן מהמחבר.¹⁰ בפרק 3 בדוגמאות הראשונה והשנייה עמדנו על קטעים מקוריים ככל הנראה שקיימים בכתב יד המבורג 106, ואינם כתובים במשפחות א' ו-ב', ובחלק מכתבי היד של משפחה ג'. כמו כן, בפרק 4 בדוגמה 5 עמדנו על קטע מקורי במשפחה ג' ובכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 שאינו כתוב במשפחות א' ו-ב'.

⁷ למשל סוגיית ביצה שצלאה גוי רשומה פעמיים במהלך החיבור ברוב כתי היד של ענף 4, אולם בכתב יד רגיו 133 היא רשומה פעם אחת בלבד. וראה על כך בפרק העוסק בענף 2, דוגמה 1. יתר על כן ראינו מספר דוגמאות בהם בשולי כתב יד רגיו 133 המעתיק רושם הגהות שנוספו בענפים אחרים ובמשפחות אחרות, ומציין שהן הגהות מאוחרות. לפיכך חשיבותו של כתב יד רגיו 133 אינה בנוסחו המדויק בלבד אלא בכך שהוא מציג בשולי נוסחים אחרים, ועל ידי כך מקרב בין משפחות הספר השונות. ראה למשל בפרק על משפחה ג', דוגמה 8. בנוסף לכך, ראה בפרק העוסק במשפחה א' דוגמה 6 שם נוסח כ"י רגיו תואם לענף 2 ומשפחה א'.

⁸ כתב יד רגיו 133 ראוי לשמש כבקרה עבור כתב יד מהמשפחות המלאות שיוצג כנוסח הפנים של המהדורה.

⁹ נתון זה ידוע בזכות בדיקת איות שנעשה ע"י תמר לייטר. וראה לעיל פרק 3 הערה 3.

¹⁰ ראה בפרק העוסק במשפחה ג'. שם נתחנו שמונה קטעים ייחודיים שאינם קיימים אלא במשפחה ג'. בדוגמה הראשונה ראינו שבמשפחה ג' קיים קטע מקורי לרי"מ שקיים בכתבי יד המבורג 106 וקיימברידג' 13.7, ובכתב יד פרמה 3161 הקטע לא רשום. בדוגמה השנייה ראינו שבמשפחה ג' קיים קטע מקורי לרי"מ שקיים בכתב יד המבורג 106, אך בכתבי היד קיימברידג' 13.7 ופרמה 3161 הקטע אינו רשום. בדוגמה השלישית ראינו תשובה של מהר"ם שנכנסה לחלק מכתבי היד של משפחה ג', והיא כנראה לא נכתבה בידי המחבר. בכתב יד המבורג 106 היא רשומה, ובכתבי היד קיימברידג' 13.7 ופרמה 3161 היא לא קיימת. בדוגמה הרביעית ראינו קטע ייחודי למשפחה ג'. לא ניתן לדעת האם קטע זה נכתב בידי רי"מ או חכם אחר, ומכל מקום הקטע לא קיים בהמבורג 106, וקיים בקיימברידג' 13.7 ופרמה 3161. בדוגמה החמישית קיים קטע ייחודי בכל כתבי היד של משפחה ג', אך לא ברור שרי"מ רשם אותו. בדוגמה השישית ראינו הוספה מאוחרת שאינה מאת המחבר שנכנסה לכל כתבי היד של משפחה ג' מלבד המבורג 106. בדוגמה השביעית קיים קטע שלא ניתן להכריע האם הוא מאת רי"מ. בכתבי היד המבורג 106 ופרמה 3161 הוא קיים, ובקיימברידג' 13.7 הקטע לא רשום. בדוגמה 8 רשומה הוספה מאוחרת שאינה מהמחבר שנכנסה לכתב יד פרמה 3161, אולם, בכתבי היד קיימברידג' 13.7 והמבורג 106 הוספה זאת אינה קיימת. נמצאנו למדים שכתב היד המבורג 106 שמר בדוגמאות 1 ו-2 על נוסח מקורי הכולל קטעים ייחודיים שכתב רי"מ אשר אינם נמצאים במשפחות א' ו-ב'. לעומת זאת בכתב יד פרמה 3161 שני הקטעים לא רשומים, ובכתב יד קיימברידג' 13.7 אינו רשום אלא אחד מהם.

על כן לדעתנו ראוי שבמהדורה מדעית-דיפלומטית ייקבע כתב יד המבורג 106 כנוסח הפנים של מהדורה. זאת מכיוון שככלל כתב יד המבורג 106 מדויק ומקורי יותר משאר כתבי היד של השעי"ד. עם זאת, מכיוון שבמספר מקומות נכנסו בכתב יד זה קטעים מאוחרים ולא מקוריים שחדרו לגוף הספר יהיה צורך להשתמש בכתב יד רגיו 133 כבקרה. על ידי השוואה בין שני עדי נוסח אלה ניתן יהיה להבחין בקטעים מקוריים שנשמטו ממשפחה ב', וכן בקטעים לא מקוריים שנוספו בשלבים מאוחרים יותר במשפחות ג' ו-ד', ולהגיע לנוסח הטוב ביותר.¹¹ בנוסף לכך ראוי לציין באפראט לנוסחים הקצרים של משפחות א' ו-ב' בכדי להראות את התפתחות הספר.

בדיקת מהדורות הדפוס של ספר שערי דורא¹²

קיימות 12 מהדורות דפוס של ספר שערי דורא, כאשר לרובן אין ערך טקסטואלי משלהן, שכן הן הועתקו ישירות מדפוסים ישנים יותר, ולא מכתבי היד.¹³ אומנם, שלושת הדפוסים המוקדמים ביותר מבוססים על כתבי יד, ומייצגים שלושה נוסחים ראשוניים ושונים של ספר שע"ד.¹⁴ להלן נדון ביחס בין שלושת הדפוסים הראשוניים למשפחות ולענפי הנוסח של כתבי היד שחקרנו.¹⁵ על כן נסקור בפרק זה את שלושת הדפוסים הקדומים ונבחן עד כמה הם קרובים לנוסח המקורי, והאם קיימות בהן הוספות מאוחרות שאינן של המחבר, ולאחר מכן נברר את היחס בינם לשאר מהדורות הדפוס.¹⁶

¹¹ הוספות במשפחה ד' כוללות קטעים לא מקוריים שנמצאים בענף 3 של משפחה ב'.

¹² פרק זה מבוסס על מחקרו של דבליצקי בהקדמה למהדורת השעי"ד, עמ' 17, בו הוא ממיין את הדפוסים לקבוצות.

¹³ ראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 17, הדפוסים הראשוניים לא נופלים מכתבי היד, זאת מכיוון שהם הועתקו ישירות מכתבי היד. לדפוסים המוקדמים של החיבור קיים ערך טקסטואלי, ומעמדם קרוב לכתבי יד.

¹⁴ ראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 17-18.

¹⁵ בפרק הקודם סקרנו כתבי יד חשובים מכל משפחה, שראוי להעזר בנוסחם בעת הדרת הספר. כמו כן, עמדנו על כך שראוי לבסס מהדורה של ספר שע"ד על כתב יד איכותי ממשפחה ג' ולבדוק האם קיימות הוספות לא מקוריות בעזרת השוואה לכתב יד ממשפחה ב'.

¹⁶ וראה שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 218-230. כאשר ישנם הגהות, ברוב הפעמים מדפיסים יעדיפו להסתמך על דפוס ישן יותר.

הדפוס הראשון של ספר שע"ד נוצר בעיר קראקוב בשנת 1534, וזהו ספר יהודי ראשון שהודפס בפולין.¹⁷ הדפסה שנייה הייתה בעיר ונציה בשנת 1547, ואליה נוספו הלכות נידה שחיבר ר"מ.¹⁸ ספר שע"ד הודפס בפעם השלישית בקושטא (קונסטנטינופול) בשנת 1553 והוא כולל בין היתר הגהות ופרושים ייחודיים בתוך הגיליון לצד נוסח השע"ד.¹⁹ כמו כן, זוהי מהדורה שהיתה לפני רבי שבתאי כהן (הש"ך).²⁰

בעקבות דברי דבליצקי נחלק עתה את שאר הדפוסים לשלוש קבוצות שונות.²¹ קבוצה ראשונה הודפסה במאה ה-16, קבוצה שנייה במאה ה-18, וקבוצה שלישית במאה ה-20 וה-21.

דפוס רביעי נוצר בוניצה בשנת 1563 והוא מבוסס על דפוס ונציה הקודם עם תיקונים מכתבי יד.²² דפוס חמישי נוצר בלובלין בשנת 1574 והוא דומה בנוסחו לשני דפוסים ונציה המוקדמים יותר, וכן הוא מבוסס גם על כתבי יד שונים.²³ בנוסף, דפוס לובלין עבר הגהה בידי רבי דוד דרשן תלמיד

¹⁷ ראה הברמן, המדפיסים העברים, עמ' 131. וכן ראה הברמן, בני העליץ, עמ' 520-509. הברמן כותב שהדפוס הגיע לפולין כבר בשנת 1474, אולם הספר העברי הראשון הודפס רק סמוך לשנת 1530. המדפיסים היו שלושה אחים בני חיים העליץ ששמותם: שמואל, אשר ואליקים. עם זאת, הברמן טוען שהספרים היו יקרים מדי לבני פולין, ובני העליץ פשטו את הרגל, וכנראה בעיקבות זאת עזבו את הדת. וראה שם, עמ' 511 שבני פולין לא הסכימו לקנות ספרים שהדפיסו בני העליץ, ואפילו שרפו אותם. לפיכך, ספרים שהודפסו על ידם יקרי המציאות, ובתוכם אף הדפוס הראשון של ספר שערי דורא. וראה על כך עוד פראם וטטר, הדפוס העברי בקרקוב, עמ' 33-31. בתוך שנה הוציאו לאור האחים העליץ חמישה פרסומים, כאשר שע"ד היה הספר הראשון שהודפס על ידם. האחים תכננו להוציא לאור ספרים פופולריים ומעשיים כגון השע"ד ועוד יצירות ביידיש, בכדי שאנשים מלומדים בפולין ומחוצה לה ירכשו אותם. בין הספרים שהודפסו היה ספר אזהרת נשים העוסק בהלכות נידה, וספר המתרגם את מילות התנ"ך ליידיש.

¹⁸ על מהדורה זאת ראה הברמן, המדפיסים העברים, עמ' 176-174. מהדורה זאת יצאה לאור בידי בניו של רבי יעקב פרענצוני, בבית הדפוס שנקרא Stampera Bragadia בוניצה. וראה על כך עוד הברמן, בני פרענצוני, עמ' 90-61. בנוסף, ראוי לציין שמהדורה איטלקית זאת אינה מבוססת על ענף 1 על אף שהוא מייצג גירסה איטלקית של כתבי היד.¹⁹ על מהדורה זאת ראה הברמן, המדפיסים העברים, עמ' 146-144. וראה על הדפוס העברי בקושטא אצל אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא: תולדות הדפוס העברי בקושטא מראשיתו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ורשימת הספרים שנדפסו בה, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשכ"ז. וראה הקר, דפוס קושטא, עמ' 468, יצחק חכים הוא שהביא את ספר שע"ד לדפוס, והוסיף בו הערות משלו. וראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 17 שלא נודע מי מחבר ההגהות בדפוס קושטא, ואין אלו הגהות מהרא"י, בעל תרומת הדשן, שהגהותיו רשומות בכל שאר מהדורות הדפוס. וראה בהקדמה למהדורת פרויליך שהציע שהגהות דפוס קושטא נכתבו בידי חכמים ספרדיים.

²⁰ ראה ש"ך יורה דעה סימן מו', ס"ק יז'. הש"ך מציין שהמקור לדבריו הוא דפוס קושטא. וראה על כך עוד בהקדמה למהדורת המאור, עמ' 10.

²¹ דבליצקי, שע"ד, עמ' 17-18.

²² ראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 17-18. וראה שם הערה קג': "ממה שאירע בסימן עג שבדפוס קרקא הדפוסו מחוסר מקום שתי שורות באותיות זעירות כמותן של ההגהות ובשני דפוסים אלו נהפכו שורות אלו להגהות".

²³ דבליצקי, שם, עמ' 17-18. וראה עוד דבליצקי, שם, עמ' 20, הערת שוליים קיב'.

הרמ"א ורבי יצחק אחי המהר"ל מפראג.²⁴ דפוס שישי נוצר בבזל בשנת 1589 עם הגהות רבי שלמה לוריא (המהרש"ל). הוא קרוב בנוסחו לדפוס קראקא, אומנם נראה שהמדפיסים נעזרו לצורך כתיבתו בכתבי יד שונים.²⁵ בפעם השביעית ספר שע"ד בא לדפוס בעיר לובלין בשנת 1589. דפוס לובלין מבוסס על דפוס קראקא, ונוספו אליו הגהות המהרש"ל, על ידי תלמידו.²⁶

שלב חדש בתולדות הדפסת ספר שע"ד הוא כעבור 125 שנה בעיר יעסניץ (יסניץ) בשנת 1700, והמדפיסים ביססו אותו על דפוס לובלין.²⁷ השנים הרבות שעברו בין הוצאת מהדורת הדפוס השביעית לשמינית מלמדות על ירידה בפופולריות של השע"ד.²⁸ דפוס תשיעי נוצר בעיר זאסלאב בשנת 1783 בהסכמת רבי יצחק לוי מברדיטשוב, ואף הוא מבוסס על דפוס לובלין.²⁹

שלב ההדפסה האחרון התרחש במאות ה-20 וה-21 שנפתח עם מהדורה עשירית שהובאה לדפוס על ידי רבי ישעיה פרייליך בזמן מלחמת העולם השנייה בשנת 1940, והיא מבוססת על דפוס זאסלאב, כפי שכתוב בהקדמה.³⁰ ניכר אפוא שבתקופה זאת ספר שע"ד לא היה פופולרי, בשל העובדה שבמשך 160 שנה הוא לא יצא לאור במהדורה חדשה. שתי מהדורות נוספות יצאו לאור בשנים האחרונות, הראשונה על ידי מכון המאור בשנת 2012, והשנייה על ידי דוד דבליצקי בשנת 2016. מהדורת המאור מבוססת על מהדורתו של הרב פרייליך, וטעויות טקסטואליות רבות עברו מדפוס אחד

²⁴ ראה ביטון, שע"ד, עמ' 11, הערת שוליים 84.

²⁵ ראה בהקדמה למהדורת המאור, שם. ודבליצקי, שם.

²⁶ ראה דבליצקי, שם, עמ' 17 הערה קג'.

²⁷ דבליצקי, שם, עמ' 18.

²⁸ בשישים שנים הראשונות מאז הודפסה המהדורה הראשונה של השו"ע הספר יצא לאור בעוד שש מהדורות. אך במשך 125 שנה לאחר מכן הספר לא הודפס מחדש.

²⁹ ראה הקדמה למהדורת המאור, שם. וראה דבליצקי, שם: "דפוסים אלו (יעסניץ וזאסלאב) הם ילידי דפוס לובלין שלי"ה ואין להם מגרמייהו כלום לעניין נוסח השערים וההגהות".

³⁰ וראה דבליצקי, המאור, עמ' 82. דבליצקי כותב שמהדורת פרייליך היא הגרועה ביותר מכל המהדורות הקודמות לה, שכן במקומות רבים המהדיר שינה לפי דעתו את נוסח הטקסט מבלי להסתמך על מקור כל שהוא. לפעמים המהדיר החליף את הטקסט בלשונו של הסמ"ק או התרומה, אך קיימים מקרים שהמהדיר החליף את נוסח דפוס זאסלאב בנוסח מחדש שלא קיים בעדי הנוסח הקודמים. יתר על כן הרב פרייליך הכניס את פרושיו לתוך ספר שע"ד בסוגריים, שלפעמים נשמטו. בנוסף לכך, המהדיר רשם מקורות לדינים הרשומים בחיבור מדעתו מבלי להודיע שאלו אינם דברי ר"מ. כמו כן, הרב פרייליך הכניס בסוגריים את דברי המהרש"ל לתוך גוף הספר.

לחברו.³¹ מהדורת דבליצקי מבוססת על דפוס לובלין 1575, והמהדיר סטה מנוסח לובלין כאשר הגירסה משובשת.³²

בטבלה הבאה נראה את השתלשלות מהדורות הדפוס משלושת הדפוסים הראשוניים ועד ימנו, כפי שעולה מדברי דבליצקי.

קבוצה א'	קבוצה ב'	קבוצה ג'
קראקא (קראקוב) 1534	ויניציה (ונציה) 1548	קושטנדינה (קושטא) 1553
בסיליה (בזל) 1589	ונציה 1564	
לובלין 1589	לובלין 1575	
	יעסניץ (יסניץ) 1700	
	זאסלאב 1783	
	פרייליך (בעיר וראנוב) 1940	
	המאור 2012	
	דבליצקי 2016	

נראה אפוא שמהדורות הדפוס מתחלקות לשלוש קבוצות, כאשר הדפוסים בכל קבוצה קרובים זה לזה בתוכן של הספר, ובנוסח שלו. לדוגמה, דפוס ונציה שיצא לאור בשנת 1564 דומה בתוכן ובנוסח שלו לדפוס ונציה הראשון. כמו כן, דפוס בזל דומה בתוכן ובנוסח לדפוס קראקא.³³

לאחר שבפרק הקודם הגענו למסקנה שנוסח הפנים של מהדורה איכותית לספר שע"ד צריך להתבסס על כתב יד המבורג 106 ממשפחה ג', עם בקרה לנוסח מכתב יד רגיו 133 מענף 4 של

³¹ דבליצקי, המאור, עמ' 90-82. ראה שם דוגמאות רבות לכך. בנוסף דבליצקי כתב שמהדורת המאור היא "העתקה של מהדורת פרייליך בעימוד מחודש". יתר על כן, מסקנתו היא "שמהדורת המאור היא הגרועה מכל המהדורות שהיו לפניו מבחינת הנוסח".

³² ראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 19. אולם בנספח לספרו הוא מעתיק את כתב יד וטיקן 183, שהוא נציג ענף 3 ממשפחה ב' כפי שראינו בתחילת פרק 6. אך הוא לא סוטה מנוסח דפוס לובלין גם במקומות שדורשים תיקון. וראה על כך הפרק הנספחים נספח ח' בו מנינו את ההפרשים בין כתבי היד למהדורת דבליצקי.

³³ ראה דוגמה לכך אצל דבליצקי, שע"ד, עמ' 17, הערה קג'.

משפחה ב', נבדוק כעת את נוסח שלושת הדפוסים הראשונים לעומת כתב יד המבורג 106.³⁴ בעזרת בדיקה זאת נוכל לבדוק האם קיימים דפוסים שמשקפים מהדורה איכותית לספר שע"ד. יתר על כן נשווה את הדפוסים הראשונים לשאר כתבי היד של משפחה ג' בכדי לבדוק אם חדרו לתוכם הוספות מאוחרות שלא קיימות בהמבורג 106. בנוסף לכך, נשווה את נוסח הדפוסים לענף 3 של משפחה ב', בכדי לבדוק שמא הדפוסים מכילים קטעים פחות מקוריים בהשפעת ענף 3. על כן אם נגלה שהדפוסים אינם מכילים הוספות מענף 3 וממשפחה ג' נוכל להסיק שהם שייכים לענף 4.³⁵ לאור מחקרנו בפרקים הקודמים שיטת המחקר תהיה על ידי בדיקה מדגמית של מהדורות הדפוס.³⁶ לצורך כך נשווה את נוסחאותיהם עם כתבי היד בדוגמאות שראינו בפרקים העוסקים במשפחה ג' וענף 3 ממשפחה ב'.³⁷

בשתי הטבלאות הבאות נציג קשרי נוסח ותוכן בין הדפוסים לכתבי היד ממשפחה ג' ומענף 3 של משפחה ב' כפי שעלה מהשוואתם זה לזה. בפרק העוסק בענף 3 עמדנו על שמונה דוגמאות המראות את ייחודו של הענף. הטבלה הראשונה שלהלן תהיה מחולקת וממוספרת לשמונה שורות, כך שכל שורה תבחן את היחס בין הדפוסים לקטע הייחודי בענף 3. בתחילת השורה יובא הקטע הייחודי

³⁴ ממחקרנו עלה שכתב יד המבורג 106 ממשפחה ג' הוא מדויק ביותר, המשקף נוסח מלא ביותר, עם מינימום טעויות השמטה. לפיכך ראוי לקבוע אותו כנוסח הפנים של מהדורה לספר שע"ד. עם זאת כתבי יד מענף 4 של משפחה ב', אשר נציגם הוא רגיו 133, משקפים נוסח מקורי יותר, עם מינימום הוספות מאוחרות. לעומתם ראינו שענף 3 ממשפחה ב' מייצג גרסה שאינה מלאה ואף נכנסו לתוכה הבהרות לתוכן שכנראה אינם מאת המחבר.

עם זאת, את היחס בין מהדורות הדפוס לכתבי היד ממשפחה א' וענפים 1 ו-2 ממשפחה ב' לא נבדוק. הסיבה לכך היא שכתבי יד ממשפחות אלו בדרך כלל אינם מכילים הוספות מאוחרות, וקטעים שייחודים רק להם. לעומתם הדפוסים מלאים בהגהות מאוחרות. לפיכך נשווה את הדפוסים דווקא לענף 3 המכיל הוספות מאוחרות.

³⁵ לעומת משפחה ג' וענף 3, כתבי יד מענף 4, אשר נציגם הוא רגיו 133, משקפים נוסח מקורי ובסיסי אשר קיים בענף 3, משפחה ג', ובכל הדפוסים.

אומנם, ייתכן שנגלה שחלק מהדפוסים מכילים את הקטעים הייחודיים של משפחה ג' וגם קטעים ייחודיים לענף 3, ומסקנתנו תהיה שמקורם ממשפחה ד'.

³⁶ למשל אם במשפחה ג' ישנו קטע שרשום במקום אחר לעומת שאר כתבי היד, אז נבחן היכן יהיה מקומו של הקטע בדפוס קראקא 1534, ובדפוס ונציה 1548 ובדפוס קושטא. אם יצא שקיימת התאמה בין מיקום הקטע במשפחה ג' ובדפוס ונציה, ותופעה זאת תחזור על עצמה לאורך כל שאר הקטעים הייחודיים במשפחה ג'. במצב כזה ניתן יהיה לטעון שדפוס ונציה ואולי כל קבוצה ב' של הדפוסים מבוססים על כתבי יד ממשפחה ג'.

³⁷ ראה בפרק העוסק בענף 3, שם ראינו שמונה דוגמאות המראות את ייחודיותה של המשפחה. את נוסח הדפוסים נשווה לכל אחת מהדוגמאות בענף 3, ונבחן האם נוסח הדפוסים כמו ענף 3 או כמו שאר כתבי היד. אותו הדבר נעשה אחר כך למשפחה ג'.

בענף 3 עליו אנו דנים. כאשר הנוסח הייחודי של ענף 3 קיים בדפוס קראקא נסמן בטלה V. לעומת זאת, אם נוסח הדפוס שונה מענף 3 נסמן בטבלה X.

בטבלה השנייה נציג באופן דומה את היחס בין משפחה ג' לכתב יד המבורג 106 ולדפוסים. כפי שראינו לעיל משפחה ג' בנויה משתי קבוצות: מורחבת יותר- שמכילה את כל הקטעים הייחודיים, ומורחבת פחות- המכילה חלק מהקטעים הייחודיים. בטבלה יוצגו חמש עמודות. בראשונה נציג את הקטע הייחודי הקיים במשפחה ג' המורחבת. בעמודה השנייה נבחן האם קטע זה קיים בכתב יד המבורג 106.³⁸ כאשר הקטע רשום בכתבי היד המלאים של משפחה ג' ובכתב יד המבורג 106 נסמן V, וכאשר הקטע קיים במשפחה ג' אך לא רשום בהמבורג 106 נסמן X.³⁹ לאחר מכן, בשלושת העמודות הבאות נשווה באותה דרך את שלושת הדפוסים המוקדמים לגירסה המלאה של משפחה ג'. על ידי השוואה זו נוכל לדעת האם בנוסח הדפוסים קיימים קטעים מקוריים בהשפעת כתב יד המבורג 106, או שמא נכנסו למהדורות הדפוס קטעים פחות מקוריים ממשפחה ג' אשר אינם רשומים בכתב יד המבורג 106.

היחס בין הדפוסים לענף 3 של משפחה ב'

קושטא 1553	ונציה 1548	קראקא 1534	הקטע הנידון בענף 3
X	X	X	1. הגאונים כתבו שכל בשר ששהה ג' ימים שלמים מעת לעת שלא נמלח, הדם נתקשה בתוכו ושוב אינו יוצא... (קטע שזז משער לשער)
X	V	V	2. אפילו אם ישראל יוצא ונכנס.
X	X	V	3. או ראוי להתכבד

³⁸ על בסיס כתב יד זה הצענו בתחילת הפרק לבסס מהדורה מדעית. בנוסף כתב יד זה ייצג את כתבי היד הפחות מורחבים של משפחה ג'.

³⁹ זאת מכיוון שבפרק העוסק במשפחה ג' עמדנו על כך שכתבי היד שבה מתחלקים לשניים, יש כאלו שמכילים את כל הקטעים הייחודיים, ויש כאלו שלא מכילים אלא את חלקם. כתב יד המבורג 106 שייך לקבוצה זאת שמכילה רק קטעים מסויימים.

X	X	X	4. ואסורין משום השרץ השורץ על הארץ
X	X	X	5. וני"ל בדיעבד שרי
V	X	X	6. ורוב ביצים אין בהם דם
X	X	X	שקורין בלשון אשכנז אובלטש
X	X	X	7. ויש שאוסרין הגבינות שנעשו כל י"ב חדש שנמצאת טריפה, ולא ק"ל הכי.
X	X	X	8. מותר לאכול, להרבות דבורים ולהוציא גזין וצירעין

היחס בין הדפוסים לכתב היד המבורג 106 ממשפחה ג'

קושטא	ונציה	קראקא	המבורג	הקטע הנידון במשפחה ג'
1553	1548	1534	106	
X	V	V	V	1. ודוקא לפי שהטמא מלוח פולט ואותה פליטה חשיבה רותחת ובלוע הטהור שאינו מלוח.
X	V	V	V	2. אם הוא צלי ונפל בחלב או נוטף חלב עליו צריך קליפה ואף על גב דשניהם צונן, ואי אית ביה פילי הכל אסור.
X	⁴⁰ X	V	V	3. תשובת המהר"ם על שמלחה שפחתו הקרום שעל החלב עם הבשר ולא ידעה איזו חתיכה נמלחה...
X	V	V	X	4. שני פעמים נבלע הטעם ונפלט קודם שיכנס באיסור.
X	V	V	V	5. או אם ספק אם הוא דם על החלבון או על החלמון הוא ספיקא דרבנן ולקולא

⁴⁰ רשום בתוך סוגריים המציינות שקטע זה אינו רשום בכל כתבי היד שעמדו בפני המעתיק.

X	V	V	X	6. דכל זמן שהאפרוח בקליפתה יש בו איסור משום השרץ השורץ על הארץ
X	V	V	V	7. ואם חתך בהן ליפתן שפיר דמי לחתוך אחרי כן אפילו צנון ...
X	V	V	X	8. כנגד הרוטב ושריא. דהא חשיב בגמרא כיסה כמו ניער ותבשיל מותר. אך הכיסוי רגילין להגעיל או ללבנו אם הוא של ברזל. אבל של חרס אין לו תקנה.

בפסקאות הבאות נדון בתוצאות הבדיקה.

דפוס קראקא 1534⁴¹

מסקירת דפוס קראקא ומהתוצאות שרואים בטבלאות ניתן לומר שהקטעים המיוחדים לענף 3 ממשפחה ב' כמעט ולא קיימים בדפוס זה (מלבד שני איזכורים), נתון המצביע על יתרון שקיים בדפוס זה. לעומת זאת, ההוספות הקיימות במשפחה ג' רשומות בדפוס קראקא. לפיכך ניתן לומר שדפוס קראקא מבוסס ברובו על כתבי יד ממשפחה ג'. אולם קיימים שלושה קטעים המופיעים במשפחה ג' ודפוס קראקא שאינם בכתב יד המבורג 106.⁴² חסרונם של הקטעים בכתב יד המבורג 106 מורה על אי מקוריותם, ושכנראה נוספו בתקופה מאוחרת יותר לא על ידי המחבר. על כן, למרות שדפוס קראקא נקי מהוספות מאוחרות שקיימות בענף 3 הוא מכיל מספר הוספות מאוחרות מכתבי היד המלאים של משפחה ג'.⁴³

⁴¹ כאמור הדפוס מייצג את קבוצה א' הכוללת את דפוס בזל ולובלין 1589.

⁴² דוגמאות 8,6,4.

⁴³ ראה על כך דיון בקטע הבא העוסק בדפוס ונציה.

תוצאות הבדיקה של דפוס זה דומות מאד לתוצאות של דפוס קראקא.⁴⁵ הקטעים המיוחדים לענף 3 ממשפחה ב' כמעט ולא קיימים בדפוס ונציה 1548 (מלבד איזכור אחד). כמו כן ניכר שדפוס ונציה מבוסס על כתבי היד המלאים של משפחה ג' הכוללים הוספות מאוחרות, ואינו מבוסס על כתב יד המבורג 106 שנוסחו מקורי יותר. לפיכך, המשמעות היא שבדפוס ונציה ובשאר הדפוסים המבוססים עליו קיימות הוספות שאנו לא בטוחים אם הן מאת רי"מ או מחכם אחר.⁴⁶ על כן, המסקנה עד עתה היא שדפוס קראקא ודפוס ונציה מבוססים על כתבי יד ממשפחה ג'.

דפוס קושטא 1553

כבר דבליצקי עמד על כך שנוסח דפוס קושטא שונה משאר הדפוסים, ולהלן נבאר כיצד הדבר בא לידי ביטוי.⁴⁷ לגבי היחס בין ענף 3 ממשפחה ב' של כתבי היד לבין דפוס קושטא ניתן לומר שהמצב זהה לדפוס קראקא וונציה, ואין זכר לקטעים ייחודיים מענף 3 בדפוסים. עם זאת, קיים יחס שונה לגבי משפחה ג'. כפי שניכר מהטבלה שלעיל ומהשוואת דפוס קושטא עם כתבי היד, עולה שקטעים

⁴⁴ דפוס זה מייצג את קבוצה ב' של מהדורות הדפוס.

⁴⁵ עם זאת דפוס ונציה אינו מבוסס על דפוס קראקא. להלן נראה שתי דוגמאות בשיטה הסינופטית מסימן ד' בספר שע"ד. דוגמה 1:

קראקא: דם האיברים שלא פירש מותר לצלותו אבל לבשלו אסור **אומנם** מהרם **פסק** שכל בשר ששהה ג' ימים ונציה: דם האיברים שלא פירש ומותר **אבל** מהרם זל **אומר** ע"י צליה מותר ע"י בישול אסור

מדוגמה זאת עולה שנוסח שני הדפוסים שונה, וכל אחד מהם מציג במילים אחרות את דברי מהר"ם מרוטנבורג. יתר על כן נראה שבדפוס קראקא רשומות מילים שאינן מופיעות בדפוס ונציה. לפיכך אם דפוס ונציה היה מבוסס על דפוס קראקא מילים אלו היו צריכות להימצא בו. דוגמה נוספת להבדלים בין הדפוסים נראה עתה בהצגת שיטת הגאונים: קראקא: מפי הגאונים כי אמרו שהדם נקלט בתוכו יוצא על ידי צליה ולא היה אוסרו אפילו שהה יותר מג' ימים מעת לעת.

ונציה: מפי הגאונים דטעמא הוי משום דבתר ג' ימים אין הדם יוצא על ידי מליחה אלא על ידי בישול אבל להכי אסור על ידי בישול אבל צלי מותר דאף אם אינו יוצא מה בכך הוי דם האיברים שלא פירש ומותר (ומה שיוצא ע"י האור נורא שאיב ליה) כי אמרו שהדם שנקלט בתוכו יוצא ע"י צליה ולא היה אוסרו אפילו שהה יותר מג' ימים מעת לעת לצליה. מדוגמה זאת ניכר שדברי הגאונים מוצגים בנוסח שונה בכל אחד מהדפוסים, בדפוס קראקא הנוסח קצר, ובדפוס ונציה ארוך יותר, ומכיל פרוט רב יותר.

⁴⁶ מהמחקר המדגמי שערכנו עולה שמוך שמונה דוגמאות קיימים שלושה קטעים פחות מקוריים שנוספו לדפוס ונציה בהשפעת משפחה ג'. לעומתם קיימים ארבע קטעים יותר מקוריים שנכנסו לדפוס ונציה, אשר נמצאים גם בכתב יד המבורג 106. אומנם נראה שבצדק לא נרשמה בדפוסים תשובת המהר"ם שקיימת בכתב יד המורג 106, שכן היא ככל הנראה אינה מקורית. וראה עוד בפרק הנספחים, נספח ח', בו עמדנו על הבדלים רבים בין מהדורת המאור ומהדורת דבליצקי לבין כתבי היד.

⁴⁷ ראה דבליצקי, שע"ד, עמ' 17.

ייחודיים למשפחה ג' כמעט ולא מופיעים בדפוס קושטא. מצד אחד קיים בכך ייתרון לדפוס קושטא ומצד שני חסרון. הייתרון הוא שקטעים שאינם מקוריים שנמצאים בכתבי היד המלאים של משפחה ג' לא נכנסו לנוסח דפוס קושטא. אולם, מנגד החסרון הוא שקטעים מקוריים, ככל הנראה, הרשומים גם בכתב יד המבורג 106 אינם קיימים בדפוס זה. לפיכך, ניתן לומר שדפוס קושטא מבוסס על נוסח הדומה לכתבי היד של ענף 4 ממשפחה ב', שהוא נוסח סטנדרטי ומקורי אך אינו שלם.

לכאורה על סמך נתון זה ניתן היה לטעון שמספר ההוספות המאוחרות שנכנסו לתוך דפוס קושטא הוא מזערי ביותר. אולם, קיימות בדפוס קושטא הוספות ייחודיות בגוף הספר שלא ראינו באף אחד מכתבי היד הקדומים של החיבור. קטעים ייחודיים אלו אינם קיימים אף בשאר הדפוסים, אלא בדפוס קושטא בלבד, ולהלן נביא מספר דוגמאות.

דוגמה 1 – שער ח'

המקור הראשון נלקח מהלכות מליחה מהשער השמיני של הספר. שם המחבר כותב כיצד שוטפים את הבשר לפני המליחה. רי"מ מסביר שצריך לשטוף את הבשר המלוח פעמיים. פעם אחת בכדי להוריד את הדם והמלח, ופעם נוספת להוריד את המים והדם מהשטיפה הראשונה.

דפוס קושטא	שאר כתבי היד והדפוסים
<p>ואחר כך כשרוצה לבשל צריך להדיח הבשר לכל הפחות שני פעמים מים ראשונים להעביר המלח והדם והמים שניים להעביר ליחלוחית של מים ראשונים שנשארו על הבשר. כדמסיק התם אמר שמואל אין הבשר יוצא מידי דמו אלא אם כן מולחו יפה ומדוחו יפה יפה.</p> <p>במתניתא תנא מדיח ומולח ומדיח לשמואל שלא הזכיר הדחה ראשונה מיירי דחלליה בי טבחי ולכך הזכיר שני פעמים יפה במליחה שצריך למולחו כל כך עד שלא יהיה נאכל מחמת מלחו וגם הזכיר שני פעמים יפה יפה</p>	<p>ואחר כך כשרוצה לבשל צריך להדיח הבשר לכל הפחות שני פעמים מים ראשונים להעביר המלח והדם והמים שניים להעביר ליחלוחית של מים ראשונים שנשארו על הבשר. כדמסיק התם אמר שמואל אין הבשר יוצא מידי דמו אלא אם כן מולחו יפה ומדוחו יפה יפה.</p>

ופעמים שמוצאים על הבשר גומות גומות...	בהדחה אחרונה שצריך להדיח שני פעמים אחר המליחה כדפרשינן ופעמים שמוצאים על הבשר גומות גומות...
---------------------------------------	--

רי"מ פוסק שלפני שאוכלים בשר צריך לשטוף אותו פעמיים. אך בדפוס קושטא קיים קטע נוסף בו מוסבר מה דעתו של האמורא שמואל לגבי השטיפה והמליחה של הבשר. ייתכן ומחבר הקטע רצה להסביר ללומדים שגם לפי שמואל צריך למלוח יפה, וההלכה הפסוקה לא חולקת על שמואל. מכל מקום נמצאנו למדים שבדפוס קושטא קיים קטע ייחודי שלא רשום באף אחד מעדי הנוסח הקדומים שבדקנו, וכן לא בדפוסים האחרים.

דוגמה 2 – שער יב'

ההלכה הנידונה כאן עוסקת בהלכות כחל, ודנה כיצד מכשירים, מכינים וצולים אותו. בסוגיה זאת פוסק רי"מ שאחרי שצלו את הכחל מותר לשים אותו בצלחת בשרית, ולא חוששים שהחלב שהיה בעטינים יצא אחרי הצליה.

דפוס קושטא	שאר כתבי היד והדפוסים
<p>וגם מותר לתת הכחל רותח בקערה שהיה בה בשר. שהרי פסקינן הלכה בין כחלא בין כבדא עילוי בשרא לכתחלה אסור לצלות ודיעבד שרי, והתם נוגעין זה בזה כשהן רותחין. והא דאסר התם לכתחילה לפי שהחלב נוטף על הבשר קודם שנצלה הכחל ואף בלא קריעה, אבל לאחר שקרעו וגם נצלה מותר אף לכתחלה.</p> <p>בין בהו בין כנגד לדידהו, שפי תנוריהם היו למעלה והשיפוד היה זקוף אבל עתה שהשיפוד שוכב אצל האש ופעמים האש עליון ופעמים תחתון לכן לעולם אסור לכתחילה לצלות בין</p>	<p>וגם מותר לתת הכחל רותח בקערה שהיה בה בשר. שהרי פסקינן הלכה בין כחלא בין כבדא עילוי בשרא לכתחלה אסור לצלות ודיעבד שרי, והתם נוגעין זה בזה כשהן רותחין. והא דאסר התם לכתחילה לפי שהחלב נוטף על הבשר קודם שנצלה הכחל ואף בלא קריעה, אבל לאחר שקרעו וגם נצלה מותר אף לכתחלה.</p>

<p>ונהגו העם כרש"י, כי ראב"ן החריס שלא לעשות כמותו וכו"ת.</p>	<p>כחל בין כבד עם בשר והוא הדין במליחה ובדיעבד שרי ונהגו העם כרש"י, כי ראב"ן החריס שלא לעשות כמותו וכו"ת.</p>
---	---

בטקסט המשותף לכל הנוסחים המחבר פוסק שמותר לשים כחל צלוי בכלי בשרי, ובנוסף פוסק רי"מ שמותר לצלות כחל קרוע עם בשר. אך בקטע המאוחר הקיים בדפוס קושטא נוסף שההיתר לצלות כחל עם בשר היה תקף רק בזמן התלמוד כשהשיפוד היה במצב מאונך, אבל כיום שהשיפוד במצב מאוזן אסור לצלות דבר ביחד עם הכחל. נמצאנו למדים מדוגמה זאת שבדפוס קושטא כנראה קיימות הגהות מאוחרות שלא נכתבו על ידי רי"מ, אלא נוספו בשלב מאוחר יותר. טענה זאת מבוססת על כתבי היד הקדומים של ספר שע"ד שבאף אחד מהם לא קיימת הוספה זאת, וכן לא בדפוסים הראשונים השונים. יתר על כן מסקירת נוסח דפוס קושטא עולה שקיימות דוגמאות רבות נוספות לתופעה זאת. בעקבות כך נראה שהוכנסו לגוף הספר הגהות שהיו בצד הגיליון, ובכך פגמו במקוריותו ואמינותו של הנוסח.

ברם, ראוי לציין שתופעה זאת של חדירת גליונות לגוף הספר קיימת אף בשאר הדפוסים. בפרק הנספחים, נספח ח', עמדנו על קטעים ואף סימנים שלמים שמופיעים בדפוסים ואינם רשומים בכתבי היד. הפרש טקסטואלי זה בין כתבי היד המוקדמים לדפוסים נוצר בשל מעתיקים מאוחרים שככל הנראה משלבים בטעות הגהות מצידי הגיליון בספר עצמו. אולם מלבד זאת, קיימת סיבה נוספת לשינוי בין כתבי היד לדפוסים, והיא נגרמת ממגיהים שהתערבו בנוסח השע"ד עצמו ושינו אותו בדרך כלל עקב חוסר הבנה. עתה נראה דוגמה לנוסח שקיים בדפוסים אשר שונה מנוסח כתבי היד המוקדמים בשל התערבות מגיהים.⁴⁸ בהלכות חמאה כתוב ברובם המוחלט של כתבי היד: "ובארץ האי יש מקומות שמערבין בה נסיובי דחלבא שקורין ציצרון בלשונינו". מקבילות לסוגיה זאת קיימות גם בספר תשובות ופסקים לר"י הזקן, שיצא לאור ע"י משה יהודה בלוי, בקובץ שיטות

⁴⁸ ישנם שני סוגי מגיהים שיכולים להתערב בנוסח כתבי היד הקדומים, מגיהי כתב היד ומגיהי העתקה. מגיהי כתב היד משנים נוסחים בגוף כתב היד כפי שניתן לראות בכתב היד קיימברידג' 21 12 שעליו מבוססת מהדורת השע"ד שבפרק הנספחים. לגבי עבודתו של מגיהי העתקה ראה שפיגל, הגהות ומגיהים, עמ' 227-226. שפיגל טוען שבעת הדפסת ספר יש לבצע שתי פעולות הגהה: הגהת העתקה והגהת דפוס. מגיהי העתקה היה מכין את כתב היד להדפסה, עובר עליו בודק שאין בו טעויות והוא ברור וקריא. המגיה השני היה בודק שאין שיבושים בתהליך ההדפסה. לפיכך ייתכן שמגיהי ההדפסה שם לב שנוסח כתב היד אינו מובן ותיקן על פי שיקול דעתו.

קמאי למסכת עבודה זרה ובספר הראב"ה בהלכות חמאה.⁴⁹ בכל המקבילות רשום: "ובארץ האי שמעתי שהיו מערבין בו נסיובי דחלבא הנקרא ציצרון". המחבר התכוון במילים "ארץ האי" לארץ אנגליה ששוכנת על אי. כך כתוב גם בספר התרומה בסימן רכה': "ובים שעוברים ללכת ארץ האי שקורין אנגליטירא פעמים שעוברים אותה ביום אחד". אף הרא"ש כתב: "אבל אם נכנס לבית העובדי כוכבים ושותה דרך ארעי באקראי בעלמא לא גזרו וכן היו נוהגין כל גדולי ארץ האי".⁵⁰ עם זאת, מגיהי הדפוס או מגיהי כתבי היד המאוחרים כנראה לא הבינו מהי "ארץ האי", והשמיטו ביטוי זה ובמקומו רשמו מילים אחרות.⁵¹ בדפוס בזל לדוגמה רשום במקום: "ובא"י", כלומר ובארץ ישראל, בדפוס קושטא כתוב "ההיא", ובדפוס ונציה 1548 וקראקא 1534 כתוב "ובארץ הזאת". פרוש המילה "האי" בארמית היא "זאת", ולכן כנראה מגיהים תרגמו את המילה "האי", כדי שהספר יהיה מובן יותר. בעקבות נוסח ונציה הלכו דפוסים שהושפעו ממנו, וכך נוצר שזהו הנוסח אף בדפוס לובלין 1575, ונציה 1564, יסניץ 1700, ואף במהדורות האחרונות שיצאו לאור על ידי מכון המאור ודבליצקי.⁵²

לסיכום ניתן לומר שדפוס קראקא 1534 ודפוס ונציה 1548 מבוססים על משפחה ג' של כתבי היד.⁵³ לעומת זאת דפוס קושטא מבוסס על כתב יד מענף 4 של משפחה ב'. כמו כן ראינו שבדפוס קושטא קיימות הוספות שאינן רשומות בשאר כתבי היד. אולם, אף בשאר הדפוסים קיימת התערבות של מגיהים ששינו את הנוסח כאשר לדעתם הוא לקוי בחסר. יתרה מזאת, הדפוסים השונים אינם

⁴⁹ ראה בלוי, תו"פ לר"י הזקן, עמ' קעז'. וראה קובץ שיטות קמאי למסכת עבודה זרה עמ' תשסד'. וראה ראב"ה, סימן אלף ופ'. באשר לייחוסו של ספר הפסקים לר"י הזקן ראה אסף, ספר פסקים, עמ' י'. לטענתו הספר נערך על ידי אחד מתלמידי ר"י הזקן, וכנראה שהוא רבי יהודה שירלאון, שחידש את בית המדרש בפריס. לפיכך, כאשר כתוב "רבי" הכוונה לר"י הזקן. עם זאת, בקובץ זה ישנם פסקי הלכה של ר"ת, ובעלי תוספות אחרים. וראה על כך עוד אצל עמנואל, שאינן של מהר"ם, עמ' 160.

⁵⁰ ראה ברא"ש למסכת עבודה זרה פרק ב' סימן טו'. וראה שם בספר פלפולא חריפתא מאת ר' יוס טוב ליפמן הלר שכתב שכוונת הרא"ש היא לאי הגדול שקורים ינגלנד. וראה בלוי, תו"פ לר"י הזקן עמ' קעז' שאף בלוי כותב שארץ האי זאת אנגליה.

⁵¹ על תפקידם של מגיהי ההעתקה ראה שפיגל, הגהות ומגיהים, שם ועמ' 221-225 שהמדפיס ראה עצמו אחראי להגהת הספר, ודאג להגהתו בטרם פרסומו. בנוסף לכך, מציאת כתב יד איכותי היא חלק מעבודת ההגהה.

⁵² בפרק הנספחים, נספח ח' קיימת רשימה של בעיות נוספות בדפוסים הראשונים, וכן בדפוסים המודרניים יותר של מכון המאור, ומהדורת דבליצקי. בנוסף לכך, בנספח זה נראה רשימות של קטעים שחסרים או יתרים בדפוסים לעומת כתבי היד המוקדמים שבדקנו לצורך המחקר.

⁵³ מהדירים המעוניינים לעמוד על הוספות בדפוסים שככל הנראה אינן מקוריות, יוכלו לבקר את הנוסח בעזרת כתב יד רגיו 133, כפי שהצענו לעיל בפרק זה, במבוא לקראת הכנת מהדורה מדעית. עם זאת, ראוי לבחון כל הוספה בנפרד שהרי חלקן מקוריות למחבר.

מבוססים על כתבי יד איכותיים ממשפחה ג', כגון כתב יד המבורג 106. לפיכך מהדירים המעוניינים

להוציא מהדורה מדויקת ככל הניתן יבססו אותה בעיקר על כתב יד המבורג 106.⁵⁴

⁵⁴ אומנם, המעוניינים להגיע לנוסח מקורי של השע"ד ונקי ברובו מהוספות מאוחרות בעזרת הדפוסים הקיימים יוכלו להשוות את מהדורת קושטא למהדורת קראקא 1534 או ונציה 1548 והנוסח המשותף לכולם משקף כתב יד מענף 4. זאת מכיוון שהוספות מאוחרות שקיימות בדפוס קושטא לא רשומות בדפוס ונציה, וכן להפך, הוספות מאוחרות שקיימות בדפוס ונציה לא רשומות בדפוס קושטא.

חלק שני: על דרכו של רבי יצחק מדורא בכתבת ספרו

בחלק זה של העבודה נבדוק את ייחודו של ספר שע"ד בספרים שעליהם התבסס, בניסוח ההלכה, בארגון החומר ובהקפנו. נפתח בפרק 7 עם בדיקת הספרים מהם שאב רי"מ חומר ליצירתו, ובבירור החכמים שנחשבו סמכותיים בעניו, שעליהם הוא הסתמך כאשר רצה לפסוק הלכה. כמו כן, נבחן את יחסו של רי"מ למהר"ם מרוטנבורג ובית מדרשו. בפרק 8 נעמוד על מאפיינים נוספים ונבחן האם רי"מ נוהג לפסוק הלכה ולהכריע בין השיטות השונות או שרק ממליץ ללומד איזה דעה היא המסתברת יותר. לאחר מכן נבחן את דרך הצגת הסוגיות השונות, ונבדוק האם בספרו של רי"מ רשומות שיטות הלכתיות שהוא לא מסכים איתן. לבסוף נברר עד כמה רי"מ מכסה את מבחינה הלכתית את הנושאים הנידונים בחיבור, והאם הוא מזכיר בספרו את פרטי הדינים השונים בכל סוגיה.

פרק 7: החיבורים שעליהם התבסס רבי יצחק ויחסו למהר"ם מרוטנבורג

בפרק זה נדון ביצירות שעליהם ביסס רי"מ את חיבורו, ונבחן מהו המקור להלכות המובאות בשע"ד, ובעזרת תוצאת המחקר נוכל לעמוד על דרכו של רי"מ בפסיקת ההלכה. בטבלה שלהלן נציג בכל שער את המקורות שכנראה מהם שאב רי"מ את ההלכה. הטבלה מבוססת על נוסח הספר המובא בפרק הנספחים, אשר מחולק לארבעים שערים. ראוי לציין, שכל שער מחולק לכמה סימנים, ועל כן ייתכן שלשער אחד יהיו מספר מקורות, כמספר ההלכות שכתובות בו. בנוסף לכך, בטבלה לא יובאו הפניות בין השערים ליצירות שעליהם הם מבוססים, כיוון שהן כתובות כבר בפרוש למהדורתנו, בפרק הנספחים.

בכדי לקבוע מהו מקורו של כל דין קיימים מספר דרכים. ראשית, לעיתים המתברר עצמו מציין מהו הספר עליו הוא הסתמך וממנו הוא העתיק. במצב כזה אנו יודעים את מקור הדין, ורמת הוודאות שלנו גבוהה.¹ על כן בפרוש על מהדורתנו, ובטבלה שלהלן נציין ליד המקור בסוגריים "רמת ודאות א". אומנם, ברוב המקרים רי"מ לא רושם במפורש מהו הספר שעליו הוא מתבסס, וזאת נוכל לשער על סמך השוואת הנוסח בשע"ד עם ספרי הלכה שקדמו לו. כאשר נגלה שרי"מ העתיק כמעט מילה

¹ רמת הוודאות אינה מוחלטת כיוון שייתכן שרי"מ ראה שיטה זאת בספר אחר, ואינו לקח אותה מהמקור שהוא מציין.

במילה מחיבור אחר, רשאים אנו להסיק שקיימת סבירות גבוהה שזהו מקור הדין.² במצב כזה נסמן "רמת ודאות ב". עם זאת, קיימים מקרים בהם הנוסח של השעי"ד אינו דומה לאף חיבור המוכר לנו כיום. בסיטואציה כזאת אנו נוכל רק לשער מהו המקור של רי"מ בעזרת פסק ההלכה המשותף לשני החיבורים. רמת הוודאות שזהו מקור הדין קלושה ביותר, ונסמן: "רמת ודאות ג". מיון ההלכות לרמות השונות נמצא בפרוש למהדורה שבנספח י', ומשם הועתק לטבלה שלפנינו.

מפתח לטבלה

להלן רשומות המקורות על פי סדר המהדורה המובאת בנספח.

בכל מקום שיש פסיק מסתיים הסימן או ההלכה, ומכאן אנו דנים בהלכה חדשה הרשומה בהמשך השער. כאשר אין פסיק ייתכן שרי"מ ביסס את ההלכה בסימן מסוים על מספר יצירות קדומות.

שער	מקורות
א	אור זרוע (רמת ודאות ב') ³
ב	ראב"ן (רמת ודאות ג'), ראבי"ה בשם הגאונים (רמת ודאות ג'), מהר"ם מרוטנבורג (רמת ודאות א')
ג	סמ"ג (רמת ודאות ב')
ד	סמ"ג ובעיקר ספר התרומה (רמת ודאות ב')
ה	אור זרוע (רמת ודאות ג')
ו	ראב"ן (רמת ודאות א')
ז	ספר התרומה (רמת ודאות ג'), ספר התרומה (רמת ודאות ב'), ראבי"ה או סמ"ג ואו"ז (רמת ודאות ב') ⁴
ח	ספר התרומה (רמת ודאות ב')

² אלא אם כן שניהם העתיקו ממקור קדום שלישי.

³ שיטה זאת מובאת גם משמו של ר"ש משאנץ.

⁴ תלוי במשפחות. יש נוסח כראבי"ה ויש נוסח כסמ"ג. וראה בפרוש למהדורה שנמצא בפרק הנספחים.

ט	תשובת הר"ש משאנץ (רמת ודאות ג') ⁵ , סמ"ג (רמת ודאות ב'), ראבי"ה (רמת ודאות ג')
י	אור זרוע (רמת ודאות ג'), סמ"ג (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות ב')
יא	ספר התרומה (רמת ודאות ב'), אור זרוע (רמת ודאות ג'), ספרות מבית מדרשו של רש"י ⁶ (רמת ודאות א'), תחצו"ל (רמת ודאות ב'), ראבי"ה (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות א'), סמ"ג (רמת ודאות ג'), ראבי"ה (רמת ודאות א')
יב	ספר התרומה (רמת ודאות ב'), ראבי"ה (רמת ודאות ב'), ראב"ן (רמת ודאות ב'), סמ"ג (רמת ודאות ב')
יג	סמ"ג וספר התרומה (רמת ודאות ב'), ראבי"ה (רמת ודאות ב'), או"ז (רמת ודאות ב')
יד	ראבי"ה (רמת ודאות ב')
טו	ספר החכמה (רמת ודאות ב'), פסקי רבנו יחיאל (רמת ודאות ג')
יו	ראבי"ה (רמת ודאות ב')
יז	ארבע הלכות מספר התרומה (רמת ודאות ב'), אור זרוע (רמת ודאות ג'), סמ"ג (רמת ודאות ג')
יח	ספר התרומה (רמת ודאות א'), חמש הלכות מהראבי"ה מסימנים שונים בספרו (רמת ודאות א')
יט	ספר התרומה (רמת ודאות א') ראבי"ה (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות א'), ראב"ן (רמת ודאות א'), ספר התרומה (רמת ודאות ב'), רוקח (רמת ודאות ב')
כ	ספר פסקי רבנו יחיאל (רמת ודאות ב')

⁵ תשובה זאת רשומה במרדכי ובתשובות מיימוניות.

⁶ ספר איסור והיתר לרש"י וספר האורה. וראה על כך בפרק הנספחים בפרוש למהדורתנו.

כא	ספר התרומה (רמת ודאות ב'), סמ"ג (רמת ודאות ב'), גאוניס (רמת ודאות א') ⁷
כב	שתי הלכות מספר התרומה (רמת ודאות ב'), אור זרוע (רמת ודאות ג')
כג	שלוש הלכות מהסמ"ג (רמת ודאות ב'), ארבע הלכות מסה"ת (רמת ודאות ב'), תוספות שאנץ ור"י שירלאון (רמת ודאות ג')
כד	ראבי"ה (רמת ודאות ב')
כה	אור זרוע (רמת ודאות ג'), גאוניס ⁸
כו	שתי הלכות מהסמ"ג (רמת ודאות ב')
כז	שאלה מרבי יצחק בן שמואל לר"ת (רמת ודאות א'), ר"א מטול (רמת ודאות ג'), ראבי"ה (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות ב'), סמ"ג או ספר תשובות ופסקים לר"י הזקן (רמת ודאות א'), סמ"ג או ספר שלא קיים היום וחלקים ממנו מובאים בספר תשובות הגאוניס מהגניזה או ספר תשובות ופסקים לר"י הזקן או שיבולי הלקט(רמת ודאות א'), סמ"ג (רמת ודאות ב')
כח	תשובות הגאוניס מהגניזה או תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת (רמת ודאות ב')
כט	ראבי"ה (רמת ודאות ב')
ל	ראבי"ה (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות א')
לא	סמ"ג (רמת ודאות ב')

⁷ ראה בפרק הנספחים בפרוש למהדורתנו שאין אנו יודעים לאיזה חכם התכוון ר"מ, והאם הם מתקופת הגאוניס או חכמי אשכנז המוקדמים. לעיתים גם חכמי אשכנז מכונים על ידי ר"מ, גאוניס, כפי שמצאנו בשלושה שערים. בשער ב' הכוונה לספר מעשה הגאוניס, בשער ד' הכוונה לרבי יצחק בן שמואל (ר"י הזקן) ובשער יא הכוונה לרבי יצחק בר יהודה. אולם, לעיתים כאשר ר"מ כותב הלכה בשם הגאוניס כוונתו לגאוני בבל. דוגמה לכך ניתן להביא משער כז' שם כותב ר"מ "שהורו הגאוניס שגבינות גויים אסורות". בפרק הקודם עמדנו על כך שמקור הדין הוא מהסמ"ג שלקח הלכה זאת כלשונה מהרמב"ם. לפיכך, שיטת הגאוניס שבשע"ד, מקורה מגאוני בבל כמו בספרו של רמב"ם.

⁸ אין אנו יודעים לאיזה חכם התכוון ר"מ.

לב	סמ"ג (רמת ודאות ב')
לג	סמ"ג (רמת ודאות ב') וספר התרומה (רמת ודאות ב')
לד	סמ"ג (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות ב')
לה	סמ"ג (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות ב'), ראב"ן (רמת ודאות ב'), ראבי"ה (רמת ודאות ב')
לו	ראבי"ה (רמת ודאות ב') וראב"ן (רמת ודאות ב')
לז	אור זרוע או תחצו"ל או שיבולי הלקט או ספרות דבי רש"י (רמת ודאות א'), ראבי"ה (רמת ודאות ב'), ספר התרומה (רמת ודאות ב')
לח	ספר התרומה (רמת ודאות ב') וראבי"ה (רמת ודאות ב')
לט	ראבי"ה (רמת ודאות ב') וספר התרומה (רמת ודאות ב')
מ	ראבי"ה (רמת ודאות ב'), אור זרוע (רמת ודאות ב') וסידור רש"י (רמת ודאות ב')

מהנתונים שראינו עולה שספר שע"ד, רובו ככולו מבוסס על חיבורים הלכתיים שקדמו לו. הספר שרי"מ התבסס עליו ביותר, גם בנוסחו וגם בתוכנו, הוא ספר התרומה, וזיהינו 32 סוגיות שנלקחו מסה"ת לשע"ד. כאשר בחמישה מקרים רי"מ רושם במפורש שהמקור מסה"ת (רמת ודאות א'), ב-26 מקרים הנוסח של השע"ד זהה לסה"ת (רמת ודאות ב'), ופעם אחת ההלכה בשתי היצירות זהה והנוסח שונה (רמת ודאות ג'). בנוסף, ראוי לציין שהציטוטים מסה"ת מבוססים על הספר עצמו, שכתוב באריכות, ולא על חלק הסימנים, שהם תקצירי ההלכות שכתב ר' ברוך על כל סימן.⁹ אחריו זיהינו שרי"מ התבסס על יצירותיהם של הראבי"ה והסמ"ג 23 פעמים כל אחד. בשש מקרים רי"מ מציין שהמקור מהראבי"ה (רמת ודאות א'), ב-15 מקרים הנוסח של שני היצירות דומה מאד (רמת ודאות ב'), ובשני מקרים נוספים רק ההלכה זהה (רמת ודאות ג'). לעומת הראבי"ה שהלכות מובאות בשמו, ר' משה מקוצי ויצירתו לא מוזכרים במפורש אפילו פעם אחת, אף על פי שכנראה רי"מ מתבסס על הסמ"ג לא פחות מיצירותיו של הראבי"ה. מהטבלה לעיל עולה שברוב מוחלט של

⁹ ראה לדוגמה בפרק הראשון שעסקנו בענף 2 דוגמאות 7-8. וראה בענף 3 דוגמאות 3 ו-6.

המקרים הנוסח של השעי"ד דומה מאד לסמ"ג (רמת ודאות ב'), ורק בשני מקרים בודדים הניסוח שונה וההלכה זהה (רמת ודאות ג'). ספר נוסף שייתכן שרי"מ הסתמך עליו הוא האור זרוע, שזיהינו עשר הלכות מהשעי"ד שכנראה מבוססות על יצירה זאת. בדומה לסמ"ג, שמו של הספר או מחברו, רבי יצחק מוינה, אינם מוזכרים בשעי"ד. אולם, בשונה מהסמ"ג, ריי"מ כמעט ולא העתיק הלכות בלשונם מיצירה זאת, מלבד שלוש מקרים. בשאר השבע פעמים ריי"מ לוקח את העיקרון ההלכתי וניסח אותו במילים שלו.¹⁰

נמצאנו למדים שרוב רובן של ההלכות בשעי"ד לקוחות ככל הנראה משלושה חיבורים: סה"ת, ראבי"ה וסמ"ג, וזאת למרות שהוא אינו מזכיר במפורש את הסמ"ג אפילו פעם אחת. אמנם, ככל הנראה ריי"מ נעזר בחיבורים נוספים בכתיבת ספרו. בין היצירות האלו ניתן למנות את ספרו של הראב"ן, שזיהינו שרי"מ התבסס עליו 6 פעמים, ומתוכם פעמיים הוא ציטט בשמו. בנוסף, הראב"ן מוזכר בשמו בשעי"ד יותר מכל חכם אשכנזי אחר.¹¹ לפיכך נראה שפעמים רבות ריי"מ הביא את שיטת הראב"ן, אך המקור לדבריו הוא מספרו של נכדו, הראבי"ה.¹² בנוסף לראב"ן, ריי"מ נעזר בכתיבת ספרו בתורתם של תלמידי ריי"ה הזקן, הר"ש משאנץ, ורבי יהודה מפריס, מכלי ראשון או מכלי שני. כמו כן, ריי"מ כנראה הכיר חלק מהספרות שיצאה מבית מדרשו של רש"י ונעזר בה

¹⁰ לפיכך ניתן היה לומר שהמקור הוא לא מהאוי"ז, כיוון שהניסוח אינו דומה. אך מכיוון שלא נמצאים חיבורים נוספים, שקדמו לשעי"ד, שההלכה רשומה בהם, אנו מניחים שמדובר באוי"ז.

¹¹ ראב"ן מוזכר בשעי"ד 14 פעמים. אולם במרבית הפעמים את שיטת הראב"ן שואב ריי"מ מהראבי"ה. עם זאת ספר הראב"ן כנראה היה מונח על שלחנו של ריי"מ. כפי שראינו בשער יב' בו ריי"מ העתיק ממנו כמעט מילה במילה, לעומת הראבי"ה שלא נהג כן באותה הסוגיה. רבי דוד בן זמרא שחי בין השנים (1479-1573) כתב באחת מתשובותיו "שהראב"ן רבו של רבי יצחק מדורא". ראה שו"ת הרדב"ז, חלק אורח חיים, חלק ח', סימן קמא'. אולם, כבר העירו החוקרים שקיימת טעות בדברי הרדב"ז. היו שניסו לתרץ שמרוב שרי"מ החשיב את דעתו של הראב"ן, הרדב"ז קרא לו רבו. עוד ניתן לומר, שבאותם הימים כאשר כתובו שר' פלוני היה תלמיד של רב אלמוני הכוונה היא שר' פלוני החשיב מאד את פסקיו של הרב האלמוני, ולא שבאמת הוא למד אצלו. וראה על כך סופר, ספרים, עמי' תרנא-תרנג'. על כן, אף מדברי הרדב"ז ניתן לחזק את הטענה שרי"מ החשיב מאד את פסקי הראב"ן.

¹² כאשר ריי"מ מזכיר הלכה בשם הראב"ן או מספרו של הראב"ן אין זה הכרחי שאכן משם נלקחה ההלכה. ייתכן שרי"מ שאב הלכה זאת אף מספר הראבי"ה, שנהג פעמים רבות להביא הלכות של סבו, הראב"ן. דוגמה לכך קיימת בשער לח' שם מובאת הלכה מהראב"ן, אך לא ניתן לדעת בוודאות האם ריי"מ לקח אותה מספרו, או מהראבי"ה, שאף הוא הזכיר בשם הראב"ן דין זה. כמו כן, בשער יח' ריי"מ פסק פעמיים כראב"ן, אך דבריו נלקחו מהראבי"ה. עם זאת, קיימים שערים שבהם ניתן לשער שהדין לקוח דווקא מהראב"ן. דוגמה לכך ניתן לראות בשער יב', בפרוש למהדורתנו שבפרק הנספחים, ששם ניכר שנוסח השעי"ד תואם דווקא את נוסח הראב"ן, ולא את נוסח הראבי"ה. כמו כן, בשער לוי קיימים פרטים בסוגיה שרשומים דווקא בשעי"ד ובראב"ן, ולא בראבי"ה, כמו הדמיון בין מרות לבועות. כמו כן, בשער ו' ריי"מ רושם בפרוש שדבריו לקוחים מהראב"ן, ואף המהר"ם והמרדכי התבססו עליו. יתרה מזאת, כל מהדירי השעי"ד רשמו שהמקור הוא מספר הראב"ן. אך עם כל זאת, אנו לא יכולים להיות בטוחים בזה לגמרי, שהרי ייתכן שרי"מ לקח את ההלכה מהראבי"ה, אף שזה פחות מסתבר. דוגמה נוספת לכך ראה בפרוש למהדורה בפרק הנספחים, שער ב'. לפיכך התמונה שנוצרה היא שרי"מ מחשיב מאד את שיטת הראב"ן, אך בדרך כלל לא מסכם אותה מספרו.

לכתיבת ספרו.¹³ ייתכן שאף קבצים כגון, תשובות ופסקים לר"י הזקן, תשובות ופסקים לחכמי אשכנז וצרפת, תחצו"ל (תשובות חכמי צרפת ולותיר), ותשובות גאוניס, הנקראים כיום תשובות הגאוניס מהגניזה היו בידיו של ר"מ. בנוסף לשות"י"ם אלו ר"מ נעזר גם בספר החוכמה האבוד.¹⁴ מנתונים אלו ניתן ללמוד שעל אף היותו של ר"מ ממוצא אשכנזי אין לו עדיפות לספרים שהתחברו בגרמניה. אדרבה, רוב החומר ליצירתו נלקח מספרים צרפתיים כגון מספר התרומה וסמ"ג.¹⁵ נמצאו למדים שעל אף שמסורת האבות הייתה גורם משפיע ביותר בפסיקה ההלכה אצל ר"מ, ובאשכנז כולה, בכתיבת ספרו ההלכתי הוא לא נמנע מלהעזר בספרי פסיקה צרפתים לכתיבת חיבורו. יתרה מזאת, חכמים צרפתיים מוזכרים בשע"ד יותר פעמים מאשר חכמי אשכנז.¹⁶ ייתכן שניתן לתלות את התבססותו של ר"מ על ספרי פסיקה צרפתיים בכך שהוא למד אצל רבנו טוביה, ושהה בצרפת במהלך לימודיו.¹⁷ אך ניתן לייחס זאת גם לדרכו בכתיבת ספרו המסתמכת על ספרי פסיקה שקדמו לו במרחב הצרפתי-אשכנזי. ניתן ללמוד מכאן שבתקופה זו המרחק בין הפסיקה הצרפתית והאשכנזית לא היה רב. זאת בניגוד למאה הי"ג בה חכמי צרפת השקיעו מאמץ ניכר להנגיש את ספרי ההלכה לתלמידי החכמים ולציבור כולו. גלינסקי עמד על כך שיייתכן שחכמי צרפת

¹³ בשתי מקומות בשער יא' ר"מ רשם שהמקור לדבריו הוא מתשובות שיצאו מבית מדרשו של רש"י. וראה במהדורתנו שבפרק הנספחים.

¹⁴ ראה על ספר זה אצל עמנואל, שברי לוחות, פרק שלישי.

¹⁵ על מוצאו הצרפתי של סה"ת ראה אורבך, בעלי התוספות עמ' 350. וראה עמנואל, ר' ברוך, עמ' 423-440: ר' ברוך היה צרפתי, ולא מהעיר וורמיזא שבאשכנז. וראה מסקנתו בעמ' 440: "סוף דבר, צריכים אנו לשרש את השם המשובש שהורגלו בו: ר' ברוך מוורמיזא, ולהרגיל על לשוננו את שמו הנכון של החכם: ר' ברוך בר יצחק מצרפת". על מוצאו הצרפתי של בעל הסמ"ג, רבי משה מקוצי, ראה אורבך, בעלי התוספות, פרק תשיעי, עמ' 465. וראה גלינסקי, סמ"ג, עמ' 23-30.

¹⁶ רש"י, נכדו- ר"ת ונינו ר"י הזקן הצרפתיים מוזכרים 81 פעמים בשע"ד, שזה יותר משאר כל החכמים האחרים המוזכרים בשע"ד. ייתכן שעקב התבססותו של ר"מ על ספרי הלכה צרפתיים, אף מרבית החכמים ששם מוזכר בשע"ד הם צרפתים. יתר על כן בפרק הנספחים ראינו מספר מקומות בחיבור שכאשר ר"מ רושם "רבתי", כוונתו לרבנים צרפתיים. כגון בשער כ' שם ר"מ פסק להקל כרבנו יחיאל מפריס ודחה את שיטת הראב"ן המחמירה באומרו: "ועוד האריך הראב"ן, ואכתוב מה שקיבלתי מרבתי, ורבתי מרבתי". בתיבות "רבתי מרבתי", ר"מ רומז לשיטת סה"ת והסמ"ג, שאף הם חלקו על הראב"ן. וראה בהרחבה על דוגמה זאת בפרק העוסק במשפחה א', דוגמה 3. דוגמה נוספת לכך קיימת בשער ט' שם נחלקו ר"י הזקן, סה"ת וסמ"ג עם הראב"י ור"י או"ז. ר"מ פסק כר"י הזקן וכתב בספרו: "כך קיבלתי מרבתי ומיהו העולם לא נהגו כן, ומתירין בדיעבד". משתמע מכאן "שהעולם" הם כנראה בני אשכנז שפסקו כראב"י, "ורבתי", הם סה"ת וסמ"ג. נמצאו למדים שספר שע"ד משמר הרבה מסורות צרפתיות, ולא רק גרמניות.

¹⁷ זאת בדומה למהר"ם מרוטנבורג ולאור זרוע שלמדו תקופה מסוימת בצרפת, כפי שראינו במבוא למחקר.

ראו בכך חשיבות אפילו יותר מעמיתיהם שבמערב גרמניה.¹⁸ אולם, יש לציין שבניגוד להתבססותו על ספרות צרפתית, רי"מ אינו נעזר כלל בספרי פסיקה שנכתבו בספרד או בצפון אפריקה.¹⁹

מהטבלה ומהנתונים שראינו לעיל עולה בברור שהחיבור בו רי"מ נעזר הכי הרבה לכתובת ספרו הוא ספר התרומה. דבליצקי כתב שרובו של החיבור לקוח מספר התרומה.²⁰ אולם, זה כמובן אינו מדויק. לפי הנתונים העולים מהטבלה יוצא שמקסימים כ- 30% מהדינים בשע"ד מבוססים על סה"ת, וייתכן שאף פחות מזה. בנוסף, כ- 20 אחוז מהספר מבוסס על חיבורו של הראב"ה, ועוד כ-

¹⁸ על ההבדל בין חכמי צרפת ואשכנז ראה גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 545. וראה גלינסקי, ספר פריס, עמ' 73. וראה גלינסקי, סמ"ג, עמ' 24. וראה תא-שמע, ת"ת, עמ' 105 שעמד על ההבדלים ביצירות התורניות בין צרפת לאשכנז. וראה גלינסקי, משפט התלמוד, עמ' 69 שייתכן שאחת הסיבות לכתובת הסמ"ג היא להראות את הקשר בין ההלכות לתורה שבכתב. וראה גלינסקי, בין צרפת לאשכנז, עמ' 77-92.

¹⁹ על אף היותו של הרי"ף אחד הפוסקים המרכזיים ביותר מאז חתימת התלמוד, רי"מ מזכיר אותו שלוש פעמים בלבד. פעם אחת בשער יד' ועוד פעם בשער לוי' בעקבות הראב"ן והראב"ה, בסוגיות בהם הוא התבסס על ספריהם. בפעם נוספת שהרי"ף מוזכר, בשער כג', הוא אינו המקור לדין, אלא חיזוק לשיטת הסמ"ג. נמצאנו למדים שבכל ספר שע"ד אין אפילו הלכה אחת המבוססת ישירות על יצירתו של הרי"ף, ורי"מ כתב את דעותיו בעקבות רבותיו או בכדי לחזק את ההלכה האשכנזית-צרפתית. לעומת רי"מ שאינו מתבסס ונעזר בפסקי הרי"ף, חכמים אחרים באשכנז ובצרפת של אותה התקופה עושים שימוש רחב בפסקי הרי"ף. וראה על כך תא-שמע, קליטתם, עמ' 53-51: ביצירותיהם של ראשוני בעלי התוספות הרי"ף כמעט אינו מוזכר, לעומת הדור הבא שבו ניכר שינוי מסויים ביחס לרי"ף. על היחס של בעלי התוספות לרי"ף ראה עוד אצל שמא יהודה פרידמן, "מתוספות הרשב"ם לרי"ף, סדר נשים ומסכת חולין", קובץ על יד, ח' (תשל"ו), עמ' 189, וכן ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 56-57, וכן אפשטיין, על הכל, עמ' 787 הערה 18. וראה אופטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 289. וראה תא-שמע, הספרות הפרשנית בי' עמ' 105, ושם עמ' 107. וראה גרוסמן, מאנדלוסיה לאירופה, עמ' 24-21 שטוען שהרי"ף התקבל בצרפת בהשפעה פרובנסאלית, והשפעת ר' אברהם מנרבונה ויצירתו, ספר האשכול, עודדו תהליך זה. וראה ריינר, ר"ת, עמ' 207 על כך שר"ת לא תמיד ראה בחיוב התפתחות הלכתית זאת, ועל כן תקף לפעמים את רבנו משולם שהרבה להעזר בשיטת הרי"ף.

על יחסו של מהר"ם לרי"ף ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 423. וכן ראה מרדכי, כתובות, סימן ק"ע, וכן תרומת הדשן, סימן קמ"ח. וראה שו"ת מהרי"ק, סימן נ"ב. על יחסו של ראב"ה לרי"ף ראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים ב, עמ' 51: הראב"ה נתן מקום מכובד לפסקי הרי"ף. אולם יחסו של רי"מ לרי"ף מזכיר את דרכו של ר"ת.

יחסו של רי"מ לרי"ח דומה ליחסו לרי"ף, והוא מוזכר בשע"ד שלוש פעמים בעקבות בעלי תוספות אחרים שהביאו את שיטת ר"ח. בפעם הראשונה ר"ח מוזכר בשער כו'. במהדורתנו שבפרק הנספחים עמדנו על כך שדברי רי"מ בשער זה מבוססים על הסמ"ג. רבי משה מקוצי הוא זה שרשם את שיטת ר"ח, וספר שע"ד הלך בעיקבותיו. וראה בפרק הנספחים, בפרוש על המהדורה, בשער כו' שבכתבי יד רבים ההלכה לא מובאת בשמו של ר"ח, וייתכן ששמו מוזכר בשע"ד רק פעמיים. בפעם השנייה מוזכר ר"ח בשער כז', העוסק בחמאה של גויים. בתחילת השער מובאת תשובת ר"ת על נושא זה, שרשומה אף במקורות מקבילים. בפרק הנספחים ניתן לראות שדברי ר"ת הובאו אף על ידי המהר"ם, בספר תשובות מיימוניות, ובתשובות ר"י הזקן. מכל מקום, ניכר שהמקור בכל המקבילות לדברי ר"ח הוא מר"ת, ומשם נלקחו ליצירותיהם של שאר בעלי התוספות. בפעם השלישית רי"מ מזכיר את ר"ח בשער כז' בעקבות הראב"ה, סימן אלף קכ"ג.

יחסו של רי"מ לרמב"ם הייתה דומה ליחסו לרי"ף ור"ח, והוא הזכיר אותו פעם אחת בשע"ד, בעיקבות סמ"ג. וראה על כך בפרוש למהדורתנו שבפרק הנספחים על שער כו'.

²⁰ ראה דבליצקי, עניני, עמ' רכט"ו-רלב'. שכתב: "רובו של החיבור לקוח מספר התרומה לרבנו ברוך בן רבי יצחק. ישנם סימנים שלמים המועתקים משם אות באות תיבה בתיבה, ומיעוטו העתקות או קיצורים ועיבודים מתוך ספרי שאר הראשונים: ראב"ן, ראב"ה, סמ"ג, סמ"ק, מהר"ם ועוד".

20 אחוז על הסמ"ג שזהו פלח מאד מכובד. על כן, למרות שרי"מ נעזר רבות בשה"ת, קשה יהיה לקבל את קביעתו של דבליצקי. כמו כן, דבליצקי טוען שרי"מ הרבה לשאוב חומר לספרו אף מהראב"ן, סמ"ק ומהר"ם.²¹ אולם, ממחקרנו עלה שמלבד ספר התרומה השעי"ד מבוסס על הסמ"ג, הראב"י והאולי על האו"ז.²²

במחקרו על השעי"ד תא-שמע ערך רשימת חכמים עליהם התבסס רי"מ וכתב: "בדיקה מדוקדקת יותר מוכיחה כי ר"י מדורא הושפע מספרי הראב"ן, ראב"י, רבנו תם ואור זרוע".²³ אומנם תא-שמע הזכיר את האור זרוע והראב"י, אך הוא לא רשם את שה"ת, שהוא המקור החשוב ביותר. מבין פוסקי צרפת הזכיר תא-שמע דווקא את רבנו תם.²⁴ עם זאת, את שני ספרי הפסיקה הצרפתיים, שה"ת וסמ"ג, מהם שאב רי"מ יותר מחצי חיבורו תא-שמע לא הזכיר.²⁵

מרכזיותו והשפעתו של שה"ת על רי"מ, ניכרת אף מהקדמתו להלכות נידה בה נרשם בראש כתב יד אוקספורד 641 המתוארך למאה הי"ד שיצר את החיבור כי "זוגתי הפצירה בי לכתוב לה הלכות נדה בקוצר והנה אכתוב לה מספר התרומה ומקבלתי".²⁶ כלומר, רי"מ מעיד בפנינו שחיבורו על הלכות נידה מושתת בעיקר על שה"ת. נראה אפוא ששיטת העבודה שלו הייתה העתקת הלכות מספר התרומה, ובמקום שהנוהג אחר או שדעתו הייתה שונה, רי"מ התבסס על מקורות אחרים. סביר להניח שאף בהלכות איסור והיתר הבסיס הספרותי היה דומה.

²¹ ראה דבליצקי שם.

²² בפרק הנספחים בשער כג' ניתן לראות שלולא רי"מ היה מכיר את פסק ההלכה של הסמ"ק, הוא היה משנה את ההכרעה ההלכתית שרשם בשעי"ד.

²³ תא-שמע, ר' ירוחם, עמ' 178.

²⁴ עם זאת, ראה תא-שמע, קווים, עמ' 330, שטען שרשי"י הוא החכם המוזכר הכי הרבה פעמים בספר שעי"ד. אולם, מסקירת כתב היד שבמהדורתנו בפרק הנספחים עולה שרי"ת מוזכר 39 פעמים, לעומת רשי"י שמוזכר 28 פעמים.

²⁵ עם זאת, צריך להעיר שאת רוב הדינים בשם רי"ת רי"מ אינו שואב מחיבוריו, אלא מספרי פסיקה קדומים כגון שה"ת, סמ"ג וראב"י. כך למשל בסימנים ז, יא, יט' שיטת רי"ת נרשמה בעיקבות הזכרתו בשה"ת. אף בסימנים יא, כו' לגי שיטת רי"ת מופיעה בעיקבות סמ"ג. נקודה מעניינת העולה מהנתונים שראינו היא שרשי"י ורי"ת מוזכרים בשעי"ד כמעט כמו מספר הפעמים שרשומים כל שאר החכמים ביחד. כלומר, רשי"י ורי"ת מוזכרים בחיבור 67 פעמים, וזהו בערך מספר הפעמים שרי"מ מזכיר את שאר החכמים. אולם, גם את דברי רשי"י רי"מ מביא בדרך כלל בעיקבות הספרים אותם הוא מצטט או מסכם.

²⁶ ראה על כתב יד זה מלאכי בית-אריה, קטלוג אוקספורד, עמ' 95-96. וראה בהקדמה להלכות נדה במהדורת דבליצקי, עמ' רסז'. שם הנוסח הוא: "הנה זוגתי הפצירתי לכתוב לה הלכות נדה ואפרשם בקוצר בכ"ח דינין". וראה שם, הערה א', שנוסח הקדמה זאת אינו רשום בדפוסים הראשונים, אלא בדפוס קושטא. אולם בדפוס קושטא נוסח ההקדמה כפי מהדורת דבליצקי, ולא כפי שקיים בכתב יד אוקספורד 641.

נקודה נוספת שיכולה ללמד על ההתבססות הרבה על סה"ת היא מתוך מספר ההלכות שרי"מ מעיד בעצמו שנלקחו מיצירה זאת.²⁷ מסקירת השע"ד, ומהטבלה שלעיל ניכר שרי"מ רושם חמש פעמים במפורש שמקור דבריו הוא מספר התרומה (מסומן כרמת ודאות א'). מלבד ספרו של הראב"ה אין עוד חיבור שרי"מ רושם כל כך הרבה פעמים במפורש שמשם מקור הדין. לעומת זאת, הסמ"ג והאו"ז, שרי"מ ככל הנראה התבסס עליהם פעמים רבות, הוא אינו מזכיר אותם במפורש אפילו פעם אחת.

נתון נוסף שיכול להראות מגמה זאת הוא מספר הפעמים שרי"מ מתנסח בלשון המחבר שעל ספרו הוא מתבסס (רמת ודאות ב'), לעומת מספר הפעמים שהוא מביא מיצירה זאת רק את העיקרון ההלכתי (רמת ודאות ג'). כאשר בוחנים את סה"ת רואים שכמעט תמיד רי"מ מתנסח בלשון המחבר, ומעתיק בקיצור מיצירה זאת, לעומת זאת רק פעם אחת רי"מ לקח את הדין וכתב אותו בסגנון אחר. בדומה לכך, גם כאשר רי"מ משתמש בראב"ה והסמ"ג הוא מצטט את לשונם, ורק פעמיים מתנסח בצורה אחרת.²⁸ לעומת זאת, רי"מ כמעט ולא משתמש בניסוחים מספר או"ז, ובשבע מקרים הוא לוקח את הדין הכתוב בספר זה ורושם אותו בלשונו בקיצור. על כך צריך להעיר, שברמת ודאות ג', אין אנו בטוחים כלל שזהו המקור של רי"מ, אלא זו השערה בלבד. לפיכך, נתונים אלו יכולים ללמדנו שככל שרי"מ מסתמך יותר על יצירה מסוימת הוא אף מתבסס יותר על הנוסח שלה. אולם, יצירות שרי"מ פחות מסתמך עליהם, הוא אף פחות מתבסס על הנוסח שלהן, אלא מתנסח בעצמו.

להלן נראה שתי דוגמאות מספר שע"ד הממחישות את שיטת העבודה של רי"מ, בה הוא מתבסס על ספר התרומה, ובמקרה הצורך משלב בתוכה פסקים מיצירות נוספות.

דוגמה 1 - משער יא'

במקרה זה נראה קטע מתוך שער יא' שדן בכשרותו של הלב. הדיון בשע"ד הוא כיצד ניתן לאכול את הלב, שמלא כולו בדם שזורם בו. פסק ההלכה במקרה זה הוא שהלב מותר באכילה כיוון שהוא חלק, והדם לא נבלע בו, אולם, הדם שיצא מהלב אסור באכילה. בצד אחד של הטבלה יובאו דברי רי"מ, וכנגדם נראה את המקורות שמהם הוא שאב את ההלכות.

²⁷ לגבי הדיון האם רבנו ברוך בסה"ת משמש כצינור להעברת תורת רבו, ר"י הזקן או מחדש הלכות מעצמו ראה פרידמן, סה"ת, עמ' 220-223. שם מובאת מחלוקת בנידון בין פרידמן לאורבך וסולוביצ'יק.

²⁸ ראה בתחילת הפרק שישנם 23 דינים המבוססים על הראב"ה, בשם מתוכם הראב"ה מוזכר בשמו (רמת וודאות א'), 15 מתוכם מדובר בציטוט מדברי הראב"ה, ופעמיים רי"מ סיכם את הדין בלשונו. וראה שם לגבי סיכום ההלכות מסמ"ג.

הספר שממנו נלקח הנוסח	הנוסח בחיבור המקורי	נוסח השערי דורא
ספר התרומה הלכות איסור והיתר סימן נה	תניא הלב קורעו ומוציא דמו לא קרעו קורעו לאחר בשולו ומותר פירש רש"י דווקא דם שבלב אסור אבל בשר הלב מותר משום דהלב חלק ואינו בולע כדאיתא פרק חלק ואינו בולע כדאמרין פרק כיצד צולין שאני לב דשיע.	תניא הלב קורעו ומוציא את דמו לא קרעו וכו' אבל בשר הלב מותר משום דהלב חלק ואינו בולע כדאיתא פרק כיצד צולין שאני לב דשיע. ואם כן לב שנתבשל בקדירה עם דמו סגי בקריעה והלב מותר ואינו בולע.
ראבי"ה סימן אלף קיב'	כך פירש רש"י, וכן מצאתי בתשובתו והלב בין צלאו בין בישלו בין תלוש בין דבוק זורקו והשאר מותר משום דשיע ולא בלע ולא פלט כדאמרין לא קרעו קורעו לאחר בישולו ומותר. עד כאן לשונו.	והגאונים פירשו לב שנמצא בתרנגולת בין בצלי בין במבושל בין במחובר בין בתלוש זורקו והשאר מותר כדאיתא פרק כיצד צולין שאני לב דשיע, וקורעו לאחר בישולו.
ספר התרומה הלכות איסור והיתר סימן נו	דחויא בעלמא קאמר דבעי לאוכוחי כבולעו כך פולטו מקרעו לאחר בשולו ומותר. ודחי דלמא דווקא לב מותר משום דשיע ולא בליע אבל במסקנא דמסיק כבולעו כך פולטו לא נימא תו דלב שיע ואם כן דווקא אם לב נצלה עם דמו קורעו אחר כך ומותר דמה שבלע פלט ונפל לארץ	דיחוי בעלמא ואינו נשאר כן, אלא כדמסיק כבולעו כך פולטו. ופי' ר"ת דוקא אם נצלה הלב עם דמו קרעו לאחר כן ומותר, דמה שנבלע פולט ונופל לארץ. אבל אם נתבשל בקדירה הלב עצמו אסור שנתבשל בדם חללו, והעוף מותר שיש ס' כנגד הלב.

ניכר בדוגמה שלפנינו, שר"מ ביסס את ההלכות בנושא זה על ספר התרומה. אומנם, כאשר היה חסר מידע שלדעת ר"מ הוא חיוני, המתברר פנה למקורות אחרים, כגון תשובות רבי יצחק ב"ר יהודה המובאת בראבי"ה ובספרות שיצאה מבית מדרשו של רש"י.²⁹ לאחר שר"מ השלים את

²⁹ ראה ראבי"ה סימן אלף קיב', וראה ספר האורה חלק ב' סימן עג', וראה איסור והיתר לרש"י סימן סט'. בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י מפורש שהחכם שבשמו נאמרה ההלכה הוא רבי יצחק בן יהודה, ואותו מכנה ר"מ גאון.

הדינים החסרים הוא חזר לשה"ת והמשיך להתבסס על ההלכות שכתובות שם. להלן נראה דוגמה נוספת לכך.

דוגמה 2- שער יז'

במקרה זה ריי"מ דן בהלכות ביטול איסורים, ובוחן מה הדין של ביצה אסורה שהתערבבה עם ביצים מותרות. הדין הנפסק בסוגיה זאת הוא דבר שבמניין אינו בטל. כלומר, כל מאכל שנמכר במניין, לפי כמות (ולא לפי משקל), נחשב מאכל חשוב והוא אינו בטל אפילו אם בתערובת יהיו עוד אלף מאכלים כשרים מאותו הסוג.

שע"ד שער יז'	ספר התרומה סימן נ'	ספר מצוות גדול לאוין קמא'
<p>וכן כל דבר שבמניין, שרגילין למכור במניין, כמו ביצה של טריפה או נבילה או פירות גסות של ערלה, אפילו באלף של היתר לא בטיל.</p> <p>על כן יש אומרים דרגל של נבילה שנתערב עם רגלי טהורים אפי' לא נטלו טלפיהן כולן אסורין משום דהוי דבר שבמניין דאפי' באלף לא בטיל שדרך למכור רגלים במניין. ואנו נוהגין כדפי' לעיל דבטילין</p> <p>וכן הוי במסקנא</p> <p>חתיכה של היתר שנאסרה מחמת בליעת איסור, כיון</p>	<p>וכמו כן כל דבר שבמניין שרגילין למכור במניין כגון ביצה³⁰ טריפה או של נבילה או פירות גסות של ערלה אפילו באלף לא בטיל</p> <p>ואם חתיכה היתר נאסרת מחמת בליעת איסור בטלה בשאר חתיכות כיון שאינה</p>	<p>ביצה שיש בה אפרוח או דם על הקשר של חלמון, בששים והיא אסורה בששים ואחד והיא מותרת כך המסקנא בפרק גיד הנשה ...</p> <p>אבל רבינו יצחק ברבי אברהם אומר שהלכה כרבי יוחנן האומר בפרק הערל ובפרק התערובת את שדרכו לימנות שנינו שאינו בטל...</p> <p>וביצים לפעמים מוכרין אותן סל מלא באומד, ומתוך כך התיר קורקבן של תרנגולת</p>

וכך לשון ספר איסור והיתר לרש"י: "והלב בין צלאו בין בשלו בין תלוש בין דבוק זורקו והשאר מותר משום דלב מישיע שייע ולא פליט כדאמרינן אם לא קרעו קורעו לאחר בשולו ומותר. ר' יצחק ב"ר יהודה נ"ע."

³⁰ ראה הערה מג' שם. בכתב יד וטיקן: "ביצת". למעשה נוסח השע"ד דומה לכתבי היד של שה"ת, ואינו מכיל שינויים שרשומים במהדורות הדפוס.

נבילה שנתערבה בקורקבנין כשרין	אסורה מחמת עצמה כי אם מחמת בליעת איסור	שאין אסורה מחמת עצמה כ"א מחמת בליעת איסור בטילה
-------------------------------	--	---

ראשית, ניתן להבחין בכך שהמקור המרכזי של השע"ד הוא משה"ת. כמו כן, מהשוואה זאת ניכר שרי"מ מתחיל ומסיים עם דברי סה"ת. אלא שלתוכם הוא מוסיף שיטה הלכתית שר' ברוך לא רשם ביצירתו, הרשומה בסמ"ג. נוסח הסמ"ג אינו דומה לשע"ד, ואין הכרח שזהו מקור הדין. בנוסף לכך, הדין בסמ"ג עוסק בנושא אחר, אך רי"מ לוקח את שיטת ריצב"א לגבי רגלי בהמה טמאות שהתערבו עם טהורות, ומשלב אותה בתוך דברי ר' ברוך. לפיכך נמצאנו למדים שרי"מ לא רק מסכם את המקורות שעמדו לפניו אלא אף מרחיב את הדין, ומוסיף דעות שלשיטתו יש מקום לפסוק כמותן.³¹ דוגמאות נוספות לשיטת כתיבה זאת, והשוואת השע"ד עם המקורות מהם נלקחו ההלכות ראה בפרק הנספחים, בפרוש על המהדורה.³²

על יחסו לר' מאיר מרוטנבורג והזכרתו בספר שערי דורא

במבוא ראינו שנחלקו החוקרים לגבי היחס בין רי"מ למהר"ם.³³ אלפנביין טען שרי"מ הוא מתלמידיו של המהר"ם, ואילו תא-שמע טען על סמך דברי רבי ישראל איסרליין, שרי"מ היה ככל הנראה מבוגר מהמהר"ם.³⁴ בעיקבות זאת מניח תא-שמע שרי"מ לא למד אצל המהר"ם, וייתכן שכל ההזכרות של המהר"ם בשע"ד נוספו בשלב מאוחר יותר, שלא על ידי המחבר. בפרק זה נבחן את השערות של תא-שמע לגבי אזכורי מהר"ם בספר דרך הממצאים בכתבי היד? בתחילה נציג מקומות בהם קיימת הזכרה של המהר"ם, ולאחר מכן נבדוק את הדפוסים הראשונים וכתבי היד.

³¹ וראה על נושא זה בגוף העבודה בפרק שעוסק בשיטת הצגת הפוסקים בספר שע"ד.

³² וראה דוגמה נוספת לכך בשער יז', שם רי"מ התבסס על דברי סה"ת אך כאשר רצה להסביר כיצד לנהוג בפועל הוא רשם דוגמאות שונות מאלו של רבנו ברוך.

³³ ראה שם הערה 48.

³⁴ תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178. ראה במבוא למחקר, שם אלפנביין חולק, אחת הראיות לכך היא מנכדו של ר' שמואל שליזטט מחבר ה"מרדכי קטן", שכתב שרי"מ תלמיד המהר"ם. וראה על כך בן-יעקב, דברים עתיקים, עמ' 9.

בטבלה הבאה נראה מקומות בהם מוזכרים דברי המהר"ם בשמו במהדורתנו שבפרק הנספחים, ובמהדורת דבליצקי ולאחר מכן נדון במקוריותה של כל פסקה.³⁵

	שער	סימן ³⁶	ציטוט דברי המהר"ם
1	ב	ד	מורנו הרמני"ע אומר על ידי בישול הוא דאסור ועל ידי צליה שרי דטעם הוי משום דבתר ג' ימים אין הדם יוצא על ידי מליחה ויוצא על ידי בישול אבל לצלי מותר דאף אין הדם יוצא מה בכך
2	ג	ה	אכן אני ראיתי מהרמני"ע שהתירו בדיעבד. והביא ראיה מכבדא עליה בישרא דלכתחלה לא אבל בדיעבד שרו, דדמא משרק שריק בצלי, והוא הדין במליחה.
3	טו	לז	וזה לשון מהר"ם מעשה שמלחה שפחתו הקרום שעל גבי החלב עם הבשר ולא ידע אצל איזה חתיכה נמלחה והתיר מהר"ם כל הבשר רק אחת נתן לגויה...

מטבלה זאת עולה ששמו של המהר"ם מוזכר לכל היותר שלושה פעמים בספר שע"ד. מלבד שלושה מקומות אלו קיימת עוד הגהה אחת בחלק מכתבי היד של משפחה א', שבה מוזכר המהר"ם, אך ברור שמדובר בהוספה מאוחרת שאינה מהמחבר.³⁷ כעת נסקור כל אחד משלושת המקורות שראינו לעיל בטבלה, ונבחן מה הסבירות שרי"מ אכן כתב אותו בעצמו, או שמא מדובר בהוספה מאוחרת, של חכם אחר.

³⁵ ראה במהדורתנו בשער יז' סימן 1, שם מזכיר רי"מ את רבי משה. וראה שם בפרוש למהדורה, שייתכן שהכוונה למהר"ם. אולם בכתבי היד רשום "רבי משה", בנוסף, תשובה זאת לא מוזכרת בשו"ת המהר"ם, אלא בשו"ת הרשב"א, ח"א סימן תשל', ואף הרא"ש לא מייחס את התשובה למהר"ם. לפיכך לא נדון בה להלן.

³⁶ סימנים על פי מהדורת דבליצקי. ראוי לציין שמלבד שלושת הזכרות אלו, המהר"ם אינו מוזכר בשמו במהדורה זו.
³⁷ בהגהה זאת כתוב: "התיר מהר"ם ני"ע (נשמתו עדן) אווזה עם הכבד והלב דדם משרק שריק". קטע זה מופיע בשלושה כתבי יד של משפחה א', ולא קיים בכתב יד וטיקן 165 ממשפחה א', ואף לא בשאר עדי הנוסח. בפרק העוסק במשפחה א' ראינו ששלושת כתבי היד שבהם רשומים דברי המהר"ם מקורם מכתב יד קדמון משותף, לעומת כתב יד וטיקן 165 שמקורו מאב קדמון אחר. עדות נוספת על פסיקה זאת של המהר"ם ניתן לראות בספר התשב"ץ, סימן שלח, שבו נכתב: "שהתיר הר"ם ז"ל אוווזת שנמלחו עם הכבד כי אמר דדם משרק שריק".

המהר"ם מוזכר בפעם הראשונה בשער השני, בעניין מחלוקת בין המהר"ם לגאונים, ביחס לבשר שלא נמלח שלושה ימים. הגאונים אוסרים לאכול את הבשר, והמהר"ם מתיר לאוכלו על ידי צליה. דברי המהר"ם רשומים בשלושת הדפוסים הראשונים. עם זאת, כאשר בוחנים את כתבי היד ניכרת תופעה של נדידת דבריו, רוצה לומר, אי אחידות במיקומם בשע"ד. כמו כן, קיימים שינויים בנוסח ההלכה המובאת בשמו. בפרק הנספחים, בפרוש לשער ב' רשומה טבלה בה בדקנו את הזכרת המהר"ם בכתבי היד, ועתה נביא את תוצאות הבדיקה. תחילה נראה באלו כתבי יד המהר"ם או שיטתו מוזכרים, ולאחר מכן נבחן לאיזה שער ולאיזה סוגיה הם הועתקו. כעת נסקור האם דברי מהר"ם רשומים במשפחות א', ב' ו-ג'. לאחר מכן נבחן באיזה שער רשומים דבריו במשפחות א', ב' ו-ג'.

במשפחה א' דברי המהר"ם ושיטתו אינם קיימים בכתב יד וטיקן 165. לעומת זאת הינם רשומים בשאר שלושת כתבי היד, אך בשער ג', ולא בשער ב'.³⁸ ברוב כתבי היד של משפחה ב' שמו של המהר"ם אינו מוזכר. כתבי היד אלו הם: פרמה 3266, מילנו 80, לונדון 26970, פאריס 380, רגיו 133, קיימברידג' 791, אוקספורד 1171 ואוקספורד 641. לעומתם, בשישה כתבי יד ממשפחה ב' רי"מ מזכיר את המהר"ם בשער ב'. אומנם, אף בכתבי יד אלו אין אחידות בהבאת דברי המהר"ם, הן בתוכן ההלכה, והן במיקומה בספר שע"ד.³⁹ במשפחה ג' שני כתבי יד אינם מכילים את דברי המהר"ם.⁴⁰ בשניים נוספים דברי המהר"ם מוזכרים בתוספת הכינוי "גאון". בכתב יד נוסף המהר"ם מוזכר בתוספת הכינוי "מורי", וכן המהר"ם מוזכר בכתב יד המבורג 106, שעל מקוריותו עמדנו בחלק הקודם של המחקר.⁴¹

³⁸ לגבי הזכרת דברי המהר"ם במשפחה א' עמדנו על כך שבכתב היד וטיקן 165 שמו ושיטתו אינם מוזכרים בשער ב'. מסקירת כתב היד עולה ששמו ושיטתו רשומים בצידו הגיליון, ליד הגהות מאוחרות אחרות שבוודאי לא נכתבו בידי המחבר. לפיכך די ברור שדברי המהר"ם היו רשומים בצידו הגיליון, והמקור שעליו מבוססים שלושת כתבי היד האחרים של משפחה א' הכניס את דבריו בשער השלישי כיוון שהוא ראה שגם שם המהר"ם מוזכר.

³⁹ לגבי תוכן הדברים קיים הבדל בין כתבי היד אוקספורד 1130, פרמה 2908 מנצ'סטר 31 והרוורד 39, ששם דברי המהר"ם מובאים בקצרה בקשר לסוגיה אחרת, הנמצאת בשער ג'. לעומת זאת, בכתבי היד של ענף 3 ממשפחה ב' דברי המהר"ם ארוכים יותר ומנומקים. אף בתוכן הדברים של המהר"ם במשפחה ג' אין אחדות בין כתבי היד השונים של המשפחה. וראה טבלה מסודרת בפרק הנספחים, בפרוש על משפחה ב'.

⁴⁰ קיימברידג' 13.7 ופרמה 3161.

⁴¹ בכתב יד קיימברידג' 2580 המהר"ם מופיע בגוף הספר בתוספת הכינוי "מורי".

כמו כן, לגבי מיקומם של דברי המהר"ם קיים הפרש גדול בין עדי הנוסח המזכירים חכם זה.⁴² בשלושה מתוך ארבעת כתבי היד של משפחה א' שמו מוזכר בשער השלישי, במשפחה ב' המהר"ם רשום בסוף השער השני, ובענף 3 של משפחה ב' הוא מופיעה בסוף השער הרביעי.⁴³ בכל כתבי היד של משפחה ג' המהר"ם רשום בשער השני. שמא יהודה פרידמן וחוקרים נוספים עמדו על כך שכאשר קטע מסוים רשום במקומות שונים בכתבי היד של אותה היצירה, זאת אינדיקציה שהקטע היה רשום בשולי גליונות, ונכנס לחיבור בתקופה מאוחרת.⁴⁴

בכדי לדון מזווית נוספת בזהות מחבר ההגהה ניתן לבחון את כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136. כנראה שכתב יד זה מהווה יצירה מקבילה ומוקדמת לשע"ד שנכתבה בידי רי"מ או תלמידיו,⁴⁵ ובו נאמר: "הגאונים כתבו שכל בשר ששהה ג' ימים שלא ננקר ולא נמלח ששוב אינו פולט דמו שנתקשה איסור החלב והדם בתוכו, ורוב העולם נוהרין".⁴⁶ בכתב יד זה מובאת שיטת הגאונים בלבד ונראה שרי"מ פוסק כמותה להלכה, כיוון שכותב "שרוב העולם נוהרין".⁴⁷ לפיכך ניכר שדברי המהר"ם ושיטתו אינם מוזכרים בחיבור זה, ורי"מ כנראה לא פוסק אותם. עובדה שמחזקת את האפשרות שדברים אלו נוספו בשלב מאוחר יותר, בידי תלמיד חכם אחר.⁴⁸

⁴² ראה דיון על כך לעיל, חלק א, פרק 2, ענף 3, דוגמה 1.

⁴³ בנוסף לכך, בשונה מכל עדי הנוסח, קיימים כתבי יד שדברי המהר"ם הועתקו בשער בחמישי, כגון אוקספורד 1129.
⁴⁴ לדוגמה ראה פרידמן, המגרש, עמ' 70. וראה עוד גלינסקי, טורים, עמ' 322. ייתכן שהיא הייתה רשומה בצידי הגליונות, ומעתיקים שונים הכניסו אותה לגוף הספר במקומות שונים.

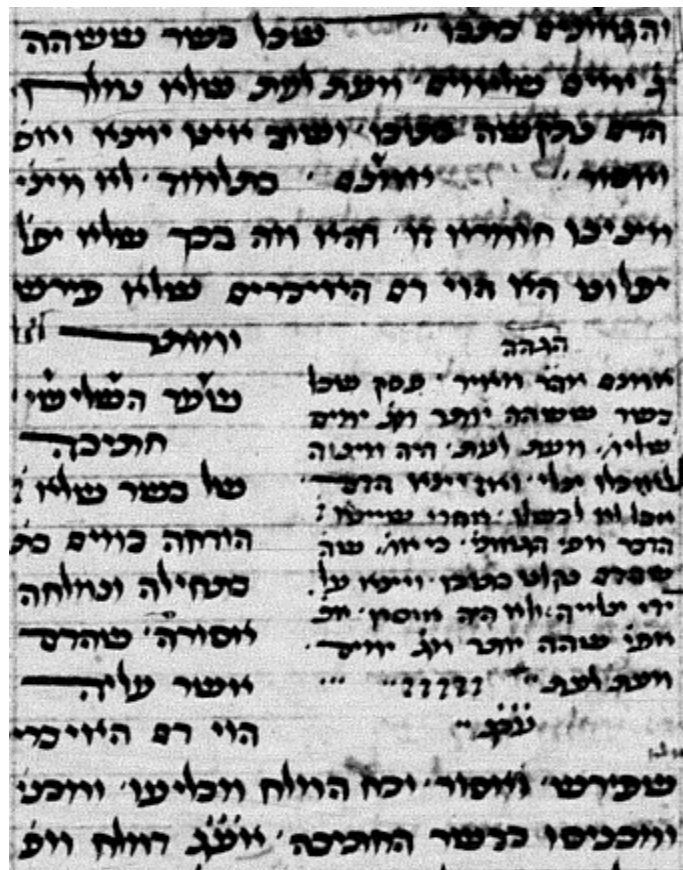
⁴⁵ ראה בחלק הראשון בפרק העוסק בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136.

⁴⁶ ראה כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, דין א', עמ' 184.

⁴⁷ בכל שאר עדי הנוסח של ספר שע"ד, רי"מ כתב שפשט התלמוד חולק על דין הגאונים, ואילו תלמידו של רי"מ לא שמע ממנו טענה זאת, ולא כתב אותה. בפרק העוסק בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 עמדנו על כך שכתב יד זה נכתב בתקופה מוקדמת יחסית לספר שע"ד ולעיתים קיימים הבדלי פסיקה בין החיבורים. ייתכן שזוהי אחת הדוגמאות לכך שבתחילה רי"מ פסק כאחת השיטות ובשלב מאוחר יותר חזר בו.

⁴⁸ יתרה מזאת, אם נדקדק בדברי הגאונים המובאים ע"י רי"מ בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 נראה שטענת המהר"ם לא יכולה להכשיר את הבשר, והיא אינה פוטרת את הבעיה שהעלו הגאונים. בספר שע"ד הגאונים מחמירים וטוענים שהדם התייבש ולא יוצא, אך בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 הגאונים מעלים בעיה נוספת והיא שגם החלב התייבש. על כן, פתרונו של המהר"ם יכול להכשיר רק את הדם שהתייבש, אבל לא את החלב. לפיכך מסתבר שרי"מ לא רשם את דברי המהר"ם, שהרי לפי הבנתו העצה של המהר"ם לא תפטור את הבעיה שהעלו הגאונים. לפיכך יש מקום לטעון שדברי המהר"ם שבשע"ד אינם נוספו בידי רי"מ.

ייתכן שחיזוק נוסף לכך שדברי מהר"ם אלו הם כנראה הגהה מאוחרת שלא נכתבה בידי רי"מ ניתן להביא מכתב יד קיימברידג' 13.7. בכתב יד זה דברי המהר"ם סומנו על ידי המעתיק כהגהה, ולא כחלק מלשונו של רי"מ, כפי שניתן לראות מצילום כתב היד זה.⁴⁹

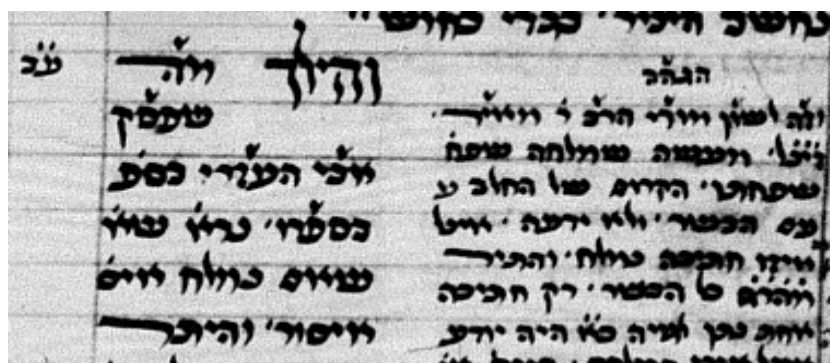
מצילום כתב יד זה ניכר שהמעתיק עצמו מבחין בין דברי מהר"ם שבהגהה לגוף הספר, ומשמר בכתב יד קיימברידג' 13.7 את דברי המהר"ם כתוספת על ספר שע"ד.⁵⁰ זאת בשונה מכתבי יד אחרים בהם דברי המהר"ם רשומים בצידי הגיליון בכתיבה שונה משאר הספר, כך שלא ניתן לדעת האם מדובר בקטע שמעתיק הספר השמיט או בהוספה מאוחרת.⁵¹

⁴⁹ ראה כתב יד קיימברידג' 13.7, עמ' 151.

⁵⁰ על ידי כתיבת הגהה בתחילת הקטע, והמלים עכ"ג- עד כאן גליון בסופו. בפרק הראשון בו עסקנו בחלוקת כתבי היד למשפחות ראינו שכתב יד קיימברידג' 13.7 שייך למשפחה ג', שכוללת הגהות מאוחרות שנכנסו לתוך גוף הספר. עם זאת, עמדנו על כך שכתב יד 13.7 שייך לקבוצת כתבי יד שהמעתיקים שלהם מציינים לעיתים הוספות מאוחרות במילה "הגהה". דוגמה לכך נראה בהמשך הפרק, בהקשר לדברי מהר"ם בשער טו' שסומנו בידי מעתיק כתב יד קיימברידג' 13.7 כהגהה.

⁵¹ ראה למשל הגהה בצד גליון כתב יד וטיקן 165 שרשומה בכתב יד שונה משאר ספר שע"ד.

חיזוק לנאמנות של כתב יד זה ניתן לראות בהגהה שבסוף שער טו', שבה מחבר ההגהה קורא למהר"ם "מורי", כפי שניתן לראות בצילום הבא

בהגהה זאת מעתיק כתב יד קיימברידג' 13.7 מביא פעם נוספת את דברי המהר"ם, ובהם נדון להלן. בתחילת ההגהה כתוב: "וזה לשון מורי הרב ר' מאיר זצ"ל". בניגוד לשאר כתבי היד בהם הגהה זאת רשומה בגוף הספר או בגליון בשם המהר"ם, מחבר ההגהה בכתב יד קיימברידג' 13.7 קורא לו "מורי". בתחילת פרק זה ראינו שרי"מ מזכיר את המהר"ם לכל היותר שלושה פעמים בספרו, אולם בכל כתבי היד שבדקנו לצורך המחקר ריי"מ אינו מכנה אותו "מורי". לפיכך ייתכן שמחבר ההגהות הרשומות בכתב יד קיימברידג' 13.7 הוא תלמיד המהר"ם. אם נכונה השערתנו הרי שניתן לומר שתלמיד זה דייק וכתב את דברי רבו, המהר"ם, בשולי ספר שע"ד, ולא ערבב אותם עם דברי ריי"מ. בפעם השנייה מופיע המהר"ם בשער השלישי, לגבי בשר שנמלח ללא שטיפה, והוא מוזכר בכל כתבי היד של השע"ד. זהו המקום היחיד בספר שע"ד, שבו כל כתבי היד מזכירים את סברת המהר"ם מרוטנבורג, ובשמו. עם זאת, בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, שהוא יצירה של ריי"מ על הלכות איסור והיתר, המקבילה לשע"ד, המהר"ם ושיטתו ההלכתית לא מזכרים אפילו פעם אחת, לאורך כל החיבור.⁵²

⁵² ראה דיון על כך בפרק 4, דוגמה 1.

בפרק הנספחים העלנו השערה לכך שכ"י לונדון-מונטיפיורי 136 נכתב לפני ספר שע"ד. לדוגמה, בשער כח' עמדנו על כך שקיים דמיון בין משפחה א', הקצרה, לכתב יד זה, ובשניהם חסרים חומרים הלכתיים שנוספו במהדורות הארוכות יותר, כגון שיטתם של בני רומא. כמו כן, ראינו בשער כז', שהחומר ההלכתי שעליו מבוסס כ"י לונדון-מונטיפיורי 136 קדם למשפחה ב' של השע"ד. אף בשער לג' ניכר שכ"י לונדון-מונטיפיורי 136 מבוסס על סה"ת, לעומת זאת, כאשר ריי"מ כתב את השע"ד הוא נעזר בנוסח של הסמ"ג. בנוסף לכך המהר"ם מרוטנבורג אינו מוזכר בכ"י לונדון-מונטיפיורי 136, ובשער כח' ראינו ששיטת הגאונים הייחודית שקיימת רק אצל המהר"ם לא נמצאת בכ"י לונדון-מונטיפיורי 136, ורשומה בשע"ד. וראה בפרושונו על המהדורה, בפרק הנספחים פרוט לדוגמאות הנ"ל.

בפעם השלישית המהר"ם מוזכר בסוף שער טו', ודבריו פותחים במשפט: "וזה לשון המהר"ם ז"ל". כפי שכבר כתבנו בחלק א' של העבודה, קטע זה אינו קיים בגוף הספר אלא בארבעה כתבי יד ממשפחה ג': קיימברידג' 2580, המבורג 106, הרוורד 39 וורשה 38.⁵³ אולם, בשאר כתבי היד של משפחה ג', וכן בכתבי היד ממשפחות א' ו-ב' דברי המהר"ם לא רשומים.⁵⁴ עם זאת קיימים כתבי יד בהם דברי המהר"ם רשומים בצד הגיליון, בכתב ידו של המעתיק, כפי שראינו בפרק העוסק במשפחה ג'.⁵⁵

ניתן לערער על יחסו של הקטע לרי"מ אף על ידי עיון בשלושת הדפוסים הראשונים. בדפוס קושטא דברי המהר"ם אינם רשומים. בדפוס ונציה, הם מוקפים בסוגריים, דבר המציין שהם אינם רשומים בחלק מכתבי היד שעמדו בפני המעתיק. לעומת זאת בדפוס קראקא דברי המהר"ם רשומים בגוף הספר, כחלק מדברי רי"מ. אולם אף בתחילה רשום: "וזה לשון מהר"ם", ובסוף רשום "עכ"ל".⁵⁶ לפיכך, על סמך כתבי היד והדפוסים ניתן לומר שקיימת בעייתיות באוטנטיות של אזכור זה.⁵⁷

אם נחזור למחלוקת בין תא-שמע לאלפנביין שפתחנו בה את הדיון, ניתן לומר שטענתו של תא-שמע שהמהר"ם לא מוזכר בשע"ד, לא לגמרי מדויקת. בשניים מתוך שלושה מהמקרים כנראה שצדק תא-שמע. אולם, מבדיקת עדי הנוסח הקדומים של החיבור עולה שרי"מ הזכיר את המהר"ם לפחות פעם אחת.⁵⁸ טענתו זאת של תא-שמע נבעה מרצונו להראות שרי"מ לא היה תלמיד המהר"ם, ולא כפוף להוראותיו, אלא חברו. אף מסקנתנו תואמת את דברי תא-שמע, ודמות המהר"ם לא נוכחת בספר שע"ד. ראיה נוספת ליחס של רי"מ למהר"ם ניתן ללמוד מניסוח הפיסוקה בה מוזכר המהר"ם

מכל האמור נוכל לשער שעבר זמן בין כתיבת היצירות. מהעולה עד כאן ניתן להעלות את ההצעה שבתחילה רי"מ ביסס את הלכות איסור והיתר ללא הסתמכות על פסקי המהר"ם, וכך הוא לימד את תלמידיו, כפי שעולה מכ"י לונדון-מונטיפיורי 136. אולם, לאחר זמן כאשר בא לכתוב את ספר שע"ד, הוא הזכיר אותו כנראה פעם אחת או פעמיים.

⁵³ ראה בפרק העוסק במשפחה ג', דוגמה 3.

⁵⁴ כלומר, בשאר 31 כתבי היד שבדקנו לצורך המחקר דברי המהר"ם אינם רשומים.

⁵⁵ דוגמה 3.

⁵⁶ בדפוס בזל דברי מהר"ם מסומנים כהגהה מאוחרת. וראה דבליצקי שע"ד, סימן לז', שמסתפק האם זאת הגהה מאוחרת.

⁵⁷ חיזוק נוסף לטענה זאת ניתן להביא משו"ת אבקת רוכל, סימן רטו' שכתב רבי יוסף קארו, שבו נכתב: "אכן בענין הקרומות בלבד מצאתי בשערי דורא הגהה בשם מהר"ם במעשה שהיה שמלחה שפחת מהר"ם הקרום של חלב". כלומר רבי יוסף קארו מעיד שבנוסח השערי דורא שהיה לפניו דברי המהר"ם היו מסומנים כהגהה.

⁵⁸ אך אם נתחשב בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 136 ניתן לומר שתא-שמע דייק לגמרי בהשערות, והלכות איסור והיתר לא בנויות מיסודם על דברי המהר"ם.

בפעם היחידה בכל כתבי היד: "אכן אני ראיתי מה"ר מאיר שהתירו בדיעבד".⁵⁹ כלומר, עדות זאת אינה מעידה בהכרח שהיה תלמידו, כיוון שרי"מ אינו מעיד שלמד מהמהר"ם או קרא בספריו, אלא שראה אותו נוהג בצורה מסוימת.⁶⁰ לפיכך, לא ניתן להביא מכאן ראיה שרי"מ היה תלמידו של מהר"ם.⁶¹

⁵⁹ זהו הנוסח כמעט בכל כתבי היד ובהם: וטיקן 183, שעליו מבוססת מהדורת דבליצקי, קימברידג' 21 12, שעליו מבוססת מהדורתנו, קיימברידג' 13.7 שהועתק על ידי תלמיד המהר"ם, מילנו 80, ועוד.

⁶⁰ מסתבר שכל תלמיד חכם שהיה בסביבת המהר"ם היה רושם לעצמו את מנהגיו הייחודיים, אך אין זה מעיד בהכרח שאותו תלמיד חכם הוא תלמידו של המהר"ם.

⁶¹ על כן, דווקא מהפעם היחידה שהמהר"ם מוזכר בשע"ד ניתן לחזק את דברי תא-שמע שמדובר בשני חכמים שהעריכו אחד את השני, אך לא ברור שהיו ביניהם יחסי רב ותלמיד. כמו כן, ניתן להעלות מכאן את ההשערה שרי"מ לא נעזר כלל בספריו של המהר"ם לצורך כתיבת יצירתו. מה עוד שהוא לא כותב אפילו פעם אחת בשע"ד הלכה מחיבוריו של המהר"ם, ולא רושם ששמע דין מסוים בשיעורו של רבי מאיר מרוטנבורג.

פרק 8: על דרך הצגת ההלכה בספר שערי דורא ועל הקפו של החיבור

ישראל תא-שמע תיאר את ספר שערי דורא כראשון בסדרת ספרים מקצועיים-מונוגרפיים, המיועד למורי הוראה.¹ לדעתו, מטרת הספרות המקצועית היא לנתח נושא אחד בצורה עמוקה, ברורה ומעשית, ולתת לקורא מדריך פרקטי.² בנוסף טוען תא-שמע, שספר קצר הוא אחד המאפיינים של יצירה מקצועית, שמטרתה להורות הלכה ללא משא ומתן עיוני.³ על כן ספר שערי דורא, בהיותו שייך לז'אנר של ספרות מקצועית, מנוסח בקיצור רב יחסית לספרי הלכה אחרים.⁴ מתוך גישתו זאת עולה שהצגת ההלכה בשערי דורא דומה לספרים מקצועיים נוספים, בהם פסק ההלכה מנוסח בצורה ברורה וחד משמעית, ללא משא ומתן דיאלקטי.⁵ כמו כן, נראה שלדבריו מדריך פרקטי, כגון ספר שערי דורא אינו נועד בכדי להציג מחלוקות, אלא בדרך כלל מוצגת שיטה אחת שכמותה יש לנהוג. לעומת דבריו של תא-שמע לאחרונה כתבה תמרה מורסל-איזנברג דברים אחרים:

¹ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 318-320, 328-330. לדעתו הספרות המקצועית אינה כתובה דווקא בידי רבנים, אלא לרוב על ידי בעלי מקצוע. אולם ספר שערי דורא הינו חוליית מעבר בין ספרות הפסיקה האשכנזית במאה ה-יג' לספרי פסיקה מקצועיים של המאה ה-י"ד, והיא מיועדת עבור תלמידי חכמים. וראה גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 580-581 הטוען שכבר הגאונים כתבו מונוגרפיות רבות, ולדעתו יתכן וכתיבת המונוגרפיות האשכנזיות באה בהשפעת מסורת ארץ ישראלית של כתיבת מונוגרפיות. יתר על כן, אף בצרפת הייתה מסורת כזו וחכמים רבים וקדומים כתבו מונוגרפיות לפני רי"מ. לדוגמה הוא מציין את ר' ישעיה, ר' שמחה מוויטרי, ר' יעקב בר שמשון ורבי יהודה בר אברהם.

² וראה תא-שמע, שם. וראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 237-239: שהוסיף על דברי תא-שמע שהלך הרוח בכל תקופת בעלי התוספות היה של כתיבת מונוגרפיות בכלל, ובנושא או"ה בפרט.

³ ראוי לציין שגם ממחקרנו עלה שצדק תא-שמע בדבריו אלו, ואכן כאשר משווים את ספר שע"ד עם היצירות מהן הוא שואב את החומר ההלכתי מגלים שבדרך כלל הנוסח בשע"ד קצר מהספר המקורי. וראה במהדורה לשע"ד שבפרק הנספחים, שם עמדנו על נתון זה כמעט בכל שער.

דוגמה אחת לכך נמצאת בשער ו' הדין בהדחת בשר מלוח. בסוגיה זאת הייתה מחלוקת גדולה שפילגה את חכמי אשכנז, ועדות לה קיימת בהתכתבות שבין הראב"ן לרבנו אש"ל (אברהם בן שמואל החסיד). עם זאת, בספר שע"ד אין זכר לפולמוס הגדול אודות סוגיה זאת, ורשומה רק ההלכה המעשית.

דוגמה נוספת לכך היא מחלוקת גדולה שהייתה בימי הביניים ועסקה בשאלה אם צריך לנפח כל ריאה. החכמים נשאו ונתנו בסוגיה באריכות, אך רי"מ בשער לח' כתב את המסקנה ההלכתית בלבד. משתי דוגמאות אלו וממקרים נוספים המובאים במהדורתנו שבפרק הנספחים נראה שרי"מ לא רק סיכם בקצרה את המקורות עליהם הוא התבסס, אלא אף סינן שיטות הלכתיות שהוא חלק עליהן.

⁴ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 328-330. וראה שפיגל, הגהות, עמ' 208.

⁵ ראה שם, עמ' 329: "מגמתו הבלעדית (של רי"מ) לחתוך הלכה ברורה בכל מקום". וראה שם, עמ' 324: הספרות המקצועית כתובה באופן "סמכותי וחד משמעי". וראה שם, עמ' 336: "הפסיקה המעשית נעשה לגורם דומיננטי בספרו".

Sha'arei Dura's discussion is partial and piecemeal, mentioning aspects of one subject in multiple places, and providing different opinions without reaching a conclusion... The work contains many lacunae; it cannot be considered complete in the sense of covering every relevant aspect of the subject at hand. Its main form of copying is a collage of quotations and paraphrases, as opposed to the streamlined summaries of the codes. Often, the final halakhic conclusion is neither stated outright nor clearly summarized nor differentiated from the various compiled opinions.⁶

מדבריה עולות שתי טענות הקשורות לספר שערי דורא. טענתה הראשונה היא שספר שע"ד אינו כתוב בצורה מקיפה וברורה, אלא כתיבה מקוטעת, אינה שלמה, ואינו מכסה את הנושא. טענה זאת נבחן בהמשך הפרק. טענתה השנייה היא שלעיתים קרובות ההכרעה ההלכתית הסופית אינה כתובה במפורש, אינה מסוכמת בצורה בהירה, ומרוב שיטות הלכתיות לא קיימת הכרעה הלכתית ברורה ומפורשת.

בפרק זה נבדוק את דרך הצגת פסק ההלכה בספר שע"ד לאור דבריהם של תא-שמע ומורסל-איזנברג. כמו כן נבחן כיצד בחר רי"מ להציג לקורא שיטות הלכתיות שונות ומחלוקות בין הפוסקים, ונבדוק האם דרכו של רי"מ להציג בחיבורו דעות חולקות, או שהוא אינו מזכיר אלא את השיטה שכמותה ראוי לנהוג? בכדי לענות על שאלות אלו נסקור את הדרכים השונות שבהם בחר רי"מ בכדי להציג את השיטות ההלכתיות.

מתוך מחקר של הספר עלו לי הנתונים הבאים: מניין ההלכות בספר הוא מעל 280, והן פזורות בתוך 96 סימנים במהדורות הדפוס של השע"ד. מתוך הלכות אלו סביבות 255 מובאות ללא מחלוקת, ומנוסחות בבירור ובבהירות.⁷ רק במעט מקומות אין הכרעה ברורה, ואותם נציג להלן בשלושה קבוצות, ואלו הם:

⁶ ראה מורסל-איזנברג, ארגון, עמ' 167.

⁷ ברוב הספר פסק ההלכה מוצג ללא מחלוקת, והמקרים היוצאים מן הכלל בהם פסק ההלכה אינו רשום במפורש יובאו להלן. בנוסף לכך, אף במקרים שהנוסח בשע"ד מתבסס על חיבור מסויים, רי"מ לא יזכיר את שיטתו כאשר הוא חולק

א. הלכות בהם מובאות שתי דעות כאשר רי"מ פוסק כאחת הדעות לכתחילה וכדעה השנייה בדיעבד. קיימות ארבע הלכות המוצגות בדרך זאת.⁸

ב. הלכות שבהם מובאת מחלוקת בין חכמי ימי הביניים, ורי"מ מכריע כאחת השיטות, ודוחה את הדעה השנייה. קיימות 12 הלכות המוצגות בדרך זאת.⁹

ג. הלכות בהם מובאות מספר שיטות הלכתיות, ורי"מ אינו מכריע בין השיטות. קיימות 17 הלכות המוצגות בדרך זאת.¹⁰

מנתונים אלו עולה שברוב הספר הכרעת ההלכה מוצגת לקורא בצורה קצרה ובהירה. מעל מאתיים שישים הלכות ללא הבאת דעות חולקות, ולפעמים עם הבאת דעות אחרות והכרעה ביניהן. עוד ניתן ללמוד מכאן שרי"מ מיעט בהבאת שיטות שהוא דוחה אותן להלכה. כלומר, טענתה של מורסל-איזנברג שרי"מ אינו רושם מסקנות הלכתיות אינה מובנת כאשר מדובר במיעוט שבמיעוט מתוך כלל הספר. כמו כן, טענתה שהפסקים בשע"ד אינם מוצגים בצורה ברורה ומפורשת אינם מדויקים, שהרי רק ב-17 דינים אין הכרעה חד משמעית.¹¹

כעת נתעמק בשלושת הקבוצות שתארנו לעיל, שבהם מובאת יותר משיטה הלכתית אחת, וננסה להבין למה במקרים אלו רי"מ סטה מדרכו הכללית. כאמור, הקבוצה הראשונה שמנינו לעיל הם הלכות שרי"מ כותב בצורה מפורשת דעה אחת מחמירה שכמותה ראוי לנהוג לכתחילה, ושיטה מקלה יותר שכמותה ניתן לפסוק מעיקר הדין. בתוך דינים אלו ניתן למנות את ההלכות בהם המחבר כותב שמי שיחמיר בהם תבוא עליו ברכה, כגון שער ג' לגבי בשר שנמלח ולא הודח. כמו כן, ניתן למנות כאן את דין הכשרת הכבד, שיש לעשות לכתחילה "כמו שפרש רש"י, ואם בדיעבד עשה

עליו. ראה דוגמה לכך בפרק הנספחים, בשער יג', הדין במליגה בכלי שני, בו רי"מ מתבסס על נוסח הראב"י בהלכות שבת, סימן רב', אך לא פוסק כמותו למעשה, ואף לא מזכיר את שיטתו ההלכתית. וראה בשער כג' סוגייה על פת הנילושה בביצים המבוססת על נוסח הסמ"ג, לאוין, סימן קלב', שם רי"מ אינו מביא את שיטת ר"ת הרשומה בסמ"ג.⁸ ראה במהדורתנו שבפרק הנספחים בשער ג', יא'1 (כל שער במהדורתנו מחולק למספרים על פי הסעיפים שבמהדורות הדפוס), יד'1 ושער לז'2.

⁹ ראה שם בשערים: ב'1, יא'5, יב'1, טו'1, יז'4, יח'3 (סיכום מחלוקת שרשומה ב-יח'1), כ'1, כח'1, לד'1, לו'1 ושער לח'2.
¹⁰ ראה שם, בשערים: ב'3, ט'1, יא'3, יא'4, יו'1, יז'2, יז'6, יח'2, יט'1, יט'1 ו-יט'2, כג'2, כג'4, כו'1, כז'1, ל'1 ושער לג'.

¹¹ וראה עוד טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 241: הלכות מליחה מנוסחות בברור ובסדר נאה. יתר על כן, פוסקי או"ה מאוחרים יותר סמכו על ספרו כי "הוא הוציא תמצית מן התמצית ממי שבא לפניו".

כדפרש ר"ת שפיר דמי". הוא הדין בהלכות ריחא מילתא,¹² ומריטת נוצות על ידי מקור חום: "ומיהו המחמיר לנקוב הרגלים במנעלים כדי שיזוב תבא עליו ברכה".¹³ תא-שמע טוען שסגנון הכרעה זה שדורש לפסוק לכתחילה כדעה המחמירה היה נפוץ באשכנז של ימי הביניים.¹⁴ אולם, בספר שע"ד סגנון מעין זה של הכרעת הלכות מועט ביותר.

קבוצה שנייה - הלכות שבהן מובאת יותר משיטה הלכתית אחת, ורי"מ מכריע כאחת הדעות. עד כאן ראינו שספר שע"ד נכתב בקצרה ובתמציתיות המתאימה ללומד שמעוניין לדעת כיצד לנהוג למעשה. על כן הבאת שיטה הלכתית שנדחית מהלכה לכאורה לא מתאימה לספר שע"ד שהוא מעין ספרות מקצועית למורי הוראה. נראה שניתן לעמוד על כך מדברי המחבר עצמו שכתב בשער כו': "וגם רבינו תם ור' אבי"ה הקלו מאוד ולא כתבתי דבריהם". ניכר שרי"מ נמנע מלהזכיר דעות שאין לנהוג כמותן. אולם ב-12 סוגיות רי"מ מציג מחלוקת בין הפוסקים, ומכריע כאחת השיטות. השאלה העולה מכאן היא מדוע חרג רי"מ מדרכו, ולא הכריע למעשה אלא לאחר שרשם השיטות החולקות בסוגיה? להלן נציג בדיקה מדגמית של ארבעת מקרים מתוך ה-12, ננתח אותם, ונסה לשער מדוע רי"מ רשם שיטה הלכתית שהוא לא בהכרח מסכים איתה, בניגוד למה שנוהג בדרך כלל. לאחר מכן נראה שגם את שמונת המקרים האחרים, בהם רי"מ מכריע כאחת השיטות, אפשר להסביר באופן דומה.

דוגמה 1

בשער יא' עוסק רי"מ בדיני כשרותו של הלב, ושם הוא כותב:

ואם הלב דבוק בחתיכה קטנה ונתנו בקדירה צריך לבטל אותה חתיכה ואם נתנה בקערה והחתיכות נוגעות זו לזו חמות אותה חתיכה שהלב דבוק בה אסורה אם אין בה ס' לבטל דם הלב...**כך פירש רבינו ברוך**. אמנם לא כה נהגנו כן כי אם כמו שפירש רש"י בתשובתו דפירש כבד שנמצא במולייתא שקורין פשטידא בטיל בששים.

¹² ראה שער יד'1. ייתכן שסגנון הכרעה זה נובע מכך שרי"מ היה מעוניין לפסוק כמו הדעה המחמירה לכתחילה, וכשיטה המקלה בדיעבד. יתר על כן, ייתכן שסגנון פסיקה זה נובע ממספר מנהגים שהיו באותה התקופה, ורי"מ לא רצה לבטל את אחד מהם.

¹³ שער לז'2.

¹⁴ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 330-331.

הלכות אלו מקורן מספרו של רבנו ברוך, כפי שמציין המחבר עצמו (מסומן בהדגשה).¹⁵ עם זאת, למסקנה רי"מ חולק עליו ופוסק כרש"י (מוסמן בקו תחתון). ניתן לשער שרי"מ בחר להתבסס בכתובת הלכות הלב על ספרו של רבנו ברוך על כן הוא הביא את שיטתו. אך בדין לב שנמצא במולייתא רי"מ פסק כרש"י. לפיכך ייתכן שדעת רבנו ברוך על לב במולייתא הובאה תוך כדי דבריו האחרים, ורי"מ סייג את דבריו. על כן נראה שמסיבה זאת רי"מ חרג ממנהגו ורשם שיטה שאינה מקובלת עליו.

דוגמה 2

בשער יב' רי"מ דן בהלכות כחל, ומביא מחלוקת גדולה בסוגיה זאת בין רש"י ור"ת. הדיון בסוגיה זאת נסוב סביב השאלה כיצד ניתן להכין ולאכול עטינים של פרה שמכילים בשר וחלב באותה החתיכה. מסיבה זאת רש"י מתיר לצלות רק אם חתכו את הכחל, ולבשל אם חתכו וגם הוציאו את החלב על ידי דפיקות על החתיכה. ר"ת מייצג שיטה מקלה יותר, המתירה לצלות ביתר קלות, ולבשל בחיתוך מועט. למסקנה כתוב בשע"ד:¹⁶

והכחל שנצלה או שנתבשל מותר לכתחלה לחותכו בסכין של בשר וגם מותר לאדם לשום הכחל רותח בקערה שנתן בה בשר... ונהגו העם כרש"י כי ר' אב"ן החרים שלא לעשות כמותו וכו"ת.

נמצאנו למדים שרי"מ פסק כרש"י, אך לא בגלל שסברתו נכונה יותר אלא מכיוון שהמנהג היה שונה, וגם הראב"ן החרים שלא לנהוג כר"ת. השערנו בפרק זה היא שרי"מ אינו רושם שיטות הלכתיות שהוא חולק עליהן. לפיכך ניתן לומר שרי"מ מסכים עם שיטתו ההלכתית של ר"ת, והוא אינו חולק עליה אלא מצד החרם שהטיל על כך הראב"ן, ושכך מנהג העם.

דוגמה 3

בשער לוי העוסק בדיני טרפות כתוב:

אמר רבי יצחק מרה שניקבה וכבד סותמתה כשירה. כתב רש"י היכא דלא משתכח מרה כלל כשירה ואי אישתכח שתי מרות כשירה. מרה כשירה דלאו אבר הוא, אך כשניקבה שלא כנגד הכבד אז הבהמה טריפה. וכנגד הכבד כשירה כרבי יצחק אמר רבי יוחנן ויש מחמירים

¹⁵ ראה במהדורתנו, פרק הנספחים, שער יא' שם עמדנו על כך שלא מדובר ברבנו ברוך מחבר סה"ת, אלא כנראה במחבר ספר החוכמה האבוד.

¹⁶ סוגיה זאת נדונה לעיל בפרק העוסק בענף 1, דוגמה 2, בפרק העוסק כתב יד לונדון-מונטיפיורי 136, דוגמה 4, ובפרק העוסק בדפוס קושטא, דוגמה 2.

כשאין שם מרה לוחכין הכבד לאחר צלייתה לראות אם יש טעם מרה כשירה אז נכנס המרה בתוך הכבד ואם לאו טריפה. ואין אנו נוהגין כן.

בפרק הנספחים, בפרוש לשער לוי ניתן לראות ששיטת "היש מחמירין", שרי"מ דוחה אותה, נפסקה להלכה מפי רוב חכמי גרמניה של ימי הביניים שמוכרים לנו ובהם הראב"ן ור' אלעזר בעל הרוקח, שהיו משתי בתי מדרש אשכנזיים שונים.¹⁷ על כן מסתבר שרבים מבני אשכנז פסקו כחכמים אלו. יתר על כן הראב"ה מספר על מעשה כזה שארע במקומו וכך כתוב בספרו:

פעם אחת בא לידי מעשה שניטלה המרה ואמרתי לקרוע הכבד שתי וערב ולטועמה, כמו שכתוב בהלכות גדולות, שאם יטעום בלשונו טעם מר הרי נבלעה בכבד וכשירה, מפני שאמרו חכמים (ברכות סא ע"ב) כבד כועס ומרה זורקת בו טיפה ומניחתו, וכשטעמוהו לא הרגישו במרירות כלל, ואמרתי שוב לצלותה על גבי גחלים והיתה מרה עד מאד כשלעסוהו, והכשרתיה. ולולי שקשה לי להכניס ראשי בין הרים גדולים, נ"ל שאפילו אם אין טועמין בכבד שום מרירות אפילו ע"י צלייה ולא בשום עניין, שכשר.¹⁸

הראב"ה החמיר בסוגיה זאת, ולא התיר לקהל לאכול מבעל החיים עד שירגישו טעם מר. עם זאת, בסוף התשובה הוא מציין שהיה רוצה להקל בדין זה, אלא שמפחד לחלוק על גדולי הפוסקים, וכדבריו, לא רצה להכניס ראשו בין ההרים הגדולים. לעומתו, רי"מ פסק להקל בדין זה ולא חשש לחלוק על רוב רבני אשכנז. מהעולה עד כה ניתן לשער שרי"מ הזכיר שיטה הלכתית שהוא חולק עליה בגלל מרכזיותה בגרמניה, שהייתה מקום מושבו.

דוגמה 4

בשער לחי' רי"מ עוסק בריאות לא כשרות. אחד הדברים שפוסלים ריאה היא מחט שנמצאת בה. בתחילת השער המחבר פסק כסמ"ג, סה"ת והראב"ן מבלי להזכיר את שמם. עם זאת, בסוף השער מובאת דעה חולקת, שרשום בה: "ומיהו יש מחלקין גם בריאה בין קופא לגאו ובין קופא לבר במחט שיש לה ראש מצד אחד כגון מסמר, ואני כאשר קבלתי כתבתי".¹⁹ מדברי המחבר עולה ששיטה הלכתית זאת הגיונית מאד, אלא שרבותיו לא פסקו אותה. לכן, בדומה לדוגמה השנייה והשלישית,

¹⁷ ראה סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי, עמ' 97: באשכנז של ימי הביניים פעלו שתי אסכולות רבניות מרכזיות. האחת שאליה השתייכו רגמ"ה, ר' יהודה הכהן, רבי יצחק הלוי, הראב"ן ונכדו הראב"ה, והיא האסכולה הדיאלקטית. הקבוצה השנייה כוללת בה את משפלות קלונימוס ואבון ומהן יצא רבי יהודה החסיד, והיא האסכולה השמרנית. וראה עוד במהדורה שבפרק הנספחים, שער ו', בהערות.

¹⁸ ראה ראב"ה, סימן אלף פ"ט.

¹⁹ בפרק הנספחים, שער לחי', עמדנו על כך שזו שיטת התוספות.

אף כאן רי"מ אינו דוחה שיטה זאת בגלל שהיא מוטעית אלא מכיוון שרבותיו חלקו עליה. לפיכך לא ניתן ללמוד מכאן שרי"מ רושם בספרו שיטות שלא מוסכמות עליו. בנוסף לכך, הוא לא רשם דעה זאת בתחילת הדיון ההלכתי או במרכזו, אלא כמעין הערה בסוף השער.

כאשר נתבונן בשמונת המקרים הנוספים בהם רי"מ דחה מהלכה שיטות שהובאו בספרו נראה שבחמשה מתוכם הדעה הנדחית מסתברת מבחינה הלכתית אלא שהמנהג היה אחר.²⁰ בשלושה הלכות נוספות, רי"מ הזכיר שיטות הלכתיות מרכזיות בשל חשיבותן, אך דחה אותן מהלכה.²¹ מכל האמור עולה שרי"מ אינו נוהג להזכיר בספרו דעות הלכתיות שנדחו על ידו מההלכה. אולם כאשר יש מקום לפסוק כשיטות אלו, אלא שהן לא התקבלו מחמת המנהג או בגלל שחכמים רבים חלקו עליהן, אזי הן מובאות בשעי"ד.

קבוצה שלישית של הלכות שבהן מובאת יותר משיטה הלכתית אחת - אינן מוכרעות בידי רי"מ, ומצאנו 17 מקומות בלבד מכל הספר שכך נוהג רי"מ. כעת ננסה דרך מספר דוגמאות מובחרות להבין מה יכלו להיות הסיבות שבמקרים אלו רי"מ לא הכריע הלכה בצורה ברורה, ולא פסק את הדין בצורה נחרצת כפי שעשה בשאר החיבור.

דוגמה 5- שער יו'

בשער יו' רי"מ עוסק במליחת דבר אסור באכילה עם מאכל כשר. בסוגיה זאת הייתה קיימת מחלוקת בין חכמי אשכנז בימי הביניים. הראב"ה, אביו -ר' יואל ור' אליעזר ממיץ פסקו שצריך לקלף את המקום שבו החלב נוגע בבשר. לעומתם, הראב"ן, וחתנו של הראב"ן (דודו של הראב"ה) - ר' שמואל, המכונה רשב"ט, רי"י הלבן, רבני שפיירא, ורבנו שמחה פסקו שאם הבשר גדול פי שישים מהחלב הבשר כשר.²² בשעי"ד רשום:

²⁰ ראה שערים: ב'1, יז'4, יח'3 - נהגו כרי"י וכן פסקו בה"ג ושאליות, כ' - ומסתבר שדעה זאת הובאה בשל מרכזיות פסקיו של הראב"ן, אולם במשפחה א' שיטה זאת לא הובאה כלל, וראה על כך פרק 1 דוגמה 3, כו' - "נהגו העולם לא כר"ת ובה"ג".

²¹ דוגמה לכך היא שער לדי' בו רי"מ דוחה את מנהג בני צרפת מפי מנהג אשכנז, וכן נרה בשערים טו' ו-כח'.

²² ראה בראב"ה שם שמונה את דעות כל החכמים הנ"ל, חוץ מהראב"ן. וראה בשעי"ד בסימן שלנו שמביא את שיטת הראב"ן, שרשומה בספר הראב"ן, סימן יד'. אולם, רי"מ לא רשם את שיטת בני שפיירא ורבנו שמחה. המפרשים תמהו על כך שהראב"ה הזכיר את דעת אביו שמסכים איתו, ואת שיטת גיסו, הרשב"ט שחולק, אך אינו מזכיר את שיטת סבו, הראב"ן, למרות שבדרך כלל הוא מביא אותה. וראה על כך עוד אצל דבליצקי במבוא לספר הראב"ה, עמ' 11. וראה ביטון, שע"ד, עמ' 169.

ואומר ר' **אבי העזרי** דכל זה פירוש קיבל מאביו ומר' אליעזר ממיץ. וגם במליחה או צלי אינו צריך ששים אלא קליפה לפי אומד הדעת גם בישול שהמים מוליכין אותו בכל התבשיל שייך ששים אבל במליחה או בצלי שכל האיסור בצד אחד לא שייך אלא קליפה במקום שנגע ואם אינו יודע מקומו יקלוף החתיכה. אע"פ שפירש **רשב"ט** הא דאסר רב הונא בחלב מפעפע מיירי שלא היה ס', אבל היה ס' מותר הכל וכן במליחה, אך ר' **יואל ור' אליעזר** פליגי דכל היכא שיש לתלות בצלי שמפעפע החלב מעבר כגון שיש שם הרבה חלב, אסור כולו אפילו יש שם ס' מן החלב דלא ידעי לאיזה צד עבר החלב ... ומיהו **אור"י הלנן** דחלב במליחה בס' והביא ראיה מההיא דאטמהתא דמלחו בגיד וכו'. ומסקנה דאבי העזרי בחלב ובשר סגי בקליפה לפי אומד הדעת אפילו ליכא ס', ואי איכא טפי מס' אפילו הכי בעי קליפה אם ידוע המקום שנגע בו ואם לאו יקלוף הכל. **ואני ראיתי מרבתי שמבטלים בס'** וכן ראיתי הרבה פעמים. וכן פירש **ראב"ן** דחלב דאוסר בצלי דמפעפע אוסר נמי במליחה אם אין לו ס' בבשר.

בפועל רי"מ לא הכריע בצורה מפורשת כאחד הצדדים, אך מתוך דבריו נראה שנוטה לשיטת הראב"ן כיון שכותב "שכך ראה שנוהגים הרבה פעמים". הכרעה זאת שונה מהמקרים הקודמים שבהם רי"מ פסק בצורה נחרצת יותר, כגון: "ואשר קיבלתי כתבתי", "ואין אנו נוהגים כן". כאשר רי"מ כותב "ואין אנחנו נוהגין" הוא מורה לתלמידיו לא לנהוג כשיטה זאת. אולם, כאשר רי"מ כותב "שכך נוהגים הרבה פעמים" אין בזה הכרעה גמורה, אלא נטיה לסברה מסוימת.²³ על ידי הכרעה זאת רי"מ אינו דחה מההלכה את שיטת הראב"י ואביו, אלא מצפה מתלמידיו שלא לנהוג כך. כמו כן, ניתן לשער שרי"מ אינו מכריע כאן את ההלכה מכיוון שמדובר במחלוקת גדולה, שפילגה אף את משפחתו של הראב"ן וצאצאיו. בנוסף לכך ניתן לטעון שרי"מ התבסס בשער זה על נוסח הראב"י, כפי שכתוב בתחילת השער "והילך הפסק שפסק אבי העזרי בספרו.... והאריך מאוד אבי העזרי ונלאיתי לכתוב הכל". על כן, ייתכן שרי"מ הזכיר את מחלוקת הראשונים בעקבות הראב"י, ולבסוף כתב את המנהג שראה. למעשה יסוד מרכזי העולה מדוגמה זאת הוא שחוסר הכרעה בשע"ד יכול לנבוע ממחלוקות שפלגה את חכמי אשכנז בכלל ואת בית מדרשו של הראב"ן בפרט.²⁴

דוגמה 6- שער יט'

²³ וראה בהמשך הפרק שקיימות דוגמאות נוספות למחלוקות שהוכרעו על ידי כך שרי"מ מציין מה נהגו העם.

²⁴ ניתן לומר שדוגמאות נוספות למקרה זה ניתן לראות בשער ט'(3), ובשער יח'.

במקרה הבא נראה דוגמה נוספת למחלוקת בשע"ד שלא הוכרעה על ידי המחבר, והוא אפילו לא רשם לאיזה שיטה דעתו נוטה. הסוגיה בשער יט' עוסקת במצב שבישלו דג טמא עם דגים כשרים, והשאלה היא מה דין הכשרים. השיטה הראשונה בשע"ד היא של ר' ברוך מחבר סה"ת שמתיר את הדגים הנותרים אם זרקו את הדג הטמא. לעומתו ריב"א הלוי חשש שהדג הטמא יגע בדגים הכשרים, ויאסור אותם. וכך נוסח השע"ד:

ודג טמא הנמצא בין דגים טהורים מבושל פסק רבינו ברוך איש תרומות ור"מ²⁵ דישליך הטמא והטעם בטל בס'...אמנם ריב"א הלוי פירש פעמים אפילו יש ס' במים ובדגים טהורים לבטל הפרי או טעם הדג טמא, הכל אסור, לפי כשעירה הרותחין עם הפרי או עם הקטנית או עם הדגים שמא לא נשתייר רק מעט מים עם האיסור ואסר כל שנשאר עמו, וכשיערב אחרי כן אותו עם הנשאר נאסר הכל שלא היה בו שיעור לבטל כל אותו מעט שנאסר שנגע בטמא ובאיסור. ואף על פי שהשליך הדג טמא, נאסרו אילו מחמת נגיעה.

עולה אפוא שרבינו ברוך מתיר את התבשיל ללא סייג. לעומתו ריב"א הלוי מסייג את ההיתר למקרה שבו לא הופרדו חלקי התבשיל, וכולם ביחד מצטרפים לבטל את האיסור. למעשה קיימת כאן מחלוקת בין החכמים המובאים בשע"ד, ור"מ לא מורה לתלמידים כיצד לנהוג למעשה. אולם, ניתן לומר שר"מ מציג את המחלוקת באופן שדברי הריב"א מוסיפים עוד חומרה על דברי סה"ת, ואין חובה לנהוג כמותו מעיקר הדין. על כן ר"מ אינו פוסק כאחת השיטות, ומשאיר לקורא את האפשרות להחמיר במקום הצורך. נראה שישוד מרכזי העולה מדוגמה זאת הוא שחוסר הכרעה בשע"ד יכול לנבוע מרצונו של המחבר להשאיר לתלמידים ולמורי ההוראה מקום להחמיר בעת הצורך.²⁶

דוגמה 7- שער כג'

בשער זה קיימת מחלוקת בין רש"י לר"ת לגבי ביצה טמאה שהתבשלה עם ביצים טהורות. רש"י פוסק שהביצים הטהורות מותרות כיון שביצה עשויה ממים, ולא יכולה לאסור אחרות. לעומת זאת ר"ת חולק עליו ואוסר את שאר הביצים שהתבשלו עם הביצה הטמאה, וכך נוסח השע"ד:

²⁵ ראה בפרק הנספחים, בשער יז', שם קיים דיון לגבי זהותו של רבי משה.

²⁶ ראה דוגמה לכך בשער כ"ג- לגבי שבירת שולי הקדירה. יתכן שדוגמה נוספת לכך היא הבאת שיטת הרמב"ם לגבי הרחקת שש שעות בין בשר וחלב, בשער כו'.

אבל ביצה של עוף טמא שנתבשלה עם ביצים טהורים, אינה אוסרות ואינה צריכה שיעור. דקיימא לן דביעי מיא בעלמא הוי. זהו לפרש"י שפירש באילו טריפות גבי גיעולי ביצים. אבל ר"ת מפרש געולי ביצים שהכו תרנגולת על רחמה ומפלת ביצה שלא נגמרה כל הצורך ואשמועינן שאינה אסורה משום אבר מן החי.

מדוגמה זאת ניכר שרי"מ רשם את מחלוקת הראשונים, אך לא הורה לתלמידים מה לנהוג בפועל. ייתכן שרי"מ פעל כך מכיוון שסמך על פסיקתו של רש"י ועל כך שלשיטתו דם בביצים אסור רק מדרבנן, ולכן הוא הותיר לקוראים מקום להקל.

לסיכום, ראינו שלוש דוגמאות לסגנון אי הכרעת הלכות בשע"ד. בדוגמה הראשונה ראינו שתי שיטות בשע"ד שרי"מ לא הכריע ביניהן, אלא כתב את המנהג שראה, שקיים בכך אלמנט של הכרעת הלכה. בדוגמה השנייה רי"מ רשם שיטה שבאה להזהיר את הקורא מסיטואציה מסוימת שיכולה לקרות אם פוסקים כדעה המקלה, ובדוגמה השלישית רי"מ רשם שתי דעות והשאיר ללומד מקום להחליט כיצד לנהוג. מסקירת שאר 17 הדוגמאות בהם אין הכרעה בין השיטות השונות, קיימות עוד מספר הלכות שרי"מ נוטה לצד מסוים בעקבות המנהג או בעקבות רבותיו, דבר המחזק את טענתנו שרוב מוחלט מהדינים בשע"ד מוכרעים בידי רי"מ.²⁷

ניתן לסכם עד כה שבאופן כללי רי"מ אינו רושם בספרו שיטות שלדעתו דחויים מהלכה. זאת מכיוון שספרו קצר ותכליתי, ומטרתו להנגיש לקורא את פסק ההלכה באופן ממוקד, וכעמדתו של תא-שמע. אולם ראינו שלעיתים רי"מ רושם מספר שיטות הלכתיות באותה הסוגיה, וניתן לשער שלכל מקרה כזה קיים הסבר וסיבה, כפי שהדגמנו לעיל.

²⁷ ייתכן שדוגמה נוספת לכך קיימת בשער ט' לגבי שיפוד של עץ, שם רי"מ מביא מחלוקת בין מה שקיבל מרבותיו לבין המנהג שראה. ניתן לשער שהמנהג שראה היה יותר משמעותי בעיניו, אך אין זה מוכרח. בשער ל' קיימת מחלוקת לא מוכרעת, אך רי"מ מסכם "צא וראה מה עמא דבר", שאף זאת סוג של הכרעה הלכתית. בשער לג' קיימת מחלוקת בין מנהג העולם למנהג זה המלכות. בשער לח' מובאת מחלוקת, ובסופה רשום "ואני כאשר קבלתי כתבתי, שאף זאת סוג של הכרעת הלכה.

בפרק 7 עמדנו על כך שרי"מ מסתמך על ספר התרומה לצורך כתיבת ספרו יותר מכל יצירה הלכתית אחרת. להלן נדון בהקפו של ספר שע"ד לעומת ספרי פסיקה אחרים, כגון ספר ארבעה טורים וספר התרומה.

בהקשר להקפו של ספר שע"ד כתב רבי משה איסרליש, בהקדמתו לספר תורת חטאת:

באשר הגאון בעל שערי דורא תקנו לדורו שהיו גדולים וחכמים והיו קיצור דבריו מספיקים להם, ולא כתב על ספרו רק דברים שהיו מחודשים בעיניו, או דברים הצריכין בדורו, ולכן לא כתב רק מקצת דיני איסור והיתר וקצת טריפות בקצהו תראה.²⁸

שתי טענות מרכזיות עולות מדברי הרמ"א: הראשונה היא שרי"מ אינו מציג לקורא אלא מקצת דיני איסור והיתר, והוא מצפה מהלומד שישלים ויבין לבדו כיצד יש לפסוק בשאר ההלכות. טענתו השנייה היא שרי"מ עסק בעיקר בסוגיות שהיו רלוונטיות לדורו או שהיה לו מה להוסיף בסוגיה על דברי קודמיו. בנוסף לרמ"א גם רבי חיים מפרידברג, עמד על כך שבספר שע"ד חסרים נושאים הלכתיים רבים.²⁹

גם בנושא זה עסקה תמרה מורסל-איזנברג במחקרה. היא השוותה בצורה יסודית בין הקפו של ספר שע"ד לספרי פסיקה אחרים העוסקים באיסור והיתר, כגון "ארבעה טורים ותורת חטאת".³⁰ בעקבות דבריו של הרמ"א לגבי הקפו וארגונו של הספר היא בדקה נושאים אלו, והעלתה את

²⁸ ראה שפיגל, הגהות, עמ' 208 שדן בדברי רמ"א אלו.

²⁹ רבי חיים מפרידברג מגיב לרמ"א בספר ויכוח מים חיים, וכך הוא כותב: "גם השערים שכתב ר"י מדורא לא כתבם רק לתלמידיו כמו שכתב בתחילת דבריו, ומה שהיה מקצר בהם אין הטעם כמו שכתב הרב ז"ל (הרמ"א): לפי שלא כתב רק הדברים שהיו מחודשים בעיניו או הדברים שהיו צריכין לבני דורו, שהרי מבואר נגלה שאינו כדבריו, רק הטעם שלא רצה לגלות רק טפח ולכסות טפחיים, ולהודיע כי לא על ספרו לבדו יחיה האדם, כי אף על כל מוצא פי שאר הספרים יחיה האדם. ולכך ראו להוסיף תמיד הגהות על השערים ההוא איש איש לפי שכלו יהולל". מדברי רבי חיים ניכר שאף הוא מסכים לרמ"א הטוען שבספר שע"ד חסרות סוגיות רבות. אומנם, לדעתו רי"מ עשה כן בכוונה בכדי שתלמידיו ימשיכו לעסוק וללמוד מספרי הלכה נוספים, ולא יסתפקו רק בשע"ד. וראה על כך, ריינר, אליטה, עמ' 87-88. וראה צ'צ'יק, מורשת אשכנז, עמ' 46: לדעת ר' חיים פרידברג השע"ד אינו ספר פסיקה עצמאי אלא משלים חיבורים אחרים. וראה תא-שמע, קווים, עמ' 329, וראה שפיגל, הגהות, עמ' 208. תא-שמע כותב שספר קצר הוא אחד המאפיינים של יצירה מקצועית שבאה להורות הלכה ללא משא ומתן עיוני.

³⁰ ראה מורסל-איזנברג, ארגון, חלק 2, פרק 3 עמ' 166-222: לטענתה המהרש"ל המשיך בדרך המסורתית של כתיבת הגהות על ספרי הלכה מקובלים, ואילו הרמ"א החליט לארגן את ההלכות מהשע"ד מחדש. וראה שם, עמ' 178.

התוצאות בטבלה שנמצאת בנספח בעבודתה.³¹ היא הסיקה מתוך מחקרה שבספר שע"ד חסרות סוגיות בסיסיות רבות לעומת ספרי פסיקה אחרים שמציגים ללומד תמונה מלאה, אחידה וברורה. היא מתארת את ספר שע"ד כאוסף של ציטוטים הבנוי כמעין קולאז' של שיטות המלוקטת מספרי הפוסקים ללא סדר וארגון, כפי שציטטנו בלשונה בתחילת הפרק.³²

מתוך הטבלה שהכינה עולים הבדלים בארגון החומר בין הלכות מליחה בשע"ד להלכות המקבילות בספר ארבעה טורים. רבי יעקב בן הרא"ש התחיל את הדיון מההלכה הבסיסית האוסרת לאכול דם (סימן סו'), לאחר מכן הוא דן בדם הנמצא באיברים, והאם מותר לאכול בשר ללא מליחה (סימן סז'). אחר כך רבי יעקב מסביר את סדר המליחה, מורה איזה מלח צריך לשים על הבשר, כמה זמן ובאיזה אופן. רק לאחר מכן מובאים הדינים של שטיפת הבשר לפני ההמלחה, ההמלחה עצמה, ושטיפת הבשר לאחר ההמלחה. לעומת זאת, רבי יצחק מדורא אינו מתחיל את הלכות מליחה בדינים היסודיים, וברקע בסיסי, אלא הדיון נפתח במקרה צדדי לגבי אדם ששכח לשטוף את הבשר אחרי מליחה.³³ לאחר מכן, בשער ב' ר"מ דן באדם שבישל בשר שטוף שלא נמלח. מדוגמה זאת נראה בצורה ברורה שר"מ ניגש לדון במקרים נקודתיים שעולים בזמן מליחת הבשר, ואינו פותח עם ההלכות הבסיסיות באותו נושא לפי סדר עשייתם.³⁴

כמו כן, עולה ממחקרה שכמעט כל ההלכות הרשומות בשע"ד מופיעות בקבצי ההלכה האחרים כגון, ארבעה טורים, השולחן ערוך ותורת חטאת.³⁵ מאידך, הלכות רבות הרשומות בקובצי הלכה אלו

³¹ ראה שם, בחלק השני, נספח לפרק 3, סעיף 9, עמ' 214-222.

³² ראה מורסל-אייזנברג, ארגון, חלק 2, פרק 3 עמ' 167-168. וראה ציטוט מדבריה בתחילת פרק 8.

³³ בעל מבוא השערים עמד כבר על הארגון בשע"ד, ושם לב שהספר מתחיל בדין צדדי ולא בהלכות הבסיסיות, ובתחילת פרושו כתב: "כבר ידוע סדר מליחה לקדירה שצריך להדיח הבשר תחילה היטב ולמולחו אחר כך היטב ולשהות במלח כשיעור, ואחר כך כשרוצה לבשל הבשר צריך לחזור ולהדיח הבשר, ועי' שער ג' ושער ח"י". נראה שבעל מבוא השערים סובר שר"מ סומך על בקיאותו של הלומד, "כבר ידוע", ובהמשך הוא מפנה אותו לשער ג' שם ר"מ עוסק בהדחה, ולשער ח' שם ר"מ עוסק במליחה.

³⁴ עם זאת ראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 240-241: הלכות מליחה אינם משקפות בהקפן ובסידורן את שאר ההלכות שבספר שע"ד. לדעתו ר"מ סידר בעיקר את הלכות מליחה, והאריך בכתיבתן כיוון שהיו פזורות בתלמוד ובפוסקים. יתרה מזאת, ההלכות מנוסחות בברור, והן המקור להלכות מליחה בשו"ע. לפיכך הלכות מליחה אינו מייצגות אשר ההלכות בספר. לפיכך, מורסל-אייזנברג שסבורה שהלכות מליחה אינן מכסות את הנושא, ואינן מנוסחות כראוי קל וחומר ששאר ההלכות בשע"ד אינן מכסות את הסוגיות. אולם, ייתכן שטשרנוביץ יסכים לדבריה ביחס לשאר ההלכות שבשע"ד, מלבד הלכות מליחה.

³⁵ ראה מורסל-אייזנברג, ארגון, עמ' 214-222.

חסרות בשע"ד.³⁶ מסקירה זאת ניכר שצדקו הרמ"א ורבי חיים, שספר שע"ד אינו חיבור מקיף וכולל.

אולם, על אף החסרונות בהיקף הספר לדעתי לא ניתן לראות בחיבור אוסף של ציטוטים בלבד ללא כל מגמה. נדמה שרי"מ החליט להתמקד במקרים בהם לעיתים קרובות מתעוררות שאלות הלכתיות למורי ההוראה, ולא לפרוס את כל ההלכות הרלוונטיות.³⁷ כך עלה מהלכות מליחה שרי"מ אינו רושם באיזה מלח, ובאלו כלים מולחים אלא ניגש לעסוק בתחילה בטעות נפוצה, שבה שכחו למלוח או להדיח לפני המליחה. כלומר, בניגוד לספרי ההלכה אחרים, שע"ד הוא ספר מצומצם, בעל אופי של ספרות מקצועית עבור מורי הוראה.³⁸

יתר על כן, המתעמק בדבריו של רי"מ לאורך כל הספר יוכל במקרים רבים תוך כדי הדיון ההלכתי לדעת את שיטת המחבר בסוגיות הבסיסיות. אם ניקח את הדוגמה שעסקה בה מורסל-איזנברג, הלכות מליחה, נגלה שרי"מ התייחס לרוב הסוגיות החסרות, כגון: הלכות הדחה ראשונה, הלכות

³⁶ לדוגמה: הלכות מליחת הראש, מליחת המוח, מליחת הטלפיים שרשומות בסימן עא' בטור חסרות בשע"ד. הלכות מליחת החלקים הפנימיים: מעיים, קבה, דקין הסובבין סביב הכנתא והחלחולת, שרשומות סימן עה' בטור לא נמצאות בשע"ד. דין שלא לדבק בצק בבשר שלא נמלח שנמא בסימן עח' בטור, לא קיים בשע"ד.

³⁷ ייתכן שזאת כוונת הרמ"א שראינו, שרי"מ כתב דברים הנצרכים לדורו. כמו כן, ייתכן שזאת כוונת תא-שמע, קווים, עמ' 336: "השתדלותו (של רי"מ) לקרב את הפסיקה ככל האפשר אל הווי חיי המעשה לפרטיהם ניכרת היטב במגוון הדומסטי של הדוגמאות הקונקרטיים המשמשות בספרו להדגמת העקרונות ההלכתיים..."

³⁸ שיטת כתיבה ועריכה זאת של רי"מ פתחה את הדרך לחיבורי איסור והיתר נוספים שהגיעו בעקבותיו. אחד מהם לדוגמה הוא איסור והיתר המיוחס לרבנו ירוחם. על אף שרי"מ עסק בשאלות מעשיות שקורות עקב התנהלות לא תקינה, והדין הבסיסי לא רשום תמיד צעד אחר צעד, בצורה מובנת ומפורשת. ר' ירוחם הלך בדרכו, והכניס את כל אותם המקרים שבשע"ד לספרו, ללא הקדמות ופרוטים. וראה על חיבור זה ועל מחברו אצל תא-שמע, רבנו ירוחם, עמ' 175-178. מהשוואת הלכות מליחה בשני הספרים ניכר שר' ירוחם הכניס לספרו את דין הבשר שנשכח במים, דין בשר שלא נמלח ג' ימים, דין בשר שנתבשל בלא מליחה, ודין בשר שנתבשל ללא הדחה. דינים אלו ייחודיים בכך שהם רשומים בשע"ד, ואינם מופיעים בסה"ת, עליו המחבר מבסס את ספרו. נראה שר' ירוחם לוקח אף דינים אלו, והם שנותנים את הערך המוסף לספרו.

לעומת איסור והיתר המיוחס לרבנו ירוחם שנכתב בקצרה, מחבר ספר איסור והיתר הארוך הלך בדרך שונה והרחיב מאד בכל ההלכות בהם קיצר רי"מ. בהלכות מליחה בלבד קיימים עשרות נושאים שספר זה עוסק בהם לעומת השע"ד. מנגד לא קיימות סוגיות בשע"ד, שמחבר איסור והיתר הארוך התעלם מהן. בין הסוגיות ניתן למנות את הלכות: בשר קפוא שרוצים למלוח, סוג המלח, איך מורחים מלח, ניפוץ מלח, מנהג הרמב"ם לצרוב את הבשר, ביצי זכר, מליחת כליות, בשר המותנים. כל אלו הלכות הרשומות בשער א', ואינן קיימות בשע"ד. בשערים הבאים ניתן למנות אף את הלכות הדחה לדקין ובני המעיים, בשר מלוח ושטוף שנופל לציר חצי מלוח, דם שנשפך על בשר, ציר שהתערבב במים, בשר ששהה במלח ג' ימים, מליחת ראש עם מוח, מולח ומיד צולה, צליית בשר חלול, הדחה אחר צליה ובשר מעושן שלא הודח. למעשה ניכר שספר איסור והיתר הארוך מבוסס על מקרים רבים שיכולים לקרות בכוונה או בטעות במטבח. אף שנוסח הספר שונה מהשע"ד נראה שהוא המשיך את שיטת הכתיבה המקצועית של רי"מ, והרחיב מאד בדוגמאות ובהלכות, וירד לפרטי פרטים בכל סוגיה.

הדחה שנייה, הלכות דם הבלוע באיברים, אופן המליחה וכדומה.³⁹ ההתייחסות של ר"מ בדרך כלל קצרה ומדויקת, שבה לידי ביטוי במשפטים בודדים. עם זאת, צודקת מורסל-איזנברג שההתייחסות אינו רחבה מספיק, וארגון החומר אינו מתקרב לארגון של ר' יעקב בספר הטורים. עד כה עסקנו בהקפו של ספר שע"ד לעומת ספר ארבע טורים בעיקבות מחקרה של מורסל-איזנברג. כעת נבחן את הקפו של ספר שע"ד לעומת ספר התרומה, שהוא מעמודי התווך המרכזיים עליהם מבוסס הספר.⁴⁰ כזכור, בהקדמתו של ר"מ להלכות נידה נרשם בראש כתב יד אוקספורד 641 מהמאה הי"ד שיצר את החיבור כי "זוגתי הפצירה בי לכתוב לה הלכות נדה בקוצר והנה אכתוב לה **מספר התרומה ומקבלתי**".⁴¹ מדברי ר"מ אלו עולה שבהלכות נידה הבסיס הספרותי וההלכתי הוא ספר התרומה, ועליו הוא מוסיף הלכות שקיבל מרבותיו. בפרק העוסק בחכמים עליהם התבסס ר"מ בכתובת ספרו ראינו שסה"ת הוא מקור מרכזי ביותר גם להלכות איסור והיתר הכתובות בשע"ד. עתה נבחן מה היקף החומר ההלכתי הכתוב בשע"ד לעומת מה שכתוב בסה"ת. בכדי לבחון נקודה זאת, בדיקה ראשונית, נסקור את שנים עשר השערים הראשונים בשע"ד, הדנים בהלכות מליחה, כבד, לב וכחל ונבדוק אלו סוגיות הלכתיות כתובות בשני הספרים.⁴² בדיקה זו תוכל להוות מדגם עבור הספר כולו, אם כי יש צורך לבדוק את שאר חלקי הספר כדי להגיע למסקנה מבוססת.

³⁹ לדוגמה בשער הראשון בשע"ד ר"מ עוסק בבשר שנמלח ולא נשטף, ובישלו את הבשר עם המלח והדם. פסק ההלכה הוא שהבשר מותר באכילה אם יש במים ובבשר שישים כנגד המלח והדם שמחוץ לחתיכה. בשער השני ר"מ עוסק בבשר שנשטף (הדחה קמייתא), ובישלו אותו ללא מליחה. פסק ההלכה הוא שבכדי להכשיר את התבשיל צריך שגודלו יהיה גדול פי שישים מהחתיכה שלא נמלחה. מדברי ר"מ ניתן ללמוד הלכות רבות, והן מובאות בדרך כלל במפרשי השע"ד, כפי שנראה להלן. מההלכות שלפנינו למד ר' נתן, בעל מבוא השערים, ד"ה "בשר שהודח ונמלח", מה הדין אם הבשר אינו שהה במלח כל זמן המליחה. ר"מ אינו כותב זאת במפורש אך מדבריו כאן עולה שהבשר אסור כאילו הוא אינו נמלח. מדיבור המתחיל "ואח"כ הניחו אותו לבשל" לומד בעל מבוא השערים את שיטת השע"ד לגבי דין חתיכת בשר שלא הודחה פעם ראשונה, והודחה פעם שנייה - שאסורה באכילה. כמו כן משער א' ומשער ב', ניתן ללמוד את שיטת ר"מ לגבי דין חנין (חתיכה נעשית נבילה), דין דם הבלוע באיברים, וביטול איסור בשישים. כמו כן, מעיר בעל מבוא השערים שפרטי דין נוספים מהלכות מליחה נמצאים בשער ג' ובשער ח'. וראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 241: כל הלכה בהלכות מליחה יוצאת "ברורה כשמלה".

⁴⁰ ראה לעיל פרק 7.

⁴¹ ראה בפרק 5, שם עסקנו בקטע זה.

⁴² ראה נספח בסוף פרק זה המכיל שתי טבלאות. בטבלה הראשונה בדקנו סוגיות בשע"ד שלא הוזכרו בסה"ת, ובטבלה השנייה בדקנו סוגיות בסה"ת שלא הוזכרו בשע"ד.

טבלה 1

בטבלה הבאה נסקור את הלכות מליחה בשע"ד, ונבחן איזה מהן קיימת בספר התרומה. בכל שורה תובא ההלכה על פי סדר השערים והסימנים, ומצוין האם היא מבוססת על ספר התרומה או לא. לעיתים ההלכה קיימת בסה"ת, אולם נראה שרי"מ התבסס בכתיבתה או בפסיקת ההלכה על מקור אחר, במצב כזה נסמן *. הקורא יוכל למצוא הפניה מדויקת לספר התרומה במקום המדויק בפרוש למהדורה של השע"ד המובאת בפרק הנספחים.

האם קיימת בסה"ת	ההלכה בשע"ד	סימן במהדורת דבליצקי	שער במהדורתנו שפרק הנספחים
כן*	בשר שנמלח ובושל בלא הדחת המלח והדם	א	א
לא	בשר שהתבשל ללא מליחה	ב	ב
לא	בשר שלא נמלח שלושה ימים	ג	ב
כן*	חתיכת בשר שלא הודחה ונמלחה	ד	ג
כן	ציר מבשר מלוח שנוגע בחתיכת בשר	ה	ד
כן*	צליה ללא מליחה	ו	ה
לא	בשר שהתבשל בלא הדחת המלח והדם	ז	ו
כן	אסור למלוח בקערה- והאם מלוח שלנו כרותח	ח	ז (1)
כן	מליחה בכלי שאינו מנוקב	ט	ז (2)
כן	נפל ציר על כלי	י	ז (3)

לא ⁴³	מעשה שאירע בביתו של רש"י- הנחת בשר מלוח בכלי שאינו מנוקב	יא	ז (4)
כן	שטיפה קמייתא וצורת המליחה	יב	ח
כן*	מליחה באותי כלי כמה פעמים- ומליחה בכלי עץ	יג	ט (1)
כן*	דפוס של גויים ומליחה בכלי חלבי	יד	ט (2)
כן*	דין השפוד שצלו בו	טו	ט (3)
כן*	לתחוב סכין בבשר שניצלה	טז	ט (4)
כן*	מליחת בשר שחוטה וטרפה ומליחת דגים טהורים וטמאים	יז	י (1)
כן	בשר מלוח שנוגע בבשר אחר או בגבינה	יח	י (2)
כן	בשר מלוח או צלוי שנופל לתוך חלב	יט	י (3)
כן	בשר מלוח חם שנוגע בחתיכה אחרת- תתאה גבר או אילעא גבר	כ	י (4)
כן*	כבד	כא	יא (1)
לא	כבד דבוק לעוף	כב	יא (2)
לא	כבד תחוב בעוף	כג	יא (3)
כן	לב	כד	יא (4)
כן*	לב מבושל	כה	יא (5)
כן	כחל	כו	יב (1)
לא	מליחת כחל ובשר	כז	יב (2)

⁴³ הסוגיה התלמודית הובאה בסה"ת, אבל המעשה של רש"י לא.

יב (3)	כח	טחול	כך*
--------	----	------	-----

מטבלה זו עולה ששנים עשר השערים שהשוונו לסה"ת מחולקים במהדורות הדפוס הסטנדרטיות ל-28 סימנים.⁴⁴ מתוכם ב-21 סימנים קיימות הלכות שנידונו בסה"ת, לעומת שבעה סימנים בלבד שלא נידונו בו.⁴⁵ כמו כן, ראוי לציין שכל הסוגיות התלמודיות שנידונו בשע"ד והדינים הבסיסיים בהלכות מליחה רשומים כבר בסה"ת. אולם המקרים החריגים שמתרחשים בדרך כלל עקב תקלות, חוסר תשומת לב או רשלנות, שאינם מופיעים בתלמוד, קיימים בשע"ד ולא בסה"ת.⁴⁶ מתוצאות בדיקה זאת ניתן לומר שספר שע"ד מבוסס ברובו על סוגיות שקיימות בסה"ת, ובמקום הצורך המחבר התייחס לבעיות פרקטיות המתעוררות במהלך המליחה והכנת המאכלים. שוב מבדיקה ראשונית של שאר חלקי הספר עולה שתופעה זאת חוזרת על עצמה גם בנושאים אחרים, והיא אינה ייחודית להלכות מליחה.⁴⁷

קעת נדון ביחס בין הקפו של ספר שע"ד לסה"ת, בעזרת טבלה נוספת. בטבלה הבאה נסקור את הלכות מליחה בספר התרומה ונבחן האם הן כתובות בשניים עשר השערים הראשונים בספר שע"ד העוסקים במליחה. על ידי כך נזהה את הסוגיות שרי"מ אינו עוסק בהן, ונוכל להסיק מסקנות ראשוניות לגבי הקפו של ספר שע"ד.

⁴⁴ מכיוון שאנו בודקים הלכות ספציפיות, נעדיף במספור לפי סימנים.

⁴⁵ ראה טבלה שמצורפת כנספח לפרק זה.

⁴⁶ למשל בשער ב', שמבוסס על הראב"ה, רי"מ עוסק בדין בשר שבושל ולא נמלח. כבר מהכותרת של הדין נשמע שמדובר במצב של בדיעבד, בו האדם עשה פעולה אסורה על פי ההלכה. רי"מ כותב מה לעשות במקרה זה, אולם, סה"ת לא דן בו. מקרה נוסף בשער ב' שלא נידון בסה"ת עוסק בבשר שלא נמלח שלוש ימים, והובא בשע"ד בשם הגאונים. אף מקרה זה הוא דין בתר-תלמודי על מקרה צדדי שנוצר עקב תקלה, ואי תשומת לב. אף שאר הדוגמאות שנראה להלן עונות לקריטריונים אלו.

בשער ו' רי"מ עוסק באדם שבישל חתיכה יבשה, שנמלחה ולא נשטפה. בפרוש לשער שבפרק הנספחים עולה שעל סוגיה זאת התכתבו באריכות הראב"ן ורבנו אש"ל. אף כאן ניכר שמדובר בתקלה שקרתה במהלך הכשרת הבשר, ומלכתחילה היה צריך לטווף את החתיכה אחרי שנמלחה.

בשער ז' רי"מ רושם את המעשה שארע בביתו של רש"י, שהמליחו בשר, ושמו אותו אחר כך בכלי שאינו מנוקב. אף בסוגיה זאת רי"מ עוסק בטעות שנוצרה כתוצאה משגיאה במהלך המליחה. בשער יא' רי"מ דן בכבד שניצלה עם בשר, ובסימן הבא בכבד שבדוק בעוף. וראה פרידמן, סה"ת, עמ' 94-93. וכן זק, רקח, עמ' 130, הערה 2759 על כך שבסה"ת אין דיון בסוגיית איסור דבוק. בשער יב' קיים דין על בשר הנמלח עם כחל, ועל דרכי אכילת הטחול.

⁴⁷ כגון סימנים לט'-מ' בסה"ת העוסקים באיסור לשחוט "אותו ואת בנו ביום אחד", דין כיסוי הדם, וברכת השחיטה. סימן מא' העוסק בולד שליל, סימן מב' העוסק בניקור, סימן מג' העוסק בדיני חלב, סימנים מג'-מה, סימן מז' העוסק בבשר שנתעלם מן העין, סימן סו' העוסק באיסוף שומן בעלי החיים בעודו ניצלה, סימן ע' העוסק בסכין השחיטה, סימן עז'-עט' העוסק בדין נטילת ידיים לפני הסעודה.

האם קיימת בשע"ד	ההלכה בספר התרומה	סימן בספר התרומה
כן	הלב – קורע ומוציא את דמו	נה
כן	לב שנתבשל עם דמו בקדירה, כחל	נו
כן	כחל וכבד	נו
כן	בישול כבד לרשיי ור"ת	נח
לא	כבד וכחל תחת בשר בצליה	נט
כן	דגים בקערה	ס
כן	לחתוך בסכין חולבת	ס
כן	קערה שמלח בה בשר אסור לאכול בה רותח	סא
כן	כמות המלח	סא
כן	מליחה לצלי	סב
כן	מליחות שלנו אינו נאכל מחמת מלחו	סג
כן	בשר כשירה שנגע בנבילה	סג
כן	עליאה גבר	סג
כן	טהור מליח טמא תפל- גבינות בדפוס עכו"ם	סד

סד	מליחת בני מעיים, כרכשתא, הדרא דכנתא, מעיאי, הדקין	לא
סה	מליחת קיבה וטבחיאי, שומן, דם על המחט בבית הכוסות	לא
סה	מליחת בשר ודגים ביחד	לא
סה	הנחת כלי לקבל שמנונית בשר צלוי	לא
סו	הנחת כלי תחת אווז או תרנגולת שלא נמלחו	לא
סו	למלוח נבלה עם שחוטה	כן
סו	המחה את החלב וגמעו	לא
סז	בשר שחוטה נמלחה עם נבלה	כן
סז	דג טמא נמלח עם דג טהור	כן
סח	מליחת חתיכות הרבה	כן
סט	בשר מלוח על בשר שאינו מלוח	כן
סט	לחתוך בסכין תוך כדי צליה- דין שיפוד	כן

28 הסימנים הראשונים בשע"ד שעוסקים בהלכות מליחה פרוסים על פני 16 סימנים בשה"ת, שמנוסחים באריכות רבה יותר מהשע"ד.⁴⁸ 16 סימנים אלו בשה"ת מכילים סביבות 26 סוגיות הלכתיות מרכזיות, מתוכם 19 סוגיות נדונו בספר שע"ד, ושבע סוגיות לא הוזכרו בשע"ד.⁴⁹ עיון בתוצאות הבדיקה מעלה שסוגיות מרכזיות בשה"ת קיימות בשע"ד. מאידך, סוגיות פחות מעשיות כגון מליחת חלקים פנימיים מסויימים אינן מוזכרות בשע"ד. עולה מכאן שהשע"ד אינו מקיף את כלל הנושאים המוזכרים בשה"ת, ורי"מ במכוון מתעלם מסוגיות מסויימות. תוצאות אלו דומות

⁴⁸ ראה סה"ת סימנים נה"סטי.

⁴⁹ ראה פרוט בטבלה שמצורפת כנספח בסוף הפרק.

להיקף השעי"ד ביחס לספר ארבעה טורים, כפי שראינו לעיל. אולם, בעוד שספר ארבעה טורים נכתב בתקופה מאוחרת יותר, ספר התרומה היה מונח על שולחן המחבר, והוא מתבסס עליו רבות. מכל הנ"ל נראה שהרמ"א צדק בדבריו לגבי הקפו של השעי"ד. בנוסף לסוגיות הבסיסיות רי"מ הכניס לספרו דברים "המחודשים בעיניו" ו"וצריכים לדורו". ייתכן שההלכות בחיבורים אחרים מסודרות, מאורגנות ומונגשות יותר ללומד, אולם אף מגמותיו של המחבר שונות מספרים אחרים בכך שהוא מדגיש את ההלכות המעשיות "הצריכות לדורו" והמחודשות בעיניו". לאור מחקרנו לגבי היקף הספר, ארגונו, ודרך הצגת שיטות הפוסקים, די ברור שצודק תא-שמע שהספר הוא ספרות מקצועית המיועד לתלמידי חכמים ולמורי הוראה, וכדבריו:

מזכיר ספר שערי דורא מאד את ספר מעשה הגאונים שנלקט בידי חכמים בני המכירי באשכנז במאה הי"א וגם בו מצויים כל המאפיינים הללו עד לאחד. כמותו נועד גם ספר שערי דורא לתלמידי חכמים ולמורי הוראה בלבד. ולא כמעין שולחן ערוך לבעלי בתים מן השורה שספק רב אם יכלו לעשות בו שימוש רציונלי כלשהו.⁵⁰

לפי טענת תא-שמע ספר שע"ד מיועד עבור תלמידי חכמים, הבקיאים בסוגיות התלמודיות, ורבנים שפוסקים הלכות.⁵¹ על פי דבריו, אנשים משכילים הלומדים בספר ללא רקע תורני לא יצליחו להפיק ממנו תועלת רבה.⁵² זאת מכיוון שרי"מ אינו מציג את החומר בצורה מסודרת, ותלמיד שילמד לבד ללא רב וללא רקע יתקשה בהבנת ההלכות. חיזוק לטענה זאת עולה לאור ההקדמה לספר שבה נאמר: "הנה חברי הפצירוני לכתוב את איסור והיתר ואפרש להם בקוצר מילין". כלומר, המחבר מעיד בפנינו שהספר נכתב לטובת חבריו מקהילת המלומדים, שרמת בקיאותם בסוגיות ההלכתיות

⁵⁰ ראה תא-שמע, קווים, עמ' 330.

⁵¹ ראה לשיטת תא-שמע ניתן להביא מהקדמה לספר ויכוח מים חיים, של רבנו חיים מפוזנא המתאר את דרך הלימוד בישיבת הרב שכנא. וראה על נושא זה אצל טוביה פרשל, "רבי שלום שכנא מלובלין", סיני ק', עמ' תרפב-תש'. וראה ריינר, ישיבת הרמ"א, עמ' 185 שספר שערי דורא היה נמצא על שולחנם של גדולי הדורות. וראה ציצ"יק, מורשת אשכנז, עמ' 41: רי"מ יעד את ספרו עבור תלמידי חכמים, אולם אנשים עם רקע אינטלקטואלי פחות וחוסר במיומנות הפסיקה זיהו את הקלות שבה ניתן לפסוק הלכות בעזרת ספר שע"ד "ותלו בו בוקי סריקי", כדברי הרמ"א. וראה שם שבעקבות כך הרמ"א רצה להדפיס ספר הלכות חדש שיחליף את השעי"ד שהיה מלא בהגהות משובשות מתלמידים שאינם מיומנים בפסקה.

⁵² ראוי לציין שהספר בוודאות אינו מיועד עבור פשוטי העם, שבאותה התקופה רובם אינם ידעו לקרוא, וקל וחומר שאינם הבינו היטב ספרות תורנית הכתובה בעברית. וראה על כך גלינסקי, ספר פריס, עמ' 83 שאף אם היו כאלו שידעו לקרוא את התפילות מהמחזורים, להבין קטע הלכתי זוהי משימה הרבה יותר מורכבת. אולם, במהלך המאה השלוש עשרה החלה התערורות מסוימת ללימוד הקריאה אף אצל פשוטי העם. וראה על כך, גלינסקי שם, עמ' 87. וראה גלינסקי, קהל היעד בספרד, עמ' 312 שאף בספרד גבר הביקוש לספרות הלכתית-חינוכית, אף אצל אנשים שלא היו האליטה האינטלקטואלית ביותר. וראה שם, עמ' 320 מיהו קהל היעד של ספרות זאת במאה ה-13 בספרד.

ככל הנראה עלתה בהרבה מאדם אינטלקטואל שידע לקרוא אך לא היה בקי בסוגיות התלמוד.⁵³ יתר על כן, סוף ההקדמה, "ואפרש להם בקוצר" עולה בקנה אחד עם מסקנתנו שספר שע"ד אינו מקיף את כל ההלכות בנושאים בהם הוא עוסק.

סיכום

במחקר זה עסקנו בספר שערי דורא שנכתב בידי רבי יצחק מדורא במחצית השנייה של המאה ה-13. המחקר התמקד בנוסח הספר, מקורותיו ודרכי עריכתו, ולהלן נסכם מה התחדש בכל אחד מהתחומים. כמו כן, נציע תחומי מחקר עתידיים שלא באו לידי מיצויים, ולא התלבנו כל צורכם.

נוסח ספר שערי דורא

במחקר שלפנינו השונו לראשונה כתבי יד רבים וקדומים של הספר זה לזה, בכדי לקבוע ככל הניתן אלו עדי נוסח של הספר הם המקוריים, המדויקים והקרובים למה שיצא מיד המחבר. תוצאת המחקר היא שקיימים כתבי יד מגוונים המשקפים נוסחים שונים, שאותם מיינו לארבע משפחות בסיסיות שחלקם כולל גם חלוקה משנית. למשפחה שמכילה את הנוסח הקצר ביותר קראנו משפחה א', והמשפחה הארוכה ביותר נקראת משפחה ד'. ראינו שהמשפחה הקצרה ביותר אינה המדויקת ביותר (יש בה הרבה שיבושים, טעויות בהעתקה, וכן חסר לה חומרים שנראים שייכים למחבר), אבל היא כן כנראה משקפת במידה מסוימת וורסיה ראשונית של הספר, אם כי ייתכן שהיא קיצור מאוחר של הספר.

גירסה מלאה יותר של הספר מוצגת בכתבי היד של משפחה ב', שהייתה הרווחת ביותר באשכנז בשנים הראשונות של תפוצת הספר. עם זאת, נראה שקטעים מקוריים שכתב רבי יצחק חסרים בוורסיה זאת הודות בעיקר לטעויות שבהעתקה.

לעומת זאת, משפחה ג' מייצגת את הנוסח השלם הקרוב ביותר לזה שיצא מידי המחבר אם כי גם כתבי היד במשפחה זו אינם מושלמים. בנוסף לקטעים המקוריים שאינם קיימים בשאר כתבי היד, וורסיה זאת מכילה גם הוספות מאוחרות שככל הנראה לא יצאו מתחת ידו של רבי יצחק, אלא חדרו משולי הגליונות לתוך נוסח הספר. לפיכך בכדי להגיע לנוסח המקורי והמדויק חייבים לבצע

⁵³ טענה מעין זאת רשומה אף היא בהקדמה של ספר ויכוח מים חיים בה נאמר: "גם השערים שכתב ר"י מדורא לא כתבם רק לתלמידיו כמו שכתב בתחילת דבריו".

ביקורות לנוסח זה על פי המופיע במשפחה ב'. עתה נותר למהדירים עתידיים להוציא את ספר שערי דורא על פי המסקנות שעלו ממחקר זה.

אמנם, חלק מהבדיקות שערכנו במחקר זה ראשוניות, ויש מקום לבצע בדיקה מקיפה יותר בכתבי היד של הספר. ראשית, יש מקום לבדוק כתבי יד נוספים ומאוחרים יותר, מסוף המאה ה-14 ותחילת המאה ה-15 ולבחון האם הם נוטים ברובם לנוסח הקצר של משפחה ב' או לנוסחים המלאים שקיימים במשפחות ג-ד'. על ידי כך ניתן יהיה לתאר טוב יותר את השתלשלות נוסח הספר מכתבי היד ועד למהדורות הדפוס.

בחלקו השני של המחקר עסקנו בדרכו של רבי יצחק בעריכת ספרו. ראינו שספר שערי דורא, רובו ככולו מבוסס על חיבורים הלכתיים שקדמו לו. הספר שרבי יצחק התבסס עליו ביותר, גם בנוסחו וגם בתוכנו, הוא ספר התרומה. שני ספרים נוספים שמהם הרבה רבי יצחק לשאוב חומר ליצירתו הם הראבי"ה והסמ"ג. כך שרוב רובן של ההלכות בשע"ד לקוחות משלושה חיבורים אלו. אולם, בניגוד לראבי"ה שרבי יצחק מציין לספרו, רבי משה מקוצי או חיבורו אינם מוזכרים בשערי דורא אפילו פעם אחת. עוד עלה ממחקרנו שרשי"י, רבנו תם ור"י הזקן הצרפתים מוזכרים בשערי דורא בשם יותר מכל שאר כל החכמים האחרים.

מהשוואת ספר שערי דורא עם ספר התרומה עלה שכל הסוגיות הבסיסיות המופיעות בספר התרומה נמצאות אף בשע"ד. אולם, המקרים החריגים שמתרחשים בדרך כלל עקב תקלות, חוסר תשומת לב או רשלנות, שאינם מופיעים בתלמוד ולא בספר התרומה מובאים בידי רבי יצחק מדורא מספרי פסיקה אחרים כגון הראבי"ה, הסמ"ג ועוד קובצי שות"י"ם שונים שהיו תחת ידו. מאידך, סוגיות פחות מעשיות המובאות בספר התרומה אינן מוזכרות בשע"ד.

לגבי דרכו של ר' יצחק בעריכת ספרו ראינו שהצגת ההלכה בשערי דורא דומה לספרים מקצועיים אחרים, בהם פסק ההלכה מנוסח בצורה ברורה וחד משמעית, כמעט ללא משא ומתן דיאלקטי. כמו כן, נראה שאין הספר נועד בכדי להציג מחלוקות, אלא בדרך כלל מוצגת שיטה אחת שכמותה יש לנהוג. אמנם רי"מ אינו מציג את החומר בצורה מסודרת, ותלמיד שילמד לבד ללא רב וללא רקע יתקשה בהבנת ההלכות.

ממחקרנו עלה, שהספר החל להתפשט די סמוך לפרסומו, וכבר תלמידי המהר"ם מוצאים בו עניין, מעתיקים אותו ורושמים עליו את פסקי רבם. ניתן לומר שבני אשכנז מהמאה הי"ד והט"ו ראו

בשערי דורא ספר פסיקה אשכנזי סמכותי, ויצירות אשכנזיות הלכתיות רבות התבססו עליו. בנוסף
לכך קיימות עדויות שבעבור זמן הספר נפוץ והתקבל גם בצרפת וסביבתה.

ביבליוגרפיה

ביבליוגרפיה כתבי יד

אלעזר בן יהודה, ספר השם, כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים MS 2430, (ס' 105079), כתיבה אשכנזית, שנת העתקה 1566, דף 29 ע"א- 31 ע"ב [בעבר היה נקרא כתב יד אדלר 1161]	אדלר 1161
יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה MS Opp. 335 (נויבאואר 1130; ס' 11736), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הי"ד, דף 281 ע"א- 302 ע"ב	אוקספורד 1130
סידור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה, כ"י אוקספורד בודליאנה MS Opp. 649 (נויבאואר 1102, ס' 59009), כתיבה אשכנזית מרובעת, מאה י"ד, דף 101-406	אוקספורד 1102
סידור סליחות ומחזור הכולל מנהגי אשכנז, כ"י אוקספורד בודליאנה Opp. 166 (נויבאואר 1160, ס' 16711), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד	אוקספורד 1160
יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה MS Opp. 336 (נויבאואר 1129; ס' 11735), כתיבה ספרדית, שנת העתקה 1394, דף 41 ע"א- 54 ע"ב	אוקספורד 1129
יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה Ms. Mich. 74 (נויבאואר 1171; ס' 16630), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, דף 134 ע"א- 153 ע"ב	אוקספורד 1171
קיצור ספר שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה MS Mich. 311 (נויבאואר 377; ס' 88836), כתיבה אשכנזית, מאה ט"ז, דף 97 ע"א- 106 ע"ב	אוקספורד 377
יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה Ms. Opp. Add. fol. 34 (נויבאואר 641; ס' 20557), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, דף 59 ע"א- 77 ע"ב	אוקספורד 641
קיצור ספר שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה MS Mich. 307 (נויבאואר 696; ס' 90376), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, דף 1 ע"א- 23 ע"ב	אוקספורד 696

אוקספורד 777	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה MS Opp. 263 (נויבאואר 777; ס' 20314), כתיבה איטלקית, מאה י"ד, דף 114 ע"א-147 ע"ב
אוקספורד 883	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה MS Opp. 339 (נויבאואר 833; ס' 21842), כתיבה אשכנזית, שנת העתקה 1347, דף 107 ע"א-113 ע"ב
אוקספורד 2274	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י אוקספורד, בודליאנה opp.647 (נויבאואר 2274; ס' 20555), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הט"ו, דף 235 ע"א-259 ע"א
בודפשט A370	סדור מנהג צרפת לכל השנה, כ"י בודפשט, האקדמיה המדעית למדעים, בודפשט, Ms. Kaufmann A370, כתיבה אשכנזית, נעתק המאה הט"ו
ברלין 262	עזריאל בן שלמה, קיצור ספר שערי דורא, המוזאון היהודי ברלין, Ms. VII.5.262
המבורג 106	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 106, (ס' 940), כתיבה אשכנזית, נעתק סביב שנת 1292, דף 158 ע"א-179 ע"א
המבורג 184	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 184, (קטלוג שטיינשניידר 189), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הי"ד, דף 62 ע"א-דף 71 ע"ב
המבורג 85	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 85, (קטלוג שטיינשניידר 180), כתיבה אשכנזית, נעתק סביב שנת 1383, דף 198 ע"א-דף 199 ע"א
המבורג 152	סדור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה והלכות פסח, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 152, (ס' 58549), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, דף 61 ע"א-דף 95 ע"א

הרוורד 39	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג' (ארה"ב), אוניברסיטת הרוורד HEB.39/5, (ס' 34448), כתיבה אשכנזית, משנת 1315, דף 125 - דף 179 ע"ב
וטיקן 144	משה בן יעקב מקוצי, ספר מצוות גדול, כ"י וטיקן, ספריית אפוסטוליקה Ms. ebr. 144, (ס' 223), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, דף 1-133
וטיקן 145	רבי ברוך בן רבי יצחק, ספר התרומה, כ"י וטיקן, ספריית אפוסטוליקה ebr 145, (ס' 224), כתיבה אשכנזית, מאה י"ג, דף 1-128
וטיקן 165	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י וטיקן, ספריית אפוסטוליקה ebr.165/4, (ס' 8626), כתיבה אשכנזית, נעתק בתחילת המאה הי"ד, דף 45 ע"ב-65 ע"ב
וטיקן 183	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י וטיקן, ספריית אפוסטוליקה ebr.183, (ס' 8698), כתיבה איטלקית, נכתב במאה הי"ד, דף 1 ע"א-40 ע"ב
וטיקן 32	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י וטיקן, ספריית אפוסטוליקה Urb ebr 32, (ס' 671), כתיבה איטלקית, נכתב במאה הי"ד, דף 70 ע"א-96 ע"ב
וינה 77	קטעי גניזה, כתב יד וינה, הספרייה הלאומית, אוסטריה, וינה H 77
וראו (Vorau) 286	יצחק בן מאיר, מנהגים, כתב יד וראו Ms.Cod.286 (Vorau), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הי"ג
ורשה 258	קובץ פיוטים, ורשה - המכון להיסטוריה יהודית 258, (ס' 117674), כתיבה מערבית מרובעת, מאות י"ז-י"ח, דף 1-97
ורשה 38	יצחק בן מאיר, שערי דורא, ורשה - המכון להיסטוריה יהודית 38, כתיבה אשכנזית, הועתק בשנת 1396, דף 63 ע"א-77 ע"ב
לונד 3	רבי ברוך בן רבי יצחק, ספר התרומה, לונד- האוניברסיטה L.03, (ס' 34099), כתיבה אשכנזית, הועתק סביב שנת 1285, דף 1-301
לונדון 26970	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית BL Add 26970, (ס' 5634), כתיבה אשכנזית, הועתק סביבות שנת 1308, דף 167-179

לונדון 18685	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית BL Add 18685, (ס' 4977), כתיבה אשכנזית, הועתק במאה הי"ד, דף 235 ע"ב- 257 ע"ב
לונדון- מונטיפיורי 136	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י לונדון, ספריית מונטיפיורי 136, (ס' 5138), כתיבה אשכנזית, נכתב במאה הי"ג, דף 73 ע"א- דף 81 ע"א
לונדון- מונטיפיורי 152	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י לונדון, ספריית מונטיפיורי 152, (ס' 5153), כתיבה ספרדית, נכתב בין המאות י"ד-ט"ו, דף 3 ע"א- דף 40 ע"א
מוסקבה 476	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י מוסקבה, הספרייה הרוסית המרכזית, Ms. Guenzburg 476, כתיבה אשכנזית מרובעת, הועתק במאה הי"ד, דף 1 ע"א- דף 36 ע"ב
מילאנו 111	בנו של ר' יצחק מדורא, הלכות שחיטה ובדיקות, כ"י מילאנו, הספרייה האמברוזיאנית, Ms.X 111 Sup, כתיבה אשכנזית, מאה יד, דף 162-165
מינכן 232	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י מינכן, ספריית מדינת בוריה hebr 232, (מספר מערכת 990001225090205171), כתיבה איטלקית, נכתב במאה הי"ד, דף 59 ע"א- דף 84 ע"א
ניו-יורק 1489	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Rab.1489, (ס' 43499), כתיבה אשכנזית, מאה ט"ו, דף 1 ע"א- 22 ע"ב
נים 26	יצחק בן יוסף מקורביל, עמודי גולה (ספר מצות הקצר), כ"י נים, ספרייה עירונית נים 26, (ס' 4424), כתיבה אשכנזית, סביבות מאות י"ג- י"ד, דף 225 ע"א- 237 ע"ב
סנט פטרבורג 313.44	תשובות הגאונים, ספרייה לאומית EVR II A 44/313, (ס' 143730), [בעבר נקרא, תשובות ר"י הזקן, כתב יד פירקוביץ, ספריית לנינגרד, אוסף שני, מספר 313.44]
פריס 148	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פריס, ספריית אליאנס AIU. 148, (ס' 3214), הועתק במאה הט"ו, כתיבה אשכנזית, דף 106 ע"ב- דף 113 ע"א

פריס 12290	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פריס, מוזאון קלוני ms. 12290 (ס' 3214), הועתק במחצית הרשונה של המאה ה"ד, כתיבה אשכנזית מרובעת, דף 354 ע"ב - דף 375 ע"ב
פריס 21	קיצור ספר שערי דורא, כ"י פריס, ספריית אליאנס- כ"י A 21 H11, (ס' 149606), כתיבה אשכנזית, מאה ט"ז, דף 153-158
פריס 380	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פריס, הספריה הלאומית heb.380, (ס' 4359), הועתק בשנת 1342, כתיבה אשכנזית, דף 144 ע"ב- דף 162 ע"א
פריס 446	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פריס, הספריה הלאומית heb.446, (ס' 24835), כתיבה אשכנזית, הועתק במאה הטי"ו, דף 1-58
פריס 482	קיצור ספר שערי דורא, כ"י פריס, ספריית אליאנס-כ"י A 428 H14, (ס' 150395), כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, דף 200-209
פריס 646	מחזור מנהג אשכנז לכל השנה, כ"י פריס, Ms.hebr.646 הספריה הלאומית, כתיבה אשכנזית, הועתק במאה הי"ד
פריס 655	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פריס, הספריה הלאומית heb.655, כתיבה אשכנזית, הועתק במאה הי"ד, דף 37 ע"א- 62 ע"ב
פרמה 93	משה בן יעקב מקוצי, ספר מצוות גדול, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 3278, קטלוג דה-רוסי 93 (ס' 12322), הועתק ב-1285, כתיבה אשכנזית, דף 1-483
פרמה 605	סדור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 1904, קטלוג דה-רוסי 605, הועתק במאה הי"ד, כתיבה אשכנזית, ס' 13061
פרמה 1902	סדור מנהג צרפת לכל השנה, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 1902 (ס' 13059), הועתק ב 1470, כתיבה אשכנזית- צרפתית, דף 2-332
פרמה 3161	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 3161, (ס' 13901), כתיבה אשכנזית, שנת העתקה 1350, דף 127 ע"א- דף 144 ע"א

פרמה 3266	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 3266, (קטלוג דה-רוסי 1131), כתיבה אשכנזית מרובעת, הועתק במאה הי"ד, דף 23 ע"ב- דף 38 ע"א
פרמה 2908	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 2908, (ס' 13801), כתיבה אשכנזית, שנת העתקה 1338, דף 134- דף 241
פראנקפורט 12	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י פראנקפורט, ספריית האוניברסיטה- ג'והאן כריסטיאן 12, (ס' 10631), כתיבה אשכנזית, שנת העתקה 1404, דף 145-166
קמברידג' 1218	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג', אוניברסיטת קמברידג' 1/1218 Add, (ס' 17081), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הי"ד, דף 235-257
קמברידג' 13.7	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג', אוניברסיטת קמברידג' Dd 13.7, (ס' 15938), כתיבה אשכנזית, נעתק בשנת 1387, דף 150 - 166
קמברידג' 21 12	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג', ספריית טרינטי קולג' ms. f 12, 21, (ס' 12168), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הי"ד, דף 19 ע"א – 42 ע"ב
קמברידג' 2580	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג', אוניברסיטת קמברידג' 3/2580 Add, (ס' 17534), כתיבה אשכנזית, נעתק בשנת 1397, דף 60 ע"ב- 82 ע"ב
קיימברידג' 3127	סדור מנהג צרפת, כ"י קיימברידג', אוניברסיטת קיימברידג', Ms. Add. 3127 (ס' 2331), כתיבה אשכנזית, הועתק בין השנים 1399-1414, עמ' 1-341
קיימברידג' 668	רבי ברוך בן רבי יצחק, ספר התרומה, כ"י קמברידג', אוניברסיטת קמברידג' ADD. 668, (ס' 16998), כתיבה ספרדית מרובעת, מאה י"ג-י"ד, דף 1-131
קמברידג' 71	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג', אוניברסיטת קמברידג' 71/5, (ס' 18701), כתיבה אשכנזית, משנת 1398, דף 147 ע"א- דף 161 ע"ב
קמברידג' 791	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י קמברידג', אוניברסיטת קמברידג' OR 791, (ס' 18722), כתיבה אשכנזית, נעתק במאה הי"ד, דף 1 ע"א- דף 21 ע"א

צידין 145	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י ציריך, סיפריית ציריך המרכזית, Ms. Heid. 145, (ס' 10387), כתיבה אשכנזית, נעתק סביבות שנת 1341, דף 59 ע"ב- דף 71 ע"ב
רגיו 121	שלמה בן אברהם אבן אדרת, תורת הבית הארוך, כ"י ריגו אמיליה, ספריית פניצי ת Vari B 121, כתיבה איטלקית, נעתק ב-1332.
ריגו 133	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י ריגו אמיליה, הספריה העירונית Vari E 133, כתיבה אשכנזית, נעתק במאות י"ג-י"ד.
שיקגו 74	יצחק בן מאיר, שערי דורא, כ"י שיקגו, ספריית אוניברסיטת שיקגו 74, (ס' 19986), כתיבה אשכנזית, מאה ט"ו, דף 1- דף 92

ביבליוגרפיה תורנית

אבי העזרי	רבי אליעזר בן רבי יואל הלוי (הראבי"ה), ספר הראבי"ה (כרכים א-ג), מהדורת ר"א אפטוביצר, (מהדורה מחודשת) מכון הרי פישל, ירושלים, תשכ"ד
אבקת רוכל	רבנו קארו, יוסף, שו"ת אבקת רוכל, ירושלים, תש"כ
אגור	רבנו לנדא, יעקב, ספר אגור השלם, בעריכת ר"מ הרשער, ירושלים, תש"כ
אגרות משה	פיינשטיין, משה, אגרות משה, יורה דעה, ניו יורק, תשכ"ג
או"ה, לרבנו ירוחם	רבנו ירוחם, איסור והיתר לרבנו ירוחם, ליוורנו, תרמ"ב
או"ה לרש"י	איסור והיתר לרש"י, מהדורת יי פריימאן, ירושלים, תש"מ
אור זרוע	רבי יצחק בן רבי משה מוינה, אור זרוע, מהדורת מכון ירושלים, תש"ע
אללעך, מנחת אלימלך	אללעך, אלימלך, מנחת אלימלך, ירושלים, תשע"ו
אמרכל	אמרכל, מהדורת פריימאן, ברלין, תרע"ד

רבי יעקב בן רבי אשר, ארבעה טורים - טור יורה דעה, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים, תשע"ב	ארבעה טורים
רבי שמעון קיירא, הלכות גדולות, מהדורת ר"ע הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב - תשמ"ז	בה"ג
קארו, יוסף, בית יוסף, בתוך ארבעה טורים, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים, תשע"ב.	בית יוסף
בלוי, משה יהודה הכהן, שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, חלק שלישי, כולל פסקי רבנו חיים אור זרוע, ניו-יורק, 1991	בלוי, שיטת הקדמונים ע"ז
בבנשת, כנסת הגדולה, מהדורת מכון הכתב, ירושלים, תשע"ב	בבנשת, כנסת הגדולה
רבי איבשיץ, יהונתן, בני אהובה, מהדורת ווינרעב, ירושלים, תשס"ז	בני אהובה
בנימין בן מתתיה, ספר שאלות ותשובות בנימין זאב, מהדורת ס.א.ל, ירושלים, תשמ"ח	בנימין זאב
בבנשת, חיים בן ישראל, בעי חיי, חושן משפט, חלק א', שאלוניקי, תקנ"א	בעי חיי
ר' מאיר, בן ברוך, ברכת מהר"ם, מהדורת מכון ירושלים (בעריכת הרב שלמה שפיצר), ירושלים, תשמ"ח.	ברכת מהר"ם
רבי שפירא, צבי הירש, דרכי תשובה, יורה דעה, וינה, תרנ"ג-תרצ"ד	דרכי תשובה
חיים בן יצחק אור זרוע, אשכנזי, שאלות ותשובות מהר"ח אור זרוע השלם, הוצאת מנחם אביטן, ירושלים, תשס"ב	דרשות מהר"ח או"ז
ר' מאיר, בר יקותיאל הכהן, הגהות מיימוניות, על היד החזקה לרמב"ם	הגהות מיימוניות
אליעזר בן שמואל, ספר היראים, ירושלים תשס"ח.	היראים
רבי שמעון קיירא, הלכות גדולות, מהדורת ר"ע הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב - תשמ"ז	הלכות גדולות (בה"ג)
תוספות רבנו פרץ, בבא מציעא, מהדורת חיים בן ציון הרשער, ירושלים, תש"ל	הרשער, תוספות ר"פ לב"מ
חיים בן בצלאל, ספר ויכוח מים חיים, הוצאת שלמה פרופס, אמשטרדם, תע"ב	ויכוח מים חיים

ויקרא רבה	מדרש ויקרא רבה, חלק ג', מהדורת מרגליות, ניו יורק וירושלים, תשנ"ט
חיד"א, שם הגדולים	רבי אזולאי, חיים יוסף דוד, שם הגדולים השלם, ירושלים, תשנ"ב
טל, טל חיים	טל, שמואל, טל חיים, שיעורים בהלכות בשר בחלב ותערובות, יד בנימין, תשע"ג
יחוס תנאים ואמוראים	רבי יהודה בן רבי קלונימוס משפירא, יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת מקיצי נרדמים, ליק, 1874
יעקב מבניולש, או"ה	יעקב מבניולש, חיבור איסור והיתר, מהדורת משה בלוי, ניו-יורק, תשמ"ט
כנפי יונה	ר' יונה לנדסופר, כנפי יונה, פראג, תקע"ב
מהר"י בן לב, שאלות ותשובות	הרב בן לב, יוסף, שו"ת מהר"י בן לב, בני ברק, תשמ"ח
מהר"ם אשקאר	הרב משב בן יצחק, ספר שאלות ותשובות מהר"ם אל אשקאר, ירושלים, תשמ"ח
מהרש"ל, ים של שלמה	רבנו לוריא, שלמה, ים של שלמה, מהדורת מכון אבן ישראל, ירושלים, 1996
מחזור ויטרי, גולדשמיט	רבי שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, מהדורת ר"א גולדשמידט, ירושלים, תשס"ד
מחזור ויטרי, הורביץ	רבי שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, מהדורת שמעון הלוי- איש הורביץ, נירנברג, תרפ"ג
מנחת יצחק	וויס, יצחק יעקב, ספר שאלות ותשובות מנחת יצחק, חלק ב', ירושלים, תשי"ע
מעשה הגאונים	רש"י וחכמי שו"ם, מעשה הגאונים, מהדורת א' אפשטיין, ברלין, תר"ע
מרגליות, סדר חליצה	מרגליות יעקב, ים שעשה שלמה : סדר חליצה הארוך, בהוצאת מפעל חכמי אשכנז, ירושלים, תשנ"ח
מרדכי לחולין, מרדכי לעבודה זרה	רבי מרדכי בן רבי הלל, ספר המרדכי השלם, חלק ד, מהדורת מכון ירושלים, תשפ"א

	מרדכי לברכות
רבי מרדכי בן רבי הלל, ספר המרדכי השלם, חלק ב, מכון ירושלים, תשפ"א	מרדכי לכתובות
רבי מרדכי בן רבי הלל, ספר המרדכי השלם, חלק א, מכון ירושלים, תשפ"א	מרדכי לפסחים מרדכי לביצה
סידור רש"י, מהדורת שלמה בובר, ברלין, תרע"ב	סידור רש"י
רבי משה בן רבי יעקב מקוצי, ספר מצוות גדול, מהדורת ר"א שלזינגר (עם פירוש מי קמא), ירושלים, תשמ"ט - תשנ"ה	סמ"ג
יצחק בן יוסף מקורביל. עמודי גולה (ספר מצות הקצר), מהדורת הרפס, סאטמר, 1935.	סמ"ק
רבי זוסלין, אלכסנדר, ספר האגודה, מהדורת אלעזר בריזל, ירושלים, תש"ל	ספר האגודה
ספר האורה - פסקי הלכה מבית מקרשו של רש"י מהדורת מכון ירושלים, תשפ"א	ספר האורה
רבינו אליהו בן יצחק מקרקשונה, ספר האסופות, לונדון, תש"ב	ספר האסופות
רבנו אברהם בן יצחק מנרבונא, ספר האשכול, שלום אלבק, ברלין, תרצ"ד	ספר האשכול
הכוכבי, דוד, ספר הבתים, מהדורת משה בלוי, ניו-יורק, תשל"ה	ספר הבתים
רבי יעקב בן רבי מאיר (ר"ת), ספר הישר - חלק החידושים, מהדורת דבליצקי, בני ברק, תש"פ	ספר הישר, חידושים
רבי יעקב בן רבי מאיר (ר"ת), ספר הישר - חלק התשובות, מהדורת דבליצקי, בני ברק, תשפ"א	ספר הישר, שו"ת
רבנו טראני, ישעיה, ספר המכריע, מהדורת ורטהימר, ירושלים, תשנ"ח	ספר המכריע
רב האי בן שרירא גאון, ספק המקח, ונציה, שס"ב	ספר המקח
ספר הנייר, ספר הלכות מפוסק קדמון, מכון ירושלים (מהדורת גרשון אפפעל), תשנ"ד	ספר הנייר
רבינו יהודה בר ברזילי אלברצלוני, ספר העתים, הוצאת מקיצי נרדמים, קראקא, תרס"ג	ספר העתים
ספר הפרדס, מהדורת רח"י עהרנרייך, בודפסט, תרפ"ד	ספר הפרדס

ספר הפרנס	ר' פרנס, משה, ספר הפרנס, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים, תשע"ד
ספר התרומה	רבי ברוך בן רבי יצחק, ספר התרומה, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים, תשפ"א
ספר מהרי"ל	רבנו מולין, יעקב בן משה הלוי, ספר מהרי"ל-מנהגים, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים, תשמ"ט
ספר תורת הבית	ספר תורת הבית, איסור והיתר לחד מחכמי אשכנז בדורו של בעל תרומת הדשן, בהוצאת דוד דבליצקי, בני ברק, תשפ"א
פסיקתא זוטרתא	רבינו טוביה ב"א אליעזר, מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא, על חמש מגילות, בהוצאת זכרון אהרן, ירושלים, תשס"ז
פסקי יחיאל	רבנו יחיאל מפריס, פסקי ר' יחיאל מפאריש והוראות מרבני צרפת, מכון ירושלים, 1973
פרושי סידור התפילה לרוקח	פרושי סידור התפילה לרוקח: פירוש התפילה וסודותיה לכל ימות השנה, מכון הרב הרש"ר, ירושלים, תשנ"ב
פרייליך, שע"ד	יצחק בן מאיר, שערי דורא (מהדורת הרב נתן פרייליך), ורנוב, ת"ש
צינץ, מהרא"ל	רבי צינץ, אריה ליב, שו"ת מהרא"ל, ורשה, תר"ז
קיצור סמ"ג	ר' אברהם בן אפרים, קיצור ספר מצוות גדול, ההדיר יהושע הורוביץ, מהדורת מקיצי נרדמים, ירושלים, תשס"ה
ראבי"ה, אופטוביצר	רבי אליעזר, בן רבי יואל הלוי (הראבי"ה), ספר הראבי"ה (כרכים א-ג), מהדורת ר"א אפטוביצר, (מהדורה מחודשת) מכון הרי פישל, ירושלים, תשכ"ד
ראבי"ה, דבליצקי	רבי אליעזר, בן רבי יואל הלוי, ספר ראבי"ה הוא אבי העזרי, מהדורת דוד דבליצקי, בני ברק, תשס"ה
ראב"ן	רבי אליעזר בן נתן, אבן העזר, מהדורת דוד דבליצקי, בני ברק תשס"ח
ר"ח חולין	רבי חננאל בן רבי חושיאל, פירוש רבינו חננאל למסכת חולין, (פורסם ע"י ר"ש אברמסון, פירושי רבינו חננאל לתלמוד, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 325 - 336)
רמב"ם, משנה תורה	ר' משה בן מימון, ספר משנה תורה, מהדורת שבתי פרנקל, ירושלים תשל"ה-תשס"ז

רש"י למסכת חולין	רבי שלמה בן רבי יצחק (רש"י), פירוש רש"י לתלמוד הבבלי, מהדורת האלמנה והאחים ראם
שו"ת הרא"ש	רבנו אשר בן יחיאל (רא"ש), שו"ת הרא"ש, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשס"ה
שו"ת הרדב"ז	רבנו בן-זימרא, דוד, שו"ת הרדב"ז מכתב יד, בני ברק, תשל"ה
שו"ת הריב"ש	רבנו ברפת, יצחק בר ששת, שו"ת הריב"ש, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים, תשנ"ג
שו"ת הרמ"א	רבנו משה איסרליש, שו"ת הרמ"א, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ח
שו"ת הרשב"א	רבנו שלמה בן אדרת, שו"ת הרשב"א, מהדורת מכון ירושלים, תשנ"ח
שו"ת יהודה זכרון	רבנו יהודה בן הרא"ש, זכרון יהודה: ספר שאלות ותשובות, הוצאת פרידלנדר, ברלין, תר"ו
שו"ת סופר	משה בן שמואל, סופר, חתם סופר, חלק אורח חיים, מכון חתם סופר, ירושלים, תש"ל
שו"ת מהרי"י מברונא	ישראל בן חיים מברונא, שו"ת מהרי"י מברונא, ירושלים, תשל"ג
שו"ת מהרי"ל	רבנו מולין, יעקב בן משה הלוי, שאלות ותשובות מהרי"ל, מהדורת יצחק סך, ירושלים, מכון ירושלים, תש"ס
שו"ת מהרי"ל החדשות	רבנו מולין, יעקב בן משה הלוי, שו"ת מהרי"ל החדשות, מהדורת יצחק סך, ירושלים, מכון ירושלים, תשל"ז
שו"ת מהרי"ק	רבנו קולון, יוסף בן שלמה, שאלות ותשובות מהרי"ק הישנות, מהדורת שמואל ברוך דויטש ואליקים שלזינגר, ירושלים, תשמ"ח
שו"ת מהרלב"ח	רבי אבן-חביב, לוי בן יעקב, שו"ת מהרלב"ח, הוצאת מכון קרן רא"מ, ירושלים, תשס"ח
שו"ת מהר"ם בלאך	ר' מאיר בן ברוך, ספר שערי תשובות (שו"ת מהר"ם), מהדורת משה אריה בלאך, ברלין, תרנ"א
שו"ת מהר"ם לבוב	ר' מאיר בן ברוך, שאלות ותשובות מהר"ם בר ברוך, מהדורת רפאל נתן רבינוביץ, לבוב, תר"ך
שו"ת מהר"ם קרימונה	ר' מאיר בן ברוך, שאלות ותשובות מהר"ם, קרימונה, ש"י

ר' מנחם מנדל בן ר' שלום שכנא, שו"ת צמח צדק, מהדורת קה"ת, ברוקלין, 1994	שו"ת צמח צדק
ר' צדקיה בן אברהם הרופא, שבלי הלקט השלם, מהדורת שמואל מירסקי, ניו יורק, מכון סורא, תשכ"ו	שיבולי הלקט
שבתאי כהן, שפתי כהן, בתוך השולחן ערוך.	ש"ך
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת אליא בן משה לואנץ, בסיליאה, שני"ט	שערי דורא דפוס בזל
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת מאיר בן יעקב פרנץ, ונציה ש"ח, שיי"ג	שערי דורא דפוס ונציה
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת ויטוריו אליאנו, ונציה, שכ"ד	שערי דורא דפוס ונציה שנת 1563
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת אליעזר בן יעקב, זאסלב בעיר מיידן, תקס"ז	שערי דורא דפוס זאסלב
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת ישראל בן אברהם, יעסניץ, תפ"ד	שערי דורא דפוס יעסניץ
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת קלונימוס בן מרדכי יפה, לובלין, של"ה	שערי דורא דפוס לובלין שנת 1574
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת יואל בן אהרן הלוי, יוזפא בר יהודה יעקב בר מאיר, לובלין, שני"ט	שערי דורא דפוס לובלין
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת שמואל בר חיים העליץ, קושטנדינה, שיי"ג	שערי דורא דפוס קושטא
רבי יצחק בן מאיר מדורא, שערי דורא, מהדורת האחים שמואל אשר ואליקים העליץ, קראקא, רצ"ד	שערי דורא דפוס קראקא
תוספות, לפי מהדורת האלמנה והאחים ראם, (מהדורת צילום)	תוספות
רבי מאיר, בן ברוך, תוספות מהר"ם, מהדורת בלוי, ניו-יורק, תשמ"ו	תוספות מהר"ם
רבי מששון, בן אברהם, תוספות רשב"א על פסחים, מהדורת רבינוביץ תאומים, ירושלים, תשט"ו.	תוספות שאנץ

תוספות שירלאון, ברכות	רבי יהודה, שירלאון, תוספות שירלאון על מסכת ברכות, מהדורת ניסן זק"ש, ירושלים, תשכ"ט
תוספות שירלאון, עבודה זרה	רבי יהודה, שירלאון, תוספות רבי יהודה ב"ר יצחק מפריש: המכונה שיר לאון על מסכת עבודה זרה, מהדורת משה בלוי, ניו-יורק, תשכ"ט
תו"פ לר"י הזקן	רבנו יצחק בן שמואל הזקן, תשובות ופסקים לר"י הזקן, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, בעריכת משה בלוי, ניו-יורק, 1991
תורת חטאת	רבי איסרליש, משה, תורת חטאת, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשע"ו
תחצו"ל	תשובות חכמי צרפת ולותיר, (הוצאת מילר, יואל), וינה, תרמ"א
תלמוד ירושלמי	תלמוד ירושלמי, ירושלים, האקדמיה ללשון העברית, תשס"א
תרומת הדשן	איסרליין, ישראל, תרומת הדשן, ירושלים: הוצאת שמואל אביטן, תשנ"א
תשב"ץ	שמשון בר צדוק, תשב"ץ קטן, מהדורת מכון ירושלים, תשע"א.
תשב"ץ, שניאורסון	שמשון בר צדוק, תשב"ץ קטן, מהדורת שניאורסון, ירושלים, תשנ"ג
תשובות ופסקים	תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים, תשל"ג
תשובת מהר"ם	פריימן, אברהם חיים, "תשובת ה"ר מאיר מרוטנבורק לאחיו ה"ר אברהם", המאור: מוקדש לכל ענפי התורה והיהדות, תל-אביב, תרצ"ה, עמ' ב"ד'
תשובות ר"י	תשובות רבי יצחק בן שמואל מדמפיייר (ר"י הזקן), ההדירו והוסיפו מבואות פנחס רוט ואברהם ריינר, ירושלים, תש"ף
תשובות רש"י	רבי שלמה בן רבי יצחק (רש"י), תשובות רש"י, מהדורת ישראל אלפנבין, ניו-יורק, תש"ג

ביבליוגרפיה מחקרית

אברמסון, בירורים	אברמסון, שרגא, "בירורים", סיני נח (תשכ"ו), עמ' קפא-קפח'
אברמסון, מהם ובהם	אברמסון, שרגא, "מהם ובהם: מחקר בתולדות הספר", ספר שלום סיון-ובהם אסופת דברי עיון וספרות, עורך: אברהם אבן-שושן [ואחרים],

ירושלים, תש"ם	
אברמסון, רנ"ג	אברמסון, שרגא, רב נסים גאון- חמשה ספרים, ירושלים, תשכ"ה
אופטוביצר, מבוא	אופטוביצר, אביגדור, מבוא לספר הראבי"ה, ירושלים, תרפ"ח.
אופטיבצר, מחקרים בספרות הגאונים	אופטוביצר, אביגדור, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים, תש"א
אורבך, תוספות	אורבך, אפרים אלימלך, בעלי התוספות - תולדותיהם, חיבוריהם שיטתם - כרך ראשון, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ו
אלבק, ראב"ן	אלבק, שלום, מבוא לספר אבן העזר, נדפס בהקדמה לספר אבן העזר, ורשה, תשס"ה
אלבק, ר"ת	אלבק, שלום, "יחסו של רבינו תם לבעיות זמנו", ציון יט' (תשי"ד), עמ' 104-141
אלון, המשפט העברי	אלון, מנחם, המשפט העברי: תולדותיו מקורותיו ועקרונותיו, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשמ"ח
אלוני, דקדוק	אלוני, נחמיה, יסוד דקדוק הוא שפת יתר לראב"ע, ירושלים, תשמ"ה
אלוני, מחקרי לשון וספרות	אלוני, נחמיה, מחקרי לשון וספרות, הוצאת מכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ו
אלמגור, דוד הנגיד	אלמגור, אלה, מדרשי ר' דוד הנגיד, ירושלים, תשנ"ה
אלפנביין, ספר הסדרים	ספר הסדרים לרש"י: קובץ כולל תשובות, פסקי דינים וסדר התפילות לכל השנה, מהדיר ישראל אלפנביין, ניו-יורק, תשי"א
אלפנביין, מנהג	אלפנביין, ישראל, מנהגים ישנים מדורא: מנהגים של כל השנה מאשכנז ממאה הי"ג, ניו-יורק, התש"ח
אנציקלופדיה תלמודית	אנציקלופדיה התלמודית ג', (בעריכת הרב ש"י זיון), ירושלים, תשכ"ה
אסף, דרכי התלמוד	אסף, שמחה, "דרכי התלמוד וכללי ההוראה בתשובות הגאונים", ספר היובל לרבי יהודה ליב הכהן פישמן, ירושלים, תרפ"ו, עמ' מו-סח'
אסף, פסקים לר"י הזקן	אסף, שמחה, "ספר פסקים לר"י הזקן, ר"ת ושאר בעלי התוספות", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס- במלאת לו שבעים שנה, פילדלפיה, 1950, עמ' טי-כב'

אסף, שמחה, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים, תרפ"ט	אסף, תשובות הגאונים מהגניזה
אפשטיין, דוד בונפיד "לחלקי", הקדם שנה א' (1907), חוברת ג', 129-131	אפשטיין, דוד בונפיד
אפשטיין, אברהם, "מאמר על הלכות גדולות", מקדמוניות היהודים, חלק ב, בתוך כתבי א. אפשטיין ח"ב, ירושלים, תשי"ז עמ' שעח-תט'	אפשטיין, הלכות גדולות
אפשטיין, אברהם, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות א', ירושלים, תשנ"א-תשמ"ד	אפשטיין, מחקרים
אפשטיין, יעקב נחום, ספר "על הכל" כולל פסקי דינים והלכות ומנהגים של רבנו מאיר ב"ר ברוך מרוטנברג", סיני צד (תשמ"ד), עמ' 776-789.	אפשטיין, על הכל
אפשטיין, אברהם, "ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן" בתוך כתבי ר' אברהם עפשטיין, כרך ראשון (בעריכת א"מ הברמן), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"י, עמ' רמז' - רסח'	אפשטיין, ר' שמואל החסיד
ארנד אהרן, פירוש רש"י למסכת מגילה, מהדורה ביקורתית, חברת מקיצי נירדמים, תשס"ח	ארנד, רש"י למגילה
Bedier Joseph, "La tradition manuscrite du Lai de l'Ombre. Réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes", <i>Romania</i> , Paris, 1970, 321-356	בדיר, כתבי יד
יצחק בן מאיר, שערי דורא (מהדיר: דניאל ביטון), מכון המאור, ירושלים, תשע"ב	ביטון, שע"ד
ביידנוביץ, זאב, חוט המשולש, ניו-יורק, ת"ש	ביידנוביץ, חוט המשולש
בית-אריה, מלאכי, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כיתבי היד בציוני תאריך עד שנת 1540, ירושלים והמבורג, 2021	בית-אריה, קודקולוגיה
Malachi Beit-Arié, <i>Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda</i> , Oxford, 1994	בית-אריה, קטלוג אוקספורד
בן-גדליה, מתניה יוסף, חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ז	בן-גדליה, חכמי

בן-גדליה, ראב"ן בן-גדליה, מתניה יוסף, הרקע ההיסטורי לכתיבת ספר אבן העזר, עבודת גמר מ"א, טורו קולג' תשס"ב	
בנדיקט, מרכז התורה בנדיקט, בנימין, זאב, "לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס", תרביץ כ"ב (תשי"א), עמ' 109-58	
בנדיקט, קטעי ספרים "ספרים וקטעי ספרים על הלכות הרי"ף ועל דרך הרי"ף", קרית ספר כח (תשי"ב), עמ' 210-232.	
בן-יעקב, דברים עתיקים בן-יעקב, ישראל, דברים עתיקים, לייפציג, תר"ד	
בן-שעיה, הלכות נדה של רש"י ועד לסמ"ק, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע"ו	
בראן, יודאיקה גרמניה Brann, Markus, <i>Germania Judaica</i> , Band 1, Frankfurt, 1917	
ברגר, חקר ברגר, דוד, "חקר רבנות אשכנז הקדומה", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 479 – 487	
ברודי, גיבוש טקסט ברודי, ירחמיאל, "גיבוש נוסח טקסט בספרים להם עדי נוסח רבים" בתוך ספר בית הועד לעריכת כתבי רבותינו (בעריכת י" קטן וא' סולוביצ'יק), ירושלים: תשס"ג, עמ' 75 – 84	
ברודי, שאילתות ברודי, ירחמיאל, לתולדות נוסח השאילתות, ניו-יורק, תשנ"ב	
ברודי, תשובות רב נטרונאי ברודי, ירחמיאל, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים, תשנ"ד	
ברויאר, אוהלי תורה ברויאר, מרדכי, אוהלי תורה, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס"ד	
ברויאר, גן השערים ברויאר, עדיאל, "ספר ג"ן השערים באו"ה לחד מקמאיי", ישורון לא' (תשע"ד), עמ' יח-כט	
ברויאר, גרמניה ברויאר, מרדכי, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, כרך א: מסורת והשכלה 1600-1780, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס"א	
ברויאר, לחקר ברויאר, מרדכי, "לחקר הטיפולוגיה של ישיבות המערב בימי הביניים", בתוך פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה: מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה על-ידי תלמידיו וחבריו (בעריכת ע. אטקס, י.שלמון), ירושלים תש"ס, עמ' 55-	

	45.
ברויד, דם ביצים	ברויד, מתתיהו, "דם ביצים בימנו", תחומין כא', אלון שבות תשס"א, עמ' 516-519
גוטסמן, ביאורי הסמ"ע	גוטסמן, שלמה, "ביאורי הסמ"ע לספר המרדכי פרק שלושה שאכלו", ישורון ב', עמ' קט'-קכט'.
גוטסמן, תוספות רשב"א משאנץ	גוטסמן, שלמה, "תוספות רשב"א משאנץ הארוכות", ישורון י' (תשס"ב), עמ' לא'-נא'
גינזבורג, גאוניקה	Ginzberg, Louis, <i>Geonica- Genizah Studies</i> , New York, 1909
גלוקר, האמנם מדעי הרוח	גלוקר יוחנן, "על שלושה ועל ארבעה- האומנם מדע הרוח", קתרסיס 27 (תשע"ז), עמ' 7-17
גלוקר, פילולוגיה	גלוקר, יוחנן, מסילוטר עד זקני ציון: מבוא לפילולוגיה, ירושלים תשע"א.
גלינסקי, בין צרפת לאשכנז	Judah D. Galinsky, "Between Ashkenaz (Germany) and Tsarfat (France): Two Approaches towards Popularizing Jewish Law," in Elisheva Baumgarten and Judah Galinsky, eds., <i>Jews and Christians in Thirteenth Century France</i> (New York: Palgrave-Macmillan, 2015), 77-92
גלינסקי, טורים	גלינסקי, יהודא ד', ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים ספרותיים והלכתיים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ט
גלינסקי, ירוחם	גלינסקי, יהודא ד', "'ונשתוממתי על המראה בראותי כמה טעויות והשמטות יש בדפוס": לבירור אופיין של מהדורות "ספר מישרים" לרבנו ירוחם בן משולם", שנתון המשפט העברי, כו (תשס"ט-תשע"א), עמ' 147-202
גלינסקי, משפט התלמוד	גלינסקי, יהודא ד', "'משפט התלמוד" בשנת 1240 בפרס "ויכוח ר' יחיאל" ו"ספר המצוות" של רבי משה מקוצי", שנתון המשפט העברי כב (תשסא-תשסד), עמ' 45-69
גלינסקי, סמ"ג	גלינסקי, יהודא ד', "קום עשה ספר תורה משני חלקים", המעין לה (תשנ"ה), עמ' 23-31

Judah D. Galinsky, "Rabbis, Readers and the Paris Book Trade: Understanding French Halakhic Literature in the Thirteenth Century," in Elisheva Baumgarten, et al., eds., <i>Entangled Histories: Knowledge, Authority, and Transmission in Thirteenth-Century Jewish Cultures</i> (Philadelphia: Penn, 2017), 73-92	גלינסקי, ספר פריס
Galinsky, Judah D, "On popular halakhic literature and the Jewish reading audience in fourteenth-century Spain, <i>Jewish Quarterly Review</i> 98,3 (2008), 305-327	גלינסקי, קהל היעד בספרד
גלינסקי, יהודא ד', "על תפוצת הטורים בספרד", ישורון יב' (תשס"ג), עמ' תשפד'-תתא'	גלינסקי, תפוצת הטורים
Henri, Gross. <i>Gallia Judaica: dictionnaire géographique de la France, d'après les sources rabbiniques</i> , Leuven. Peeters, 2011	גרוס, גליה
גרוסמן, אברהם, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים: מאגנס, תשס"א	גרוסמן, אשכנז
גרוסמן, אברהם, "זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה לארץ ישראל", שלם ג' (תשמ"א), עמ' 57-92.	גרוסמן, זיקתה
גרוסמן, אברהם, "ייחוס משפחה ומקומו בחברה היהודית באשכנז הקדומה", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ בעריכת ע' אטקס ויי שלמון, ירושלים: הוצאת מאגנס, תש"ס עמ' טי-כג'	גרוסמן, ייחוס משפחה
גרוסמן, אברהם, "ירושת אבות בהנהגה הרוחנית בימי הביניים המוקדמים", ציון נ (תשמ"ה), עמ' 189-220	גרוסמן, ירושה
גרוסמן, אברהם, "לחקר זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה לארץ ישראל", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 192-197.	גרוסמן, לחקר זיקתה
גרוסמן, אברהם, "כתב יד לייפציג 1 ופירושו של רש"י לתורה (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)", תרביץ סא, ב (תשנ"ב), עמ' 305-315	גרוסמן, לייפציג 1
גרוסמן, אברהם, "מאנדלוסיה לאירופה: יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הר"ף והרמב"ם", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 14-32	גרוסמן, מאנדלוסיה לאירופה

גרוסמן, מעשה המכירי	גרוסמן, אברהם, "בני מכיר וספרם מעשה המכירי", תרביץ מו' (תשל"ז), עמ' 110-132.
גרוסמן, ספר הדינים	גרוסמן, אברהם, רבי יהודה הכהן - ספר הדינים - תשובותיו מלוקטות ממקורות שונים, הוצאת מרכז זלמן שזר, תשל"ז
גרוסמן, חכמי צרפת	גרוסמן, אברהם, חכמי צרפת הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשנ"ה
גרוסמן, ר' נתנאל	גרוסמן, אברהם, "ר' נתנאל מקינון מגדולי בעלי התוספות בצרפת במאה הי"ג", מחקרי תלמוד ג', חלק א', (תשס"ה), עמ' 174-189.
גרוסמן, ר' שמעיה	גרוסמן, אברהם, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס, א (תשנ"א), עמ' 67-98
גרוסמן, תגובה אחרונה	גרוסמן, אברהם, "עוד לטיבו של כתב יד לייפציג 1 (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)", תרביץ סב, ד (תשנ"ג), עמ' 621-624
גרטר, גלגולי מנהג	גרטר, יעקב, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים, תשנ"ה
דבליצקי, המאור	דבליצקי, דוד, "על המהדורה החדשה של ספר ישערי דורא", המעיין נב' (תשע"ב), עמ' 80-92
דבליצקי, או"ה למרדכי	דבליצקי, דוד, "ספר אסור והיתר לרבינו המרדכי", ישורון כז (תשע"ב), עמ' כד-ס
דבליצקי, עניני	דבליצקי, דוד, "עניני ישערי דורא", מוריה, לג (תשע"ד), עמ' רכט-רמא'
דבליצקי, שע"ד	יצחק בן מאיר, ישערי דורא (מהדיר: דוד דבליצקי), בני ברק, תשע"ו
דן, חסידות אשכנז	דן, יוסף, "חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית", תל-אביב: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תש"ן
דנציג, מבוא להלכות פסוקות	דנציג, נחמן, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ירושלים וניו-יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשנ"ג
הבלין, גאונים	תורתן של גאונים: אוסף חבורי הלכה ותשובות של גאוני בבל וארץ ישראל שנאספו מתוך קבצים וכתבי עת, (בעריכת יצחק יודלוב, שלמה זלמן הבלין- מבוא ומפתחות שלמה זלמן הבלין), ירושלים, תשנ"ג
הבלין, הקדמה לשו"ת הרשב"א	הבלין, שלמה זלמן, "הקדמה לשו"ת הרשב"א רומא ר"ל", תשובות שאלות להרשב"א, דפוס ראשון, רומא ר"ל לערך, הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשל"ז

הבלין, לעניין הספרים	הבלין, שלמה זלמן, "לעניין הספרים כלבו ואורחות חיים", אורחות חיים, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ו, עמ' מא-סה'
הבלין, מסורת התורה	הבלין, שלמה זלמן, מסורת התורה שבעל פה יסודותיה עקרונותיה והגדרותיה, ירושלים, תשע"ב
הבלין, סנהדרי גדולה	הבלין, שלמה זלמן, "סנהדרי גדולה", שנתון המשפט העברי, כרך א' (תשל"ד), עמ' 98-141
הברמן, המדפיסים העברים	הברמן, אברהם, פרקים בתולדות המדפיסים העברים ועניני ספרים, ירושלים, תשל"ח
הברמן, בני העליץ	הברמן, אברהם, "המדפיסים בני חיים העליץ", קרית ספר לג' (תשיח'), עמ' 509-520
הברמן, בני פרענצוני	הברמן, אברהם, "המדפיסים בני יעקב פרענצוני", ארשת, ספר השנה לחקר הספר העברי, א' (תשי"ט), עמ' 61-90
הובינס, הפצה	Hobbins, Daniel, <i>Authorship and Publicity Before Print: Jean Gerson and the Transformation of Late Medieval Learning</i> , Ohio, 2010
הורוביץ, קטע מספר החכמה	הורוביץ, יהושע, "קטע מספר החכמה בענין דיני ממונות לא בעינן דרישה וחקירה", מוריה קמג', שנה כו' (תשס"ה), עמ' ג-ו'
הכהן, הגדולים	הכהן, נפתלי יעקב, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה, תש"ל
המבורגר, אפרוח	Hamburger, Viktor, and Howard L. Hamilton. "A series of normal stages in the development of the chick embryo." <i>Journal of morphology</i> 88.1 (1951): 49-92.
המבורגר, גדולי הדורות	המבורגר, בנימין שלמה, גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז, בני ברק, תשנ"ד
הנשקה, משנה	הנשקה, דוד, משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז
הקר, דפוס קושטא	הקר, יוסף, "דפוס קושטא במאה השש-עשרה: השלמות, תיקונים ובירורים על יסוד ספרו של אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא", ארשת ה, תשלב, עמ' 457-493
ווזנר, הלכתא כבתראי	ווזנר, שי עקיבא, "הלכתא כבתראי: עיון מחדש", שנתון המשפט העברי כ' (תשנ"ה-תשנ"ז), עמ' 151-167

ווינברג, מתשובות רב שר שלום ז' (תשכ"ח), עמ' 54-57	ווינברג, מתשובות רב שר שלום
וולף, יוסף (גי'פרי), "איסור פת עכו"ם' בין כסה לעשור : להתהוותו של מנהג ולמשמעותו", בתוך מחקרים בתולדות יהודי אשכנז : ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר (בעריכת ג' בקון, א' גימאני וד' שפרבר), רמת גן : אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח, עמ' 83 – 99	וולף, פת עכו"ם
וונדר, מאיר, אלף מרגליות, הוצאת המכון להנצחת יהודי גליציה, ירושלים, תשנ"ג	וונדר, מרגליות
West, Martin L. <i>Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts</i> , Stuttgart 1973	ווסט, ביקורת הטקסט
וייס, איזיק הירש, דור דור ודורשיו : הוא ספר דברי הימים לתורה שבעל פה עם קורות סופריה וספריה, וילנא, תרס"ד	וייס, דור דור ודורשיו
וייס, אברהם מאיר, ספר שמות חכמים, בני ברק, תש"פ	וייס, שמות חכמים
זוסמן, יעקב, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", מדעי היהדות, מוסף 1 (תשנ"ג), עמ' 7 – 116	זוסמן, מפעלו
זימר, יצחק (אריק), "מנהגי אפיה בקהילות אשכנז בימי הביניים", ציון, סה (ב) תש"ס, עמ' 141-162	זימר, אפיה
זימר, יצחק (אריק), "אכילת חלב הכרס", בתוך קובץ מאמריו עולם כמנהגו נוהג, ירושלים : מרכז זלמן שזר, תשנ"ו, עמ' 250 - 261	זימר, חלב
זימר, יצחק, עולם כמנהגו נוהג : פרקים בתולדות המנהגים הלכותיים וגילגוליהם, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשנ"ו	זימר, עולם
זק, רועי, "קווים לדרכו ההלכתית של רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמייזא : הלכות איסור והיתר", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן : רמת-גן, תשס"ט	זק, רוקח
חבצלת, אברהם יוסף, "הלכות חלה לרבינו יצחק מדורא בעל 'השערי דורא'", צפונות, ב' (תשמ"ט), עמ' יח-כד'	חבצלת, חלה
חבצלת, אברהם יוסף, "זמנם ומקומם של 'תוספות טוך'", ירושתנו ; ספר שנה לתורתם של חכמי אשכנז, אורחותיהם ומנהגיהם ב (תשסח), עמ' שיט-שכג	חבצלת, טוך
חבצלת, אברהם יוסף, "תשובות רבנו עזריאל בן רבנו יחיאל", צפונות א' (תשמ"ט), עמ' ה-ידי'	חבצלת, רבנו עזריאל

טברסקי, מבוא	טברסקי, יצחק, מבוא למשנה תורה, הוצאת מגנס, ירושלים, תשנ"א
טויטו, לייפציג 1	טויטו, אלעזר, "האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)", תרביץ סא, א (תשנב), עמ' 85-115.
טויטו, תגובה	טויטו, אלעזר, "תרומתו האפשרית של כ"י לייפציג 1 לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה; תשובה לאברהם גרוסמן", תרביץ סב, ב (תשנג), עמ' 297-303.
טשרנוביץ, תולדות הפוסקים	טשרנוביץ, חיים, תולדות הפוסקים, ניו יורק, 1947.
יהלום, דרכים	יהלום, שלם, "דרכים בעריכת התוספות", אוקימתא; מחקרים בספרות התלמודית והרבנית ג (תשעה), עמ' 61-90
יובל, ראשונים ואחרונים	יובל, ישראל יעקב, "ראשונים ואחרונים, Antiqui et moderni", ציון נז' (תשנ"ב), עמ' 369-394
יערי, הדפוס העברי בקושטא	יערי, אברהם, הדפוס העברי בקושטא: תולדות הדפוס העברי בקושטא מראשיתו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ורשימת הספרים שנדפסו בה, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשכ"ז
כהן, רש"י לנדרים	כהן, יהודה, "פרושי רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים", ירושתנו ד' (תש"ע), עמ' רא'-רנא'
כהנא, תשובות מהר"ם	רבי מאיר בן ברוך (מהר"ם), תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת יצחק זאב כהנא, ירושלים, תשי"ז-תשכ"ג
כץ, בין יהודים לגויים	כץ, יעקב, בין יהודים לגויים: יחס היהודים לשכניהם בימי-הביניים ובתחילת הזמן החדש, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ז
כץ, הלכה וקבלה	כץ, יעקב, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשמ"ו
כץ, מבוא	כץ, יעקב, "מבוא – ההלכה באספקלריה הסטורית", בתוך קובץ מאמריו הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 1-6
כשר, שרי האלף	כשר, מנחם מנדל, שרי האלף, ניו יורק, תשנ"ט
לויין, חילוף מנהגים	לויין, בנימין משה, אוצר חילוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, ירושלים, תשי"ב
לוינגר, תעשיית מי הגבינה	לוינגר, עזרא, "תעשיית מי הגבינה", בית הלל לא' (תשס"ז), עמ' סא'-ע'

לויפר, משונצינו	לויפר, יעקב, משונצינו ועד וילנא, ירושלים, 2012
ליבוביץ, טוד	ליבוביץ, אריה יעקב, "מהותן של תוספות טוד", ישורון כט (תשע"ג), עמ' תתעא'-תתפד'
ליפשיץ, הריב"א	ליפשיץ, יעקב הלוי, "מבוא לתוספות הריב"א", סנהדרי גדולה, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 31-3
ליפשיץ, קימחא דפסחא	ליפשיץ, יעקב הלוי, קימחא דפיסחא, ירושלים. תשמ"ו
ליפשיץ, תוספות איורא	ליפשיץ יעקב הלוי(מהדיר), תוספות איורא ופסקי תוספות למסכת סוטה, מכון הרי פישל לדרישת התלמוד ומשפט התורה, ירושלים, תשכ"ט
מורסל-איזנברג, ארגון	Morsel-Eisenberg, Tamara, <i>The Organization Of Halakhic Knowledge In Early Modern Europe The Transformation Of a Scholarly Culture</i> , Presented to the Faculties of the University Of Pennsylvania, for the Degree of Doctor of Philosophy 2018
מיארה, המפרשים	מיארה, מאיר, בעלי התוספות: רבותינו המפרשים- מפעלם התורני ופירושיהם לתורה ולנביאים, חלק א, ירושלים: קרן מאור חיים, התשנ"ח
מיליקובסקי, הטקסט המקורי	מיליקובסקי, חיים, החיפוש אחר הטקסט המקורי: "עיונים בענייני נוסח וההדרה בסדר עולם ובויקרא רבה", מחקרים בתלמוד ובמדרש, ספר זיכרון לתרזה ליפשיץ, ירושלים, תשס"ה, עמ' 384-349
מיליקובסקי, סדר עולם	מיליקובסקי, חיים, סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ג
מילר, או"ה הארוך	מילר, יעקב יצחק, "אופיו ודרכו של "איסור והיתר הארוך" ובירור זהות מחברו", בתוך חצי גיבורים: פליטת סופרים, ניו-יורק, ז' (תשע"ד), עמ' תמח'-תפד'
מימון, תרי הארץ הראשונים	מימון, יהודה לייב, "תרי הארץ הראשונים", בתוך ספר היובל לכבוד הרב ד"ר שמעון פדרבוש, ירושלים, 1960, עמ' רמא'-רנ'.
מירסקי, שאילתות	רב אחאי גאון, שאילתות, מהדורת מירסקי שמואל, ירושלים, תש"כ-תשל"ז
מרגליות, החילוקים	מרגליות, מרדכי, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים, תרצ"ח
מרגלית, סדר חליצה	מרגלית, יעקב, סדר חליצה, מכון ירושלים, תשנ"ח

מרקוס, הפוליטיקה ומלחמת הערכים של חסידות אשכנז", דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר, תשמ"ז, עמ' 253-278	מרקוס, הפוליטיקה
Novetsky, Hillel, "R. Yosef Bekhor Shor's Torah Commentary", alhatorah.org	נובצקי, בכור שור
Soloveitchik, Haym, "Piety, Pietism, and German Pietism: Sefer Hasidim I and the Influence of Hasidei Ashkenaz", <i>JQR</i> , XCII, 3 - 4 (Jan. - April 2002), pp. 455 - 493	סולוביצ'יק, חסידות אשכנז
סולוביצ'יק, חיים, היין בימי הביניים- יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח	סולוביצ'יק, היין
סולוביצ'יק, חיים, הלכה, כלכלה ודמוי עצמי, ירושלים: מאגנס, תשמ"ה	סולוביצ'יק, הלכה וכלכלה
Soloveitchik, Haym, "Can Halakhic Texts Talk History", <i>AJS Review</i> , 3 (1978), pp. 152 - 196	סולוביצ'יק, טקסט הלכתי
סולוביצ'יק, חיים, יינם - סחר ביינם של גויים - על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל-אביב: עם עובד, תשס"ג	סולוביצ'יק, יינם
Soloveitchik, Haym, "Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz - 1096, 1242, 1306 and 1298", <i>Jewish History</i> , 12, 1 (1998), pp. 71 - 85	סולוביצ'יק, יצירתיות
Soloveitchik, Haym, "Rabad of Posquieres: a programmatic essay", <i>Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period, Presented to Professor Jacob Katz on His 75th Birthday</i> (1980), pp. 7-40	סולוביצ'יק, ראב"ד
Soloveitchik, Haym, "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy", <i>Tradition</i> 28: 4 (1994), pp. 63 - 130	סולוביצ'יק, שבר
Soloveitchik, Haym, "Religious Law and Change - The Medieval Ashkenazic Example", <i>AJS Review</i> , 12 (1987), pp. 202 - 222	סולוביצ'יק, שינוי

Soloveitchik, Haym, "Three Themes in Sefer Hasidim", <i>AJS Review</i> , 1 (1976), pp. 311 - 357	סולוביצ'יק, שלוש
סולוביצ'יק, תגובות	סולוביצ'יק, חיים, "יינם דברי תגובה", ציון ע' (תשס"ה), עמ' 529-535
סופר, ספרים	סופר, יעקב חיים, "על ספרים וסופרים", מקבציאל לה' (תשס"ט), עמ' תרכט'-תרסא'
סטולמן, המתנה	סטולמן, אביעד אברהם, "התרחבות בהלכה כהיתוך אופקים פרשני: ההמתנה בין בשר לחלב כמקרה מבחן", <i>AJS Review</i> , 28 (2005) חלק עברי, עמ' א' - ל'
סימון, אבן עזרא	סימון, אוריאל, "על אשר ויזר" פירוש התורה לר' אברהם אבן עזרא" קריית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 646-659
סמבטיון, שמון עברי	סמבטיון, משה, שמון עברי, תל-אביב, תרצ"ט
ספר היובל למארכס	ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, למלאת לו שבעים שנה, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניורק, תש"י
סרי, דם בביצים,	סרי, חננאל, "סוגית דם ביצים-התנגשות מדומה בין תורה ומדע", אמונת עתיד 64 (תשס"ה), עמ' 62-72.
עמאר, טריפות	עמאר, משה, דיני סירכות הריאה – מקורם והתפתחותם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח
עמאר, קולוניא	עמאר, משה, "פולמוס הנפולה בקולוניא; מתוך ספר 'שערי טריפות' לרבינו אלעזר מוורמזא בעל הרוקח מכת"י", מוריה כד, (תשס"ב), עמ' טו' - כד'
עמנואל, בשר על גבי גחלים	עמנואל, שמחה, "ספר 'בשר על גבי גחלים' ותרומתו לחקר עולמם של חכמי אשכנז הראשונים", ברכות לאברהם: יום עיון לכבוד אברהם גרוסמן בהגיעו לגבורות (תשע"ט), עמ' 23-42
עמנואל, חכמי גרמניה	עמנואל, שמחה, "חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף או משבר?", תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 549-567.
עמנואל, חכמים	עמנואל, שמחה, "חכמים תלמידים ויצירתם הספרותית", רש"י דמותו ויצירתו (עורכים אברהם גרוסמן ושרה יפת), ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ט, עמ' 465-468
עמנואל, מגוף ראשון	עמנואל, שמחה, "מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים", תרביץ פא (תשע"ג), עמ' 431-457
עמנואל, מהר"ם וחבריו	עמנואל, שמחה, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים, תשע"ב.

עמנואל, ספר הדינים עמנואל, שמחה, "שרידים חדשים מספר הדינים", קובץ על יד, כ' (תשע"א), עמ' 81-104	
עמנואל, ספרי הלכה עמנואל, שמחה, ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית: ירושלים, תשנ"ג	
עמנואל, פרגמנטים Simcha Emanuel and Judith Kogel, "Des fragments du commentaire perdu de Samson de Sens sur le Talmud découverts à la bibliothèque de Colmar", <i>Revue des Etudes Juives</i> , 170 (2011), pp. 503-519	
עמנואל, ר' ברוך עמנואל, שמחה, "זואיש על מקומו מבואר שמו': לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרביץ סט, ג' (תש"ס), עמ' 423-440	
עמנואל, ר' יחיאל עמנואל, שמחה, "ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ-ישראל", שלם ח (תשס"ט), עמ' 86-99	
עמנואל, שאינן של מהר"ם עמנואל, שמחה, "תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהרס", שנתון המשפט העברי כא', ירושלים (תשנ"ח תש"ס), עמ' 149-205	
עמנואל, שברי לוחות עמנואל, שמחה, שברי לוחות- ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים: מאגנס, תשס"ז	
עמנואל, תשובות הגאונים החדשות עמנואל, שמחה, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים, תשנ"ה	
עצמון, שחזור נוסח עצמון, ארנון, "שחזור נוסח המדרש על פי מקבילות-מקורות: פרדיגמה חדשה לבעיה ישנה" <i>Jsiq</i> 9, 2010, עמ' 85-99	
פוקס, או"ז פוקס, עוזיאל, עיונים בספר אור זרוע לר' יצחק בן משה מוינה, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשנ"ג	
פינס, ר' יחיאל פינס, אליהו דב, "פסקי רבנו יחיאל מפאריש", מוריה טז (תשל"א), ג (ג-ד), עמ' עב'-פו'	
פינס, פסקי פינס, אליהו דב, "פסקי רבנו יחיאל מפאריש", מוריה יח' (תשל"א), ג (ו-ז), עמ' מז'-סא'	
פלס, הקדמה לסמ"ג פלס, ישראל, "נוסח הסמ"ג השלם", ספר מצוות גדול השלם (סמ"ג), כרך ראשון, מכון ירושלים, עמ' 17-24	

פּלס, מהרי"ל לאור מקורות חדשים, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ט	פּלס, מהרי"ל
פּלס, ישראל מרדכי, "תשובה לרבנו יקר בעניין פינוי מקבר לקבר", מוריה, צד' (תשמט), עמ' ה'ט'	פּלס, רבנו יקר
פּלס, ישראל מרדכי, תגלית: כתב-יד קדום של הגהות מיימוניות- כנוסח דפוס קושטא", ישורון, יג' (תשס"ג), עמ' תשמד'-תשפז'	פּלס, תגלית
Edward Fram, <i>My Dear Daughter: Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth-Century Poland</i> , Cincinnati, 2007	פּראם, בנימין סלוניק
Magda Teter and Edward Fram, "Apostasy, Fraud, and the Beginnings of Hebrew Printing in Cracow," <i>AJS Review</i> 30:1 (April 2006), 31–66	פּראם וטטר, הדפוס העברי בקרקוב
פּרידמן, שמא יהודה, תלמוד האיגוד: המגרש- גיטין פרק תשיעי עם פרשנות על דרך המחקר, ירושלים, תשפ"א	פּרידמן, המגרש
פּרידמן, שמא יהודה, "מתוספות הרשב"ם לרי"ף, סדר נשים ומסכת חולין", קובץ על יד, ח' (תשלז), עמ' 189-226.	פּרידמן, מתוספות הרשב"ם לרי"ף
פּרידמן, יואל, ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק- מגמות מבנה ונוסח, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ג	פּרידמן, סה"ת
פּריימן, אברהם חיים, הרא"ש: רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, חייהם ופעלם, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ו	פּריימן, הרא"ש
פּריימן, יעקב: "ספר אמרכל: כל הלכות יין נסך", לדוד צבי: ספר למלאת שבעים שנה לרד"צ הופמן, ברלין, תרע"ד	פּריימן, לדוד צבי
פּרנקל, יונה, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים, תשל"ה	פּרנקל, דרך רש"י
פּרנקל, פנחס, "ספרי מליחה באידיש", קובץ בית ועד לחכמים ו (תשע"א), עמ' תכו'-תלא'	פּרנקל, ספרי מליחה
פּרשל, טוביה, רבי שלום שכנא מלובלין, סיני ק', עמ' תרפב'-תש'	פּרשל, שלום שכנא
Zunz, Leopold, <i>Literaturgeschichte, der synagogalen Poesie</i> , Berlin, 1865	צונץ, תולדות הספרות

צ'צ'יק, מורשת אשכנז	צ'צ'יק, דוד, במאבק על מורשת אשכנז בפולין: הדפסת 'שולחן ערוך' בפולין והתגובות לה, עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ט
קוזמה, מעשה רוקח	רבי אלעזר בן יהודה, מעשה רוקח, מהדורת קוזמה אמשה, ירושלים, תש"ע
קורמן, הטהור והמותר	קורמן, אברהם, הטהור והמותר, תל-אביב, תש"ס
קונפורטי, קורא הדורות	קונפורטי, דוד, ספר קורא הדורות, ברלין, 1846
קופפר, תשובות ופסקים	קופפר, אפרים, תשובות ופסקים: מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים, תשל"ג
קוק, פיוט	קוק, שאול חנא, "פיוט אשר הניא ומחברו", סיני, י"ג (תש"א), עמ' קיז-קכ'
קנרפוגל, היסטוריה רבנית	Kanarfogel Ephraim, <i>The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz</i> , Detroit 2013
קנרפוגל, חינוך	קנרפוגל, אפרים, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל-אביב: ספריית הילל בן חיים למדעי היהדות, תשס"ג
קנרפוגל, סוד ומגיה	קנרפוגל, אפרים, סוד, מגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשע"א.
קנרפוגל, רבי יהודה החסיד	Kanarfogel, Ephraim, "R. Judah <i>he-Hasid</i> and the Rabbinic Scholars of Regensburg: Interactions, Influences, and Implications", <i>JQR, IVC</i> , 1 (Winter 2006), pp. 17-37
קצוף, למסורותיו של מגיה	קצוף, בנימין, "למסורותיו של מגיה: נוסח התוספתא לאור הגהות על דפים מן הגנייה", גזני קדם, יח (תשפ"ב), עמ' 153-176
רביבו, שש שעות	רביבו, צבי, "בדין שש שעות בין בשר לגבינה וקינוח בין גבינה וחלב לבשר, והעולה לדינא", אור תורה, תשמ"ט (רמז-רנט), עמ' תתרנג- תתרנח'
רוזן, קהלת	רוזן, גילה, פרוש רש"י על קהלת, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ו
רוזנטל, תולדות	רוזנטל, אליעזר שמשון, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ, נז' (תשמ"ח), עמ' 1-36

רוזנפלד, מורשת משה	רוזנפלד, חיים מאיר אהרן הלוי, מורשת משה: דיני טריפות, ירושלים תשכ"א
רוט, פרדס	רוט, פנחס, ספר הפרדס – לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים, עבודה לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ח
ריינר, אליטה	Elchanan Reiner, "The Ashkenazi Elite of the Modern Era: Manuscript versus Printed Book", <i>Polin</i> 10, 1997, pp. 85-98
ריינר, בין אשכנז לירושלים	ריינר, אלחנן "בין אשכנז לירושלים, חכמים אשכנזים בארץ ישראל לאחר 'המוות השחור'", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 28-40
ריינר, בה"ג	ריינר, אברהם (רמי), "להתקבלותו של ספר הלכות גדולות באשכנז", לימוד ודעת במחשבה יהודית (בעריכת ח' קרייסל), באר שבע: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון, תשס"ו, עמ' 95 – 121
ריינר, הקהילה הגדולה	ריינר, אלחנן, "עליית 'הקהילה הגדולה' – על שורשי הקהילה היהודית העירונית בפולין בעת החדשה המוקדמת", גלעד כ (בעריכת דוד אנגל), תל-אביב, 2006, עמ' 13-37
ריינר, ישיבת הרמ"א	ריינר, אלחנן, "ישן מפני חדש על תמורות בתוכני לימוד בישיבות פולין במאה הטי"ז וישיבתו של הרמ"א בקרקוב", בתוך זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב פרל, ירושלים, תשס"ז, עמ' 183-206
ריינר, מצבות	ריינר, אברהם (רמי), "אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים במצבות בית העלמין בוורצבורג 1346-1147", תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 136-137
ריינר, עליה לרגל	ריינר, אלחנן, עלייה ועליה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ח
ריינר, ר"י הזקן	ריינר, אברהם (רמי), "ר"י הזקן- בין המשכיות לחידוש: הרהורים בעקבות "יינס", לח' סולוביצ'יק", סדרא כא (תשס"ו), עמ' 165-174.
ריינר, ר"ת	ריינר, אברהם (רמי), רבינו תם ובני דורו: קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ב
ריינר, ר"ת ותלמידיו	ריינר, אברהם (רמי), רבינו תם: רבותיו (הצרפתיים) ותלמידיו בני אשכנז ע"פ ניתוח יצירתו הספרותית ומקבילותיה, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ז

ריינר, תמורות	ריינר, אלחנן, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הטי"ז-י"ז והויכוח על הפלפול", בתוך כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמורק (בעריכת ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי, עזרא מנדלסון), ירושלים, תשג"ג, עמ' 80-9
ריצ'לר, ספר היראה	ריצ'לר, בנימין, "ספר היראה" המיוחס לרבנו יונה גירונדיי"י, עלי ספר ח' (תש"מ), עמ' 66-41
ריצ'לר, קטלוג וטיקן	Richler, Benjamin, <i>Hebrew Manuscripts in the Vatican Library Catalogue</i> , Vatican City, 2008
ריצ'לר, קטלוג פרמה	Richler, Benjamin, <i>Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma Catalogue</i> , Jerusalem 2001
רעוול, מדור העמים	רעוול, דב, "מדור העמים", חורב אי' (תרצ"ח), עמ' 126-123
רפלד, אשכנז במזרח	רפלד, אברהם מאיר, "אשכנז במזרח (הלכתא כבתראי בתקופת מרן וסמוך לה)", סידרא י"א (תשנ"ה), עמ' 130-113
רפלד, הלכה כבתראי	רפלד, אברהם מאיר, "הלכה כבתראי אצל חכמי אשכנז ופולין במאות הטי"ו-טי"ז- מקורות וספחיין", סידרא ח' (תשנ"ב), עמ' 140-119
רצהבי, עזרא	רצהבי, יהודה, "נוספות לעזרא הסופר והתימנים", סיני יח', עמ' שפב.
שוורצפוקס, צרפת	שוורצפוקס, שמעון, יהודי צרפת בימי הביניים, תל-אביב: ספריית הילל בן חיים, תשס"א
שוחטמן, על הסתירות	שוחטמן, אליאב, "על הסתירות ב"שולחן ערוך" ועל מהותו של החיבור ומטרותיו", אסופות ג' (תשמ"ט), עמ' שכג-שלי
שולמן, ר"פ	שולמן, שבה, ייחודו של רבנו פרץ בן אליהו כבעל תוספות וכפוסק הלכה, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשע"ד
שילת, הרמב"ם	רבנו משה בן מימון, הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת שילת יצחק, ירושלים, תשנ"ו
שטיינפלד, גזרו על פיתן	שטיינפלד, צבי אריה, "גזרו על פיתן משום שמנן, ועל שמנן משום יינם", סיני פז' (תש"מ), עמ' רעג-רפא.
שטיינפלד, דברים של גויים	שטיינפלד, צבי אריה, דברים של גויים האסורים ומותרים באכילה, סיני פו' (תש"מ), עמ' קמט-קסו
שטיינפלד, לאיסור שמן	שטיינפלד, צבי אריה, "לאיסור שמן של גויים", תרביץ מט' (תש"ס), עמ' 264-277.

שטיינפלד, להשליך קיסם	שטיינפלד, צבי אריה, "המנהג להשליך קיסם", סידרא יד (תשנ"ח), עמ' 101-130
שטיינפלד, נשתנו ע"י גויים	שטיינפלד, צבי אריה, "לדינם של דברים שנשתנו על ידי גויים", סיני ק' (תשמ"ז), עמ' תתסו'-תתפא'
שטיינפלד, עם לבדד	שטיינפלד, צבי אריה, עם לבדד: מחקרים במסכת עבודה זרה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ח
שטיינפלד, פת של גויים	שטיינפלד, צבי אריה, "לאיסור פת של גויים", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג', עמ' 31-35
שטיינפלד, תבשילי גויים	שטיינפלד, צבי אריה, "האיסור על תבשילי גויים", סידרא ב' (תשמ"ו), עמ' 125-143.
שטראוס, פת עכו"ם	D.L. Strauss, "Pat Akum", in <i>Medieval France and Germany</i> , A Masters Project Submitted to the Faculty of the Bernard Revel Graduate School, Yeshiva University, 1979
שטרן, מאורות הראשונים	שטרן, שמואל אליעזר, מאורות הראשונים, ירושלים, תשס"ב
שטרן, פרושי הגדה	שטרן, שמואל אליעזר, "פרושי הגדה לרבנו אפרים מבונא", מוריה צג' (תשמ"ט), עמ' יז'-כד'
שי, תנחום הירושלמי	שי, הדסה, "בחינת הנוסח המקורי של אלמרשד אלכאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי", לשוננו מא' (תשל"ז), עמ' 29-40
שילת, איגרות א'	שילת, יצחק, איגרות הרמב"ם, כרך א', ירושלים, תשנ"ה
שכטר, צרפת והיהודים	J. William Chester, <i>The French Monarchy and the Jews</i> , University of Pennsylvania, 1989
שעוועל, דרשה לראש השנה	שעוועל, חיים דוב, דרשה לראש השנה, כתיבי הרמב"ן, ירושלים, תשכ"ג
שפיגל, הגהות	שפיגל, יעקב שמואל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה
שפיגל, והעתקה	שפיגל, יעקב שמואל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה

שפיצר, הלכות ומנהגים	שפיצר, שלמה, "הלכות ומנהגים בעניני ראש השנה לרבנו אפרים מבונא", צפונות ט' (תשנ"ב), עמ' י-יב'
תא-שמע, ביקורת ספרים	תא-שמע, ישראל משה, "ביקורת ספרים", קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 352 - 344
תא-שמע, היהודים בפולין	תא-שמע, ישראל משה, "תולדות היהודים בפולין במאות הי"ב, הי"ג", ציון נג, ד (תשמ"ה), עמ' 369-347.
תא-שמע, הלכה כבתראי	תא-שמע, ישראל משה, "הלכתא כבתראי" – בחינות הסטוריות של כלל משפטי", בתוך קובץ מאמריו הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100 - 1350, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 58 - 78 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בשנתון המשפט העברי, ו - ז (תשל"ט - תש"ס), עמ' 405 - 423]
תא-שמע, הספרות א'	תא-שמע, ישראל משה, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה - קורות אישים ושיטות - חלק ראשון: 1000 - 1200, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט
תא-שמע, הספרות ב'	תא-שמע, ישראל משה, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה - קורות אישים ושיטות - חלק שני: 1200 - 1400, ירושלים: מאגנס, תש"ס
תא-שמע, חמאה	תא-שמע, ישראל משה, "חמאת נוכרים", בתוך קובץ מאמריו הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100 - 1350, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 189-199
תא-שמע, כרוניקה	תא-שמע, ישראל משה, "כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של ר"י הזקן", כנסת מחקרים א', עמ' 126-132, ירושלים, מוסד ביאליק, תשס"ד
תא-שמע, ויטרי	תא-שמע, ישראל משה, "על כמה ענייני מחזור ויטרי", עלי ספר י"א (תשד"ס), עמ' 83-89
תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון	תא-שמע, ישראל משה, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ט
תא-שמע, מסורת	תא-שמע, ישראל משה, "הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א - י"ב", בתוך קובץ מאמריו מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט, עמ' 13 - 105
תא-שמע, ספרייתם	תא-שמע, ישראל משה, "ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א- הי"ב", קרית ספר ס' (תשמ"ה), עמ' 298-310

<p>Ta-shma, Israel Moshe, "The "open" book in medieval Hebrew literature: The problem of Authorized editions", in his <i>Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought</i>, 2006, pp. 194-200</p>	<p>תא-שמע, הספר הפתוח</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "על פירוש רבינו גרשום מאור הגולה לתלמוד", קרית ספר, נג' (תשל"ט), עמ' 356-367</p>	<p>תא-שמע, על פרוש רגמ"ה</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "ענינות בספרות הראשונים", סיני כ"ה (תשכ"ט), עמ' ר-רג.</p>	<p>תא-שמע, ענינות</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג - י"ד", בתוך קובץ מאמריו כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א', ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 339 - 317</p>	<p>תא-שמע, קווים</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "קליטתם של ספרי הרי"ף, הר"ח והלכות גדולות באשכנז ובצרפת במאות הי"א י"ב", כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים, מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 43-61</p>	<p>תא-שמע, קליטתם</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "על ספר איסור והיתר של רבנו ירוחם ועל רבי יצחק מדורא", בתוך קובץ מאמריו כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א', ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 175-178</p>	<p>תא-שמע, רבנו ירוחם</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "רבנו ישעיה מוייל- חכם בלתי נודע מזמן מהר"ם מרוטנבורג", סיני סו' (תשל), עמ' קמ"קמו'. הודפס שוב בכנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א', ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 167-175</p>	<p>תא-שמע, ר' ישעיה</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "ספרים ודברי ביקורת סקירות על חיים סלוביצ'יק, יינס' ", ציון סט (תשס"ד), עמ' 509 – 501</p>	<p>תא-שמע, סקירות</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "חסידות אשכנז בספרד: ר' יונה גירונדי, האיש ופועלו, גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 165-194</p>	<p>תא-שמע, רבנו יונה</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "ריחא מילתא", סידרא יט (תשס"ד), עמ' 177 – 188</p>	<p>תא-שמע, ריחא</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, יצירתו הספרותית של רבי מאיר הלוי אבולעפיא, קרית ספר מג' (תשכ"ח), עמ' 569-576</p>	<p>תא-שמע, רמ"ה</p>

<p>תא-שמע, ישראל משה, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו : לתולדות הספרות הרבנית בפרובאנס, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ג</p>	<p>תא-שמע, רז"ה</p>
<p>תא-שמע, ישראל משה, "מצוות תלמוד תורה כבעיה דתית וחברתית ביספר חסידיים", בר-אילן יד-טו (תשל"ז), עמ' 98 - 113. הודפס שוב בתוך דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז (בעריכת איבן (ישראל) מרקוס), ירושלים תשמ"ז, עמ' 237-252</p>	<p>תא-שמע, ת"ת</p>